Psihologie

Ştiinţele educaţiei

Volum coordonat de Mielu Zlate

PSIHOLOGIA VIEŢII COTIDIENE

Collegium

POLIROM

Seria *Psihologie, Ştiinţele educaţiei* este coordonată de Adrian Neculau

Editura POLIROM, B-dul Copou nr. 3
P.O. BOX 266, 6600, Iaşi, ROMÂNIA

Descrierea CIP a Bibliotecii Naţionale:

Psihologia vieţii cotidiene / Mielu Zlate (coord.)
264 p.; 16.5 × 23.5 cm – (Collegium. Psihologie, Ştiinţele educaţiei)
ISBN: 973-9248-79-9

I. Zlate, Mielu (coord.)

CIP: 159.9

Printed in ROMANIA

Mielu Zlate
coordonator

PSIHOLOGIA VIEŢII COTIDIENE

POLIROM
Iaşi, 1997

Cuprins

Ofensiva psihologiei sau În loc de introducere

Mielu Zlate

Explozia problemelor în cele mai diverse locuri şi laturi ale câmpului social (economic, politic, educaţional, medical, judiciar, cultural) a atras după ea explozia problemelor în câmpul psihologiei contemporane. Multe aspecte psihologice care nu se „vedeau" sau nu erau nici măcar bănuite au izbucnit cu forţa unui vulcan dezlănţuit, s-au prelins peste întreaga noastră existenţă, ne-au împăienjenit din toate părţile strângându-ne în chingile lor implacabile şi adeseori zdrobindu-ne sub greaua lor povară. Şomajul, conflictele, tensiunile interetnice, criminalitatea, consumul de droguri, prostituţia, handicapaţii, copii străzii, etc, etc au început să facă parte tot mai insistent din condiţia noastră cotidiană. Putea psihologia românească să rămână impasibilă în faţa problemelor care se prefigurau imediat după decembrie 1989 sau a celor care s-au instalat pe nesimţite în anii următori? Nici într-un caz! Deşi slăbită şi vlăguită de măsurile abuzive luate împotriva ei în anii precedenţi, deşi cu forţe puţine, risipite şi demotivate, psihologia românească a găsit în ea puterea necesară renaşterii şi reconstrucţiei.

Ofensiva a început la vârf, la nivelul învăţământului universitar care urma să pregătească viitorii specialişti abilitaţi în cercetarea şi soluţionarea noilor probleme. S-au reînfiinţat secţiile de psihologie la cele trei mari universităţi din ţară (Bucureşti, Iaşi, Cluj-Napoca) desfiinţate în 1977; au apărut alte noi secţii sau chiar facultăţi de psihologie (de stat şi particulare) în diferite localităţi din ţară (Timişoara, Sibiu, Oradea); au fost elaborate noi planuri de învăţământ; s-a introdus specializarea prin programe de masterat; s-a extins colaborarea internaţională prin participarea universităţilor româneşti la diferite programe (Tempus, McDonnell ş.a.). Remarcabilă mi se pare a fi însă, ofensiva publicistică. Cartea bună de psihologie, indiferent sub ce formă (curs universitar, monografie de specialitate, culegere de studii şi articole, etc) a început să devină adevăratul prieten al publicului larg, dar mai ales al studenţilor.

Nu intenţionez să fac un „raport" asupra literaturii psihologice româneşti apărută în ultimii ani, acesta ar fi, oricum, selectiv şi subiectiv. Totuşi, nu mă pot abţine să nu reamintesc cele trei volume colective apărute sub conducerea prof. Ioan Radu de la universitatea clujeană: *Introducere în psihologie (1991), Metodologie psihologică şi analiza datelor (1993), Psihologie socială (1994),* la care se adaugă alte trei volume

individuale semnate de Horia Pitariu (*Managementul resurselor umane, 1994*), Mircea Miclea (*Psihologie cognitivă, 1994*), Sofia Chirică (*Psihologie organizaţională, 1996*). La Universitatea din Iaşi, profesorul Adrian Neculau, în cadrul laboratorului *Psihologia câmpului social,* introdus în circuitul unui program Tempus a publicat în calitate de coordonator şi autor un număr impresionant de lucrări : *Reprezentările sociale (1995), Psihologie socială. Aspecte contemporane (1996), Influenţa socială (1996), Minoritari, marginali, excluşi (1996), Ţiganii, o abordare psihosociologică (1996).* Profesorul Andrei Cosmovici a publicat o *Psihologie generală* în 1996. Universitarii bucureşteni s-au integrat şi ei efortului publicistic cu contribuţii individuale. Amintesc doar câteva nume şi lucrări : Mihai Golu, *Dinamica personalităţii,* 1993 ; Gheorghe Ionescu, *Tratat de psihologie medicală şi psihoterapie,* 1995 ; Septimiu Chelcea, *Personalitate şi societate în tranziţie,* 1994 ; Ion Mânzat, *Psihologia simbolului arhetipal,* 1996 ; Nicolae Mitrofan (coordonator), *Psihologie judiciară,* 1992, 1994 ; Irina Holdevici, *Psihologia succesului,* 1993, *Sugestiologie şi psihoterapie sugestivă,* 1995, *Elemente de psihoterapie,* 1996 ; Tinca Creţu, *Psihologia vârstelor,* 1994 ; Ruxandra Răşcanu, *Psihologia comportamentului deviant,* 1994, *Elemente de psihologia comunicării,* 1995, *Psihologie medicală şi asistenţă socială,* 1996 ; Ilie Puiu Vasilescu, *Statistică informatizată pentru ştiinţe despre om,* două volume 1991, 1992 ; Mihaela Minulescu, *Chestionarele de personalitate în evaluarea psihologică,* 1996, *Evaluarea psihologică în selecţia profesională,* 1996 ; Iolanda Mitrofan şi Nicolae Mitrofan, *Familia de la A... la Z,* 1991, *Psihosociologia cuplului conjugal,* 1994. La care se adaugă propriul nume şi propriile lucrări : *Fundamentele psihologiei,* 1991, 1994 ; *Introducere în psihologie,* 1994, 1996. Şi colegii din alte centre universitare au publicat unele lucrări : Anca Munteanu, *Incursiuni în creatologie,* 1994 (Timişoara) ; Liviu Filimon, *Psihologia percepţiei,* 1993 (Bacău).

În acest context de efervescenţă publicistică se înscrie şi prezenta lucrare cu care „iese în lume" colectivul catedrei de psihologie de la Universitatea din Bucureşti, nu individual ca până acum, ci toţi la un loc, în aceeaşi carte. Cum problematica şi solicitările *câmpului social* sunt extrem de multiple şi diverse, ne-am gândit că în locul unui volum tematic, axat şi concentrat pe o anumită problemă, mult mai potrivit ar fi un volum caleidoscopic, mozaicat, fiecare înscriindu-se cu propriile preferinţe, cu temele mai dragi, mai aproape de inimă sau cu cele în care a întreprins cercetări şi a obţinut rezultate demne de comunicat şi altora. Problemele cele mai diverse, cele mai presante sau chiar şocante au devenit astfel obiectul reflexiilor autorilor volumului : *managementul, expertiza psihologică judiciară, personalitatea şi sistemul ei de valori, atitudinile religioase şi atitudinile creative, Big-Five-ul, câmpurile relaţionale interindividuale şi intergrupale, moda, capriciile şi foliile, imaginea de sine a românilor, parteneriatul erotic, homosexualitatea, violenţa, maltratarea şi suicidul, autohipnoza, actul terapeutic între manipulare şi intervenţie eficace.* Toate aceste probleme referitoare la profesie, relaţii interpersonale, sănătate şi boală psihică, erotism, deviaţii psihocomportamentale etc., fac parte din viaţa noastră curentă. Iată de ce ne-am intitulat lucrarea *Psihologia vieţii cotidiene.*

Iniţial, m-am gândit ca dispunerea studiilor în volum să fie aleatorie. Dat fiind faptul că prin conţinut unele dintre ele se apropiau înscriindu-se în aceeaşi arie tematică, în cele din urmă le-am grupat în funcţie de marile domenii ale psihologiei : *Psihologie organizaţională, judiciară, cognitivă* (prima secţiune) ; *Psihologia personalităţii* (secţiunea a doua) ; *Psihologia creativităţii* (secţiunea a treia) ; *Psihologie socială şi Etnopsihologie* (secţiunea a patra) ; *Psihologie Medicală* (secţiunea a cincea) ; *Psihosexologie şi Psihologie analitică* (secţiunea a şasea) ; *Terapii psihologice* (secţiunea a şaptea).

Materialele poartă amprenta personală a fiecărui autor. Unele sunt mai tehniciste, altele mai eseistice, o parte dintre ele au aproape cursivitatea unei expuneri verbale,

fluente, o altă parte rigoarea unei cercetări empirice – toate însă, cu un conţinut ştiinţific elevat, fără a cădea într-o popularizare simplistă. Dacă unul sau altul dintre studiile cuprinse în acest volum reuşeşte să informeze, să trezească interes, să suscite întrebări, să sugereze noi piste de abordare teoretică, să furnizeze o cât de mică şi neînsemnată modalitate de acţiune practico-ameliorativă, atunci, autorii se declară satisfăcuţi şi consideră că şi-au atins scopul.

Lucrarea se adresează tuturor celor care doresc să se familiarizeze cu universul psihologic contemporan, să-l înţeleagă, să-l asimileze şi mai ales să-şi definească reperele proprii pentru autoevaluare şi cunoaştere de sine.

Bucureşti, 14 aprilie 1997

MANAGEMENT, EXPERTIZA PSIHOLOGICĂ JUDICIARĂ, REȚELE NEURONALE

Managementul anilor '80, '90

Mielu Zlate

Organizaţiile moderne au atât de multe probleme, atât de grele şi variate, cu implicaţii atât de extinse şi profunde încât a crede că toate acestea vor putea fi soluţionate cu mare uşurinţă şi dintr-o dată, prin vechile metode manageriale, ar fi nu doar o enormă eroare, ci şi extrem de periculos. Nevoia flexibilizării structurilor organizatorice, cea a atragerii cât mai multor subordonaţi la fixarea şi apoi la realizarea obiectivelor, nevoia sporirii eficienţei şi eficacităţii organizaţionale, poate cea mai presantă dintre toate, au impus cu necesitate „inventarea" unor noi şi noi forme manageriale. Fiecare dintre acestea exprimă prin însăşi denumirea lor factorii, condiţiile şi necesităţile care le-au generat. De pildă, *managementul fără frontiere* (C.A. Bartlett, S. Ghoshal, 1989) a izvorât din extinderea fără precedent a organizaţiilor mult dincolo de frontierele unei singure ţări, din internaţionalizarea lor; *managementul intercultural* (F. Gauthey, D. Xardel, 1990) are la bază necesitatea considerării diferenţelor culturale existente între ţări, naţiuni care îşi pun amprenta asupra modului de concepere şi practicare a managementului; *managementul haos* (T. Peters, 1988) a răsărit din metafora „organismului viu" aplicată organizaţiilor sociale ca şi din tentaţia haosului cu insistenţă pe principiul instabilităţii şi entropiei; *auto-managementul* (P. Korenblit, 1988) redimensionează trebuinţa conducătorilor de a se centra mai întâi pe ei înşişi, de a se autoconduce, înainte de a-i dirija pe alţii. Uneori denumirile date formelor de management sunt de-a dreptul şocante. J.C. Denis şi B. Moulin (1992) au inventat *turbo-managementul* care nu este altceva decât *managementul accelerator* ce face posibilă mişcarea mai rapidă şi mai eficientă a conducerii. Indiferent însă de denumirea lor, toate aceste forme de management au apărut din nevoia adaptării suple noilor solicitări şi mai ales din cea a rezolvării eficiente a problemelor organizaţiilor.

Dintre multiplele forme de management apărute în anii '80, '90 ne propunem să stăruim în cele ce urmează doar asupra a patru dintre ele: *managementul multiplicator, managementul participativ – varianta franceză, managementul intuitiv, managementul aparenţelor.*

Managementul multiplicator

Această formă de management vine dinspre practică spre teorie, creatorul ei, Andrew S. Grove, fiind un bine cunoscut fondator şi prezident al unei mari corporaţii

americane - INTEL - de înaltă tehnologie și cu rezultate remarcabile. Iată cum îl prezintă pe Grove, Jean-Luc Lagardère, el însuși prezident și director general al unei mari societăți franceze: „Andy Grove are dreptul de a scrie despre managementul întreprinderii. El are dreptul de a vorbi despre experiența sa excepțională, concretă. El ne comunică cheile reușitei sale. Și ce reușită! Mai întâi el învață: studii strălucitoare, apoi el devine actor pe teren, în toate compartimentele acțiunii: cercetare, dezvoltare, producție, gestiune. Apoi el creează cu Gordon Moore și Bob Noyce o întreprindere care în câțiva ani a inventat microelectronica modernă, microprocesoarele devenind un lider mondial - aceasta este INTEL - o societate care a dat totul oamenilor săi - dinamismul, gustul imaginației, spiritul de echipă." (Vezi Prefața, p. 11). Într-adevăr, Grove, maghiar de origine, emigrat în America în urma evenimentelor din 1956, titular al unei diplome de inginer chimist, apoi doctor în acest domeniu, participant activ la importantele evoluții din tehnologia semi-conductorilor, cu o uriașă experiență managerială, își sistematizează în cartea sa *High Output Management* (1983), tradusă în franceză cu titlul *Le management multiplicateur* (1985), experiența și reușitele în arta managementului, propunând chiar o nouă formă de management numită de el multiplicator. Grove se străduie, după cum ne spune în introducerea lucrării sale, să ne furnizeze „idei simple, principii clare și tehnici precise" (p. 15) care ar putea fi transpuse în practică de fiecare manager.

Trei idei fundamentale stau la baza concepției și demersurilor sale. *Prima*: considerarea diferitelor tipuri de activități, inclusiv ale managerului, în termeni de rezultat (în diferitele faze ale unei organizații, ne spune el, fondare, organizare, gestiune, lucrătorii sunt producători, fiecare „produce" ceva: unii fabrică piese, alții pregătesc facturile, alții crează texte publicitare, etc.). *A doua*: marea majoritate a activităților unei organizații nu este a indivizilor, ci a unei echipe, ceea ce înseamnă că randamentul (sau producția) unui manager este egal cu randamentul persoanelor din subordinea sa, a căror responsabilitate o poartă sau asupra cărora își manifestă influența. *A treia*: performanța unei echipe nu este bună decât dacă șeful ei știe cum să obțină o performanță maximală a tuturor indivizilor care o compun.

Dat fiind faptul că fiecare dintre aceste idei ridică o problemă ce necesită a fi soluționată, Grove propune totodată și modalități rezolutive. Pentru a înțelege mai bine esența concepției lui Grove să-i reluăm ideile formulate și să vedem care sunt soluțiile propuse.

Prima problemă: dacă fiecare membru al unei organizații produce ceva, atunci, managerul ce produce? Punând această întrebare unui număr de manageri, Grove a obținut următoarele răspunsuri: raționamente și opinii, directive, economisirea resurselor, descoperirea erorilor, formarea și evaluarea personalului, cunoștințe menite a-i învăța pe subordonați cum să-și execute activitatea, etc. Sunt acestea suficiente pentru un manager? În nici un caz. Dat fiind faptul că munca managerilor angrenează și alți oameni, chiar grupuri de oameni, repercutându-se asupra lor, „producția" lor trebuie apreciată prin prisma unor asemenea implicații. Un exemplu dat de Grove este sugestiv din acest punct de vedere. Un specialist în marketing care analizează teancuri de documente referitoare la unele produse sau piețe de desfacere, implicit la concurență, care, de asemenea, efectuează cercetări privind debușeele de plasare, mergând chiar pe teren pentru a se informa, poate afecta în mod direct organizațiile din jur sau întreaga societate care i-ar putea urma recomandările formulate pe baza interpretărilor sale. Așadar, activitățile desfășurate de un manager pot fi importante, dar luate în sine, separat, ele nu sunt productive. Iată de ce „producția" unui manager este egală cu producția obținută în cadrul serviciului (grupului) său plus producția

serviciilor (grupurilor) din preajma sa, acolo unde i se va face simțită influența. Se remarcă distincția operată între *activitatea* desfășurată de manager și *producția* sa: activitățile pot fi importante în sine, dar nu neapărat și productive, ele devin productive numai dacă au urmări benefice asupra altora și a organizației în întregul ei. Totodată, se resimte deplasarea accentului *de pe activități, pe rezultate*. Uneori, spune Grove, activitățile managerilor par a fi puțin importante, mediocre, neînsemnate, haotice, de aceea se cuvine „să facem o distincție între activitățile noastre și rezultatul obținut. Îndeosebi acesta apare ca fiind important, semnificativ, prețios" (p. 53). Pentru a oferi posibilitatea înțelegerii profunde a ceea ce face un manager, Grove își contabilizează „o zi din viața sa", referindu-se la mai mult de 25 de activități desfășurate. Încercând apoi gruparea lor, el stabilește 5 tipuri de activități: *culegerea informațiilor; difuzarea lor; luarea deciziilor; impulsionarea subordonaților; reprezentarea propriei sale funcții,* managerul având rol de model pentru alții. Observațiile, exemplele și comentariile făcute asupra acestor tipuri de activități sunt extrem de interesante și instructive pentru activitatea managerială. Nu acesta ne interesează însă acum, ci concluzia la care se ajunge: deși numeroase, activitățile desfășurate de manager nu sunt toate la fel de productive, unele dintre ele având o productivitate mai mare, altele mai scăzută. Managerul este comparat, de aceea, cu un jongler care trebuie să mânuiască multe mingi deodată, menținându-și neîntrerupt energia și atenția spre activitățile care vor contribui cel mai mult la creșterea producției în organizația sa. Cum se poate însă proceda? Cu aceasta intrăm însă în problema următoare.

A doua problemă: dacă producția unui manager este reprezentată de producția diferitelor servicii asupra cărora se exercită controlul și influența sa, ce trebuie să facă el pentru a-și spori producția? Aici Grove introduce conceptul de *putere multiplicatoare* care exprimă „influența inițiativelor luate de un manager pentru ameliorarea randamentului echipei sale. Productivitatea unui manager depinde de capacitatea acestuia de a alege sarcinile posedând cea mai mare putere multiplicatoare, sarcinile cu un coeficient crescut" (p. 17). În altă parte, Grove arată mai direct că „puterea multiplicatoare măsoară producția generată de o activitate de management" (p. 61). Autorul propune chiar și o formulă:

$$\text{Producția managerului} = \text{Producția din serviciul său} = C_1 \times A_1 + C_2 \times A_2 + \ldots$$

Ecuația arată că pentru fiecare activitate (A_1, A_2, etc.) condusă de un manager, producția întreprinderii trebuie să crească într-o anumită proporție. Măsura creșterii este indicată de puterea multiplicatoare a acestor activități (C_1, C_2, etc.). Așadar, producția unui manager este dată de suma unor activități diferite având coeficienți variați (vezi pp. 61-62). Care sunt însă activitățile managerului cu o mare putere multiplicatoare? Răspunsul la această întrebare este următorul: 1) cele care *afectează un număr mare de persoane*; 2) cele care *presupun intervenții ferme ale managerului prin cuvinte sau prin acte comportamentale*; 3) cele care *influențează pentru mult timp performanțele unor membri ai organizației*. Nu trebuie pierdut din vedere faptul că puterea multiplicatoare a activităților desfășurate de manager poate fi pozitivă sau negativă, soldându-se cu efecte favorabile sau, dimpotrivă, nefavorabile organizației. Am făcut această precizare deoarece Grove uneori o face, alteori nu, ceea ce crează o serie de ambiguități. Adeseori, vorbindu-se despre puterea multiplicatoare a unor activități manageriale, se lasă să se înțeleagă că aceasta ar fi implicit pozitivă. Producția managerului va fi bună, crescută numai dacă activitățile practicate sau conduse de el au o putere multiplicatoare pozitivă, dacă aceasta este negativă, atunci

producţia lui va fi scăzută. Dacă, de pildă, un manager în marketing, în timpul formării unui grup de vânzători reuşeşte să fie la înălţime, atunci vânzătorii vor şti să vândă mai bine gama de produse, dacă nu, organizaţia va avea de pierdut foarte mult. Activitatea desfăşurată de un manager şovăielnic (care tergiversează, nu ia deciziile la timp), de unul deprimat (fără entuziasm şi încredere în sine), de un altul numit de Grove „intervenţionist" (care, în virtutea competenţei sale, preia sarcinile unui subordonat, acesta din urmă limitându-şi, cu timpul, iniţiativele) sunt tot atâtea exemple de activităţi cu putere multiplicatoare negativă. „Un membru al organizaţiei stânjenit în munca sa de o formare proastă nu are de făcut decât s-o ia de la capăt cu stagiile. Este greu însă să remediezi efectele negative create de deprimare sau de tergiversări, căci influenţa lor asupra organizaţiei este pe cât de contagioasă pe atât de insesizabilă" (p. 64). Concluzia care se degajă din cele de mai sus este relativ simplă: dat fiind faptul că activităţile manageriale au puteri multiplicatoare pozitive şi negative, puterea multiplicatoare a celor pozitive fiind la rândul ei diferenţiată, problema care se pune este aceea a descoperirii şi practicării acelor activităţi care dispun de putere multiplicatoare pozitivă ridicată. Activităţile cu putere multiplicatoare negativă trebuie diminuate sau chiar eliminate din conduita managerilor. *Creşterea proporţiei activităţilor cu putere multiplicatoare pozitivă mare* constituie una dintre căile de creştere a producţiei managerului. În afară de aceasta, există însă şi altele: 1) *creşterea vitezei cu care managerul se achită de funcţiile sale* (prin utilizarea tehnicilor de gestiune a timpului, identificarea activităţilor dominante care reprezintă „miezul" muncii, abordarea sarcinilor pe loturi similare, pregătirea mentală a desfăşurării activităţilor, anticiparea activităţilor etc.); 2) *sporirea coeficientului corespunzător diferitelor activităţi ale managerului* (stabilirea unui număr optim de subordonaţi, respectarea constantă a regularităţii, evitarea întreruperilor intempestive care constituie, după cum se exprimă Grove, un adevărat flagel în activitatea unui manager etc.).

A treia problemă: dacă managementul este o muncă de echipă şi producţia unui manager este egală cu producţia grupului care primeşte ordinele sau se supune influenţei sale, atunci ce mijloace poate folosi managerul pentru a obţine o performanţă maximală din partea fiecărui individ? O analogie cu sportul îl ajută pe Grove să răspundă la această întrebare. Daţi muncii voastre, spune el, caracterul unui sport de competiţie, bateţi recordurile de timp şi de distanţă, învingeţi-i pe alţii sau dacă nu-i puteţi învinge alergaţi alături de ei, oferiţi posibilitatea subordonaţilor voştri de a se măsura ei înşişi. Managerul este un antrenor. „Mai întâi, antrenorul ideal nu-şi atribuie lui însuşi victoria echipei sale... Apoi, el este dur cu echipa sa. El încearcă prin criticile sale să obţină din partea membrilor echipei cele mai bune performanţe posibile. În general, un bun antrenor a fost el însuşi un bun jucător... Transformarea locului de muncă într-un teren de sport îi poate determina pe subordonaţii noştri de a deveni «atleţi» care au dorinţa de a-şi încerca limitele capacităţilor în performanţele lor, fapt care este esenţial dacă vrem ca echipa noastră să facă parte dintre cele câştigătoare" (pp. 155-156). În vederea realizării acestor deziderate, Grove introduce două principii: 1) *reîntoarcerea la informaţiile asupra muncii îndeplinite* pentru a menţine un nivel crescut de performanţă între membrii echipei; 2) *diferenţierea stilului de management în funcţie de gradul de maturitate relativă a membrilor grupului.* Apropo de acest ultim principiu s-a constatat că eficienţa stilurilor de conducere variază dependent de valoarea gradului de maturitate relativă a subordonaţilor. Astfel, la subordonaţii care au grade de maturitate relativă scăzute, eficient este stilul managerial structurat, orientat spre acţiune (a preciza când, unde, cum); pentru cei cu maturitate relativă medie mai potrivit este stilul orientat spre individ, cu accent pe comunicare, susţinere, gândire în comun; la cei cu maturitate relativ crescută, participarea minimală a managerului, bazată doar pe stabilirea obiectivelor şi pe supravegherea îndeplinirii lor, se dovedeşte a fi calea cea mai bună. Neconcordanţa dintre cele două variabile se soldează cu eşecuri. Nu-i greu să remarcăm că în stabilirea acestor principii Grove nu este deloc original: primul este binecunoscutul principiu al efectului pozitiv produs de cunoaşterea performanţelor anterioare ale activităţii, formulat de multă vreme în psihologia învăţării, celălalt este punctul nodal al teoriei conducerii situaţionale formulate de Hersey şi Blanchard în 1969.

Acestea ar fi, în linii mari, ideile referitoare la noua formă de management. Apariţia lucrării lui Grove a stârnit un val de elogii la adresa autorului şi un mare entuziasm printre specialiştii problemei faţă de ideile şi practicile avansate. Tom Peters, co-autorul lucrării *Le Prix de l'Excellence*, o aprecia ca fiind „o lucrare remarcabilă". Jack Knehler, director general adjunct la I.B.M., ca „o carte realmente utilă şi instructivă", iar Calvin Pava, de la Harvard Business School, arăta că lucrarea „seamănă cu o conversaţie cu un profesor experimentat care posedă o viziune pragmatică a managementului anilor '80. Cadrele noastre nu au nevoie de a privi spre japonezi. Managementul multiplicator este la fel de american ca şi tarta cu mere". Jean-Luc Lagardére, prefaţatorul cărţii din ediţia franceză, aprecia că managementul multiplicator este specific nu doar pentru organizaţiile americane, el funcţionând la fel de bine şi în cele franceze. Într-adevăr, cartea lui Grove este importantă atât prin sugestiile teoretice pe care le conţine, dar mai ales prin nenumăratele exemple şi sfaturi concrete din care se degajă numeroase practici manageriale eficiente.

Managementul participativ – varianta franceză

Forma managementului participativ este ceva mai veche. Ea a fost propusă în America, aproape concomitent, de Douglas McGregor (*Human Side of Entreprise,* 1960) şi Rensis Lickert (*New Patterns of Management,* 1961). Cele două teorii, *X* şi *Y*, la care a ajuns McGregor exprimă cel mai bine diferenţa dintre managementul tradiţional şi cel modern, reflectată în opiniile oamenilor cu privire la natura umană, la muncă, la relaţiile dintre şefi şi subordonaţi. Dacă teoria *X* era expresia punctului de vedere tradiţional al dirijării şi controlului excesiv, promovat de teoriile clasice ale organizaţiilor, conducerea oscilând între două extreme (autoritară şi permisivă), ambele însă cu efecte negative, teoria *Y* reprezenta punctul de vedere modern al integrării scopurilor individuale în cel colectiv, promovat de teoriile moderne. Teoria *Y* era susţinătoarea conducerii participative care îi învaţă pe oameni să-şi canalizeze energia şi eforturile spre realizarea scopurilor organizaţiei, le dă o anumită putere de decizie, oferă condiţii de satisfacere a trebuinţelor sociale şi de estimare. La fel, două dintre sistemele de conducere investigate de Lickert (*S_3 – consultativ* şi *S_4 – participativ de grup)* erau specifice întreprinderilor productive, practicarea lor soldându-se cu eficienţă înaltă, preţuri scăzute, venituri mari pentru salariaţi, în timp ce alte două sisteme de conducere (*S_1 – autoritar agresiv* şi *S_2 – autoritar binevoitor)* deşi asociate cu o oarecare productivitate, se finalizau prin efecte negative, productivitatea crescută fiind pe termen scurt; absenteismul, fluctuaţia, veniturile scăzute constituind adevărate efecte ale practicării lor. Anii '60, '70 au fost aproape sufocaţi de managementul participativ, cu diferitele lui forme particulare: conducerea prin obiective, grupurile care se autoconduc etc., axate toate pe ideea cooperării dintre manageri şi subordonaţi

ca şi pe cea a introducerii practicilor participative ca mijloc de utilizare eficientă a resurselor umane. Mărturie în acest sens stau nenumăratele lucrări apărute în perioada acestor ani. Vezi, de exemplu: C. Argyris (1964), O. Gelinier (1968), J. Ardoino (1970), P. Darsel (1971) etc.

Anii '80, '90 au adus cu ei o multitudine de elemente noi. Mai întâi diversificări şi specializări pregnante ale organizaţiilor, apoi, extensia lor foarte mare, fapt care a făcut ca în interiorul lor să întâlnim persoane nu doar cu interese diferite, ci şi de culturi diferite, în fine, noile tehnologii de comunicare, mai ales informatica, schimbările sociale, economice, tehnologice au avut o puternică incidenţă asupra funcţionării şi gestiunii organizaţiilor modificându-le atât organizarea, cât şi conducerea. Aşa încât vechile forme ale managementului participativ nu mai corespundeau noilor condiţii şi solicitări. Unele dintre metodele participative la care ne-am referit (conducerea prin obiective, grupele semi-autonome de producţie sau de gestiune) au eşuat deoarece erau practicate fără modificarea contextului autorităţii centralizate. S-a resimţit la un moment dat nevoia elaborării unui nou sistem de valori fondat pe o participare autentică, pe extensia responsabilităţilor, acestea devenind ale tuturor membrilor organizaţiei şi nu doar ale unora dintre ei, mai ales ale conducătorilor. În aceste condiţii, a apărut în Franţa o nouă variantă de management participativ. Autorul ei, Pierre Goguelin, profesor onorific la Conservatorul naţional de Arte şi Meserii, a publicat în 1989 trei volume cu titlul generic *Le management psychologique des organisations* (vol. I: *Synergie ou conflit*; vol. II: *La pratique du management psychologique*; vol. III: *Les outils généraux*). Peste câţiva ani, în 1994, Pierre Goguelin împreună cu colaboratorul său Guy Mitrani a publicat lucrarea *Le management participatif*, care conţine esenţa concepţiei sale.

Psihologul francez porneşte de la o idee mai generală lansată de sociologie, care atunci când se referă la membrii societăţii, la membrii organizaţiilor, îi numeşte generic *actori sociali*. Goguelin este de părere că acest termen nu rezistă la un examen psihologic mai atent. În realitate, spune el, unii oameni *creează* şi *decid*, alţii *produc*, *execută*, unii sunt *autori*, alţii *actori*, primii reglează regulile jocului social, ceilalţi se supun voinţei autorilor.

Începând de la Taylor şi Fayol şi mult timp după aceea, formele tradiţionale de management s-au bazat pe distincţia netă a unora de alţii, chiar pe segregarea lor. În aceste forme de management, autorii deţin autoritatea supremă, „adică dreptul de a cere actorilor să facă ceea ce ei trebuie să facă, unde, când, cum, în ce cantitate şi cu ce mijloace" (Goguelin, 1992, p. 21). Cele trei forme de autoritate ale autorilor (legitimă, de competenţă, charismatică) sunt rezultatul a trei mari surse ale puterii (puterea statutară, puterea de fapt bazată pe bogăţia cunoştinţelor şi informaţiilor, puterea legată de caracteristicile personale posedate de conducători). Indiferent dacă organizaţia este fondată pe structuri ierarhic-liniare sau pe structuri funcţionale, formele de autoritate enumerate se asociază cu efecte negative: conflicte între compartimente, una şi aceaşi problemă riscând a nu putea fi soluţionată în acelaşi mod de două persoane diferite sau de aceeaşi persoană în momente diferite. Pentru a depăşi aceste dificultăţi, Goguelin consideră că este necesară *restructurarea relaţiilor dintre autorii şi actorii organizaţiei*. Nu mai putem continua, crede psihologul francez, să menţinem câţiva autori faţă în faţă cu mii de actori, nu mai putem rămâne la vechea idee potrivit căreia cadrele de conducere sunt simple curele de transmisie, fără putere reală. Organizaţiile conţin *co-autori* şi *co-actori* care nu sunt egali în capacităţi, ci în drepturi. Un co-autor dotat va avea respect faţă de un co-autor mai puţin dotat, acesta, la nivelul lui, putând avea idei interesante. Un asemenea fapt constituie, după

Goguelin, debutul unei *recunoaşteri* şi *stime reciproce*. Pornind de la aceste idei de principiu, Goguelin împreună cu Guy Mitrani a elaborat şi aplicat în practică o nouă metodă de management participativ numită *PRADO*, adică: P (*proces)*, RA (de *cercetare-acţiune*, recherche-action), D (în vederea *dezvoltării*), O (atât a *omului*, cât şi a *organizaţiei)*. În esenţă este vorba, după cum apreciază autorul, despre înlănţuirea unor acţiuni, în prealabil gândite, testate şi chiar experimentate, care conduc în final la dezvoltarea împreună a oamenilor şi a organizaţiilor. Este greu de presupus că o organizaţie se poate dezvolta fără ca membrii ei să conlucreze cu organizaţia, la fel cum este greu de crezut că organizaţia s-ar putea dezvolta fără a se interesa de oameni. Oamenii şi organizaţia sunt condamnaţi să rămână împreună – decretează Goguelin. Problema relaţiei dintre oameni şi organizaţie trebuie formulată nu în termeni de conflict (când unul dintre parteneri acţionează în detrimentul celuilalt), ci în termeni de sinergie (fiecare partener ţine seama de ansamblu şi lucrează în profitul ansamblului). Metoda se fundează pe 6 idei esenţiale: 1) *organizaţia este compusă din co-autori şi co-actori interdependenţi care se respectă* (dacă într-o primă fază un co-autor fixează obiectivele organizaţiei, într-o alta el devine co-autor în realizarea lor); 2) *fiecare problemă trebuie rezolvată la nivelul la care a fost formulată şi de cei care au formulat-o* (aceasta neînsemnând, bineînţeles, că este exclusă solicitarea unor experţi din afara organizaţiei, numai că cei care decid aceasta sunt cei care au formulat problema); 3) *organizaţia trebuie să-şi formeze voluntar, deliberat oamenii* (contribuind astfel la dezvoltarea lor personală); 4) *fiecare membru al organizaţiei trebuie să deţină şi nu să primească de-a gata informaţia care îi este necesară* (se vizează, aşadar, implicarea personală şi autentică în procesul comunicaţional); 5) *distribuirea puterii reflectă distribuţia cunoştinţelor* (a şti, a şti să faci, a şti să fii); 6) *în organizaţii comunicarea trebuie să fie maximală* (pentru a se ajunge la un mod de gândire comun şi eficient). Dat fiind faptul că uneori pot apare o serie de dificultăţi în realizarea dezideratelor de mai sus, este necesară punerea la punct a unor *dispozitive de reglare*. Acestea sunt: 1) *dreptul la eroare* (cu excepţia co-autorilor care fixează obiectivele generale, deoarece nu-şi pot justifica lor înşile propriile erori, în celelalte cazuri însă ori de câte ori apar o serie de erori acestea trebuie discutate cu şefii pentru a le găsi cauzele şi remediile; dreptul la eroare nu înseamnă însă dreptul la aceeaşi eroare); 2) *munca în echipă* (este puţin probabil ca mai multe persoane să propună simultan o soluţie eronată la o problemă; totodată munca în echipă permite elaborarea unui limbaj comun); 3) *coordonarea la fiecare nivel ierarhic* referitor la deciziile luate, însoţită de informarea nivelelor superioare pentru a se asigura că soluţiile sunt conforme obiectivelor generale ale organizaţiei şi cu o serie de constrângeri ce trebuie cunoscute de toţi.

Aplicarea în practică a metodei *PRADO* presupune parcurgerea a trei etape:

1) *etapa de diagnostic* în vederea stabilirii specificului culturii organizaţionale; presupune: cercetarea naturii problemelor, localizarea tensiunilor climatului social, detectarea piramidei trebuinţelor în organizaţie, descoperirea stilurilor de conducere practicate, studiul diferenţei dintre comportamentul real al liderului şi comportamentul dezirabil al acestuia, decelarea valorilor dominante şi a percepţiei subordonaţilor despre organizaţie, recenzarea criteriilor de alegere şi a deciziilor practicate; pot fi descoperite astfel slăbiciunile organizaţiei şi anticipate măsurile ce trebuie luate, de asemenea, se pot contura eforturile ce urmează a fi făcute în etapa următoare;
2) *etapa de sensibilizare* are drept scop sensibilizarea participanţilor faţă de schimbările ce sunt profitabile atât pentru ei cât şi pentru organizaţie şi de a prepara cea

de-a treia etapă; ea implică patru tipuri de intervenţii a câte trei zile fiecare (acţionăm în calitate de persoane? ; acţionăm în relaţie cu alţii? ; acţionăm în echipă? ; cum conducem echipa? ;

3) *etapa de aplicare* ce are ca scop reamenajarea consensuală a funcţionării organizaţiei, reducând mulţimea problemelor şi permiţând fiecărui participant de a se simţi responsabil în cadrul unei zone cât mai vaste atât cât îi permite profesionalismul său. Această ultimă etapă constă în soluţionarea problemelor de către organizaţie, natura problemelor dând chiar denumirea etapei : *TROPIQUES* (probleme *tehnice, relaţii, organizare, personal, informare, calitate, mediu, securitate).* Din cele de mai sus se poate uşor deduce că metoda *PRADO* ţinteşte spre obţinerea adeziunii fiecărui membru al organizaţiei, spre obţinerea coeziunii echipelor, a coerenţei deciziilor, astfel încât organizaţia să fie capabilă a se auto-organiza faţă de constrângerile interne şi externe şi de a genera o nouă şi veritabilă cultură organizaţională.

După opinia noastră, ideea lansată de Goguelin potrivit căreia membrii organizaţiei sunt co-autori şi co-actori este interesantă, mai ales din punct de vedere teoretic. Ne îndoim însă că ea poate fi transpusă în practică. Dacă fiecare membru al organizaţiei este şi autor şi actor, dispare distincţia dintre şef şi subordonaţi, deci însăşi esenţa conducerii. Deşi, pe de o parte, antrenarea subordonaţilor în procesul fixării obiectivelor, în luarea deciziilor, iar, pe de altă parte, a şefilor în executarea deciziilor ar creşte gradul de flexibilizare a structurilor organizatorice şi ar duce poate la sporirea eficienţei activităţii, distincţia dintre conducători şi subalterni se va păstra încă pentru multă vreme.

Managementul intuitiv

A fost propus de Meryem Le Saget într-o lucrare apărută în 1992, cu un nou tiraj în 1993, având titlul *Le manager intuitif.* Autoarea porneşte de la două categorii de argumente, unele mai generale de ordin filosofico-psihologic, altele particulare legate de stadiul pe care îl traversează societatea contemporană, implicit organizaţiile sociale. Argumentele generale provin din existenţa diferitelor moduri ale cunoaşterii umane - *intuitivă* şi *raţională* - fiecare cu specificul şi cu valenţele ei. Intuiţia este modul de cunoaştere cel mai natural al omului. Raţionalismul, care a apărut relativ târziu în istoria filosofiei, odată cu cartezianismul, a permis accesul la ştiinţă şi la conducerea universului prin progresul tehnic. Numai că avansul extraordinar al civilizaţiei, sofisticarea ei au condus la pierderea din vedere a unui fapt esenţial care asigură soliditatea omului, dimensiunea sa interioară. Adevăratul motor al schimbării - spune autoarea - este interior, iată de ce numai reechilibrarea personalitaţii umane va permite atingerea eficacităţii. „Să lăsăm intuiţia să vorbească din nou, să ne regăsim propria unitate primară pentru a ne redescoperi capacitatea de a crea o lume pe măsura omului şi a lărgi astfel câmpul posibilităţilor noastre - iată ceea ce lipseşte pentru a da epocii contemporane un elan regenerator" (p. 11). Considerentele psihologice pornesc de la distincţia operată de C.G. Jung între *masculinitate* şi *feminitate,* între *animus* definit prin acţiune, determinare, structurare, construcţie concretă, conducerea şi controlul evenimentelor şi problemelor, şi *anima* definită prin flexibilitate, intuiţie, receptivitate, comunicare profundă, aptitudinea de a da un sens acţiunii. După Jung, este echilibrată şi puternică numai persoana care ştie să-şi dezvolte aceşti

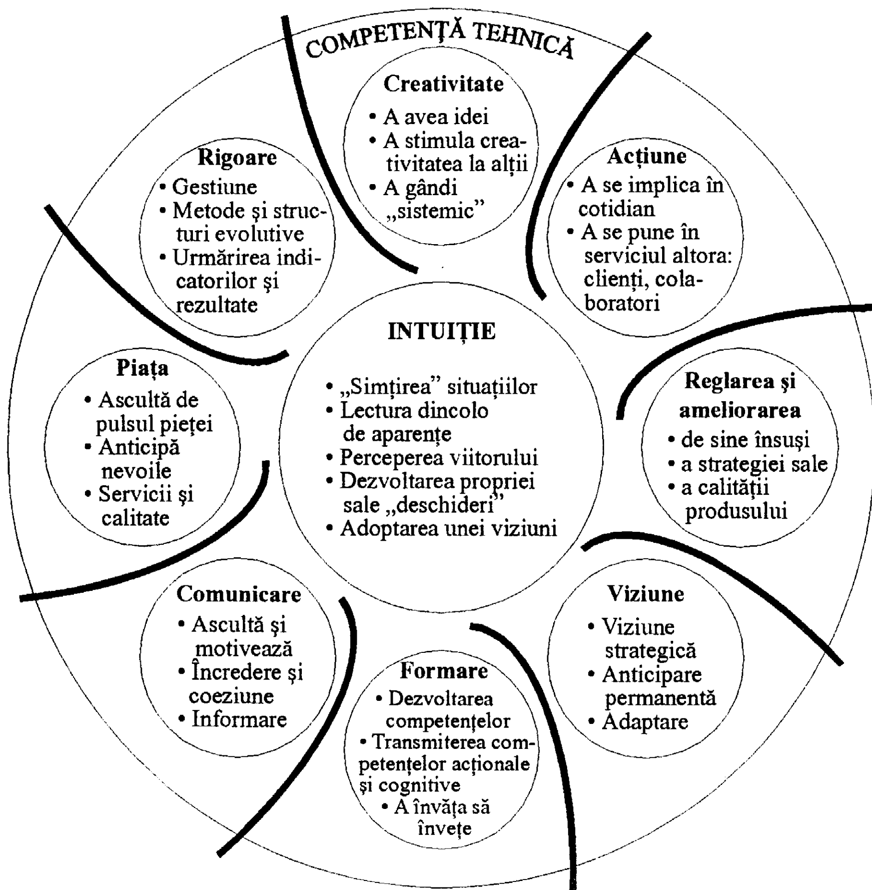
doi poli într-o personalitate armonioasă. Distincţia lui Jung este aplicabilă şi întreprinderii care însă a privilegiat de mai bine de un secol calităţile de tip animus. Or, dacă vrem ca întreprinderea să acceadă rapid la registrele de performanţă înaltă este necesară introducerea animei în ea, autentică şi nu clandestină.

Mai importante decât aceste considerente filosofico-psihologice sunt însă cele legate de *caracteristicile epocii şi întreprinderilor contemporane*. Perioada pe care o traversăm este una de tranziţie care implică nu doar restructurări minore, de suprafaţă, ci adevărate mutaţii. Iată-le sintetizate după unele consideraţii făcute de autoare :

1) *tranziţia de la era industrială la era informaţională*, în aceasta din urmă ordinea şi coerenţa fiind chiar mai necesare decât înainte, deoarece ele securizează, dau acces la viitor, oferă sens vieţii ;
2) *tranziţia de la întreprinderea-creier la întreprinderea-flux*, prima funcţionând de manieră holografică şi utilizându-şi „neuronii" pentru a stabili conexiuni între diferitele circuite, cea de-a doua adaptându-se, ca un fluviu, topografiei, scindându-se în afluenţi tocmai pentru a putea ajunge mai departe ;
3) *tranziţia de la piramidal la reţea*, de la structurile ierarhice, rigide, la structurile în reţea, flexibile, trecerea de la rigiditate la flexibilitate neînsemnând abandonul puterii, ci o altă manieră de a privi autoritatea ; chiar dacă spiritul ierarhic se conservă, el capătă alte forme de manifestare (de exemplu, în Franţa, lateralizarea piramidei a constituit o tentativă care a funcţionat bine : structura a rămas piramidală, dar a devenit mai plată, verigile intermediare fiind eliminate) ;
4) *tranziţia de la static la dinamic*, de la schimbări puţine, rare şi superficiale, la schimbări numeroase, dese şi profunde, accelerarea vitezei de acţiune şi ca urmare a nevoii de schimbare, fiind unele dintre notele definitorii actuale aparţinând organizaţiilor ;
5) *tranziţia de la viziunea elementaristă la viziunea globalistă, sistemică*, indivizii nemaifiind interpretaţi în sine, ci ca membri ai unor colectivităţi din ce în ce mai mari (familie, grup social, grup geografic), fapt care lărgeşte progresiv câmpul de viziune al realităţii.

Cum s-ar putea asigura traversarea facilă, fără dificultăţi şi crize a acestei perioade de tranziţie supraîncărcată cu atât de variate şi grele probleme? Răspunsul propus de Meryem Le Saget este relativ simplu : printr-un *management din ce în ce mai intuitiv*, practicat de un *manager intuitiv* care reprezintă, după opinia autoarei, „motorul tranziţiei". „Liderul apt să conducă tranziţia ştie să descrie viitorul, crează o speranţă puternică în jurul căreia poate aduna oamenii. Încrederea şi credinţa îi permit dinamizarea altora. El le arată că sunt capabili să realizeze scopul ; el le arată drumul fără a-l face în locul lor. În cotidian, el ştie să „citească" problemele, să le dedramatizeze, aplaneze, ştie să se transpună în trăirile emoţionale ale altora pentru a-i înţelege în profunzime, a le răspunde şi a-i ghida mai bine. Vizionar şi pragmatic, el are o solitudine naturală, care îi vine din echilibrul şi intuiţia sa referitoare la direcţiile pe care trebuie să le urmeze. El are, de asemenea, simţul urgenţei - modifică pe loc şi repede - rămânând apt pentru a arbitra : el ştie să discearnă momentele în care trebuie să se arate tolerant şi permisiv sau dimpotrivă să intervină cu autoritate atunci când percepe o ameninţare de „dezordine" ce trebuie jugulată numaidecât pentru a evita adâncimea decalajului în raport cu viziunea sa. El îşi variază stilul şi apare diferit după momente, chiar cu riscul de a fi luat drept cameleon. Autenticitatea, simplitatea şi transparenţa comunicării sale îi asigură coerenţa. El alternează ascultarea, toleranţa şi autoritatea fără compromis. El conjugă

participarea, consensul şi deciziile autoritare asupra problemelor importante" (p. 39). Am reprodus acest citat atât de lung întrucât el condensează întreaga concepţie a autoarei referitoare la managementul actual şi la calităţile liderului modern sau a managerului intuitiv, cum îl numeşte ea. Aşadar, se propune o deplasare a accentului de pe raţiune, pe intuiţie, de pe managerul raţional, atât de specific perioadelor anterioare şi despre care se publicau cărţi încă din 1965 (vezi, de exemplu, lucrarea *The rational manager* de C.H. Kepner şi B.B. Tregoe), pe managerul intuitiv care, deşi pentru moment nu este distins cu adevărat de nimeni, reprezintă totuşi o mare speranţă. Le Saget este convinsă că managerul intuitiv constituie „o nouă forţă", de aceea foloseşte această sintagmă ca subtitlu pentru lucrarea ei. Pătrunderea şi extinderea managerului intuitiv în organizaţii, ar echivala, după opinia autoarei, cu o „revenire la umanism".

Prin ce se deosebeşte managerul intuitiv de cel raţional ? Răspunsul autoarei este categoric : prin aceea că *managerul intuitiv dispune de calităţile managerului raţional, dar şi de ceva în plus,* el include managementul tradiţional de tip gestionar, dar încearcă să-l echilibreze cu cerinţele managementului actual. „Liderul modern sau managerul intuitiv este în fapt un lider de tip *soft*, care nu are nevoie de a recurge la puterea brutalităţii sau la „greutatea" galoanelor pentru a fi respectat, el face proba la fel de bine a competenţei tehnice, a capacităţii de gestiune şi de metodă, cât şi a

facultăţii de viziune, de motivaţii şi de creativitate. Fiecare lider, după stil, avantajează câteva calităţi, mai mult decât altele ; toate însă trebuie să fie prezente în el" (p. 49). Schema prezentată de autoare la p. 50, pe care o reproducem şi noi, este sugestivă în acest sens.

În expresia ei generală, schema nu se deosebeşte aproape prin nimic de vechile liste cu calităţi necesare liderului stabilite de psihologie încă de foarte multă vreme. În esenţă, însă, ea sugerează nu doar diferenţa dintre managerul tradiţional şi cel intuitiv (unul avantajând anumite calităţi, celălalt altele), ci şi specificul liderului intuitiv : el trebuie să deţină toate calităţile, mai mult, să dispună şi de capacitatea de echilibrare a lor. Calităţile liderului modern variază după cultură, epocă, faza în care se află organizaţia. Cea mai importantă dintre ele este însă *adaptabilitatea,* capacitatea de a utiliza competenţe diferite în funcţie de situaţiile şi nevoile organizaţiei. Pe bună dreptate, Le Saget consideră că liderul modern trebuie să joace cu toate cele 52 de cărţi în loc de 3 sau 4. Dacă organizaţia se află în faza de demaraj, el trebuie să desfăşoare o mare creativitate, motivându-şi subordonaţii, încărcându-i cu energie şi orientându-i spre inovare. Într-o fază de selecţie a priorităţilor, el trebuie să dea dovadă de rigoare în alegerea obiectivelor. Într-o fază de descentralizare, trebuie să-şi împartă, să-şi delege puterea. Liderul modern nu este un lider de autoritate şi de putere sau bazat uneori pe o carismă abuzivă, ci un lider „de inimă", care respectă mai mult oamenii şi demnitatea lor, emoţiile lor, chiar pe cele iraţionale, el ameliorează situaţiile, îi face pe alţii să „crească" şi să se dezvolte, egoul lui nu domină, ci este pus în serviciul unei cauze.

Problema principală care se ridică este următoarea : *cum poate liderul modern să ajungă la asemenea rezultate ?* Demersurile întreprinse de autoare în următoarele nouă capitole ale lucrării sale furnizează răspunsurile la această întrebare. Fără a intra în prea multe amănunte schiţăm în continuare căile posibile ale managementului intuitiv eficace.

1. *Construirea unei viziuni inspiratoare* – proiectarea în viitor, imaginarea unor proiecte şi căi ambiţioase, noi, chiar riscante, orientarea spre o lume viitoare (viziunea este o imagine ideală, o imagine a viitorului, unică, ea rimează, cum spune Le Saget, cu viaţa, cu emoţia, cu căutarea gradului de perfecţiune, ea direcţionează şi catalizează ; cum însă viziunile pot fi corecte sau false, monocrome, stereotipe, bazate pe exces de intelectualism sau pe exces de emoţionalism se înţelege că rolul liderului în elaborarea, transmiterea, punerea lor în aplicare este enorm).
2. *Comunicarea autentică* – ce presupune primirea şi transmiterea feed-backului (a criticilor şi complimentelor cu efecte pozitive atât asupra sa, cât şi asupra colaboratorilor şi subordonaţilor săi), lupta contra etichetelor, dezvoltarea capacităţii de a asculta, care depinde de autenticitatea şi deschiderea individului etc.
3. *Elaborarea stilului eficacităţii personale* – a fi eficace nu înseamnă a face mult în timp scurt, ci a face ceva cu stil ; dacă rezultatele bune obţinute sunt expresia competenţei, copierii modelelor existente, reproducerii lor, rezultatele excelente sunt expresia stilului managerului care neglijează modelele pentru a produce în maniera sa proprie.
4. *Descoperirea surselor motivaţiei* – cu atât mai necesară cu cât o serie de caracteristici noi ale organizaţiilor contemporane (aplatizarea structurilor piramidale şi apariţia reţelelor, intrarea în întreprinderi a tinerilor turbulenţi, a generaţiei de excelenţă, şocurile şi paradoxurile) o impun de la sine ; accentul pe motivaţia

intrinsecă, pe oferirea posibilităţilor de expresie şi realizare de sine, dezvoltarea coerenţei organizaţiei şi grupurilor, cultivarea „capitalului încredere" etc. devin esenţiale în motivarea oamenilor.

5. *Depăşirea nevrozelor organizaţiei* – autoarea crede că întreprinderea este „locul tuturor exceselor", locul în care omul îşi pierde identitatea de sine, în care el trebuie să fie Superman, unde îi este afectată profund interioritatea; pe acest teren apar tot felul de efecte negative (anxietate, isterie, neadaptare, depresii) pe care managerul trebuie să le depăşească.
6. *Înţelegerea treptelor iraţionalului.* Dat fiind faptul că o serie de fenomene (stressul – un formidabil detonator al iraţionalului, deziluziile, fuga după senzaţional (exotic, imprevizibil, dramatic), reacţiile de explozie, fascinaţie, supradocilitate sau admiraţie şi gelozie etc.) sunt din ce în ce mai prezente în organizaţii, ele având o mare încărcătură emoţional-iraţională, cunoaşterea, înţelegerea şi eliminarea lor devin absolut necesare. Or, acesta este domeniul în care liderul intuitiv este cel mai implicat.
7. *Crearea consensului* – absolut obligatorie mai ales în procesul luării deciziilor care necesită considerarea nu doar a raţionalităţii, ci şi a unor factori psihici (motivaţii, atitudini, trăsături de personalitate) cu efecte facilitatoare sau perturbatoare.
8. *Reinventarea timpului.* Asistăm astăzi la o îngrijorătoare accelerare a timpului. Pe măsură ce timpul de muncă scade, avem mai puţin timp la dispoziţie, suntem pe cale de a instituţionaliza o societate a nerăbdării (3 minute de aşteptare la un telefon ni se par interminabile, ne enervăm când cineva ne vorbeşte lent etc.). Iată de ce, reinventarea urgentă a timpului devine o obligaţie. Trebuie reinventat timpul care să respecte ritmurile noastre biologice, să redea un loc aşteptării, relaţiilor intime, imaginaţiei creatoare, actelor gratuite şi viselor. Timpul, spune autoarea, în loc de a fi un duşman, poate deveni un aliat.
9. *A trăi în întreprinderea „proces"*, adică în întreprinderea care evoluează, se transformă, trece printr-o serie de cicluri, modelelor de proces ale întreprinderilor corespunzându-le modelele de proces ale individului (conştientizarea semnelor care anunţă o criză, a celor în care persoana devine stăpână pe sine, îşi ia evoluţia în propriile sale mâini, efectuează transformările necesare, câştigă în maturitate). Liderului îi revine sarcina de a „citi" toate aceste procese, devenind el însuşi un „lider proces".

Deşi autoarea accentuează o serie de trăsături menite a individualiza managerul intuitiv, ea nu uită să precizeze că acestea trebuie *corelate cu capacităţile profesionale şi cu raţiunea, managerul intuitiv tinzând spre echilibrarea lor*. „Acest personaj, scrie ea, încă rar, eliberează intuiţia ascunsă în fiecare dintre noi, el excelează în a o armoniza cu raţionalismul său pentru a desfăşura o viziune foarte largă, o percepţie cât mai corectă, un pragmatism cât mai ascuţit şi, în definitiv, o eficacitate cât mai percutantă" (p. 307). De asemenea, ea nu se centrează exclusiv pe rolul liderului ca persoană, ci se referă şi la impactul acestuia asupra celorlalţi, îndeosebi asupra echipei sale. Managerul intuitiv, „frecvent partizan al muncii în echipă", scoate la lumină potenţialităţile şi calităţile colaboratorilor săi pe care aceştia nu şi le cunosc. Concluzia finală a autoarei condensează în ea mai toate rolurile noului tip de manager: „Managerul intuitiv încearcă şi suscită în jurul lui dorinţa de a progresa şi de a produce întotdeauna cele mai bune rezultate: jucând în fiecare zi cât mai bine posibil şi făcând loc maximumului de jucători pentru a co-crea şi câştiga împreună. Noua sa forţă este de a se autoriza a fi el însuşi, puternic şi slab, solid şi vulnerabil,

raţional şi iraţional – uman, în fapt" (p. 309). Şi totuşi, fără să vrea, Meryem Le Saget creionează portretul unui lider ideal, obţinerea echilibrului dintre raţiune şi intuiţie rămânând deziderativă. Şi chiar dacă s-ar putea ajunge la ea, noul tip de lider care ar „încarna-o" n-ar mai putea fi numit doar „intuitiv", fiind necesară, probabil, inventarea unui alt termen. După opinia noastră, ceea ce Le Saget numeşte manager intuitiv ar putea fi numit *lider (manager) creativ* pentru că numai un astfel de lider ar fi capabil să reunească raţiunea şi intuiţia într-un singur tot, echilibrându-le, tocmai în virtutea capacităţilor sale creative.

Managementul aparenţelor

În 1993, apărea în Franţa o lucrare cu un titlu şocant: *Le management des apparences (Managementul aparenţelor)*. Autorii ei, Patrick Gilbert şi Claudine Gillot, porneau de la posibilităţile nelimitate pe care le oferă comunicarea în viaţa socială, implicit în cea organizaţională, de la rolul ei imens jucat în existenţa umană. Ideea comunicării ca element şi mijloc esenţial al vieţii individuale şi sociale este larg acceptată atât de sociologi, cât şi de psihologi. Comunicarea este considerată de unii sociologi ca reprezentând chiar un *factor socio-genetic*, fără comunicare societatea umană neputând exista. La fel, psihologii susţin că relaţiile interpersonale, viaţa în grup, ar fi de neimaginat în absenţa comunicării. Diferitele forme de organizare a vieţii sociale nu ar avea sens în afara comunicării. Organizaţiile şcolare sunt „un mediu de comunicare", spunea un psiholog francez (J.C. Filloux). Comunicarea era considerată de doi psihologi americani ca fiind „lubrifiantul" mecanismelor unei întreprinderi (J. Tiffin şi E.J. McCormick). Comunicarea este atât de puternică încât *substituie realul*. Toate epocile şi toate tipurile de organizare socială au lansat şi utilizat diferite formule sau cuvinte magice, încercând să insufle ideea că pronunţarea lor este în măsură a influenţa cursul natural al lucrurilor. Comunicarea te face să crezi că ceva există, chiar dacă acel ceva nu există. Ceea ce se afirmă începe cu timpul să fie crezut şi acceptat, chiar dacă nu sunt mijloace pentru a se verifica adevărul sau falsitatea afirmaţiilor. Repetarea unor formulări sfârşeşte prin a conduce la acceptarea ideii cuprinsă în ele, independent de orice verificare. Discursul care nu are decât aparenţa de realitate este adeseori considerat ca realitate, intenţia fiind echivalentă cu însăşi existenţa ei aidoma, adică reală. Nu se putea ca de o asemenea forţă a comunicării, organizaţiile sociale să nu ia act sau să facă abstracţie. Comunicarea a fost repede inclusă printre funcţiile importante ale organizaţiilor, alături de alte funcţii (de organizare, conducere, decizie etc.). Organizaţiile au început să fie din ce în ce mai mult interesate de imaginea lor faţă de public, clienţi, furnizori, cumpărători etc. De asemenea, fiecare manager, indiferent de nivelul ierarhic, a început să ţină la imaginea sa în ochii superiorilor, egalilor şi subordonaţilor. S-a remarcat la un moment dat că ceea ce se numeşte *capitalul-imagine* este mai important chiar decât capitalul economic, financiar. Comunicarea internă dintr-o organizaţie are însă o dublă faţă: una *clară, transparentă*, ea facilitând teoretic circulaţia informaţiilor şi îndeplinind o funcţie de coeziune socială, dar şi alta *ascunsă, obscură*, luând forma unei comunicări fără conţinut. În acest din urmă caz, muzica cuvintelor („performanţă", „excelenţă", „management participativ", „viziune strategică", „cultură organizaţională" etc.) ia locul ideilor, a conţinutului şi sensului lor. De asemenea, faţa ascunsă a comunicării ne face să credem că puterea oamenilor, îndeosebi a conducătorilor, constă nu în capacitatea de a face, ci în capacitatea de a zice. Acesta

este contextul care i-a condus pe unii conducători să prefere vorbele goale, fără acoperire în discursurile lor, adică ceea ce autorii numesc *managementul aparenţelor*. Pentru ei, arată Gilbert şi Gillot, managementul a devenit o folosire de simboluri, un joc asupra aparenţelor, destinat a obţine un maximum de performanţă cu un minimum de energie. Managementul aparenţelor recurge la un *limbaj magic*, un limbaj în care cuvintele dispun de o virtute creatoare, şi anume, de reprezentare fără realitate. Dacă, de exemplu, se afirmă că întreprinderea „x" este lider pe o anumită piaţă şi dacă această afirmaţie este repetată cu orice ocazie, până la urmă, cei care o aud vor sfârşi prin a crede în ea, deşi nu are nici o acoperire în realitate. Discursul, care nu este decât aparenţa realităţii, este admis ca realitate.

Sarcinile care stau în faţa managerului în procesul comunicării sunt extrem de numeroase şi dificile. El trebuie să dea dovadă de elocinţă, de expresivitate etc. Dacă situaţia întreprinderii este bună, fără probleme la orizont, dacă proiectele managerului nu prezintă riscul de a suscita opoziţie, atunci managerul va face uz de întreaga sa libertate de expresie. Ce va face însă managerul atunci când se află în situaţii dificile, când proiectele lui sunt discutabile, cum va evita el reacţiile negative ale subordonaţilor, care ar putea pune sub semnul întrebării buna funcţionare a întreprinderii, cum i-ar putea incita pe aceştia la depunerea unui efort susţinut? Gilbert şi Gillot consideră că asemenea situaţii constrângătoare i-au determinat pe unii manageri să recurgă, în luările lor de cuvânt, la aşa numitul *limbaj de lemn managerial*, adaptat realizării obiectivelor lor: a lăsa să se înţeleagă că întreprinderea este prosperă – şi deci a minimaliza eventualele dificultăţi –, a nu spune nimic care ar putea fi infirmat de evoluţia viitoare a evenimentelor, a da impresia că se ştie ce va urma şi că toate actele manageriale, toate deciziile sunt coerente cu o politică determinată. Aceasta, cu scopul de a asigura cel mai bun preţ – pacea socială, productivitatea – adeziunea grupului la scopuri şi la o bună piaţă a întreprinderii. Se înţelege aproape de la sine că limbajul de lemn managerial îşi are propria sa *retorică*, bazată, în principal, pe cea a ritualurilor magice în care asemănătorul produce asemănător, iar partea valorează cât întregul.

Iată, după cei doi autori, câteva aspecte ale retoricii limbajului de lemn managerial extrase din analiza discursurilor conducătorilor:

1. *stilul general umflat, bombastic* (fraze lungi şi complicate, folosirea abuzivă a metaforelor) şi *vid* (care dă o impresie de cvasi vacuitate informativă);
2. *hiperbole la debutul discursului* (se exagerează pentru a impresiona mai mult);
3. *abundenţa locurilor comune* destinată a obţine adeziunea interlocutorilor fără a furniza explicaţii, de asemenea, pentru a crea o complicitate cu auditoriul prin evocarea noţiunilor socialmente admise;
4. *tautologii* care, la fel ca şi locurile comune, fundamentează raţionamentul pe opinii indiscutabile;
5. *intimidarea prin apelul la autoritate* pentru a întări o gândire slabă;
6. *utilizarea eufemismelor* pentru a minimaliza problemele, a atenua expresiile în raport cu informaţiile vehiculate şi a masca realităţile neplăcute;
7. *metafore prost concepute*, utilizate pentru a da iluzia sensului, pentru a compensa absenţa atenţiei sau pentru a deturna atenţia faţă de urgenţa unor probleme;
8. *înlănţuirea metonimiilor* (a arăta un obiect prin altul) pentru a facilita crearea imaginară a unei comunităţi unanime.

Limbajul de lemn managerial are o dublă semnificaţie: pe de o parte, pentru a-i calma, linişti pe salariaţi şi acţionari, uneori chiar pe managerii înşişi, pe de altă parte, nu de a transmite informaţiile ca în alte forme de limbaj, ci doar pentru a comunica, cu scopul de a ascunde lipsa de informaţie, de a tăinui sau deforma informaţiile. Scopul mai general al limbajului de lemn managerial l-ar constitui, cel puţin din perspectiva celor care îl folosesc, motivarea salariaţilor şi invitarea lor la a participa. Autorii afirmă însă că el este extrem de asemănător cu limbajul politic, comunicarea din întreprindere întâlnindu-se cu cea politică.

După opinia noastră, managementul aparenţelor, inclusiv limbajul de lemn managerial este o formă, relativ subtilă, de *manipulare socială şi psihosocială*. Ca orice formă de manipulare, atâta vreme cât intenţiile manipulatorului nu sunt descoperite, ea poate fi eficientă, de îndată însă ce acestea sunt descoperite, eşecul ei este garantat. Pe de altă parte, managementul aparenţelor poate fi *momentan* şi *temporar* util, practicat însă pe perioade mai lungi, duce la *agravarea* problemelor, la prepararea fie a unor *situaţii de criză* a întreprinderii, fie a uneia de *faliment*.

Bibliografie

ARDOINO, J., *Management ou Commandement. Participation et Contestation*, Tours, Fayard-Mame, 1970.

ARGYRIS, C., *Participation et Organisation*, Paris, Dunod, 1970.

BARTLETT, Ch., GHOSHAL, S., *Managing Across Borders. Transnational Solution*, Boston, Harvard Business School, 1989. Vezi şi traducerea franceză: *Le management sans frontières*, Paris, Les Éditions D'Organisation, 1991.

DARSEL, P., *Vers une gestion participative*, Paris, Hachette, 1971.

DENIS, J-C., MOULIN, B., *Le turbo-management*, Paris, Les Éditions D'Organisation, 1992.

GAUTHEY, F., XARDEL, D., *Management interculturel*, Economica, 1990.

GELINIER, O., *Direction participative par objectifs*, Puteaux, Hommes et Technique, 1968.

GILBERT, P., GILLOT, CLAUDINE, *Management des apparences et magie du verbe*, „Le Journal des psychologues", Nr. 110, 1993.

GOGUELIN, P., *Le management psychologique des organisations*, 3 tomes, E.M.E.-E.S.F., 1989.

GOGUELIN, P., *Cent ans du management: auteurs et acteurs*, „Le Journal des psychologues", Nr. 94, 1992.

GOGUELIN, P., *Participer à l'entreprise: vers un nouveau management*, „Le Journal des psychologues", Nr. 118, 1994.

GOGUELIN, P., MITRANI, G., *Le management participatif*, Paris, Hommes et Perspectives, 1994.

GROVE, A.S., *High Output Management*, New York, Random House, 1983. Vezi şi traducerea franceză: *Le management multiplicateur*, Paris, Editions Hommes et Techniques, 1985.

KEPNER, C.H., TREGOE, B.B., *The Rational Manager*, New York, McGraw-Hill, 1965.

KORENBLIT, P., *„Self-Management"*, Paris, Les Éditions D'Organisation, 1988.

LE SAGET, MERYEM, *Le manager intuitif. Une nouvelle force*, Paris, Dunod, 1992, reed., 1993.

LICKERT, R., *New Patterns of Management*, New York, McGraw-Hill, 1961.

McGREGOR, D., *Human Side of Entreprise*, New York, McGraw-Hill, 1960.

PETERS, T., *Thriving on Chaos*, New York, A.A. Knopf, 1987. Vezi şi traducerea franceză: *Le chaos management*, Paris, Inter Editions, 1988.

PETERS, T., WATERMAN, R., *In Search of Excellence*, New York, Harper & Row, 1982. Vezi şi traducerea franceză: *Le Prix de l'Excellence*, Paris, Inter Editions, 1983.

Expertiza psihologică – o necesitate în sistemul activităţii judiciare

Nicolae Mitrofan

În loc de introducere

Psihologia, ca una dintre ştiinţele care se dezvoltă vertiginos şi care, după cum aprecia P. Popescu-Neveanu, va ocupa, către sfârşitul acestui secol, o poziţie de vârf în cadrul ierarhiei ştiinţelor, alături de genetică şi electronică, şi-a găsit teren de aplicare în multe domenii ale activităţii umane, inclusiv în cel de aplicare a justiţiei.

Chiar şi la noi în ţară sunt efectuate cercetări legate de activitatea judiciară, încă din primele decenii ale secolului XX. Este vorba de cercetările unor psihologi experimentalişti, cum ar fi: Florin Ştefănescu Goangă, Alexandru Roşca - psihologia martorului; Zevedei Barbu - psihologia onestităţii.

Dar cel ce are, după părerea noastră, cele mai importante contribuţii în domeniu este Tiberiu Bogdan, pe care îl considerăm a fi „părintele" psihologiei judiciare din România. Scrierile sale (Bogdan, 1973 ; 1983 ; 1988) reprezintă argumente incontestabile, ce vor rămâne peste vreme. Cercetările sale au scos în evidenţă clar „nevoia de psihologie" pentru organele judiciare, impunându-se, treptat, ca unul dintre cei mai prestigioşi „avocaţi" pentru apărarea „dreptului" psihologiei de a pătrunde în sistemul activităţii judiciare. Modelele sale experimentale erau extrem de ingenioase şi extrem de convingătoare. Astfel, ca să dăm un singur exemplu, în 1955, el şi-a imaginat în Halele Obor un experiment în care, într-o aglomeraţie, un individ (actor de teatru instruit special), plătindu-şi cumpărăturile cu o bancnotă de 25 lei, pretinde rest de la 100 de lei. Această pretenţie, vizibil nefondată, a fost urmată de vii discuţii şi chiar un început de violenţă, căreia organele de ordine i-au pus capăt, invitând pe toţi participanţii (fără agresor) să depună depoziţii ca martori ai conflictului. Toată lumea, cu excepţia actorului „agresor", a fost în totală necunoştinţă de cauză, scena întreagă fiind filmată cu ajutorul unor teleobiective din puncte camuflate, iar partea sonoră fiind înregistrată pe bandă de magnetofon de către doi asistenţi care stăteau în apropierea actorului. De asemenea, depoziţiile martorilor au fost şi ele înregistrate pe bandă de magnetofon, audierile efectuându-se prin metoda relatării spontane, prin interogare şi prin întocmirea de proces verbal obţinut la diferite intervale după „infracţiune" (Vezi: Bogdan, 1957).

Cu toate acestea, din nefericire, psihologia judiciară nu şi-a găsit locul cuvenit în planul de învăţământ al facultăţii juridice, nici înainte de 1989, şi nici după aceea, când s-a trecut la restructurarea curriculum-ului la mai toate facultăţile. Noi am insistat cât a fost posibil pe lângă cei ce se ocupă de formarea juriştilor (facultăţi particulare şi de stat) să introducă aceste discipline în planurile de învăţământ, am oferit, împreună cu alţi doi colaboratori (Mitrofan, Zdrenghea, Butoi, 1992 ; 1994), un tratat de specialitate, am publicat articole în reviste, în special în revista „Dreptul" şi „Revista de ştiinţă penitenciară", am prezentat prelegeri la cursuri post-universitare, am prezentat comunicări cu teme de psihologie judiciară la diferite manifestări ştiinţifice.

Rezultatul a fost că, mai peste tot, psihologia judiciară ocupă o poziţie marginalizată, cu statut de disciplină facultativă, deci, practic, ca şi cum n-ar fi.

Spre marea noastră surpriză şi, totodată, bucurie, la facultăţile cu profil judiciar la care activăm, constatăm o mare solicitare din partea studenţilor, deşi disciplina este în ultimul an de studii, iar în orar ocupă o poziţie ce constituie clar un factor de inhibiţie.

Un aspect pe care nu l-am înţeles este acela că, deşi acum se pot stabili legături cu instituţii de învăţământ superior de profil din alte ţări şi se poate avea acces uşor la informaţii privind disciplinele din planul de învăţământ al acestora, mai nimeni n-a observat că psihologia, denumită în limba engleză „Psychology in Law", nu numai că este disciplină obligatorie, dar ea apare în calitate de precondiţie pentru urmarea altor cursuri cu profil juridic. Acolo s-a înţeles mai de mult faptul că, pentru a exercita profesia de jurist, care presupune relaţia cu omul şi, mai ales, cu omul care încalcă legea (sfera judiciarului), este nevoie şi de cunoaşterea psihologiei acestuia. Ce ar însemna ca un cadru didactic să nu ţină seama de psihologia elevilor sau ce ar însemna ca medicul să nu ţină seama de psihologia bolnavilor?

Juriştii care nu au şi pregătire psihologică (cu excepţia, desigur, a celor ce încearcă să şi-o asigure pe cont propriu, însă cazurile sunt absolut sigur, rare), pe lângă faptul că nu se pot folosi efectiv de conceptele psihologice în desfăşurarea activităţii lor, nici nu realizează când şi ce anume le pot oferi psihologii profesionişti ca sprijin pentru îndeplinirea marilor lor răspunderi sociale. Din momentul comiterii unei infracţiuni şi până la rămânerea definitivă a hotărârii judecătoreşti este un drum lung, cu multiple faze şi etape, fiind implicate multe persoane şi, odată cu ele, şi psihologia lor. Cel care comite fapta (făptuitorul), în cazul în care este descoperit, este obligat să se supună la multiple interacţiuni cu organele judiciare. Pentru a se lua decizii juridice cât mai corecte, pentru a scoate în evidenţă adevărul privind o anumită faptă şi, nu în ultimul rând, pentru a-i ajuta pe cei ce au adoptat conduite antisociale să se îndrepte, este necesar, am spune chiar este imperios necesar, să se solicite efectuarea de către specialişti a EXPERTIZEI PSIHOLOGICE. Aceasta nu se confundă cu expertiza psihiatrică solicitată de către instanţă în cazurile de omor deosebit de grav (făptuitorul fiind suspectat de anormalitate psihică), realizată mai des de către medicul psihiatru. Deşi expertiza psihologică este necesară în orice moment de desfăşurare a procesului penal, ea nu poate lipsi în nici un caz atunci când, fiind condamnat la închisoare, cel ce a comis o faptă antisocială este depus într-un penitenciar. Aşa cum în şcoală trebuie efectuată expertiza psihologică pentru fiecare elev în parte, şi aici, în cadrul penitenciarelor („şcoala reeducării"), trebuie să fie efectuată această expertiză. Cu atât mai mult cu cât, în cadrul acestor instituţii corecţionale se află nu copii „buni" ci copii „răi" sau „problemă" ai societăţii.

Rata criminalităţii creşte mereu

Una dintre marile probleme ale omenirii o constituie, fără îndoială, creşterea criminalităţii. Deşi sunt investite sume uriaşe şi sunt antrenaţi specialişti şi profesionişti de toate tipurile, rata criminalităţii a continuat, cu încăpăţânare, să crească. Cifrele sunt de-a dreptul alarmante mai peste tot. Iată, spre exemplu, cum se prezenta situaţia statistică, numită „Crime Clock", publicată de către Federal Bureau of Investigation pentru anul 1988: – la fiecare 4 secunde, o altă persoană completează şirurile victimelor comiterii furtului; – la fiecare 10 secunde, o nouă familie este confruntată cu şocul descoperirii unei spargeri asupra casei; – la fiecare 22 de secunde se comite un furt de maşină; – la fiecare 35 de secunde se comite un atac agravat asupra unei persoane; – în fiecare minut o altă persoană devine victima unei tâlhării; – la fiecare 6 minute o fată sau o femeie devine victima unui viol; – la fiecare 25 de minute, se comite o sinucidere (Karmen, 1990). Rata criminalităţii se obţine prin împărţirea numărului total de minute (60 x 24 x 365 = 525.600) sau de secunde (60 x 60 x 24 x x 365 = 31.536.000) dintr-un an la numărul total de infracţiuni. Desigur, se poate calcula rata şi pentru anumite categorii infracţionale.

Din nefericire, în ultimele decenii infracţionalitatea a pătruns foarte mult în rândul tineretului şi, mai ales, al tineretului studios. Astfel, în cadrul unui Raport congresional al S.U.A. (1975) se menţionează următoarele: între 1970 şi 1973, în şcolile aparţinând învăţământului preuniversitar, rata omuciderilor a crescut cu 18,5%, a violurilor cu 40,1%, a atacurilor asupra cadrelor didactice cu 54,4%. Numai în anul 1975, chiar elevii mai mici, din şcolile generale, situate mai ales în mediul urban, au comis 63.000 de atacuri asupra profesorilor, 270.000 de tâlhării în cadrul şcolii şi au distrus prin vandalism bunuri şcolare în valoare de 200 de milioane de dolari (Bayh, 1975).

Doar după 3 ani, în 1978, numai în şcolile din New York s-au comis 1.856 de atacuri, 1.097 de tâlhării, 310 incendii suspecte, 317 incidente implicând folosirea armelor. În anul următor, 1979, toate şcolile din S.U.A. s-au confruntat cu 20 de milioane de furturi, 400.000 acte de vandalism şi 110.000 atacuri asupra cadrelor didactice (Goldstein şi alţii, 1984).

După 10 ani de zile, situaţia nu s-a îmbunătăţit mai deloc. Astfel, comparându-se anul şcolar 1988-1989 cu cel precedent, s-a constatat că, numai în sistemul şcolilor publice din New York, rata criminalităţii generale a crescut cu 25%, iar pe categorii infracţionale situaţia se prezenta astfel: creşterea cu 35% a ratei atacurilor asupra elevilor şi profesorilor, cu 16% a ratei hărţuielilor (*harassment*), cu 24% a ratei furturilor.

Situaţia este extrem de dramatică şi în ceea ce priveşte ţara noastră. Astfel, în anul 1994, la 1 ianuarie, în locurile de deţinere din subordinea Direcţiei Generale a Penitenciarelor erau cazate 44.521 persoane, iar la sfârşitul anului, efectivele erau de 43.990 persoane. În aceeaşi perioadă, au fost depuse în locurile de deţinere 39.280 persoane (medie lunară de 3.273 persoane) şi au ieşit 39.811 (medie lunară de 3.317 persoane). Numărul celor aflaţi la începutul anului şi al celor depuşi pe parcurs în penitenciare a însumat 83.801 persoane, reprezentând efectivul total de care s-a ocupat administraţia penitenciarelor în anul 1994.

Din analiza dinamicii efectivelor, rezultă că, în anul 1994, administraţia penitenciarelor s-a ocupat de 3.381 persoane în plus faţă de 1993. În continuare, raportată la

capacitatea de cazare (30.748 locuri), creşterea efectivelor a determinat menţinerea unei situaţii de supraaglomerare care, în perioada martie-aprilie, s-a accentuat, efectivele cazate fiind de peste 45.000 de persoane lunar. Din cei 43.990 deţinuţi aflaţi în locurile de deţinere la 31 decembrie 1994, un număr de 3.303 erau minori (1.270 depuşi în penitenciare până la clarificarea situaţiei juridice, 1.595 internaţi în centrele de reeducare şi 438 condamnaţi la pedeapsa cu închisoare).

Din totalul infracţiunilor comise, „repartiţia" pe diferite categorii infracţionale se prezintă în felul următor: 16,27% – omor, lovituri cauzatoare de moarte; 1,13% – lovire, vătămare corporală; 6,58% – viol; 12,94% – tâlhării; 1,15% – ultraj, ultraj contra bunelor moravuri; 50,23% – furt; 1,57% – înşelăciune, dare şi luare de mită; 0,45% – delapidare; 0,38% – dezertare; 5,35% – alte infracţiuni; 1,33% – infracţiuni privind circulaţia pe drumurile publice; 2,62% – contravenţii.

De ce creşte rata criminalităţii?

Intrebarea este atât de grea şi de complexă, încât este foarte dificil pentru cineva să contureze un răspuns satisfăcător. Aşa după cum am menţionat cu altă ocazie (Mitrofan, 1992, 1994), aruncând o privire de ansamblu asupra numeroaselor teorii ce s-au ocupat cu evidenţierea factorilor etiologici, se pot formula următoarele concluzii:

a) de-a lungul timpurilor şi pe diferite meridiane ale globului s-a produs un fel de „diviziune a muncii", de diviziune a sarcinilor diferiţilor cercetători în vederea investigării factorilor cauzali dintr-o anumită perspectivă. Unii au insistat asupra factorilor bio-constituţionali, alţii asupra unor factori psihologici individuali, alţii asupra unor inter-influenţe dintre individual şi social etc.;
b) nici una dintre aceste teorii nu poate fi respinsă în totalitate, datorită invalidării ei practice. Desigur, din punctul de vedere al validităţii, există diferenţe mari între diverse teorii, însă nici una nu oferă explicaţii pentru întregul manifestărilor comportamentale antisociale. Aceste teorii pot fi caracterizate prin existenţa unui grad de „fragilitate" a legăturii cauzale postulate. În raport cu aproape fiecare teorie, realitatea reacţionează disjunctiv în maniera „unii... da, alţii... nu". De exemplu, dacă structura XYY este responsabilă de comiterea infracţiunii, cum se explică faptul că mulţi criminali nu au această anomalie cromozomială şi, pe de altă parte, nu toţi cei cu asemenea structuri comit acte antisociale? Sau, dacă mediul socio-educativ şi cel socio-economic sunt responsabile de apariţia comportamentelor deviante, cum se explică faptul că numai unii ce aparţin mediilor precare comit asemenea acte şi, pe de altă parte, cum se explică faptul că printre criminali se află indivizi care nu provin din asemenea medii?
c) încercarea de explicare a fenomenului infracţional constituie, în primul rând, o încercare de a găsi şi contura un sistem teoretico-ştiinţific şi metodologic cu mari posibilităţi integratorii şi generalizatoare pentru realitatea concretă, însă tipurile şi formele de „operaţionalizare" practică a comportamentului infracţional sunt extrem de diverse, fiecare având, la limită, caracteristici strict individuale. Aşa se explică faptul că încercările de generalizare a ipotezelor şi concluziilor unor teorii eşuează în raport cu realitatea practică. Fiecare teorie, mai mult sau mai puţin, poate fi acuzată de efectuarea unei generalizări pripite. Ceea ce este valabil pentru unii este extins la nivelul tuturor, încălcându-se astfel principiul logic şi practic. Propoziţia logică „Unii indivizi complexaţi sunt criminali" nu conduce, obligatoriu, la propoziţia logică generală „Toţi indivizii complexaţi sunt criminali";

d) fenomenul criminalităţii este un fenomen deosebit de complex, hipercomplex, multipludeterminat, care refuză să „îmbrace haina" uneia sau alteia dintre teoriile elaborate, ce se consideră a fi suficientă şi deplin consistentă în explicarea lui cauzală.

Posibilităţile de explicare a genezei fenomenului infracţional devin şi mai modeste dacă avem în vedere faptul că, în ultimul timp, infracţionalitatea s-a extins şi la categoriile socio-profesionale în rândul cărora persoanele care să comită fapte antisociale erau foarte rare. De asemenea, lucru extrem de grav, infracţionalitatea s-a extins spre vârste din ce în ce mai mici. De exemplu, tot mai multe infracţiuni sunt comise chiar de către elevi din şcolile elementare (Vezi : *School crime rates continue to rise*, „New York Times", May, 24, 1990).

În România, de altfel ca şi în alte ţări foste socialiste, infracţionalitatea, respectiv rata acesteia, creşte într-un ritm mult mai intens decât în ţările capitaliste dezvoltate, datorită a două categorii de cauze :

a) *cauze generale*, pe care le regăsim mai în toate ţările (lipsuri materiale, anormalitate psihică, eşecul educaţiei în familie, eşecul şcolar etc.).
b) *cauze specifice* pentru perioada pe care o traversează România (ca şi celelalte ţări din Estul Europei) şi anume „perioada de tranziţie spre economia de piaţă". Această perioadă, după cum a demonstrat practica deja, presupune efectuarea unor schimbări majore în toate subcomponentele sistemului social-economic. În raport cu aceste schimbări, nu există modele de conduită preexistente, iar în ceea ce priveşte modul de percepere şi evaluare a evenimentelor social-economice, există o extrem de mare „împrăştiere" a „grilelor" utilizate. După părerea noastră, cauzele specifice ce conduc la creşterea ratei criminalităţii se pot împărţi în două subcategorii : a) *cauze de ordin obiectiv*, cum ar fi : – declinul accentuat al economiei ; – creşterea inflaţiei ; – scăderea nivelului de trai ; – creşterea ratei şomajului ; – apariţia unor noi tipuri de preocupări, precum : drogurile, vânzarea de arme, pornografia, materialele sexy etc. ; – incapacitatea statelor de a asigura protecţie socială tuturor celor care o necesită. De aici, mulţi cerşetori, copii abandonaţi („copiii străzii"), vagabonzi, bolnavi de toate categoriile şi, mai ales, bolnavi psihic ; – corupţia, care se extinde cu mare repeziciune şi cuprinde, practic, toate compartimentele vieţii social-economice ; b) *cauze de ordin subiectiv* cum ar fi : – creşterea gradului de incertitudine şi anxietate a populaţiei datorită inexistenţei unei perspective clare a evoluţiei societăţii ; creşterea gradului de stres datorat insecurizării privind procurarea şi menţinerea surselor de subzistenţă şi datorat, mai ales, creşterii galopante a preţurilor ; – scăderea teribilă a motivaţiei pozitive pentru activitatea de muncă şi influenţa mai puternică a modelelor negative de conduită economico-socială ; – scăderea respectului pentru lege şi pentru cei îndrituiţi social s-o apere ; – înţelegerea deficitară a ceea ce înseamnă democraţia autentică şi, de aici, dezinhibarea excesivă a unor conduite antisociale ; – creşterea gradelor de permisivitate socială în raport cu infracţiunea şi cu anumite categorii de infracţiuni. „Micul infractor" este foarte uşor exonerat de răspundere penală în conştiinţa multor oameni, atât timp cât persoanele de la vârful ierarhiei sociale comit infracţiuni extrem de grave ; – incompleta pregătire a populaţiei de a prelua modele de conduită specifice democraţiei autentice şi, de aici, existenţa şi intensificarea unor conflicte, creşterea intoleranţei şi a stărilor de frustrare etc. ; – efectele manifestate în planul mentalităţilor oamenilor (neîncredere, confuzie, subevaluare) de stângăciile sau chiar de reaua intenţie manifestate de organele ce aparţin diferitelor niveluri de exercitare a puterii (organe poliţieneşti, organe judecătoreşti, organe ale administraţiei etc.) ; – deracordarea de la influenţele sociale pozitive (scăderea numărului copiilor şcolarizaţi, scăderea consumului cultural etc.), ceea ce conduce la îndepărtarea de valorile autentice ; – creşterea gradului de agresivitate datorat stresului social şi existenţial ; – sporirea efectelor negative, mai ales asupra tinerilor, a „incitărilor" şi „instigărilor" venite dinspre diferite surse scrise sau audio-vizuale (materiale sexy, porno, casete, filme cu mare încărcătură agresogenă) ; – scăderea forţei de impact pozitiv a educaţiei sociale, care a condus, pe lângă multe altele, la conturarea unor „grile" de evaluare a oricăror „oferte" sociale de conduită, ce s-au dovedit a fi neputincioase în faţa tendinţei de „victimizare" din partea vulgarului şi inautenticului.

Suntem, desigur, conştienţi de faptul că trecerea în revistă a celor două categorii de cauze şi, mai ales, a celor specifice, este departe de a fi completă. Intenţia principală este aceea de a atrage atenţia specialiştilor asupra faptului că, pentru ţările aflate în „perioada de tranziţie", realitatea existentă nu poate fi înţeleasă dacă nu se construieşte o metodologie de analiză şi interpretare adecvată, apelându-se doar la modele de analiză şi interpretare preluate simplu din alte părţi, unde realitatea, cu toate faţetele ei, este foarte diferită.

Deci, pentru a aborda fenomenul infracţionalităţii şi pentru a propune măsuri de reducere a ratei lui, trebuie mai întâi să fie cunoscute cât mai bine care sunt cauzele generale şi, mai ales, specifice, ce stau la baza acestuia.

Cine se ocupă, de fapt, de cei ce comit acte antisociale ?

Având în vedere principiul „diviziunii" muncii sociale, răspunsul la această întrebare este foarte simplu : justiţia sau organele judiciare. Din momentul comiterii faptei antisociale şi până la rămânerea definitivă a hotărârii judecătoreşti asupra făptuitorilor, este un drum, de cele mai multe ori lung, cu multe faze şi cu implicarea, uneori, a numeroase persoane. Nici pe departe numărul celor condamnaţi nu este egal cu numărul celor ce au comis fapte antisociale. Este posibil ca unii făptuitori să nu fie descoperiţi niciodată, ca alţii să nu apară în faţa organelor judiciare, deoarece, pentru aceasta, este necesară plângerea prealabilă a persoanei vătămate (cum ar fi, de exemplu, în cazurile de adulter, în unele infracţiuni de viol etc.) sau ca alţii să fie apăraţi prin lege şi să fie exoneraţi de răspundere penală (art. 10 din Codul de procedură penală). Nici hotărârile judecătoreşti, după ce rămân definitive, nu înseamnă întotdeauna decizii de condamnare a făptuitorilor. Procesul penal presupune parcurgerea a cel puţin două faze : a) cercetarea penală şi b) acţiunea penală.

În principiu, în prima fază sunt implicate organele de poliţie, procurori, organe speciale de anchetă, iar în a doua, instanţele de judecată. Parcurgerea integrală a trăsăturilor specifice procesului penal presupune desfăşurarea unor acţiuni extrem de laborioase, orientate în direcţia evidenţierii adevărului şi stingerii conflictului, de către organele judiciare. Foarte frecvent, acestea interacţionează direct cu persoana care a comis fapta şi care, pe măsura adunării probelor, îşi schimbă „statutul" juridic : din *făptuitor* poate deveni *învinuit*, din *învinuit* poate deveni *inculpat*, din *inculpat* poate deveni *condamnat*. Fiind vorba de o relaţie interpersonală, deşi ea prezintă multe caracteristici distincte faţă de alte tipuri de relatii interpersonale (motivul existenţei este de natură juridică, asimetria rol-status-urilor celor ce se află

în interacţiune, interese disjuncte şi chiar conflictuale ale partenerilor, caracterul mai mult formal al relaţiei etc.), cei ce organizează, dirijează şi controlează interacţiunile trebuie să cunoască psihologia interlocutorului, a celui ce a săvârşit fapta antisocială. Nevoia de cunoaştere psihologică apare uneori chiar din lege. Este suficient de amintit de cazurile în care trebuie să se precizeze dacă fapta a fost comisă cu discernământ. Ce înseamnă existenţa sau inexistenţa discernământului? Aceasta este o problemă psihologică extrem de complexă, ce presupune abordarea din mai multe perspective: psihologia genetică, psihologia diferenţială, psihodiagnoză etc. Apare întrebarea: sunt juriştii pregătiţi suficient, din punct de vedere psihologic, pentru a proceda cât mai corect într-un caz sau altul? Din nefericire, răspunsul este negativ.

Situaţia este şi mai nefirească în ceea ce priveşte aşa-numita activitate de reeducare şi resocializare a celor condamnaţi cu închisoarea. Instituţiile sociale corecţionale (penitenciare pentru adulţi şi centre de reeducare pentru minori) nu mai sunt privite şi considerate în primul rând ca locuri de ispăşire prin suferinţă fizică şi morală, ci ca medii socio-educaţionale şi terapeutice având ca obiectiv principal exercitarea dirijată a unor influenţe educaţionale de tip corectiv-constructiv şi terapeutic-suportiv. Există, desigur, un tratament cvasi-generalizat, dar care nu exclude deloc necesitatea unui tratament diferenţiat, ceea ce înseamnă o bună cunoaştere a psihologiei individului, a deţinuţilor. În realitate, însă, lucrurile se prezintă complet diferit. Cauzele sunt multiple, dar cea mai importantă o constituie lipsa specialiştilor în probleme psihologice şi socio-umană, precum şi insuficienta pregătire psihologică a celor care activează în aceste instituţii, cum este cazul mai ales al educatorilor.

Psihologia judiciară se adresează juristului sau psihologului?

La fel ca în cazul oricăror altor domenii de activitate umană (de muncă, sportiv, militar, clinic, şcolar etc.), şi în cadrul sistemului de activitate judiciară, psihologia aplicată este şi trebuie să fie prezentă atâta timp cât „obiectul" specific al acestei activităţi presupune cunoaşterea omului.

Pentru specialişti, pentru jurişti, calitatea prestaţiilor profesionale creşte în mod sigur, dacă din sistemul lor de competenţe figurează şi cele de ordin psihologic (avem în vedere atât cunoştinţele, cât şi abilităţile psihorelaţionale). De aici, concluzia clară privind includerea în sistemul de formare a juriştilor a Psihologiei judiciare, necesitate care, din nefericire, nu este înţeleasă de către managerii instituţiilor de training. Le aducem, şi pe această cale, două tipuri de argumente:

a) dacă pentru profesori este nevoie de Psihologia şcolară, pentru ingineri, de Psihologia inginerească, pentru medici, de Psihologia clinică, pentru militari, de Psihologia militară etc., de ce nu ar fi nevoie şi pentru jurişti de Psihologia judiciară?
b) dacă tot vrem să ne integrăm şi să ne aliniem ţărilor dezvoltate, atunci, printre altele, ar fi simplu să ne uităm la curriculum-ul facultăţilor cu profil juridic, în cadrul căruia vom regăsi psihologia aplicată în drept.

Pregătirea psihologică a juriştilor nu merge însă până la niveluri deosebit de profunde şi de specializate ale cunoaşterii şi intervenţiei modelatorii şi recuperatorii, de aceea, în anumite momente şi în anumite cazuri, trebuie să se apeleze la specialiştii în domeniul psihologic: psihodiagnosticieni, psihoterapeuţi, defectologi etc. La rândul lor, psihologii pot să se specializeze în a oferi servicii sistemului de activitate

judiciară, fiindu-le şi lor necesară Psihologia judiciară, domeniu specific al psihologiei aplicate care solicită adaptarea metodologiilor de cercetare-investigaţie şi a celor de tratament psihologic.

Unii autori au încercat, în urma analizei multiplelor experienţe practice, să scoată în evidenţă care ar fi, de fapt, locul şi rolul psihologilor în sistemul activităţii judiciare.

Astfel, S.L. Brodski (1973) consideră că psihologul este în primul rând om de ştiinţă şi nu un simplu tehnician care cunoaşte o anumită tehnică psihodiagnostică sau psiho-terapeutică. El este solicitat să răspundă la întrebări, precum: – Care sunt factorii determinanţi ai comportamentului infracţional? – Care sunt mecanismele psihologice şi psihosociale implicate în activitatea infracţională? – Care sunt cele mai bune şi mai eficiente modalităţi de acţiune criminoinhibitivă la nivel social? – Care sunt mecanismele psihologice implicate în fenomenul recidivării activităţii infracţionale? – Care sunt caracteristicile personalităţii criminale şi în ce măsură se poate opera cu tipologii? – Care este contribuţia psihologiei în vederea aflării adevărului (în ce constă psihologia martorului, care sunt mijloacele psihologice utile folosite în ascultarea învinuitului sau inculpatului)? – Care este structura şi care sunt mecanismele psihologice ale comportamentului simulat, care este utilitatea tehnicilor psihofiziologice? – Care este eficienţa modalităţilor frustrant-punitivo-recuperatorii? – Care sunt factorii care contribuie la adaptarea sau neadaptarea deţinuţilor în locurile speciale privative de libertate?

Pe lângă sarcini de cercetare, psihologul poate să apară în sistemul activităţii judiciare şi ca:

a) *martor expert* ce posedă cunoştinţe de specialitate privind:
   - starea mentală a acuzatului, inclusiv competenţa de a compare în faţa justiţiei;
   - gradul de afectare a sistemului nervos şi a creierului la unele victime, în caz de accident;
   - gradul de retardare mentală şi necesitatea unor tratamente;
   - efectele bilingvismului asupra copiilor;
   - standardele comunităţii privind obscenitatea;
   - sindromul femeii bătute;
   - corectitudinea depoziţiei martorilor oculari;
   - violarea unei mărci de firmă şi falsa publicitate;
b) *ca evaluator al unor decizii*; şi în sistemul juridic se produc schimbări care trebuie evaluate; apar legi noi şi altele vechi sunt revizuite şi reinterpretate. Or, deprinderile metodologice ale psihologului sunt utile pentru testarea anticipativă sau ulterioară a efectelor;
c) *ca psiholog practician, aplicativ* (cum ar fi psihologul clinician), a cărui sarcină este de a înţelege şi de a asista indivizii sau grupurile care au probleme;
d) *ca un consultant*, oferă răspunsuri la diferite întrebări, beneficiarii (jurişti) având, desigur, dreptul de a selecta ceea ce ei consideră important şi necesar;
e) *ca avocat, ca sprijinitor* (rol mai puţin descris în cărţi); psihologul poate şi trebuie să ia iniţiativa în ajutorarea unor categorii de indivizi care prezintă probleme şi nu sunt organizaţi social (de exemplu: cei care cad la examenele de selecţie pentru ocuparea unor posturi, cei care eşuează în plan social, populaţie afectată de poluare etc.) (Vezi: Whrightsman, 1987).

Ce este expertiza psihologică ?

Mai întâi, două precizări :

a) expertiza psihologică nu se identifică cu expertiza psihiatrică. Ea are o sferă mult mai largă, putând să includă şi expertiza psihiatrică ;

b) expertiza psihologică poate fi făcută în exclusivitate numai de către psihologi, aceştia purtând răspunderea asupra informaţiilor rezultate în urma efectuării expertizei.

Expertiza psihologică este un ansamblu complex de acţiuni de analiză, investigare şi măsurare psihologică a individului uman, în vederea evidenţierii caracteristicilor specifice profilului său psiho-comportamental.

Rezultatele obţinute în urma efectuării expertizei trebuie să fie consemnate într-o fişă specială, *Fişa de expertiză psihologică*, ce trebuie să fie inclusă în dosarul celui ce a comis o faptă antisocială. Ea poate fi asemuită cu *Fişa psihopedagogică* a elevului din cadrul instituţiilor de învăţământ, care cuprinde informaţii privind diferite dimensiuni ale personalităţii şi psihicului copilului. Necesitatea ei nu mai este de demonstrat de mult timp. Cadrul didactic trebuie să-şi organizeze influenţele instructive şi educative ţinând cont de caracteristicile psihologice individuale şi, totodată, încercând să realizeze corecţii în planul conduitei copiilor.

La fel de necesară este şi *Fişa expertizei psihologice* pentru organele judiciare. Ea trebuie să cuprindă, din punct de vedere structural, mai multe rubrici care să ofere informaţii privind :

I. Starea de sănătate fizică.
II. Prezenţa unor tipuri de handicap : senzorial, motor, intelectual.
III. Starea de sănătate psihică : a) normal ; b) anormal : nevrotic, psihotic, psihopat.
IV. Nivelul de pregătire şcolară şi culturală.
V. Statutul matrimonial.
VI. Statutul profesional.
VII. Nivelul de dezvoltare pentru unele procese şi funcţii psihice :
- coeficientul inteligenţei (QI) ;
- memoria (tulburări ale memoriei) ;
- gândirea (tulburări ale gândirii) ;
- percepţia (tulburări ale percepţiei) ;
- limbajul (tulburări ale limbajului) ;
- atenţia (tulburări ale atenţiei) ;
- voinţa (tulburări ale voinţei) ;
- motivaţia (tulburări ale motivaţiei) ;
- afectivitate (tulburări ale afectivităţii).

VIII. Personalitatea :
- temperamentul (profil temperamental, nivel de sociabilitate) ;
- aptitudini (tipuri de aptitudini) ;
- caracterul (tipuri de atitudini specifice în raport cu diferite valori sociale) ;
- tendinţe accentuate ale unor trăsături de personalitate sau tendinţe către patologie.

IX. Concepţia despre lume şi viaţă :
- cum percepe lumea, viaţa socială ;
- cum se percepe pe sine şi cum percepe pe alţii ;

- cum operează cu grile de tipul „bine-rău", „adevărat-neadevărat", „frumos--urât" ;
- cum îşi percepe viitorul ;
- cum se raportează la fapta comisă, la pedeapsa corespunzătoare faptei ;
- cum se raportează la victimă, cum o priveşte pe aceasta după ce s-a comis fapta.

X. Stilul de relaţionare cu alte persoane :
- dacă este sau nu : deschis, sincer, cooperant, permisiv, tolerant, influenţabil, controlat asupra reacţiilor, comunicativ, cu nevoie de suport emoţional, optimist, tendinţe de culpabilizare.

Aceasta este propunerea privind structura de ansamblu a *Fişei de expertiză psihologică*, deoarece ea, în plan concret, va suporta unele modificări, în funcţie de momentul în care se solicită. Acest moment poate fi mai aproape de începutul procesului penal sau poate fi atunci când acţiunea a ajuns în faţa instanţei (acţiunea penală) sau când cel condamnat este depus într-o instituţie corecţională. În această ultimă situaţie, nici nu se poate concepe existenţa unor programe de acţiune educaţională şi tratament psihologic eficiente, fără ca acestea să se sprijine pe rezultatele expertizei psihologice. Nu trebuie să existe nici un deţinut care să nu aibă completată în mod competent *Fişa expertizei psihologice*. Această fişă, o dată completată, nu va rămâne neschimbată până la eliberarea individului din închisoare, cu atât mai mult cu cât acesta este condamnat să rămână în închisoare pe parcursul unui număr mare de ani. În asemenea cazuri, fişa trebuie să capete un caracter predominant dinamic, surprinzând schimbările survenite în profilul psihocomportamental. Pe de altă parte, diferite aspecte, caracteristici ale acestui profil, trebuie luate în atenţie în conturarea tipurilor de intervenţie educaţională şi corectivă (de exemplu, existenţa unui profil hipersenzitiv sau a unui profil anxios), altele putând fi făcute *obiective ţintă* pentru realizarea unor modificări pozitive (de exemplu, schimbarea unor atitudini şi reorientarea în plan valoric).

Noi insistăm asupra utilităţii efectuării expertizei psihologice încă din momentele de început ale activităţii de cercetare şi urmărire penală. În această fază, în condiţiile în care nu există probe evidente, cercetarea trebuie să se bazeze pe cunoaşterea cât mai corectă a psihologiei subiectului. Este de ajuns să ne referim la interogatoriu, care este înainte de orice un veritabil duel psihologic dintre cel puţin două persoane, deci o confruntare interpsihologică. Ancheta, însă, va avea o mai bună reuşită dacă este abil adaptată de către cel ce o conduce la „cerinţele" de ordin psihologic ale partenerului de interacţiune, pe care le cunoaşte în urma „lecturării" rezultatelor efectuării expertizei psihologice. Odată cu înaintarea dosarului instanţei de judecată, se înaintează şi informaţiile privind psihologia celor ce urmează să compară în faţa ei. În cazul în care instanţa nu poate intra în posesia *Fişei de expertiză psihologică*, ea poate dispune completarea de îndată a acesteia.

După condamnarea cu închisoarea, instituţia corecţională ce va primi deţinutul va primi, odată cu dosarul, şi *Fişa expertizei psihologice*. În caz că nu se întâmplă aşa, trebuie de urgenţă efectuată expertiza psihologică.

În concluzie, pot exista situaţii în care *Fişa de expertiză psihologică* întocmită din faza de început a urmăririi penale se transmite din etapă în etapă până la nivelul instituţiei corecţionale. În asemenea cazuri, se impune revizuirea totală sau parţială a informaţiilor cuprinse în cadrul fişei. În alte situaţii, însă, procesul penal nu îşi desfăşoară întregul curs din diferite motive, bine reglementate însă din punct de vedere juridic. În aceste cazuri, dacă a fost întocmită *Fişa expertizei psihologice*, ea nu se transmite mai departe.

În toate cazurile, însă, expertiza psihologică trebuie să fie realizată de către psihologi, formați în cadrul facultăților autorizate să-i pregătească din punct de vedere profesional. Aceștia pot să activeze la următoarele niveluri:

a) în cadrul Parchetelor și al organelor polițienești;
b) în cadrul judecătoriilor și tribunalelor (militare sau civile);
c) în cadrul Centrelor de reeducare pentru minori;
d) în cadrul penitenciarelor pentru adulți.

Mai ales în țările dezvoltate din punct de vedere economic, există serioase preocupări pentru implicarea tot mai mult a psihologilor în activitatea din instituțiile sociale corecționale. Astfel, fiind excesiv de critic, D.M. Gottfredson (în Brodsky, 1973), afirmă: „Istoria justiției criminale arată că în tratamentul persoanelor condamnate pentru crimă (în sens de infracțiune, *n.n*) noi am fost în cel mai rău caz inumani, în cel mai bun caz ineficienți și tot timpul confuzi". În concepția lui, psihologii pot micșora confuzia, crește eficiența și pot contribui în a oferi un sistem al justiției criminale umane; ei pot face aceasta prin a găsi răspunsul la cele 5 solicitări, și anume:

1. dezvoltarea unui cadru teoretic intern consistent privind etiologia fenomenului infracțional;
2. nevoia îmbunătățirii metodelor de clasificare a infracțiunilor;
3. nevoia unui program sistematic de evaluare a acțiunilor de tratament efectiv al deținuților;
4. sprijin în formarea abilităților instituțiilor și organelor judiciare în vederea atingerii scopurilor lor;
5. dezvoltarea și testarea modalităților prin care aceste eforturi sunt comunicate și utilizate.

La toate aceste solicitări, deși strâns legate de unele dintre ele, noi am adăuga și solicitarea privind obligația psihologilor ce lucrează în instituțiile corecționale (centre de reeducare pentru minori și penitenciare pentru adulți), precum și a celor ce trebuie de urgență să-și găsească locul în alte puncte ale activității judiciare de a efectua expertiza psihologică și de a întocmi *Fișa expertizei psihologice*.

În loc de încheiere

Psihologia a fost „marele absent" pentru mulți ani, în multe domenii de activitate umană. Acest lucru se observă cu ochiul liber, efectele fiind în mare parte irecuperabile. În alte țări, însă, ea și-a urmat cursul firesc al dezvoltării. Acum, și la noi psihologia a fost repusă în drepturi și se încearcă, intensiv, realizarea recuperărilor necesare. Specialiștii formați în departamentele de psihologie se îndreaptă, după absolvire, către diferite domenii ale psihologiei aplicate. Nu peste tot însă găsesc înțelegere. Este și cazul sistemului activității judiciare care are mare nevoie de prezența psihologului expert în interiorul său. Acestuia îi revin multe sarcini, dar una dintre cele mai importante și mai utile este efectuarea expertizei psihologice. Desigur, s-ar putea să replice unii, până acum nu s-a făcut așa ceva și lucrurile au mers mai departe. Așa s-a întâmplat și cu pământul. El a fost arat cu plugul de lemn, apoi cu plugul de fier tras de animale, apoi cu plugul tras de tractor. S-a îmbunătățit tehnologia, a crescut și recolta. Juristul și-a desfășurat activitatea și fără să fie deranjat de inexistența expertizei psihologice, însă, dacă există această posibilitate și

ea este ignorată și chiar respinsă voluntar, ar însemna să se procedeze precum la măsurarea unor dimensiuni fizice, înlocuind unitățile de măsură riguroasă *cu aprecierea și evaluarea ochiometrică*.

Noi ne exprimăm, însă, optimismul că, foarte curând, cei ce se ocupă cu organizarea și desfășurarea activităților judiciare se vor convinge de necesitatea și utilitatea prezenței psihologului expert, a cărui prestație se va constitui în garanții semnificative pentru creșterea eficienței acestui tip de activitate.

Bibliografie

BAYH, B., *Our nation's schools - A report card*, Washington, D.C.; U.S. Government Printing Office, 1975.

BOGDAN, T., *Introducere în psihologia judiciară*, Ed. Științifică, București, 1973; Bogdan T. și colab., *Comportamentul uman în procesul judiciar*, Serviciul editorial și cinematografic, M.I., București, 1983; Bogdan T., Sîntea I., *Analiza psihosocială a victimei. Rolul ei în procesul judiciar*, Serviciul editorial și cinematografic, M.I., București, 1988.

BOGDAN, T., *Psihologia judiciară*, București, 1957.

BRODSKI, S.L., *Psychologists in the Criminal Justice System*, University of Illinois Press, Urbano, Chicago, London, 1973.

GOLDSTEIN, A.P., APTER, S.Y., HAROOTUNIAN, B., *School violence*, Englewood Cliffs, N.J.: Rentice-Hall, 1984.

GOLDSTEIN, A.P., *Delinquents or Delinquency*, Research Press, 1612 North Mattis Avenue, Champaign, Illinois, 1990.

GOTTFREDSON, D.M., *Five Challenges*, în Brodsky, S.L., *Op.cit*.

KARMEN, A., *Crime Victims. An introduction to Victimology*, zud ed., Brooks/Cab. Publishing Company, 1990.

MITROFAN, N., ZDRENGHEA, V., BUTOI, T., *Psihologia judiciară*, Ed. Șansa-S.R.L., București, ed.I - 1992 și ed.II-a - 1994.

WHRIGHTSMAN, S.L., *Psychology and the Legal System*, Brooks/Cale Publishing Company, Monterey, California, 1987.

Rețelele neuronale în atenția psihologiei

Violeta Ciobanu

Scurt istoric

Anul de apariție a rețelelor neuronale în lumea psihologiei cognitive este unanim recunoscut a fi 1986, odată cu publicarea cărții *Parallel Distributed Processing*, ai cărei autori sunt James L. McClelland, David E. Rumelhart și Grupul de cercetare PDP, format din numeroși oameni de știință americani. Momentul apariției a fost considerat unul cu totul special pentru că marca la acea vreme nașterea unei noi paradigme de studiu și de modelare a minții umane. Anii care au urmat au confirmat din plin aceste idei ale anilor de început.

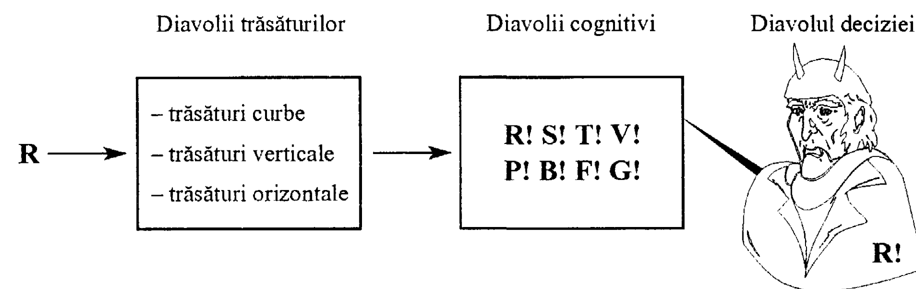
Esența noii orientări poate fi surprinsă în metafora ei fundațională: „Mintea umană funcționează precum creierul uman", care diferă esențial de vechiul motto al științelor cognitive. „Mintea umană funcționează precum un computer". Asumpțiile de bază sunt și ele diferite: paradigma clasică folosește o abordare serială, în vreme ce neoconexionismul (rețelele neuronale) postulează supremația funcționării paralele, ca fiind mai plauzibilă din punct de vedere biologic.

Vorbind de paralelism, o privire retrospectivă, anterioară anului 1986, ar descoperi surprinsă că, deși serialitatea (specifică funcționării computerelor) era atotputernică, încercări izolate, dar demne de luat în considerare, puneau din ce în ce mai mult în lumină posibilitatea realizării unor modele psihologice ce funcționează într-o altă manieră, paralelă. Să vedem în continuare, pe scurt, despre ce este vorba.

„Diavolii" și psihologia cognitivă. Un alt mod de analiză a percepției vizuale

În anii '60, un autor englez, Selfridge, publica într-o revistă de specialitate articolul intitulat „Pandemonium - a Feature System for Character Recognition" (Modelul iadului - un sistem de trăsături pentru recunoașterea caracterelor), articol ce constituia un studiu teoretic asupra percepției vizuale a literelor. Se cuvine să facem aici câteva comentarii. Primul ar fi legat de titlu. De ce *iad* și *drăcușori* într-un model cognitiv? Pentru că „operatorii" din model au însușiri cu totul speciale (au de dus la îndeplinire

misiuni specifice), stau împreună în containere ce pot fi considerate „cazane cu smoală" și sunt răutăcioși (unii cu alții) ca toți drăcușorii. Al doilea comentariu se referă la modul în care lucrează aceste mici ființe. Selfridge susține că semnalul perceptiv, în speță litera percepută, este mai întâi procesată cortical, după care ajunge la primul cazan, unde colcăie diavolii trăsăturilor. Aceștia au atribuții precise. Fiecare răspunde numai la o anumită trăsătură din literă și nu la celelalte (de exemplu, la linii curbe și nu la linii oblice, verticale sau orizontale). Cei care nu au fost activați de stimuli rămân liniștiți. Activarea de la acest nivel se transmite nivelului („cazanului") următor, unde domnesc diavolii cognitivi. Numărul acestora este egal cu numărul literelor din alfabet, fiecare răspunzând specific la o anumită literă. Fiecare diavol cognitiv este legat de acei diavoli care răspund de trăsăturile ce intră în componența literei respective. Cu cât acesta primește mai multe semnale de la diavolii trăsăturilor, cu atât va striga mai tare către diavolul solitar ce își pleacă urechea la cazanul diavolilor cognitivi: diavolul deciziei. Acesta este atent și îl alege pe acela ce strigă cel mai tare dintre toți.

Modelul Pandemoniumului - după Selfridge. Adaptare a desenului original.

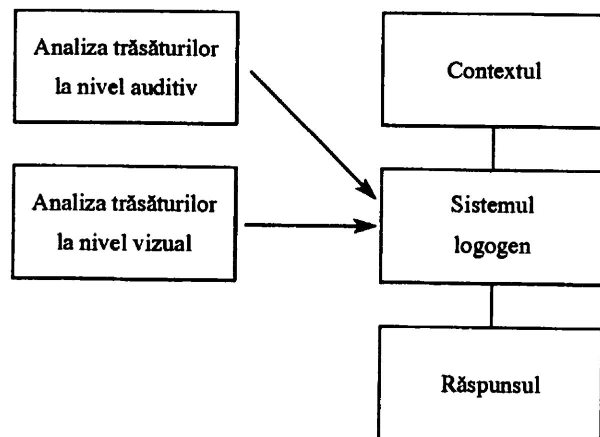
Dincolo de șarmul acestui model, trebuie remarcată sugestia făcută de Selfridge, primul care susține că un proces psihologic, în speță recunoașterea literelor, poate fi realizat de un sistem de analiză paralelă a elementelor componente.

Modelul logogen

Un alt model psihologic, tot în domeniul percepției vizuale, este cel realizat de Morton (1969, 1979), și poartă denumirea de „model logogen". Termenul „logogen" vine de la cuvintele grecești *logos* - cuvânt - și *genos* - origine, sursă. Vorbim, deci, despre un model al felului în care cuvintele ajung să fie procesate.

Morton consideră că orice cuvânt existent în memoria semantică poate fi activat în trei moduri: vizual, auditiv și contextual. De exemplu, cuvântul FURCULIȚĂ poate fi activat dacă este văzut, auzit sau dacă avem o propoziție de tipul „Masa era așezată cu excepția cuțitului și a...". Urmărind figura se observă numeroasele similarități cu modelul Pandemonium. Pot fi identificate nivele ce corespund, de pildă, cu diavolii trăsăturilor, cognitivi și al deciziei. Miezul sistemului se găsește la nivel cognitiv, la care unitățile - litere, cuvinte, sigle etc. - sunt reprezentate de logogeni. Logogenul însuși poate fi considerat un mic diavol ce posedă o listă de trăsături. Principala diferență este aceea că fiecare diavol-logogen primește informații din trei surse diferite. Logogenul este astfel un fel de „idiot-savant": nu face altceva

decât să calculeze câtă activare intră în el, din oricare sursă. Când activarea atinge un anumit nivel, logogenul descarcă impulsuri și nu mai contează dacă nivelul de prag a fost atins din sursă vizuală sau contextuală (bottom-up, respectiv top-down). Constatăm deci existența unui efect comun al celor două moduri de procesare a informației.

Modelul logogen al lui Morton (adaptare).

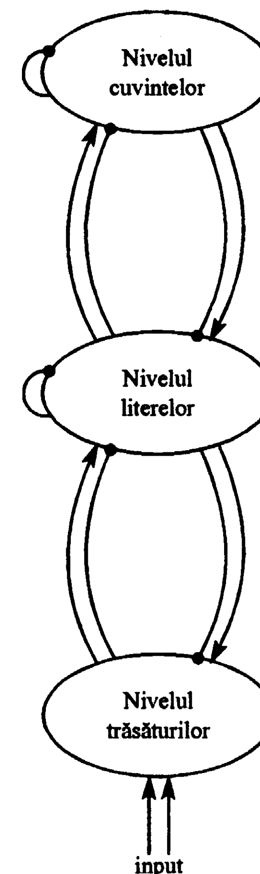
Ar mai fi și alte lucruri de menționat despre modelele create până în anii '80 (o referire specială merită experimentul realizat de Tulving și Gold, în anul 1963, prin care au reușit să demonstreze că lungimea unei propoziții - care creează contextul cuvântului cheie - precum și expectațiile subiectului influențează semnificativ pragul de activare al cuvântului cheie în memorie ; vezi exemplul FURCULIȚĂ de mai sus). Nu mai insistăm asupra acestor modele, care au mai mult o valoare istorică, constituindu-se în elemente premergătoare ale noilor teorii. Conceptele moderne au apărut după anii 1980-85 și sunt considerate a fi exemplificarea unei noi paradigme - neoconexionismul (sau filosofia rețelelor neuronale). Ea este rodul eforturilor conjugate a mai multor discipline - incluse astăzi în aria științelor cognitive - și constituie cea mai clară dovadă că putem studia și altfel „impalpabilul", pornind chiar de la cunoașterea și remodelarea funcționării acestuia. Studiul minții umane care funcționează serial (precum o mașină) are acum o alternativă „paralelă", mai apropiată de biologic.

Rețelele neuronale în actualitate

Vorbim despre rețele neuronale în cel puțin două feluri : într-o manieră filosofică, obiect de studiu al filosofiei minții, dar și într-o manieră riguroasă, strictă, matematică. O rețea neuronală beneficiază de un *back-ground* computerizat, se scrie într-un limbaj de programare de nivel înalt și la prima vedere este un amalgam de formule fără nici o legătură cu pretenția de a modela sau măcar de a se apropia într-un fel sau altul de om. De altfel, una din principalele critici aduse acestora se referă tocmai la înaltul lor formalism și la distanța pe care o păstrează față de mai complicatele și imprevizibilele rețele neuronale reale. Nu știu ca vreun conexionist să fi negat

vreodată aceste acuzații, însă nu mă pot opri să nu remarc faptul că, dincolo de critici, reușitele trebuie aplaudate. Modelele conexioniste reușesc să acopere pete rămase albe, neexplicate prin nici una din încercările anterioare lor. Ne vom opri în continuare la un astfel de model.

În 1981, apoi în 1986, McClelland și Rumelhart propuneau un model neural denumit IAM (Interactive Activation Model), cu trei nivele de neuroni (input, output și hidden), ce simulează percepția vizuală a cuvintelor limbii engleze. Modelul inițial avea două variante, vizual și acustic, dar autorii s-au centrat de-a lungul vremii pe prima dintre acestea. Cele trei straturi de neuroni corespund unor nivele diferite de analiză : la nivelul input, se realizează analiza componentelor literei, nivelul doi corespunde literelor reconstituite, iar la ultimul nivel se realizează recunoașterea stimulului folosind vocabularul rețelei (lexicon).

Modelul activării interactive al lui McClelland și Rumelhart (versiune simplificată).

Rețelei îi era administrat la intrare un șir de litere. Primul nivel de neuroni (input) avea sarcina să descompună și să analizeze în termeni de trăsături literele șirului stimul. Fiecare neuron-trăsătură era conectat apoi cu toți neuronii nivelului următor, în maniere diferite : cu neuronii literelor ce conțineau acea trăsătură în manieră

excitatorie, iar cu ceilalți în manieră inhibitorie. Neuronii literelor erau conectați cu nivelul trei (output) în același mod: excitator (pentru cuvintele ce conțineau acele litere) și inhibitor (pentru celelalte). Există și legături în sens invers, de sus în jos, numite de feed-back sau de corecție. Acestea au rolul de a influența modul în care este perceput și prelucrat stimulul la nivelele inferioare, astfel încât să se obțină un output dezirabil. Un astfel de model este insoțit de o mulțime de formule ce stabilesc ponderi, reguli de învățare a rețelei, nivele de activare etc., dar noi nu vom intra în amănunte.

Folosind o astfel de rețea, ce avea în memoria sa aproximativ 1100 de cuvinte englezești, cei doi autori au reușit să simuleze și să obțină rezultate similare cu cele obținute de Reicher (1973) în cadrul experimentului clasic de percepție vizuală a literelor. Reicher folosise la acea vreme subiecți umani și tahistoscop, iar concluziile sale nu puteau explica existența unui fenomen ce apărea constant: erorile de recunoaștere în cazul unor cuvinte prezentate mascat sau deteriorate/șiruri de litere fără sens – pseudocuvinte. În acest punct, IAM părea să dea un răspuns plauzibil: în procesul perceptiv se activează diferențiat mai multe cuvinte din lexicon, datorită impulsurilor venite de la nivelurile de jos. Între aceste cuvinte există o competiție pe care o câștigă cel ce are nivelul cel mai mare de activare (se observă asemănarea cu modelul Pandemonium). Dar, să nu uităm, la acest nivel avem cuvinte, deci șiruri de litere cu sens; în plus, în rețea se simulează și frecvența de utilizare a cuvintelor în limbă, astfel încât cuvintele mai rare să aibă un prag mai ridicat de activare decât cuvintele mai frecvent utilizate. În virtutea acestor aspecte, rețeaua realizează „ajustări" și interpretări ale stimulului. Ni se întâmplă frecvent acest lucru, când citim din goana mașinii o reclamă sau când o bună parte dintr-un cuvânt este acoperită sau deteriorată.

Aplicații la limba română

În limba română fenomenul este și mai frecvent, datorându-se unei particularități a limbii: prezența semnelor diacritice. Reamintim că acestea sunt elemente morfologice care, adăugate unor litere, le transformă în altele (de exemplu, adăugând o căciuliță concavă sau convexă la litera a obținem literele ă sau â etc). Avem astfel literele Ș, Ț, Î, Ă și Â, însă de multe ori suntem nevoiți să citim texte scrise în limba română cu litere ce nu au semnele diacritice corespunzătoare. Ce facem atunci? Nu înțelegem ceea ce citim? Ba da, însă cu o oarecare greutate. Interpretăm ceea ce vedem și dăm un sens textului respectiv.

Ni s-a părut interesant să studiem acest fenomen din punct de vedere psihologic cu ajutorul IAM. Un alt aspect interesant era legat și de testarea modelului în condițiile unei alte limbi decât engleză (testarea transculturală a unui model cognitiv). Pentru aceasta am încercat să realizăm un dublu experiment: o parte în laborator, cu aparatură clasică și subiecți umani, și una computerizată, constituită din simularea cu ajutorul IAM a aceluiași fenomen (măsurat în laborator).

Experimentul realizat în laborator a încercat să reproducă cât mai fidel acele fenomene perceptive menționate mai sus, a căror existență fusese observată în viața cotidiană. Locul de desfășurare a experimentului a fost laboratorul de psihologie al Facultății de sociologie, psihologie și pedagogie a Universității București. Ca instrumente de laborator au fost folosite un tahistoscop și un cronometru. Subiecții erau studenți la psihologie în primii doi ani de studiu. Ei trebuiau să urmărească cu atenție și să răspundă cât mai repede la stimulii prezentați pe ecranul tahistoscopului. Durata

prezenței acestora pe ecran era mai scurtă (0.05 s) la grupul experimental și mai lungă (0.50 s) la grupul de control. Lista stimulilor prezentați ambelor grupuri consta din 30 de șiruri de litere, din care 15 erau cuvinte iar celelalte 15 erau pseudocuvinte pronunțabile de către nativii limbii române. Dacă la acestea se adăugau semnele diacritice corespunzătoare, ele se transformau în cuvinte românești cu sens (de exemplu, șirul ORAS devine ORAȘ prin adăugarea virgulei sub litera S). După prezentarea fiecărui stimul în parte, urma o prezentare de mai lungă durată (5 s), în care subiectul avea de făcut o „alegere forțată" (*forced choice*) între două posibilități: stimulul prezentat sau un alt stimul, asemănător cu acesta. Ambii stimuli erau cuvinte cu sens. Se urmărea în acest fel atât timpul de reacție al subiecților, cât și numărul de erori de recunoaștere („încărcarea cu înțeles" a șirului de litere fără sens). Au fost controlate acele variabile ce ar fi putut afecta rezultatele experimentului (limba maternă a subiecților, starea generală de sănătate, starea vederii, instrucțiunile administrate etc). Ipoteza de lucru a fost următoarea: între cele două grupuri de subiecți vor apărea diferențe semnificative în ce privește numărul de erori de recunoaștere și timpii de reacție. Erorile apărute vor consta tocmai în faptul că pseudocuvintele din lista experimentală vor fi fals recunoscute drept cuvinte.

Rezultatele obținute confirmă ipoteza inițială. Între cele două grupuri – experimental și de control – au apărut diferențe semnificative atât în ce privește timpul de reacție (în general mai mare în cazul pseudocuvintelor decât al cuvintelor), cât și în ce privește erorile de recunoaștere, mult mai numeroase la grupul experimental (și practic inexistente la cel de control). Acest fenomen poate fi interpretat ca o dovadă în favoarea ideii că percepția este un proces ce are loc datorită interacțiunii dintre procesările de tip bottom-up și top-down. Atunci când stimulul nu poate fi, din diverse motive, perceput la o calitate corespunzătoare, intervine o procesare suplimentară care realizează o „comparare" a fragmentului de stimul cu cele mai apropiate versiuni ale acestuia (cuvinte), stocate în memoria de lungă durată. Recunoașterea se face atunci când nivelul de activare al unui item este mai mare decât al celorlalți. Această supoziție poate explica de ce apare un asemenea fenomen. Pentru a o verifica însă, avem la dispoziție un instrument mult mai perfecționat, Modelul Activării Interactive, care prezintă în plus avantajul de a arăta și modul în care acei itemi activați „concurează" între ei pentru a avea cel mai înalt nivel de activare.

Am descris alcătuirea și câteva principii de funcționare ale IAM (Vezi: Ciobanu, V., 1996). Vom arăta cum am adaptat modelul original la cerințele studiului de față. Au fost operate modificări la fiecare din cele trei nivele ale rețelei. La nivelul trăsăturilor, a fost necesară introducerea unor caractere speciale, în plus față de varianta originală, pentru a putea fi incluse și semnele diacritice. În mod logic, la nivelul următor, al literelor, au fost introduse literele specifice alfabetului românesc (Î, Ă, Ș, și Ț), respectiv au fost excluse acelea care nu se regăsesc în limba română (Q, W și Y). În total, numărul literelor folosite în model a fost de 27 (față de 26 ale variantei americane). Nu a fost introdusă și nici nu a fost folosit caracterul Â, mai recent în limba română uzuală.

Atât cuvintele (și șirurile) din lista experimentală, cât și cele introduse în lexiconul modelului, aveau o lungime de 4 litere și erau scrise în grafia românească anterioară modificărilor recent introduse de Academia Română. În vocabularul computerului au fost introduse 197 cuvinte. Acestea au fost selectate atent din DEX, pe baza unei liste de criterii ca: frecvență de utilizare (aproximativă), concretețe (au fost preferate cuvintele cu referire la obiecte și acțiuni concrete), necesitatea utilizării semnelor diacritice etc. În rest, a fost păstrată structura originală a rețelei (nivele de activare,

reguli de învățare etc). După adaptarea modelului, s-a trecut la faza de antrenare a rețelei, care a fost învațată să răspundă din ce în ce mai specific (corect) la stimulii prezentați. Răspunsul rețelei constă de fapt într-o listă de cuvinte, așezate în ordinea descrescătoare a nivelurilor de activare, consecutiv prezentării unui stimul. Cuvântul cu cel mai înalt nivel de activare câștigă competiția și va fi considerat drept replică a stimulului inițial.

În faza de experimentare propriu-zisă, se administrează rețelei acei stimuli ce formaseră lista din experimentul de laborator. Se urmărește atât cuvântul-răspuns, cât și modul în care acesta câștigă competiția cu celelalte cuvinte activate. Să luăm un exemplu din simulare. Rețeaua are în vocabularul său cuvântul URÎT. Dacă se administrează rețelei stimulul URIT, răspunsul acesteia va fi, după perioada de antrenare, cuvântul URÎT, la o valoare de activare de 0.64 după 20 de epoci (serii de antrenare a rețelei). La administrarea stimulului „URÎT" valoarea de activare a nodului URÎT la nivelul trei al rețelei este de 0.82. Ce înseamnă toate acestea? Înseamnă că dacă modelul vede cuvântul, atunci el răspunde prin recunoașterea (aproape fără greș) acelui cuvânt în memorie. Dacă în schimb vede șirul de litere ce seamănă, dar nu este identic, cu cuvântul din lexicon, atunci răspunsul va consta într-o interpretare a șirului și într-o atribuire de sens ce are însă o valoare mai mică de activare. Una din ipotezele de start, anume aceea că rețeaua va răspunde la pseudocuvintele de acest tip prin „adăugarea" de semne diacritice, este astfel confirmată. Un fenomen asemănător apare și la stimulii ce au sens. Aceștia sunt recunoscuți în primul rând (au deci o valoare de activare mai mai decât a celorlalți contracandidați), dar sunt urmați la o distanță destul de mică de următorii.

Cum facem acum să comparăm rezultatele celor două experimente? Autorii americani nu fac nicăieri referiri precise cu privire la modul în care se compară cele două tipuri de rezultate. Această comparație este o condiție sine-qua-non pentru ca noua metodă experimentală psihologică să fie validată. În lipsa unor indicații exacte privind procedura folosită, am propus propria noastră metodă de comparare. În prima etapă se contorizează numărul de erori de recunoaștere făcute de subiecți în primul experiment. Proporția erorilor făcute la stimulii-pseudocuvinte este de 68.06% din total, restul fiind erori de recunoaștere a stimulilor-cuvinte (31.94%). Graficele realizate în cazurile stimulilor-pseudocuvinte indică faptul că valorile maxime de activare atinse de răspunsuri se situează în medie între 0.6-0.7 (adică între 60-70%). În aceste condiții avem doi termeni de comparație, care se exprimă in procente. Ipoteza de lucru, pentru aceste două părți ale studiului, era că între experimentul clasic și cel de simulare nu vor exista diferențe semnificative. Dat fiind faptul că valorile procentelor obținute în ambele părți sunt sensibil egale (adică diferențele existente nu sunt semnificative statistic), putem afirma că ipoteza inițială se confirmă. În acest mod am reușit să arătăm că rețelele neuronale pot fi folosite în simularea unor procese psihologice.

Concluzie generală: fără a face alte comentarii asupra rezultatelor, acestea vorbesc de la sine. Rețelele se impun ca maniere mai complete și mai profunde de studiu ale proceselor psihologice (procese senzoriale, memorie de lungă durată etc.). Există astăzi voci care susțin că abordarea simbolică și conexionistă nu se exclud. În momentul de față, există și modele mixte. Literatura din ce în ce mai abundentă confirmă afirmațiile de mai sus. Viitorul va decide însă asupra modului în care vor evolua cele două domenii. Cât privește psihologia, ea a început să adopte, din ce în ce mai mult, noile tendințe. Cu succes, după cum se vede.

Bibliografie

CIOBANU, Violeta, *Modelul Activării Interactive în condițiile grafiei limbii române*, Lucrare de Licență, secția psihologie SPP - UB, sesiunea iunie 1996 (nepublicat).

CROWDER, Robert G., *The Psychology of Reading (An Introduction)*, Oxford University Press, New York, Oxford, 1982.

MICLEA, Mircea, *Psihologie cognitivă*, Cluj-Napoca, Casa de Editură Gloria SRL, 1994.

RUMELHART, David E., McCLELLAND, James L., and The PDP Research Group, *Parallel Distributed Processing (Explorations in the Microstructure of Cognition)*, Vol. 1, Foundations, The MIT Press, 1986.

RUMELHART, David E., McCLELLAND, James L., *An Interactive Activation Model of Context Effects in Letter Perception*: Part 1. An Account of Basic Findings, in: „Psychological Review", vol. 88, No. 5, September 1981.

SEAMON, John G., KENRICK, Douglas T., *Psychology*, Prentice-Hall, Englewood Cliffs, New Jersey, 1994 (sec. ed.).

ZLATE, Mielu, *Fundamentele psihologiei*, vol. 2, Editura Hyperion, București, 1991.

PERSONALITATE, BIG FIVE

Componentele orientative ale personalităţii şi sistemul social şi personal de valori

Tinca Creţu

1. Subsistemul de orientare a personalităţii

Extrema complexitate a personalităţii a generat, pe de-o parte, multiple direcţii de cercetare şi moduri variate de abordare şi, pe de altă parte, a făcut să apară mari dificultăţi în investigarea deplină şi la fel de aprofundată a diverselor ei componente.

Printre aspectele mai puţin aprofundate sunt şi cele ce ţin de orientarea personalităţii. Deşi în lucrări de sinteză, precum cea a lui C.R. Potkay şi B.P. Allen (1986, pp. 26-29) se menţionează printre cele zece teme de cercetare ale personalităţii şi cele referitoare la scopuri şi motive, orientări şi implicări în relaţii şi acţiuni externe etc. cu semnificaţie socială, astfel de preocupări nu au aceeaşi extensie în toate cercetările referitoare la personalitate.

De fapt, trebuie să distingem două maniere de abordare a componentelor orientative ale personalităţii. Cei mai mulţi autori, care se ocupă de structura personalităţii, au în vedere şi componentele orientative însă, fie că doar le enumeră, fie că le abordează parţial. Alţi autori se opresc cu precădere asupra unor componente orientative, le studiază aprofundat dar le relaţionează mai puţin cu structura de ansamblu a personalităţii.

Abordările biologice ale personalităţii au insistat asupra trebuinţelor primare care reglementează relaţiile cu ambianţa. Într-adevăr, la vârstele timpurii, trebuinţele îndeplinesc un astfel de rol, dar orientarea dată de ele este homeostazică, standardizată, repetitivă şi implicit limitată. Şi autorii psihanalişti au acordat o atenţie deosebită pulsiunilor fundamentale, însă au perceput *Superego*-ul ca fiind de provenienţă socială şi apărând ca rezultat al interiorizării cerinţelor parentale şi al trecerii de la principiul plăcerii la cel al realităţii. C.G. Jung, elaborând teoria inconştientului colectiv, a inclus aici simboluri arhetipale precum *anima* şi *animus* cu un rol specific de orientare. La rândul său, A. Alder, a considerat între componentele orientative ale personalităţii, scopuri sociale precum munca şi iubirea care dau o dimensiune proiectivă personalităţii. Ele sunt întărite de capacităţi şi sentimente conştiente,

contribuind la dezvoltarea personalităţii, în timp ce deziluziile, dezamăgirile, izolarea alimentează boala, inadaptarea, pesimismul, nevroza. (*apud* Ch.R. Potkay, B.P. Allen, p. 128).

Psihanaliza culturală, mai ales prin E. Fromm, a acordat o atenţie sporită componentelor de orientare. Fromm considera că în structura naturii umane sunt cinci nevoi existenţiale, sprijinite de societate şi care motivează varietatea comportamentelor umane. Tot el considera că omul are nevoie de valori pentru a-şi orienta actele şi sentimentele (1983, p. 343) şi că fiecare are nevoie de un cadru de orientare, o hartă cognitivă a lumii naturale şi sociale care să dea un sens raţional nenumăratelor evenimente trăite şi să precizeze locul omului în lume (*apud* Potkay şi Allen p. 135). De aici apare aderarea la o orientare politică sau religioasă şi nevoia de scopuri cărora să li se dedice şi în jurul cărora să-şi concentreze eforturile.

Behaviorismul a acordat factorilor ambientali rolul de a orienta comportamentele dar neobehavioriştii au depăşit aceste limite, văzând rolul expectanţelor şi al altor variabile în orientarea fiinţei umane.

Psihologia umanistă a pus în centrul problematicii umane motivaţia autorealizării şi autodepăşirii şi a investit eul cu funcţii orientative majore. Motivele şi valorile personalităţii deplin realizate sunt, după aceşti autori, adevărul, binele, frumosul, unitatea, unicitatea, desăvârşirea, eficienţa, înţelepciunea etc.

Teoriile cognitive asupra personalităţii, cu precădere cea a lui G. Kelly, se ocupă prioritar de funcţiile orientativ-anticipative ale constructelor personale (*apud* B. Foss, p. 421). Reprezentanţi ai învăţării cognitive sociale ca Mischel, au în vedere planurile autoreglării (*apud* Potkay, Allen, pp. 416-417) iar în legătură cu ele expectanţele, rezultatele, valorile etc.

Eysenck, care acordă o remarcabilă contribuţie factorilor ereditari în structurarea factorilor de personalitate, nu poate să nu ia în considerare orientările distinctive spre social ale extravertiţilor şi introvertiţilor.

Şi la R. Cattell găsim referiri la factori cum ar fi anticiparea succesului, asumarea riscului etc., atât în cercetările concrete, cât şi în elaborările teoretice. Un alt mare teoretician al personalităţii, G.W. Allport se preocupă în mod relevant de orientările proprii omului. În cunoscuta sa lucrare *Structura şi dezvoltarea personalităţii*, el aderă la ideea Charlottei Bühler, potrivit căreia fiecare viaţă este ordonată sau îndreptată spre unul sau mai multe scopuri selectate şi fiecare trăieşte pentru o intenţie majoră, iar conceptul de „direcţionare", propus de ea, îl consideră ca util aprecierii maturităţii personalităţii (Allport, p. 247). Mai departe, referindu-se la cercetările lui Spranger şi la tipologia lui, în funcţie de valorile dominante, Allport consideră că acestea, deşi nu sunt suficiente pentru caracterizarea cuiva, sunt importante pentru înţelegerea integrării personalităţii mature (Allport, p. 302).

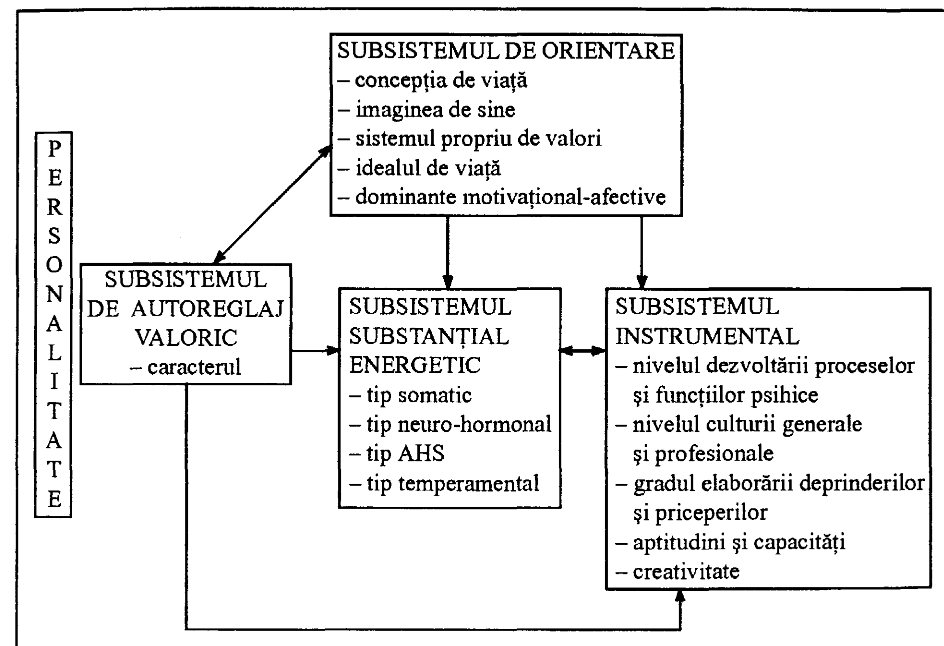
Toate cercetările cu privire la eu (Freud, Jung, Alder, Horney, Sullivan, Maslow, Rogers etc.) au relevat rolul autoreglator al acestuia şi au făcut trimiteri la componentele orientative ale personalităţii.

Chiar şi cea mai nouă teorie, „Big-Five", cuprinde factorul „conştiinciozitate" care trimite la ordine, disciplină, responsabilitate, ce caracterizează felul de a trata sarcinile şi în care se exprimă, de fapt, orientări ale personalităţii generate de interacţiunile sale cu socialul (*apud* M. Zlate, 1994) .

La Kardiner, găsim însă un concept cu o semnificaţie directă de orientare, el vorbind de un „sistem proiectiv" al personalităţii (*apud* Fr. Mahler, 1983). R. Linton, reluând ideea, precizează că sistemul proiectiv este un „corespondent al întregii serii de răspunsuri larg generalizate cu un conţinut predominant implicit, care se stabilesc

în individ ca urmare a experienţelor pe care le trăieşte. Aceste răspunsuri funcţionează atât ca o componentă în aprecierea de către individ a situaţiilor noi, pe măsură ce ele apar, cât şi în elaborarea unor răspunsuri noi specifice şi predominant explicite, faţă de aceste situaţii (1968, pp. 110-111).

La rândul nostru, am considerat că în structura personalităţii trebuie identificate toate componentele orientative şi cercetate cu cel puţin aceeaşi atenţie, ca toate celelalte, pentru că ele dau mare specificitate comportamentelor umane, adică direcţionare, coerenţă, organizare, autoreglare superioară prospectivă şi proiectivă etc. În acest sens, am propus un model structural-sistemic al personalităţii, ilustrat sintetic în schema de mai jos (1987, pp. 263-267).

Ca orice schemă, şi cea de faţă are limitele ei, dar oferă o cuprindere a tuturor componentelor, sau măcar a celor mai multe, şi sugerează nenumărate interacţiuni între ele, care se cer a fi cercetate. În cele ce urmează, nu ne propunem abordarea în totalitate a subsistemului de orientare, ceea ce ar fi o sarcină prea vastă şi prea complexă, ci ne vom opri asupra structurării sistemului propriu de valori.

2. Generarea şi asimilarea valorilor

Conceptul de valoare a preocupat mult pe filosofi şi, în general, pe umaniştii ultimelor decenii, încât nu ne propunem decât să subliniem faptul că în definirea valorilor s-a accentuat faptul că ele exprimă un raport între om şi ceva din afara sa, în principal, din existenţa sa socială. Reţinem, totodată, şi faptul că valorile sunt numeroase şi de diverse categorii şi că la clasificarea lor se iau în considerare criteriile sociale, în primul rând, dar la care trebuie adăugate şi cele ce ţin de specificitatea subiectului uman.

Din punct de vedere psihologic valoarea este definită ca „Proprietate a ceva, relaţie subiectiv-obiectivă de natură socioculturală, prezentând semnificaţie şi indicând o preţuire sau apreciere" (P. Popescu Neveanu 1987, p. 767) sau „interes manifestat faţă de un obiect; stimă arătată unei persoane" (N. Sillamy, p. 336) sau „Prin valoare se pune într-o ecuaţie specifică calităţile obiectului şi calităţile subiectului" (C. Mamali, p. 103) sau „valorile se referă la stări sau moduri de acţiune considerate a fi dezirabile" (1983, p. 662), „Valorile, interesele şi atitudinile reprezintă dimensiuni importante ale personalităţii organic intercorelate" (S. Chelcea, p. 101). Din toate definiţiile de mai sus rezultă că omul este fiinţă creatoare şi purtătoare de valori şi care se orientează după valori. Modul specific de existenţă şi acţiune al omului naşte valoare şi apoi ea se interiorizează devenindu-i proprie.

Acţionând, omul este pus în situaţia de a alege între mai multe scopuri, mai multe mijloace, mai multe feluri de a-şi organiza demersurile şi în toate aceste situaţii el se călăuzeşte după valori. Desigur, în copilăria timpurie, alegerile sunt ghidate de trebuinţele primare şi de factorii situaţionali sau de afinităţi ce se constituie treptat, dar apoi, acestea vor fi înlocuite de opţiuni valorice ce vor deveni posibile pe măsura dezvoltării psihice a copilului şi a cristalizării în timp a influenţelor educaţionale şi ambientale.

Trebuie distins procesul de generare a valorilor faţă de cel de asimilare. Valorile nu sunt produsul minţii şi activităţii individului, ci al experienţei sociale. Ele au rezultat în timp şi s-au decantat din situaţiile concrete de viaţă, care au facilitat adaptările, au dobândit o expresie simbolică şi au devenit dezirabile pentru următoarele acţiuni şi relaţii ale unei comunităţi. Fiinţa care se naşte găseşte în mediul social, alături de alte nenumărate componente materiale şi spirituale, şi valorile pe care el urmează să le asimileze, şi astfel putem vorbi de o ontogeneză a personalităţii axiologice definită ca „procesul prin care eul devine o fiinţă valorizatoare, raportându-se conştient la valori şi afirmându-se prin opţiunile proprii cu o individualitate autonomă sub raport valoric" (Fr. Mahler, p. 171). Jaloanele acestui drum ar putea fi, după acelaşi autor, transformarea simplelor preferinţe în opţiuni valorice, afirmarea opţiunilor în condiţii de alternativă valorică, implicarea valorilor în sistemul personal de motive, înţelegerea profundă a valorilor şi elaborarea unui sistem propriu de valori. Dar drumul schiţat mai sus nu se parcurge în mod absolut de fiecare şi nu se finalizează neapărat cu atingerea treptei superioare a personalităţii axiologice. Cercetările lui L. Kohlberg (1963) asupra dezvoltării morale şi, implicit, a conducerii după valori, au pus în evidenţă existenţa a trei niveluri şi şase stadii, dar care nu sunt atinse în mod automat de oricine. Mai mult chiar, autorul constată că stadiul al doilea, hedonist, cum îl numeşte el, este atins de persoane diferite, adică de cei mai mulţi copii sub 9 ani, de unii adolescenţi, dar şi de adulţi cu comportamente delicvenţiale (*apud* Lerner şi Hultsch, pp. 257-263). Acelaşi lucru trebuie admis în legătură cu asimilarea valorilor.

O perspectivă evolutivă privind asimilarea valorilor este găsită şi la Rogers (1964) (*apud* Potkay şi Allen, p. 248). Cu privire la vârstele timpurii, el consideră că preferinţele copilului în legătură cu satisfacerea trebuinţelor lui exprimă un fel de valori flexibile, dar care lui îi sunt suficiente. Al doilea stadiu ar fi mimetismul valoric, adică al preluării cerinţelor parentale care exprimă valori, dar în baza dragostei ce le-o poartă acestora, chiar dacă ei nu le înţeleg în profunzime. Şi el ca şi Kohlberg, observă că unele persoane pot rămâne toată viaţa la un nivel scăzut de asimilare a valorilor. Cel de-al treilea nivel ar fi, după Rogers, parcurs în adolescenţă când valorile sunt trecute prin filtrul propriei gândiri şi experienţe.

Cu privire la adolescenţă, E. Erikson, care s-a ocupat de procesul găsirii identităţii de sine, arată că acesta este influenţat de calitatea valorilor şi de gradul asimilării lor. De asemenea, ajungerea la o identitate negativă este legată de un sistem de valori personale, dar care nu este concordant cu cel al întregii societăţi (*apud* Lerner şi Hultsch, pp. 394-397).

Există, prin urmare, destule diferenţe între oameni în ceea ce priveşte constituirea sistemului lor de valori. E. Fromm (1983, p. 348) sublinia că valabilitatea normelor ca şi a valorilor decurge din rolul pe care acestea l-au jucat în realizarea optimă a propriei dezvoltări, în asigurarea bunăstării şi reducerea insatisfacţiilor. Prin urmare, experienţa proprie de viaţă este unul din factorii importanţi în structurarea valorilor şi face să se deosebească cele trăite autentic de cele doar cunoscute. Dar Fromm arată că experienţa personală se conjugă cu cea a societăţii şi aceasta din urmă poate exercita o anumită presiune în sensul acceptării de către individ a unor valori şi respingerea altora.

Valoarea este un raport între subiectul uman şi elementele de ambianţă, dar care este mediat social prin semnificaţiile axiologice pe care acesta le atribuie, prin acea sancţionare succesuală pe care o relevaseră M. Ralea şi T. Hariton (M. Ralea, T. Hariton, 1962). De fapt, individul nu se află în faţa unei singure valori, ci a unei adevărate lumi a valorilor, constituită istoriceşte şi care continuă să-şi păstreze acest caracter. Unele valori au o valabilitate general umană, precum adevărul, binele, frumosul, altele pot fi legate de contexte sociale prezente în intervale lungi de timp, dar totuşi trecătoare, şi dispar odată cu acestea; este o lume de valori deschisă care se înnoieşte continuu, prin dispariţia unora şi apariţia altora (P. Iluţ, 1994). O anumită perturbare în sistemul social de valori are efecte mai mult sau mai puţin profunde şi la nivel individual. Cercetările sociologice de la noi din ultimii ani au impus conceptul de valori ale tranziţiei (S. Chelcea, 1994; Cobianu Băcanu, G. Stolz, 1994).

3. Factori de personalitate care influenţează receptarea şi asimilarea valorilor

Însăşi personalitatea ca întreg condiţionează unele particularităţi ale sistemului personal de valori. Cu privire la acest aspect, E. Fromm subliniază: „Persoane cu structuri caracteriale diferite vor fi favorabile fiecare, unui sistem de valori care corespunde caracterului lor" (Fromm, p. 348). Cercetările lui J.B. Rotter (1963) au relevat faptul că percepţia de către subiect a sursei controlului asupra comportamentelor sale, a „locului controlului", cum spune el, determină diferenţieri în recepţionarea şi alegerea valorilor societăţilor deschise sau închise. Propriile noastre cercetări au fost orientate spre dezvăluirea influenţelor unor factori de personalitate în constituirea sistemului individual de valori. Am considerat astfel că o activitate de un anumit tip, desfăşurată un timp îndelungat, poate să contribuie la însuşirea şi promovarea cu precădere a anumitor valori. În acest sens, în 1993, am cerut unui număr de 117 studenţi să ierarhizeze, în funcţie de preţuirea pe care le-o acordă, un număr de 20 de valori, aceleaşi pe care le-au folosit în cercetările lor, la cadrele didactice, profesorii P. Popescu-Neveanu şi Florica Luţescu (P. Popescu Neveanu, Fl. Luţescu), în anul 1983.

Pentru ierarhizările făcute de studenţi s-a acordat un punct valorilor de pe primul loc, două puncte celor de pe locul doi şi aşa mai departe, aşa că cea de pe ultimul loc a avut 20 de puncte. Deci valoarea cea mai preţuită are cele mai puţine puncte iar ultima cele mai multe. S-a obţinut următoarea ierarhizare :

Loc	valoare	puncte	Loc	valoare	puncte
I	cinstea	651	XIII	curajul	1318
II	inteligenţa	724	XIV	tactul	1319
III	dragostea	861	XV	comunicarea	1324
IV	autocontrolul	1025	XVI	orizontul larg	1345
V	politeţea	1033	XVII	credinţa	1362
VI	competenţa	1062	XVIII	ajutorul	1398
VII	independenţa	1073	XIX	ascultarea	1477
VIII	imaginaţia	1084	XX	munca	1502
IX	aspect îngrijit	1086			
X	responsabilitatea	1106			
XI	îngăduinţa	1237			
XII	buna dispoziţie	1272			

Observăm pe primele trei locuri valori ce par a reprezenta însăşi tinereţea : cinste, inteligenţă, dragoste. Dar munca apare la studenţi pe ultimul loc. Discuţiile ulterioare cu câţiva dintre cei ce au amplasat-o pe ultimul loc ne-au arătat că un asemenea răspuns a apărut ca o reacţie de respingere a acestei valori prea mult impusă în perioada dictaturii.

Dacă suprapunem ierarhizările făcute de studenţi peste cele ale profesorilor, constatăm că profesorii şi studenţii pun pe acelaşi loc trei dragostea, ca o importantă valoare pentru relaţiile inter-umane, şi deci şi unii, şi alţii o văd a fi atinsă după cele care se referă la alte realizări personale care se doresc a fi atinse mai înainte. Cea mai mare discordanţă apare în legătură cu munca : profesorii o aşează pe primul loc, iar studenţii pe ultimul. Dacă în ce-i priveşte pe studenţi, am văzut de ce, în legătură cu răspunsurile profesorilor trebuie să presupunem că, dat fiind momentul în care s-a făcut cercetarea, la ei ar fi putut fi, măcar şi în parte, un răspuns de faţadă.

Distanţe mai mici constatăm în legătură cu celelalte valori. Astfel profesorii valorizează mai înalt competenţa, imaginaţia, curajul, orizontul larg, ajutorul pe care le trec pe următoarele şapte locuri, în timp ce studenţii situează aici autocontrolul, politeţea, independenţa, aspectul îngrijit, competenţa. Putem considera deci că opţiunea pentru valori şi mai ales ierarhizarea lor sunt influenţate de particularităţile de vârstă şi statut profesional. Tinerii valorizează mai bine ceea ce se referă la relaţiile între oameni, în timp ce maturii, pe cele cu semnificaţie profesională.

Am dorit apoi să vedem dacă alte dimensiuni ale personalităţii, precum temperamentul, au/sau nu influenţă în structura sistemului propriu de valori. Cei 117 studenţi au răspuns şi la un chestionar de temperament, iar la cei la care răspunsurile creau dubii s-au adăugat şi date de observaţie asupra comportamentului lor cotidian din spaţiile de învăţământ. Dar lotul nostru nefiind alcătuit după un astfel de criteriu, distribuţia celor patru tipuri temperamentale fundamentale a fost inegală şi de aceea am ales grupele

cele mai numeroase, adică sangvinici, în număr de 46, şi colericii, 35 de subiecţi. În tabelul de mai jos sunt redate în procente valorile aşezate pe primul şi ultimul loc.

TEMPERAMENT	NR. SUBIECŢI	LOCURILE	CREDINŢA	INTELIGENŢA	TACTUL	CURAJUL	INDEPENDENŢA	BUNA DISPOZIŢIE	COMPETENŢA	CINSTEA	ANGAJAREA	IMAGINAŢIA	RĂSPUNDEREA	DRAGOSTEA	AUTOCONTROLUL	ORIZONT LARG	COMUNICAREA	ASPECT ÎNGRIJIT	ASCULTAREA	MUNCA	AJUTORUL	POLITEŢEA	ÎNGĂDUINŢA
SANGVINICI	46	Primul loc	6.5	13	-	2.2	4.3	6.5	8.6	26	2.2	4.3	2.2	6.5	6.5	6.5	2.2	-	-	-	-	-	-
		Ultimul loc	11	-	4.3	2.2	4.3	4.3	4.3	2.2	-	-	4.3	4.3	-	2.2	11	13	13	6.5	6.5	2.2	-
FLEGMATICI	35	Primul loc	2.7	8.5	-	-	5.7	5.7	5.7	34	-	2.8	-	12	2.8	-	2.8	2.8	2.8	-	-	-	-
		Ultimul loc	23	-	5.7	2.8	5.7	4.7	-	-	-	-	2.8	5.7	-	2.8	8.5	5.7	2.8	20	2.8	2.8	2.8

Prima constatare pe care o putem face este că nici una din cele 20 de valori nu a obţinut un procentaj care să fi diferenţiat semnificativ o grupă de alta. Cinstea este plasată pe primul loc, în cel mai mare procent, adică 34,3% la flegmatici şi 26,00% la sangvinici, ceea ce ne-ar permite să vorbim totuşi de unele diferenţe, deşi sunt exprimate cu valori mici. Urmează inteligenţa cu 13% la sangvinici şi cu doar 8,5% la flegmatici, în timp ce dragostea este pe locul trei la ambele grupe, dar cu 11,4% la flegmatici şi numai cu 6,5% la sangvinici. Dacă avem în vedere valorile aşezate pe ultimul loc, par a fi mai multe diferenţe : flegmaticii au un procent de 23,1% pentru credinţă, în timp ce pentru aceeaşi valoare la sangvinici găsim numai 10,7% ; la fel, 20% dintre flegmatici pun pe ultimul loc munca, în timp ce la sangvinici găsim numai 6,5%. Ascultarea este pusă pe ultimul loc de 13% sangvinici şi numai de 2,8% flegmatici. În ceea ce priveşte comunicarea, ea este pe ultimul loc amplasată de către 10,7% sangvinici şi 8,5% flegmatici. Cele două tipuri temperamentale tind să pună pe locuri ultime valorile care se referă la aspecte favorizate de particularităţile lor temperamentale şi deci nu mai au un caracter deziderativ. Toate aceste rezultate ne fac să considerăm că în cazul temperamentului, deşi este o variabilă importantă pentru toate felurile de relaţionări ale personalităţii, influenţa sa asupra receptivităţii valorilor este mai degrabă mediată de celelalte variabile, el rămânând o caracteristică mai ales stilistică.

În continuare, am urmărit să vedem în ce fel o latentă proiectare a propriei vieţi, simulată de proba „Drumuri în viaţă", elaborată de C.W. Morris, şi care prezintă valori asemănătoare, dar într-o manieră mai concretă, cum ar fi anumite stiluri de viaţă, influenţează sau nu opţiunile pentru anumite valori. Cei 117 studenţi au fost solicitaţi să facă ierarhizări, după preferinţe, având libertatea amplasării pe un loc a

două şi chiar trei drumuri în viaţă. În tabelul de mai jos am cuprins ierarhizarea drumurilor cu specificarea valorilor fundamentale reprezentate de acestea şi alături valorile relativ corespunzătoare, din proba anterioară, împreună cu rangurile obţinute.

Loc	Nr. crt.	Valori implicate	Nr. alegeri pe primele trei locuri	Valori corespunzătoare din cele 20 date	Locul acordat	Observații
I	10	Flexibilitate Adaptare	73	Inteligenţă Independenţă	II VII	corespondenţă
II	3	Receptivitate Deschidere la lume	72	Ascultare Politeţe	XIX V	corespondenţă
III	1	Echilibru Autocontrol	69	Bună dispoziţie Autocontrol	XII IV	corespondenţă
IV	7	Ideal înnoit Demodat	59	Competenţă Orizont larg	VI XVI	corespondenţă
V	2	Iubiri de aproape Altruism	55	Ajutor Îngăduinţă	XVIII XI	
VI	5	Curaj Modestie	54	Curaj Cinste	XIII I	
VII	8	Autorealizare	47	Credinţă Imaginaţie	XVII VIII	corespondenţă
VIII	4	Orientare spre scop	41	Comunicativitate Tact	XV XVI	
IX	6	Delectare	38	Aspect îngrijit Dragoste	IX III	corespondenţă
X	9	Activitate Muncă	38	Responsabilitate Muncă	X XX	corespondenţă

Am considerat că, date fiind prima situaţie de ierarhizare, cu 20 valori, iar a doua cu 10 drumuri, diferenţa de două trepte poate fi considerată ca exprimând acordul alegerilor, ceea ce am consemnat în ultima rubrică. Constatăm corespondenţă parţială în cazul a 7 drumuri de viaţă şi în trei situaţii necorespondenţă, ceea ce înseamnă că receptarea valorilor s-a făcut în condiţii diferite şi a antrenat factori interni, subiectivi diferiţi. În cazul primei ierarhizări, valorile erau clar exprimate stimulând o cântărire lucidă a lor, pe când în a doua probă, prezentarea valorilor într-un fel implicit, dar mai apropiat de situaţiile concrete şi variate în care ele se pot regăsi, a antrenat şi raportări afective care au nuanţat alegerile. Cu privire la acest aspect, trebuie să amintim o distincţie pe care o face Allport între valorile dezirabile şi cele ce par mai eficiente şi practice (Allport, p. 205). La fel E. Fromm diferenţiază valorile conştiente dar neeficiente de cele inconştiente dar eficiente (Fromm, p. 343). De fapt este vorba de nivelul implementării valorilor sugerat şi de cercetarea noastră şi care trebuie considerat ca un criteriu psihologic de diferenţiere a valorilor ca şi celelalte specificate mai sus. Amintim şi diferenţierea făcută de G.W. England (1968, 1970) după raportarea la comportament : a) potenţiale, b) nonrelevante (cu efect slab), c) exprimate în comportamente ; sau, după felul în care au fost asimilate : a) însuşite conformist ; b) asimilate pe baza autorităţii ; c) prin imitaţie şi manipulare ; d) prin raportare critică şi selecţie (*apud* C. Mamali, p. 107). Dacă avem în vedere însă relaţia dintre componenta informaţional-orientativă şi cea stimulativ-energetică, putem

diferenţia alte grupări cum sunt cele din tabelul de mai jos, dezvăluite într-un anumit grad şi prin probele utilizate de către noi.

Componenta informaţional-orientativă	Componenta stimulativ- energetică
inconştiente	rezultate din eficienţa actelor proprii
vag conştiente	implicate în comportamente model
conştiente dar slab definite	implicate în comportamente cu precădere întărite de anturaj
definite empiric pe baza evaluării propriilor comportamente	stimulative şi eficiente în mod limitat
conştiente şi bine definite	slab susţinute de propria experienţă
conştiente, definite şi susţinute cognitiv	mare eficienţă datorită filtrării prin propria experienţă de viaţă

Dacă le raportăm la stadiile de dezvoltare, le putem considera pe primele trei ca fiind caracteristice copilăriei, iar următoarele ca instalându-se începând cu adolescenţa, dar legătura aceasta nu-i obligatorie şi deci tipurile iniţiale pot fi găsite şi la vârste mai mari.

4. Sistemul personal de valori

Rezultă şi de aici diferenţieri între oameni, ca şi în cazul celorlalte dimensiuni avute în vedere mai sus. Este îndreptăţită deci, orientarea noastră şi către sistemul individual de valori. În literatura de specialitate găsim două moduri de a concepe ansamblul valorilor individuale. Unii autori consideră că este mai potrivit termenul de *set de valori*, pentru că între valori nu sunt interdependenţe de nivelul celor sistemice (C. Mamali, p. 111). Alţi autori propun termenul de sistem şi noi aderăm la el, pentru că nu se pot omite legăturile între valori şi deci „valorile nu există în mod izolat, ele se structurează în sisteme ierarhizate, complexe şi contradictorii, dinamice, reflectând contradicţiile intrinseci vieţii sociale" (S. Chelcea, p. 102, P. Iluţ, 1994). În acest sens, am urmărit să vedem în ce măsură, în rândul celor 117 subiecţi cuprinşi în cercetare, pot fi identificate structuri valorice identice sau asemănătoare şi la ce grad de apropiere. Am căutat aceste asemănări în ierarhizările făcute pentru primele trei şi ultimele trei locuri. Am găsit două perechi cu aceleaşi amplasări pe primele trei locuri, dar nu şi pe ultimele trei. Mai departe am avut în vedere, de data aceasta, câţi sunt cei ce îşi construiesc ierarhia preferinţelor pornind de la una anume care le este comună. Tabelul de mai jos indică aceste asemănări.

Locul I

CINSTE	INTELIGENȚĂ	COMPETENȚĂ	DRAGOSTE	CREDINȚĂ	AUTOCONTROL	BUNĂ DISPOZIȚIE	INDEPENDENȚĂ	IMAGINAȚIE	COMUNICARE	ORIZONT LARG	CURAJ	ASPECT ÎNGRIJIT	ANGAJARE	RESPONSABILITATE	ASCULTARE	AJUTOR
33	15	9	9	8	8	8	7	4	4	3	2	2	1	1	1	1

Găsim prin urmare 33 de studenți care își încep ierarhizarea cu acordarea locului I pentru cinste, și ei sunt cei mai mulți, pentru că următoarea grupă este formată doar din 15 studenți care pun pe primul loc inteligența, celelalte sunt și mai puțin numeroase. Următoarele două tabele prezintă același aspect pentru locurile II și III.

Locul II

INTELIGENȚĂ	DRAGOSTE	CINSTE	COMPETENȚĂ	INDEPENDENȚĂ	AUTOCONTROL	IMAGINAȚIE	POLITEȚE	BUNĂ DISPOZIȚIE	ORIZONT LARG	RESPONSABILITATE	AJUTOR	TACT	CREDINȚĂ	CURAJ	ASCULTARE	MUNCĂ	COMUNICARE
15	15	12	7	7	7	7	7	6	5	3	3	3	2	2	2	2	1

Locul III

INTELIGENȚĂ	DRAGOSTE	CINSTE	POLITEȚE	COMPETENȚĂ	ASPECT ÎNGRIJIT	ÎNGĂDUINȚĂ	CREDINȚĂ	ORIZONT LARG	INDEPENDENȚĂ	COMUNICARE	TACT	IMAGINAȚIE	BUNĂ DISPOZIȚIE	CURAJ	RESPONSABILITATE	AJUTOR	MUNCĂ	AUTOCONTROL
16	11	10	10	8	8	7	6	6	5	5	5	4	3	3	3	3	3	1

Pentru că valorile așezate pe primele trei locuri după punctajul general au fost cinstea, inteligența, dragostea, am vrut să vedem la câți studenți acestea se regăsesc pe primele trei locuri, apărând astfel un mai mare grad de asemănare între ei.

Locul	cinstea	inteligența	dragostea
I	33	15	9
II	12	15	15
III	10	16	11
IV	55	46	35

Dacă avem în vedere totalurile, s-ar putea crede că cel puțin în 35 de cazuri s-ar găsi împreună toate cele trei valori. Dar examinarea fiecărui răspuns în parte a dat următorul rezultat:

cinste-inteligență-dragoste	cinste-inteligență	cinste-dragoste	dragoste-inteligență
2	14	8	12

Prin urmare, cele trei valori apar împreună pe primele trei locuri numai în două cazuri, iar în perechi (trei feluri de asocieri) la 34 subiecți, în timp ce la toți ceilalți variația ierarhiilor este foarte mare. Dar analiza de mai sus n-a avut în vedere decât un parametru, cel al intensității preferințelor.

Pentru a caracteriza un sistem individual de valori trebuie avuți în vedere și alți parametri și, totodată, trebuie urmărite interacțiunile cu celelalte componente ale

sistemului de orientare al personalității. Este clar că valoarea poate deveni motiv al unei activități numai dacă își elaborează din timp o componentă energizantă, altfel rămâne o simplă cunoștință. Dar devenită motiv, ea dă o semnificație mai adâncă activităților și o susținere energetică deosebită și de aceea în caracterizarea personalității trebuie să se facă o specificație deosebită cu privire la acest factor orientativ. O valoare poate să devină un motiv, dar nu orice motiv este o valoare.

Imaginea de sine are o relaționare specială cu valorile. Ea nu este doar constatare, ci și apreciere, cu referire la valori și totodată descoperirea propriei valori.

Idealul de viață este legat de valori într-un fel asemănător, dar pe o dimensiune proiectivă și adesea mai mult sau mai puțin conștientă.

În ceea ce privește interacțiunea dintre sistemul propriu de valori și concepția de viață, aceasta se realizează explicit, conștient. Concepția de viață se construiește, în cea mai mare măsură, prin generalizări semnificative și opțiuni valorice. Acestea din urmă pot întemeia convingerile din care se construiește concepția de viață. Se poate deci aprecia că sistemul propriu de valori este componenta orientativă cu cea mai mare cotă de interacțiuni în structura de ansamblu a personalității. Aceast fapt justifică interesul pe care îl prezintă pentru cercetare felul în care omul este generator și purtător de valori, fiind el însuși o valoare.

Bibliografie

ALLPORT G.W., *Structura și dezvoltarea personalității*, București, Ed. D.P., 1981.
CHELCEA S., *Personalitate și societate în tranziție*, București, S.C. Știință și Tehnică, 1994.
COBIANU B., STOLZ G., *Modele culturale și orientări valorice în perioada de tranziție*, Ed. Univ. Buc, 1994.
FOSS B., *Orizonturi noi în psihologie*, București, Ed. Enciclopedică Română, 1973.
FROMM E., *Texte alese*, București, Ed. Politică, 1983.
LERNER R.M., HULTSCH D.F., *Human Development*, McGraw Hill Book Company, 1983.
LINTON R., *Fundamentul cultural al personalității*, București, Ed. Științifică, 1966.
MAHLER Fr., *Introducere în juventologie*, București, Ed. Științifică și Enciclopedică, 1981.
MAMALI C., *Balanța motivațională și coevoluție*, București, Ed. Științifică și Enciclopedică, 1981.
POPESCU-NEVEANU P., LUȚESCU F., *Sisteme de valori în structura personalității la cadrele didactice* , „Revista de pedagogie", Nr. 2, 1983.
POTKAY Ch.R., ALLEN B.P., *Personality : Theorie, Research and Applications*, Brook/Cole Publishing Company, Monterey, California, 1986.
RADU I., ILUȚ P., MATEI L., *Psihologie socială*, Cluj-Napoca, Ed. Exe SRL, 1994.
RALEA M, HARITON T., *Sociologia succesului*, București, Ed. Științifică, 1962.
SILLAMY N., *Dicționar de psihologie*, Ed. Univers Enciclopedic, 1996.
ZLATE M., *Big-Five, O tendință accentuată în cercetarea personalității*, „Revista de psihologie", nr. 4, 1994.
* * * - *Dicționar de sociologie* (coord. C. Zamfir, L. Vlăsceanu), București, Ed. Babel, 1993.
* * * - *Psihologie școlară*, Univ. „Babeș-Bolyai", Cluj, 1980.
* * * - *Psihologie școlară* (coord. P. Popescu Neveanu, M. Zlate, T. Crețu), TUB, 1987.

Personalitatea aviatorului

Mihai Aniţei

Introducere

Personalitatea ca sistem dinamic şi evolutiv nu constituie ceva abstract, în sine şi cunoaşte modulări, structurări în raport cu individul concret aflat într-un anumit moment al dezvoltării sale şi într-o anumită configuraţie socio-profesională. Termenul de personalitate profesională nu trebuie înţeles ca rezultat al unei transformări radicale, ci ca o diferenţiere a unui sector adaptativ-evolutiv autonom în raport cu personalitatea globală (Gallé-Tessonneau, 1990).

Personalitatea profesională a aviatorului este din ce în ce mai bine conturată în cercetările din ultimii ani şi prezintă o serie de trăsături comune: nevoie de activitate, de a domina, de a se afirma în acţiuni cu priză direct la realitate, raţionalitate, pragmatism, rigoare, rezervat emoţional, dau impresia de răceală puţin distantă ce contrastează cu pasiunea cu care este atras de profesia sa. Profesia de pilot se bazează pe aspiraţii pulsionale foarte puternice care sunt însă riguros canalizate şi organizate. Personalitatea profesională nu se achiziţionează prin obţinerea brevetului sau licenţei de pilot, ci se dezvoltă şi se organizează în cursul experienţei şi practicii zborului. Ea tinde spre realizarea unui ideal profesional de competenţă, de performanţă şi de respect riguros al normelor şi reglementărilor de siguranţă a zborului. Apare, în acelaşi timp, ca o formaţiune stabilă care reflectă un proces dinamic de adaptare. Este o adaptare ce rezultă nu doar din învăţare, instruire, antrenament în stăpânirea complexităţii pilotajului, ci şi dintr-o laborioasă emergenţă intrapsihică inerentă unei dimensiuni conflictuale a motivaţiei care favorizează plăcerea zborului şi controlul angoasei.

Încă de la începuturile psihologiei aplicate în domeniul aeronautic nu au lipsit demersurile dedicate cunoaşterii personalităţii pilotului. Interesul, atracţia, caracterul deosebit al acestei profesii au orientat atenţia psihologilor ca şi a publicului larg spre definirea unui profil al personalităţii aviatorului. Cele două războaie mondiale, războiul din Vietnam, cel din Afganistan sau din Golf au permis excepţionala mediatizare a acestei profesii. Aviaţia a constituit şi constituie o zonă de progres tehnologic extrem de avansat şi totuşi omul ca fiinţă terestră păstrează o angoasă puternică faţă de zbor. Această ambivalenţă mai sus amintită, resimţită de foarte mulţi oameni (nu numai de către aviatori), trăirea aspiraţiei spre zbor şi înălţimi în acelaşi timp cu teama, angoasa căderii şi a morţii fac din interpretarea psihanalitică a

zborului un demers captivant. Mitologia zborului asociată unor structuri de personalitate arhetipale constituie de asemeni sursa unor tipologii interesante. Din aceste motive am acordat un capitol aparte acestor interpretări.

Dar problema centrală a studiului personalităţii este, pentru psihologii din domeniul aviaţiei, aceea a predicţiei: în ce măsură trăsăturile de personalitate pot constitui un predictor valid al succesului profesional. Răspunsul la această întrebare comportă o trecere în revistă a cercetărilor din ultimii ani şi prezentarea unor tipologii şi profile de personalitate a aviatorilor. Anticipând o concluzie, trebuie să spunem că nu se poate vorbi de un profil general al personalităţii aviatorului, ci de mai multe profile care demonstrează multiplele faţete ale personalităţii profesionale: aviatori militari (de vânătoare, bombardament, de elicoptere, de transport militar), aviatori civili (de transport, aviaţie sportivă, aviaţie utilitară), dar şi femei aviator. Acestei treceri în revistă îi vom dedica al doilea capitol al lucrării.

Şi, în sfârşit, în ultima parte propunem un studiu de validare a modelului interacţionist vectoro-operaţional al personalităţii la aviatori şi o tipologie derivată din acest model.

1. Personalitatea aviatorului din perspectiva psihanalizei

Toate tratatele care abordează personalitatea încep prin a descrie concepţia psihanalitică. Freud a fost cel care a deschis drumul unei abordări sistematice, dinamice şi pulsionale a personalităţii. Evident, pentru iniţiatorul psihanalizei zborul nu putea să nu fie un obiect de interpretare. Zborul, visul zborului sunt teme des întâlnite în interpretările freudiene. Pentru Freud, zborul, ridicarea, înălţarea în aer s-ar afla într-un raport direct cu erecţia şi ar reflecta dorinţa ardentă de a fi apt pentru actul sexual. Legat de acest simbolism sexual, Freud găseşte în visul de zbor sentimentul invulnerabilităţii, mijlocul de a scăpa de pericol, dar şi sentimente angoasante şi dezagreabile de cădere vertiginoasă şi de risc al unui sfârşit brutal.

Psihiatrul american Bond în lucrarea sa *Dragostea şi teama de zbor* insistă pe aspectele oedipiene ale personalităţii zburătorilor. Astfel, în structura personalităţii pilotului, Bond consideră că zborul ar reprezenta – în inconştient – o conduită erotică cu caracter incestuos şi de interdicţie. El subliniază caracterul ambivalent şi oarecum contradictoriu al zborului atât ca sursă de plăcere şi satisfacţie, cât şi ca sursă de angoasă, legată de o activitate culpabilizantă. El identifică factori afectivi-motivaţionali de origine inconştientă în structura personalităţii aviatorului:

- tendinţe erotice cu o componentă incestuoasă;
- tendinţe agresive şi distructive;
- tendinţe narcisice şi fobice de forţă şi invulnerabilitate.

Gallé-Tessonneau (1985), pornind de la abordările psihanalitice şi psihopatologice, îşi pune întrebarea dacă, în baza caracteristicilor afective profunde, a rădăcinilor infantile şi inconştiente, se poate descrie un profil de personalitate profesională aeronautică. Autorul riscă şi întrebarea dacă nu cumva există în motivaţia aeronautică o dimensiune patologică, dacă este „normal" sau „patologic" să fii pilot.

Pornind de la cele două mari categorii de piloţi profesionişti: de vânătoare (luptă) şi de transport, Gallé-Tessonneau le descrie în următorii termeni:

Pilotul de vânătoare zboară pe avione rapide cu o cabină strâmtă (1 sau 2 locuri). El poartă misiuni de atac sau de apărare cu o dimensiune clar agresivă ce implică permanent înfruntarea riscului. Face corp comun cu avionul său, care apare ca o

prelungire corporală. Zborul și lupta aeriană îi oferă senzații corporale violente și puternice cu componente erotice, agresive și narcisico-falice.

Pilotul de transport zboară pe avioane mai mari și mai spațioase. Aici se impune primatul securității zborului. Dacă pilotul de vânătoare este un solitar, pilotul de transport lucrează în echipaj. Avionul pierde din aspectul său falic, agresiv în favoarea unei componente matern-protective, cu evoluții mai blânde și mai lente. Agresivitatea este aici mai puțin marcată.

Pe linia interpretărilor psihanalitice și psihopatologice sunt identificate și în structura inconștientului aviatorului două tendințe :

- *tendințele anti-fobice* ce constau în localizarea angoasei pe un obiect sau o situație precisă care simbolizează dorințele interzise. Ar fi suficientă evitarea obiectului sau situației care generează fobia pentru a evita angoasa. Totuși, unii oameni vor dezvolta comportamente anti-fobice, vor căuta activ situația anxiogenă venind tocmai în întâmpinarea a ceea ce îi sperie. Vor deveni piloți tocmai pentru că le e frică de zbor sau de cădere. Acest mecanism paradoxal este invocat în configurația personalității implicate în profesii cu înalt coeficient de risc (cum ar fi de exemplu parașutismul).
- *lupta contra ideii de moarte* exprimă tendința inconștientă a pilotului de a se opune angoasei morții prin sentimentul de invulnerabilitate pe care îl dezvoltă pilotajul. Unii oameni sunt profund speriați de ideea morții și aleg o activitate periculoasă tocmai pentru a înfrunța pericolul morții, a-l domina și a-și depăși astfel teama de moarte. Interpretările psihanalitice găsesc în această tendință explicația unor accidente aeriene ca urmare a unei compulsiuni sinucigașe inconștiente (nu avem aici în vedere fenomenul kamikaze cu dimensiunea lui colectivă, instituționalizată).

Această viziune psihanalitică nu trebuie să ne conducă la considerarea personalității aviatorului dintr-o perspectivă îngust-nevrotică și patologică. Orice conduită umană, mai ales dacă are un caracter afectiv marcant, prezintă un determinism inconștient.

La *nivelul conștient*, a ceea ce pilotul cunoaște și acceptă, personalitatea sa se caracterizează originar prin plăcerea, gustul pentru zbor, senzația de a se simți liber, posibilitatea de a evada din „jungla de beton", căutarea unor senzații noi, atracția pentru peisajele aeriene, sentimentul utilității sociale a zborului, autocontrolul, confruntarea cu o activitate care nu admite greșeli. Acest nivel se structurează pe baza principiului realității imediate.

La nivelul preconștient se structurează aspecte ale personalității pe care pilotul nu este dispus să le mărturisească. Avem în vedere aici prestigiul legat de profesie, succesele materiale și sexuale așteptate, agresivitatea de tip extropunitiv și inhibată de cenzura conștientului, neacceptarea convenționalismului social pentru că zborul procură sentimentul libertății și atotputerniciei.

La nivelul inconștientului psihanaliza identifică, originar, „complexul Oedip" ca fază a dezvoltării personalității în care copilul dezvoltă un ansamblu de sentimente erotice față de părintele de sex opus și de agresivitate, rivalitate față de părintele de același sex. Rezolvarea acestui conflict se realizează, în mod obișnuit, prin identificare cu părintele de același sex și refuzarea sexualității infantile. Copilul își va lua părintele drept model pentru a-l imita și se va strădui să semene cu el. Unii însă nu-și pot satisface acest demers de realizare a eului, fie datorită insuficienței imaginii identificatorii, fie datorită unei excesive intensități a forțelor pulsionale. În acest caz, ei nu se vor limita la imitarea propriilor părinți, ci vor încerca să-i depășească. Pe lângă

aceasta, după cum arată Gallé-Tessonneau (1982, 1985), pe măsură ce copilul se dezvoltă și devine mai autonom se va confrunta cu problema morții. Pentru a lupta împotriva angoasei morții, mecanismele de apărare utilizate vor fi refularea și negarea. Negarea angoasei morții se află la baza sentimentului inconștient al invulnerabilității și nu este de mirare să auzim despre experimentați și dezinvolți piloți care, la fiecare aterizare, spun (colegilor sau numai în sinea lor) : „Moarte, te-am învins din nou". Mecanismele refulării și negării stau la originea unui tip particular de identificare : *identificarea eroică*. Sunt luate ca modele personaje reale sau imaginare care prezintă avantajul de a personifica manifestările conduitelor imposibile, dintre care cele mai multe sunt mortale. Expresia identificării eroice ca trăsătură de personalitate constă în capacitatea de a înfrunta necontenit situații periculoase, de a înfrunta moartea și a ieși învingător din fiecare încercare. Eroul este invulnerabil, are puterea incomparabilă de a sfida moartea și de a o domina. Zborul permite pilotului să scape din „ghearele" pericolului, îl face invulnerabil, îi oferă acea șansă extraordinară de a se ridica deasupra condiției celorlalți „muritori de rând" (dorința de a-și depăși părintele) și permite cucerirea cerului, locul mitic al zeilor și eroilor („decât o viață cioară, mai bine o zi vultur").

H.O. Leimann Patt (1987) realizează o interesantă „hermeneutică", după propria-i expresie, prin care *asociază mituri și personaje ale mitologiei cu interpretări psihanalitice ale zborului*. La fel cum complexele, fantasmele copilăriei se regăsesc în personalitatea adultului, tot așa miturile umanității se află la originea multor conduite sociale și manifestări ale personalității omului din zilele noastre. Mitologia ne apare astfel ca o reprezentare simbolică a dramelor psihologiei cotidiene. Oedip, Prometeu, Pandora, Teseu, Sisif, Procust se reproduc în tipologia fiecărei generații.

Din bogata mitologie greacă autorul extrage patru personaje care simbolizează tot atâtea personalități sau atitudini comportamentale aflate în relație cu activitatea aeronautică. Sunt astfel identificate patru tipuri de piloți : Dedal, Icar, Belerofonte și Faeton. Dedal se reîncarnează în pilotul abil și responsabil ; Icar în pilotul imatur și imprudent ; Belerofonte în agresivul reprimat, iar Faeton în anti-fobicul și aventurierul. Aceste patru tipuri corespund unor situații arhetipale ce se repetă și apar în toate culturile, dobândind caracteristici de adevărate modele comportamentale arhetipale.

Arhetipurile sunt, după C.G. Jung, dispoziții înnăscute care produc reprezentări similare, universale. Arhetipul este un centru energetic al inconștientului colectiv. Nu este un complex moștenit, ci o structură înnăscută, proprie speciei umane. W. Pauli (1952) arată că arhetipurile nu rămân în depozitul conștiinței și nici nu intră în relație cu idei determinate, formulate rațional. Ele sunt de fapt forme de putere inconștiente ale sufletului omenesc, forme cu mare conținut emoțional, nu gândite, ci trăite. Aceste arhetipuri funcționează ca operatori care modelează, ordonează lumea imaginilor simbolice ; sunt adevărate punți între aprecierile simțurilor și lumea ideilor. Revenind la problematica noastră, arhetipurile pot fi considerate ca modalități conducătoare și caracterologice, dispoziții temperamentale și scheme conceptuale înnăscute.

Povestea lui Icar și a tatălui său Dedal a fost interpretată oarecum simplist prin adoptarea unui clișeu conform căruia imprudența ar caracteriza tinerii, iar resposabilitatea, adulții. Or, în realitatea aeronautică se întâmplă frecvent invers. Dedal este prototipul pilotului ingenios, abil, inteligent, judecat și prudent, care își cunoaște limitele și nu trece prin pericole care nu sunt necesare. În motivația sa predomină aspectul utilitar și social al zborului. Icar este imprudentul, imaturul, amatorul de „senzații tari", care pretinde de la sine și de la mașinăria sa mai mult decât pot rezista, nu evaluează riscul pentru că nu are conștiința lui.

Belerofonte, nepotul lui Sisif, a fost un copil ranchiunos. Încălecat pe Pegas s-a transformat: „avionul" său era instrumentul care îi permitea să se simtă important şi capabil de orice faptă vitejească. Zborul era singura sa posibilitate de manifestare a agresivității reprimate. Ultima sa aventură aeriană s-a terminat cu o catastrofă şi a rămas mutilat pentru toată viața.

Faeton, fiul lui Helios, era animat de un puternic complex de inferioritate şi ținea să-şi demonstreze lui şi prietenilor săi că era capabil şi puternic. Şi-a luat „aeronava" sa şi, după diverse manevre temerare, mai ales un „zbor razant" care a produs mari pagube, a intrat într-o furtună şi a fost trăsnit de fulger. Aici nu agresivitatea înfrânată este cea care motivează spiritul său aventurier, ci mai ales personalitatea sa avidă de risc. În acest caz temerile, fobiile infantile au structurat o atitudine anti-fobică.

Cele patru tipuri, socialul sau utilitarul, veselul sau senzitivul, agresivul şi anti-fobicul, sunt prezente în configurația preconştientă şi inconştientă a personalității fiecărui pilot şi se poate spune că, în funcție de proporția pe care o dețin, se produce şi orientarea piloților spre diferite specializări aeronautice. Ar fi dificil să ne imaginăm un pilot de transport căruia să-i lipsească aspectul social şi să domine căutarea riscului. Tot aşa, un pilot de planoare este asociat căutării performanței la fel ca şi pilotul pe avioane „uşoare", de acrobație aeriană sportivă. În schimb, un pilot de vânătoare sau bombardament nu poate fi disociat de al treilea tip al luptătorului agresiv. Al patrulea tip este nociv, dar util la piloții de încercare, la acrobația aeriană, dacă este controlat în mod adecvat.

Femeia pilot. Portretul psihanalitic al femeii pilot aduce în prim plan conținutul erotic al motivației inconştiente, substituirea modelului identificator paternal cu altul mai puțin culpabilizant şi mai bine acceptat din punct de vedere social, cum este profesia de pilot. Femeia pilot prezintă trăsături de personalitate care desemnează o structură „falică", cu originea într-o identificare sexuală inadecvată. Sunt femei competitive, care se integrează în grupurile de piloți mai bine decât unii dintre aceştia şi fără să utilizeze strategii feminine. Lucrează cot la cot cu colegii lor şi nu agreează să fie tratate altfel decât în calitate de colegi egali în drepturi şi îndatoriri. Adoptă o manieră relațională care nu se caracterizează prin seducție, ci înclină spre competență. O caracteristică a femeii pilot care denunță existența unui conflict sexual este faptul că, măritându-se, ceea ce implică o normalizare libidinală relativă, obişnuiesc să se lase de zbor.

Când spunem „identificare sexuală falică" avem în vedere faptul că femeia l-a adoptat pe tatăl său ca model identificator plecând de la un eşec parțial al rezolvării dramei sale oedipiene. H. Deutsch (1979) insistă asupra „complexului de masculinitate" ca substrat psihologic al femeii active. Diferențierea definitivă a sexelor are loc atunci când eul se confruntă cu intensificarea pulsiunilor instinctive simultan cu intensificarea exigențelor socioculturale. Băiatul rezolvă componenta sa agresivă instinctivă acționând pozitiv în procesul de înțelegere şi dominare a realității. La fete, în schimb, forțele active şi agresive sunt supuse inhibițiilor interne şi externe determinate de factorii biologici, constituționali şi de mediul socio-familial. Acest proces se complică atunci când fata se identifică cu o mamă „activă" sau, şi mai mult, cu tatăl său şi renunță la rolul său „feminin erotic". Pentru Deutsch „complexul de masculinitate" se caracterizează prin predominarea tendințelor active şi agresive care conduc la conflicte cu mediul femeii şi, mai ales, cu lumea internă feminină restantă. Formele de manifestare ale acestui complex sunt diverse mergând de la un intelectualism excesiv, care se asociază inevitabil cu pierderea calităților feminine de mare valoare, până la refuzul total şi explicit al feminității sale.

Totuşi, mai frecvente sunt situațiile intermediare desemnate prin termenul de „caractere activo-masculinice" descrise de către H. Deutsch printr-un exces de forțe activ-expresive cauzate de eşecul inhibării acestor forțe printr-o descărcare accesibilă bărbatului. Conduitele acestor femei-pilot au un accentuat caracter hipomaniacal. Nu trebuie să omitem însă şi femeile care decid să adopte atitudini masculine deoarece consideră că feminitatea lor este un obstacol în calea atingerii obiectivelor pe care şi le propun.

În psihanaliză „complexul de masculinitate" este asimilat „complexului de castrare" derivat din aşa numita „invidie a penisului". Abraham (citat de Leimann Patt, 1987) distinge două tipuri de femei care nu domină în mod adecvat această invidie: tipul „îndeplinirea dorinței", caracterizat prin fantazarea inconştientă că posedă penis şi îşi asumă roluri masculine prioritar în plan intelectual şi tipul „revendicativ" sau „răzbunător", dominat de trebuința, mai mult sau mai puțin conştientă, de a se răzbuna pe bărbat pentru avantajele sale şi care prezintă caracteristici activ-agresive. Ambele tipuri sunt prezente în „femeia falică", dar acestea acționează în substratul inconştient peste care, mai târziu, se va structura „complexul de masculinitate".

Conceptul de feminitate este în bună parte determinat cultural. Feminitatea prezintă un nucleu central care îmbină elemente biologice, fiziologice, anatomice şi psihologice. Simultan cu acest nucleu coexistă în psihicul feminin fenomene marginale datorate conflictelor, mecanismelor de apărare neadaptate ş.a. Acelaşi fenomen îl găsim şi în explicarea conceptului de masculinitate.

Plăcerea pentru zbor, cu toate componentele sale agresive şi sexuale descrise mai sus, se înscrie perfect într-o structură de personalitate masculinoidă (fără nimic peiorativ!) a unor femei absolut normale şi lipsite de simptome nevrotice.

În mitologia greacă, amazoanele nu erau înaripate, dar erau războinice. Pentru a fi mai bune luptătoare şi a trage cu arcul fără a fi stânjenite îşi extirpau sânul drept (în greceşte *a* – fără, *mazos* – sân). Simbolic vorbind, pentru a lupta eficace şi activ, trebuiau să renunțe la o parte din feminitatea lor, trebuiau să plătească cu reducerea şi mutilarea parțială a feminității lor.

În încheierea acestei abordări psihanalitico-mitologice a personalității pilotului, prezentăm tipologia caracterial-operativă descrisă de H.O. Leimann Patt (1987). Această tipologie îmbină criteriul descriptiv cu cel explicativ. Terminologia folosită derivă din prototipurile mitologice.

1. Tipul „D" (Dedal)

a. *Conduita operativă*: este pilotul responsabil, profesionist, abil, cu judecată, prudent, ponderat, preocupat de crearea unei optime cooperări în echipaj („crew-coordination"), respectă normele şi procedurile, îşi respectă şi prețuieşte colaboratorii de la bordul avionului. Profesionalismul său depăşeşte zborul propriu-zis şi se extinde în alte zone ale sistemului aeronautic: economia de combustibil în zbor, grija față de pasageri, imaginea companiei.
b. *Psihismul*. Este echilibrat emoțional şi fără simptome nevrotice. Reacționează psihosomatic în situații conflictuale pentru că nu-şi „descarcă nervii" pe colaboratorii săi sau subalterni. Posedă capacitatea de a disocia emoțiile de resposabilitățile sale. Se consideră că marea majoritate a piloților profesionişti de linie (transport aerian) se includ în acest tip.

2. Tipul I (Icar)

a. *Conduita operativă.* Imprudenţa este trăsătura sa tipică, nu are conştiinţa limitelor sale. Profesionalismul său subdezvoltat îşi pune amprenta pe raporturile sale în echipaj. Înclinat spre comiterea erorilor de pilotaj din lipsă de judecată, manifestă o conduită de Don Juan.
b. *Psihismul.* Personalitate adolescentă sau cu marcante trăsături de imaturitate afectivă care se face remarcată în relaţiile sale cu femeile şi în autocontrolul emoţional. În terminologia anglo-saxonă i se spune „sensation-seeker" (amatori de senzaţii). Capacitatea de disociere este săracă şi obişnuieşte să-şi coloreze conduita operativă cu stările sufleteşti. În viaţa de cuplu este total instabil, fiind sursa multor probleme afective pentru partenerele sale.

3. Tipul „B" (Belerofonte)

a. *Conduita operativă.* Este un foarte bun pilot atât ca judecată, cât şi ca maniabilitate (îndemânare), dar agresivitatea sa anihilează coordonarea, relaţiile din echipaj, creând ceea ce se numeşte „cabina congelată". Se supraevaluează şi dispreţuieşte normele, reglementările de securitate a zborului.
b. *Psihismul.* Este o personalitate cu puternice trăsături de invulnerabilitate şi omnipotenţă ce se convertesc în supraevaluare şi tendinţe paranoice. Este un vanitos cu un eu suprareliefat şi agresiv. Modul de descărcare a agresivităţii îl scuteşte de manifestări psihosomatice, dar se află adesea la limita decompensărilor psihotice.

4. Tipul „F" (Faeton)

a. *Conduita operativă.* Este tipul care „loveşte", fiecare zbor este o sfidare a morţii, este înclinat spre zborul temerar, fiind sursa multor accidente, uneori fatale.
b. *Psihismul.* Este pilotul „anti-fobic", în limbaj anglo-saxon „risk-seeker", caută riscul cu orice preţ. Eul său profesional prezintă un mecanism de apărare periculos de genul „formaţiune reactivă".

Utilizând aceleaşi criterii se pot desprinde şi următoarele tipuri feminine:

5. Tipul „V" (Valkiria)

După mitologia germanică sunt cele care aleg luptătorii destinaţi să moară în luptă. Pentru acest tip nu zborul în sine este atractiv, ci beneficiile sale primare şi secundare.

6. Tipul „C" (Cesne)

Unele „valkiriene" se pot metamorfoza în „fecioare lebede". Zborul este ceva mai natural pentru ele. Dar dacă apare un Sigfried care să le fure penajul, „Brunhilda" se va lăsa de zbor în parte pentru furia şefului din Walhalla şi în parte pentru că obligaţiile domestice şi maternale au modificat echilibrul libidinal anterior.

7. Tipul „A" (Amazoana)

Este tipul luptătoarei eficiente, dispusă la abandonarea atributelor feminităţii pentru a câştiga competiţia cu bărbaţii pe terenul competenţei şi eficacităţii.

2. Personalitatea aviatorului şi performanţa profesională

Modul în care sunt privite trăsăturile de personalitate ca predictor al succesului profesional la piloţi oscilează între pesimism, neîncredere pe de o parte şi optimism şi speranţă, pe de altă parte.

Astfel, N.A. Milgram (1991) afirmă că a găsit relativ puţine studii asupra personalităţii militarilor şi îşi exprimă serioase îndoieli asupra capacităţii de predicţie a trăsăturilor de personalitate la piloţii militari. În acelaşi timp, însă, chestionând profesioniştii armatei asupra importanţei factorilor de personalitate în exercitarea profesiilor militare, a constatat că ei acordă un loc din ce în ce mai important acestor factori în selecţia, promovarea şi evaluarea performanţelor în mediul militar.

H.S. Hilton şi D.L. Dolgin (1991) consideră că o explicaţie a slabei predicţii menţionate, cel puţin pentru psihologia aeronautică americană, este utilizarea excesivă a unei orientări şi a unor tehnici de investigare preponderent psihopatologice. Or, după cum arată Retzlaff şi Gilbertine (1987), există profile destul de diferite de personalitate chiar în rândul piloţilor (de vânătoare, bombardament, aviaţie tactică).

Beth Azar (1995), abordând date preliminare ale unui program vast de cercetare a factorilor de personalitate comandat de NASA, Departamentul Energiei, Forţelor Aeriene Americane, ne oferă o variantă mai optimistă. Mulţi dintre psihologii din domeniul industrial-organizaţional au ajuns la concluzia că impactul factorilor de personalitate în predicţia performanţelor profesionale trebuie să fie considerat cel puţin egal cu cel jucat de factorii de inteligenţă, dacă nu şi mai mare. Se vorbeşte astfel tot mai mult, în ultimul timp, de un aşa numit factor G al personalităţii, prin analogie cu factorul G al inteligenţei. Dintre cei 5 factori majori din modelul „Big Five" cercetările întreprinse ajung la concluzia că factorul conştientizare are o largă sferă de predicţie pentru multe profesii, în special profesiile realist-pragmatice şi cu un înalt nivel de solicitare (inclusiv cele din mediul aeronautic). Lucru de altfel demonstrat de către F.M. Siem şi M.W. Murray (1994), care, cercetând relaţia dintre personalitate şi succesul în acţiunile de luptă prin utilizarea modelului „Big Five" pe un eşation de 100 de piloţii, au evaluat importanţa a 60 de trăsături pentru performanţa profesională. Rezultatele indică acelaşi factor al conştientizării ca fiind trăsătura cea mai importantă în predicţia performanţelor piloţilor.

Existenţa personalităţii profesionale sau, în alţi termeni, a personalităţii modale a aviatorului trebuie să fie marcată, în primul rând, prin raportarea la populaţia generală. M. Chaytor (1985) a administrat chestionarul E.P.P.S. (Scala Edwards de preferinţe personale) la două loturi de piloţi (militari şi civili) şi la un lot de bărbaţi aleşi din populaţia generală. Rezultatele au arătat că piloţii diferă puţin între ei, dar că există diferenţe marcante între piloţi şi non-piloţi sub aspectul caracteristicilor personalităţii. Astfel, ambele grupe de piloţi obţin scoruri înalte la factorii realizare (aducerea la bun sfârşit a sarcinilor), exhibare (plăcerea de vorbi despre propriile aventuri şi întâmplări), spirit dominator, orientare spre schimbare şi heterosexualitate. Scoruri relativ scăzute obţin la deferenţă (respectul pentru norme), organizare, afiliere, nevoia de sprijin, acceptarea blamării, grija, asistarea altora şi anduranţă (a munci din greu pentru o sarcină). Piloţii militari se disting cel mai categoric de non-piloţi prin agresivitate, consecvenţă şi autonomie.

Mergând mai departe, Charles Ott (1994) descrie în următorii termeni profilul personalităţii profesionale a pilotului:
- capacitate de percepţie rapidă şi spirit analitic;
- capacitate de vizualizare, în special tridimensională;
- încredere în sine şi capacitate de a lua rapid decizii;
- disciplină autoimpusă, autocontrol şi simţul responsabilităţii;
- o bună stare de sănătate şi capacitate de a face faţă stresului fizic şi mental;
- adaptabilitate şi abilitate de a improviza;
- cunoştinţe tehnice şi accesibilitate în înţelegerea sistemelor complexe ale tehnologiei moderne.

Tabel 1. Trăsături adaptative la aviatori

Condiţii pentru eşec sau adaptare dificilă	Adaptare tipică. Personalitatea modală a aviatorului militar	Condiţii pentru succes şi o adaptare superioară ca astronauţi
Insucces în atingerea scopului	Timp scurt pentru atingerea scopului	Mai ambiţios şi cu succes
Restricţie la zbor, retragere	Realizare, noutate, responsabilitate	Ocazie pentru un stil de viaţă care sintetizează aceste nevoi
Situaţii ambigue (mai ales sociale); nepotrivire între nivelul de pregătire şi sarcinile curente	Concis, direct, non-intelectual, evită emoţiile	Compatibilitate deplină a pregătirii cu sarcina.
Slab înzestrat intelectual sau fizic	Inteligenţă normală, perceptiv, deprinderi motorii, curaj şi energie	Inzestrat remarcabil, condiţii sociale şi economice mai bune în timpul evoluţiei
Bolnav fizic, instabilitate a pregătirii, predispoziţii nevrotice	Sănătate fizică excelentă, lipsa simptomelor nevrotice	Absenţa conflictelor nevrotice
Conflicte nerezolvabile la locul de muncă	Relaţii paşnice cu colegii	Muncă in echipe de oameni cu afinităţi similare
Prea emotiv, eşec în viaţa familială	Anxietate în apropierea femeilor	Căsătorii echilibrate
Confruntări inevitabile în sfera stărilor emoţionale proprii	Relativă inflexibilitate	O capacitate mai bună de introspecţie emoţională
Iresponsabilitate sau lipsa sancţiunilor sociale pentru ostilitate	Ostilitate inconştientă bine controlată; tendinţa de a o exterioriza	O manieră non-ostilă dar agresivă
În mod frecvent puternic limitat	O bună imagine de sine, creativ, unele limitări intelectuale	Educaţie avansată, o mai largă sferă de interes
Confruntări inevitabile cu limitele proprii	Toleranţă scăzută pentru imperfecţiuni personale	Orientat spre recunoaştere şi aprobare, pentru succes de durată

O încercare reuşită de descriere a personalităţii modale a pilotului militar a fost realizată de către Fine şi Hartman, citaţi de către Jones şi Perienn (1985). Ei au studiat 50 de piloţi militari cu o carieră profesională reuşită, utilizând atât date psihiatrice cât şi date psihologice. Tentativa de definire a „personalităţii modale" a pilotului militar s-a realizat prin compararea trăsăturilor acestuia cu caracteristicile piloţilor care au eşuat în carieră şi cu cele ale piloţilor selecţionaţi în rândul astronauţilor (ca modele de maximă reuşită profesională în domeniul aeronautic).

Aceiaşi autori citează un studiu realizat pe 150 de piloţi pe avioane de reacţie din USAF care evidenţia următoarele caracteristici ale personalităţii: inteligenţă peste nivelul mediu, o concepţie de viaţă lipsită de fantezie, preferinţă pentru activism nestăvilit, încredere în sine, dorinţă de succes şi recunoaştere şi o puternică identificare cu tatăl lor (adeseori foşti aviatori). Tind să-şi construiască viaţa pe baze conştient-raţionale, să-şi asume voluntar riscul numai când au şansa sporită de a atinge scopul. Sunt curioşi, activi, implicaţi în multe proiecte şi dispun de un înalt nivel de energie. Îşi fac prieteni uşor, dar aceste relaţii sunt rareori profunde sau intense. Preferă să nu fie dependenţi de alţi oameni şi să păstreze o anumită distanţă interpersonală.

În ceea ce priveşte *astronauţii*, studiile realizate de către R.M. Rose, L.F. Fogg, R.L. Helmreich şi T.S. McFaden (1994) au verificat eficienţa selecţiei astronauţilor prin metoda evaluărilor perechi, fiecare astronaut trebuind să evalueze performanţele colegilor cu care a efectuat misiunea spaţială. Analiza factorială a scos în evidenţă doi factori: competenţa profesională şi capacitatea de lucru în echipă. Concluzia autorilor este că factorii de personalitate constituie un bun predictor pentru capacitatea de adaptare interpersonală a astronauţilor. Aceeaşi autori într-un alt studiu (1994) au investigat caracteristicile de personalitate implicate în eficienţa profesională a astronauţilor. Prin examinarea unui număr de 65 de astronauţi NASA s-au identificat 5 scale de personalitate corelate cu eficienţa profesională. Astfel, iritabilitatea şi egoismul corelează negativ, iar agreabilitatea corelează pozitiv cu eficienţa profesională.

Urmând o direcţie apropiată, J.L. Moore, J.S. Berg şi L.E. Valbracht (1996) au utilizat testul NEO-PI-R (un test obiectiv de personalitate bazat pe teoria Big Five). Profilul NEO-PI-R a fost obţinut pe baza a 150 de rapoarte psihiatrice. S-a comparat profilul subiecţilor cu adaptabilitate aerospaţială cu profilul subiecţilor prezentând o slabă adaptabilitate profesională. Trăsături precum anxietatea, impulsivitatea, autopedepsirea şi modestia au servit cel mai bine diferenţierii celor două grupuri.

În studiul personalităţii aviatorilor Chestionarul 16 P F a dobândit o largă utilizare. Astfel, încă în 1970, Cattel şi Tatsouka prezentând cercetările lor legate de construcţia şi validarea chestionarului descriu 125 de profiluri profesionale (pentru profesiile de vânzător, pilot, mecanic, profesor etc.) şi medicale (profiluri pentru persoane cu tulburări de comportament, nevrotici, drogaţi, delincvenţi). Profilul pilotului profesionist din aviaţia civilă americană cuprindea astfel de trăsături: rezervat, stabil emoţional, serios, conştiincios, aventurier, calculat, direct, deschis, practic, viclean, sigur pe sine, independent, relaxat.

Utilizând acelaşi chestionar, G. Perţea şi M. Popa (1979), la Institutul de aviaţie, pe elevi piloţi, găsesc asemănări de profil cum ar fi: stabilitate emoţională, expansivitate, spirit întreprinzător, pragmatism, realism, naturaleţe, spontaneitate, calm, siguranţă de sine, autocontrol emoţional şi comportamental, relaxare, satisfacţie. Se observă că doar factorul rezervat-expansiv diferă şi este normal să fie aşa, date fiind diferenţele de vârstă şi de responsabilitate ale celor două categorii de piloţi.

A. Furnham (1992) a aplicat Chestionarul 16 P F la 136 de piloţi de linie din Anglia la începutul unui ciclu de antrenament profesional urmărind să stabilească dacă 16 P F poate fi un bun predictor al performanţei. După 6 luni de antrenament

a evaluat performanţele, a clasificat subiecţii după nivelul de performanţă atins în grupe distincte calitativ şi a aplicat coeficientul de corelaţie. Rezultatele obţinute au fost semnificative, validând valoarea predictivă a acestui chestionar.

Un alt factor de personalitate cu puternice implicaţii în succesul profesional al piloţilor este descris de către R.H. Wood (1995). Autorul, colonel în rezervă al USAF, a petrecut 26 de ani în aviaţia militară şi a acumulat peste 6000 ore de zbor. El ne vorbeşte despre „Big M" (de la maturitate) care caracterizează pilotul cu experienţă, capabil să reziste, să nu reacţioneze instinctiv la situaţiile de presiune, tensiune extremă.

Şi dacă am amintit de maturitate, experienţă, să consemnăm studiul întreprins de Pamela Della Rocco (1995) care a investigat piloţi din aviaţia de transport ce au depăşit vârsta de 60 de ani. Cercetarea a demonstrat că involuţia capacităţilor cognitive şi abilităţilor senzorio-motorii este compensată, într-o bună măsură, de factorul experienţă de zbor şi, mai ales, de factori de personalitate : echilibru emoţional, maturitate, conştiinciozitate, puternic simţ al responsabilităţii, prudenţă, calm, răbdare.

Se poate constata în ultimii ani o multiplicare a studiilor legate de predicţia factorilor de personalitate asupra succesului profesional. Vom enumera câteva dintre ele, care au un element comun şi pun în discuţie o problemă extrem de importantă pentru modul în care pot fi utilizate instrumentele de evaluare a personalităţii : Hough, Eaton, Dunnette, Kamp şi McCloy (1990) ; Saville şi Wilson (1991) ; Tett, Jackson şi Rothstein (1991) ; Siem (1992) ; Besco (1994) ; Hutter şi Burke (1995) ; Bartram (1996). Astfel, toţi aceşti autori sunt de acord că evaluarea personalităţii poate aduce o contribuţie semnificativă la predicţia performanţelor piloţilor. Eşecurile anterioare în realizarea acestei exigenţe s-au datorat utilizării excesive a unor instrumente de evaluare psihopatologică, omiţându-se faptul că populaţia piloţilor este caracterizată prin normalitate psihică (nu avem în vedere decompensările apărute accidental). Pe de altă parte, s-a manifestat faţă de instrumentele de evaluare a personalităţii un nivel de aşteptări echivalent tehnicilor de evaluare a aptitudinilor. Dacă acestea din urmă îşi dovedesc puterea de predicţie odată cu intrarea în ciclul de pregătire şi antrenament al piloţilor, în schimb factorii de personalitate îşi demonstrează validatea predictivă abia după încheierea ciclului de antrenament şi pregătire. Într-un fel este şi firesc : personalitatea profesională nu se achiziţionează prin intrarea la şcoala de aviaţie sau în oricare formă de pregătire-antrenament aeronautic. Dacă prezenţa aptitudinilor este imperativă, trăsăturile de personalitate specifice profesiei se vor modela pe parcursul exercitării acesteia.

Personalitatea femeii pilot constituie obiectul unei preocupări la fel de instistentă, în ultimul timp, datorită prezenţei din ce în ce mai semnificative a femeilor în aviaţie. Crance şi Bauman (1994) au efectuat o anchetă în rândul instructorilor de zbor din aviaţia sportivă franceză urmărind răspunsul la întrebarea dacă instructorii de zbor percep o diferenţă între elevii piloţi de sex masculin şi feminin în modul de judecată şi comportament în avion. Dintre cei 316 instructori care au răspuns, 175 (55,4%) au găsit că sunt diferenţe, iar 135 (42,7%) că nu sunt diferenţe. Cei care au găsit că există diferenţe au fost solicitaţi să descrie „punctele forte" şi punctele „slabe" în raport cu bărbaţii. *Punctele „forte"* sunt următoarele : femeile sunt mai disciplinate, serioase, conştiincioase, scrupuloase ; sunt mai receptive, sârguincioase, atente, cooperante, perfecţioniste ; sunt mai prudente, au un instinct de conservare mai puternic, îşi asumă mai puţine riscuri, sunt mai puţin temerare ; prezintă o motivaţie mai intensă, perseverenţă, maturitate ; sunt înclinate spre analiză minuţioasă, reflecţie, logică, dar au şi intuiţie ; sunt mai riguroase, mai realiste în evaluarea propriilor limite. *Punctele „slabe"* : sunt mai emotive, sensibile la stres, mai puţin stăpâne pe sine ; sunt mai timide în comenzi, temătoare, timorate, ezitante ; sunt inconstante în performanţă ; le lipseşte „simţul tehnic" ; slabă încredere în sine şi siguranţă, sunt mai sensibile la factorii externi, au capacitate de adaptare mai slabă, mai lentă. Prin adunarea alegerilor pe cele două criterii se obţine un scor de 105 la 87 în favoarea punctelor „forte". Concluzia autorilor este netă : dacă majoritatea instructorilor văd o diferenţă între cele două sexe la elevii piloţi este pentru a recunoaşte că femeile au mai multe calităţi decât defecte în raport cu bărbaţii.

Cercetări americane realizate de către Thomson şi Bigerstaff (1996) şi Retzlaff, King şi Mcglohn (1996) realizate pe femeile pilot din aviaţia militară demonstrează că nu există diferenţe semnificative ale QI între femei şi bărbaţi, ci doar în ceea ce priveşte probele de tip tracking (urmărire) şi la probele cu sarcini multiple.

În încheierea acestei treceri în revistă a cercetătorilor se impun o serie de observaţii ce vor constitui argumente importante pentru demersul propriu de validare a unui model interacţionist al structurii personalităţii aviatorului. Astfel, în cercetările lor, psihologii americani Chidester, Helmreich, Gregorich şi Geis (1991) susţin că „performanţa piloţilor se traduce ca un produs al îndemânării, atitudinii şi factorilor de personalitate" (p. 25). Autorii ajung la concluzia că „factorii de personalitate, atitudini şi aptitudini, nu au fost cântăriţi cu precizie în practica operaţională şi în preocupările psihologiei aeronautice" (p. 27). Aceste puncte de vedere aduc în discuţie modelul interacţionist al personalităţii profesionale şi necesitatea dezvoltării cercetărilor orientate spre validarea factorilor de personalitate în domeniul aeronautic.

3. Modelul interacţionist vectoro-operaţional; studiu de validare

Modelul vectoro-operaţional, bipolar al personalităţii propus în psihologia românească de P. Popescu-Neveanu îşi are originea în preocupările autorului de a defini mai precis factorii creativităţii considerată ca formaţiune de personalitate. Cele două categorii de factori sunt : 1. *vectorii*, termen prin care sunt reunite toate stările şi dispozitivele energetice ce incită la acţiune şi raportare preferenţială : trebuinţele, motivele, scopurile, înclinaţiile, aspiraţiile, convingerile, atitudinile caracteriale ; 2. *operaţiile* şi sistemele operatorii : operaţii rutiniere, automatizate, sisteme operatorii euristice, procedeele imaginaţiei, sistemul aptitudinal al subiectului. Autorul acordă un rol decisiv *vectorilor creativi* : *trebuinţele de creştere*, de perfecţionare şi de performanţă, *motivaţia intrinsecă*, de implicare în acţiune, pentru plăcerea acţiunii, din înclinaţie sau interes cognitiv, *aspiraţiile superioare*, care facilitează drumul spre performanţă, *atitudinile creatoare*, *nonconformiste* (epistemic şi pragmatic), cum sunt : încrederea în forţele proprii şi înclinaţia puternică spre realizarea de sine, interesele cognitive şi devotamentul faţă de profesiunea aleasă, atitudinea antirutinieră, menită să incite la analiza critică a experienţei şi să deschidă calea unor noi experimentări, cutezanţa în adoptarea de noi scopuri neobişnuite şi îndepărtate şi asumarea riscurilor legate de îndeplinirea acelor proiecte dificile şi curajoase, perseverenţa în căutarea de noi soluţii şi în realizarea proiectului urzit corelativ cu dispoziţia către revizuirea continuă a proiectului şi permanenta lui optimizare, simţul valorii şi atitudinea valorizatoare, care duc la recunoaşterea deschisă a valorii altora şi la afirmarea onestă a valorii proprii, atitudini direct creative, constând din simţământul noului, dragostea şi receptivitatea pentru tot ce este nou şi respectul faţă de originalitate, cultivarea consecventă a originalităţii (P. Popescu-Neveanu, 1969, 1971, 1975, 1980, 1988).

P. Popescu-Neveanu (1975, 1980) propune trei criterii de evaluare a raporturilor dintre atitudini şi aptitudini :
a. Nivelul la care se situează cele două fenomene ;
b. Sensul în care se realizează interacţiunea ;
c. Direcţia raporturilor dintre atitudini şi aptitudini.

În funcţie de nivel se pot distinge patru tipuri de interacţiune între atitudini şi aptitudini :

Tipul I presupune o înaltă realizare a sferei atitudinale căreia îi corespunde un înalt nivel al capacităţilor, aptitudinilor. Este tipul cel mai fericit de raportare, în măsură să explice realizarea superioară de tip vocaţional în profesie. Sunt atitudini superioare ce presupun un interes stabil, pasiune, conştientizarea propriilor disponibilităţi şi propulsarea acestora în scopul împlinirii creative a individului.

Tipul II oferă tot un nivel atitudinal ridicat, dar pe fondul unor aptitudini slab dezvoltate. În aceste condiţii, datorită valorii atitudinilor, s-ar putea ca individul să dispună de o inserţie bună în ierarhia social-profesională şi să-şi suplinească inaptitudinea apelând la strategii disimulative. Există domenii unde disimularea se face mai uşor, dar sunt şi altele unde specificul profesiunii pune rapid în evidenţă inabilităţile. Oricum, soluţia cea mai bună este plasarea individului în cauză pe un rol profesional adecvat cu posibilităţile sale.

Tipul III include situaţiile în care atitudinile se află la un nivel inferior, iar aptitudinile la un nivel mult mai înalt. Este tipul de relaţie care prezintă gradul cel mai înalt de periculozitate întrucât lipsa unor atitudini corespunzătoare, într-un cuvânt aşa-numita „lipsă de caracter", poate duce la folosirea abilităţilor, a capacităţilor în scopuri antisociale. La acest nivel se pune problema dificilă, de altfel, a educării atitudinilor.

Tipul IV este tipul „amorf" în cadrul căruia raportarea se realizează între un nivel atitudinal inferior şi aptitudini la fel, de nivel scăzut.

După criteriul sensului de manifestare a interacţiunii, raporturile atitudinal-aptitudinale pot fi : pozitive şi reciproc stimulative sau negative univoc sau biunivoc. Pot interveni şi relaţii neutrale.

Criteriul direcţiei ne poate oferii raporturi indirecte şi directe. În cadrul raporturilor indirecte se presupune situaţia în care o atitudine generală-socială necesită punerea în valoare a unor aptitudini dintr-un domeniu îndepărtat sau prezenţa unor atitudini de alt gen, total diferit. În cazul raporturilor directe se propune existenţa unor atitudini de afirmare sau negare a propriilor aptitudini. Modul cum se realizează aceste raporturi directe este în măsură să ne explice natura şi geneza vocaţiei. Vocaţia presupune aşadar apariţia unor atitudini de nivel înalt cu posibilităţi de puternică propulsare în urma conştientizării, a propriilor capacităţi. Atitudinea pasională faţă de profesie, faţă de propria dotare poate propulsa excepţional performanţele. Se impune deci fondul atitudinal al persoanei ca structură motrice şi propulsativă.

Procesul de selecţie şi expertiză al aviatorilor, aşa cum este el organizat şi funcţionează de mai bine de 35 de ani în Laboratorul de psihologie aeronautică din cadrul Institutului de medicină aeronautică, îngăduie o abordare interacţionistă atitudinal-aptitudinală în scopul conturării mai relevante a personalităţii candidatului, elevului-pilot sau a pilotului profesionist. De altfel, se poate spune că modelul de examinare aşa cum a fost el conceput, de-a lungul anilor, a urmărit tocmai reliefarea acestei interacţiuni, numai că – teoretic şi metodologic – altele au fost argumentele utilizate. După cum se poate urmări din lucrările publicate de V. Ceauşu sau de acesta împreună cu colaboratorii săi din Laboratorul de psihologie aeronautică (1976, 1978, 1983, 1985, 1987), a fost construit un model foarte complex de confruntare a „imaginii subiective" cu „imaginea obiectivă". Imaginea „subiectivă" rezultă din aplicarea chestionarului „101", care îngăduie reliefarea – pe 3 grupe valorice : superior, mediu, inferior mediei – a 56 de „atribute". Aceste atribute sunt grupate în 8 dimensiuni : dinamica neuropsihică, constituirea şi prelucrarea informaţiilor, decizia, autocontrolul şi autoreglarea, atitudini moral-sociale, acţiunea, motivaţia şi propensivitatea, capacitatea de învăţare, adaptare. Asupra modului de construcţie a chestionarului, a suportului său teoretic (evaluarea sistemică) şi metodologic nu zăbovim aici, întrucât acest instrument este larg prezentat în lucrările autorului. Imaginea „obiectivă" rezultă din aplicarea aceluiaşi procedeu – evaluarea sistemică – asupra datelor obţinute din examinarea la celelalte teste şi probe (aparate) din „meniul" de selecţie a candidatului. În final – cu ajutorul tehnicii de calcul – se obţin două listinguri care prezintă rezultatele obţinute de subiect la chestionar (subiectiv) şi la celelalte probe (obiectiv). Studiile întreprinse de-a lungul anilor au oferit rezultate bogate, complexe şi uneori contradictorii cu privire la valoarea diagnostică a acestui mod de evaluare sistemică.

Cel mai relevant sub aspectul exploatării ingenioase a informaţiilor pe care le oferă acest sistem de examinare şi evaluare a performanţei este studiul realizat de V. Ceauşu în 1983 : „Rolul imaginii despre sine în adaptarea profesională", publicat în Revista de psihologie nr. 2, 1983 şi reluat în cartea „Autocunoaştere şi creaţie" Editura Militară, Bucureşti, 1983. Practic acest studiu finaliza o etapă în concepţia teoretică, metodologică şi practică de lucru a Laboratorului de psihologie aeronautică. Preocupat de sinteză şi integrare, mergând până la nivele din ce în ce mai rafinate de filtrare operaţională, autorul a încercat să depăşească momentul unei simple confruntări perceptive pe care examinatorul o realiza comparând „ochiometric" cele două listinguri (subiectiv şi obiectiv), punându-şi problema dacă nu cumva tocmai diferenţele dintre cele două „imagini" n-ar fi mai semnificative din punctul de vedere al valorii de predicţie a performanţelor. S-a urmărit astfel determinarea „decalajului subiectiv-obiectiv" printr-o metodă oarecum „barbară", dar inevitabilă (probabil) : s-au calculat mediile aritmetice simple ale celor 45 de atribute psihice alese atât pentru profilul subiectiv cât şi pentru profilul obiectiv, apoi s-a efectuat operaţia de scădere elementară, obţinându-se o valoare a decalajului. O primă constatare a confirmat un model deja clasic în psihologie în ceea ce priveşte raporturile subiect-performanţă : astfel subiecţii cu performanţe bune tind să se subaprecieze, pe când cei cu performanţe slabe tind să se supraevalueze. Mai interesantă s-a dovedit tentativa de a construi din „decalajul subiectiv-obiectiv" un indicator prognostic al performanţelor profesionale ale piloţilor. Calculând deci acest indicator pentru fiecare subiect, confruntându-l cu indicatorii performanţei (aprecierea obiectivă a performanţelor) prin metoda corelaţiei multiple, s-au obţinut la toate tipurile de performanţă (pregătirea teoretică, performanţele la zbor, pregătirea fizico-sportivă şi nivelul disciplinar) coeficienţi de corelaţie semnificativ superiori în raport cu predicţia realizată doar prin „imaginea subiectivă" sau prin „imaginea obiectivă". În faţa acestor rezultate autorul arăta : „se poate conchide că avem de-a face cu un nou parametru al activităţii psihice, care nu poate fi regăsit ca atare în nivelurile subiectiv şi obiectiv ale

atributelor psihice, considerate separat, el reieşind numai din confruntarea acestora. Este vorba despre distanța dintre ceea ce este efectiv subiectul şi ceea ce el crede despre sine, exprimabilă printr-un număr de variabile egal cu cel al însuşirilor psihice vizate în mod obişnuit prin examenul psihologic." (V. Ceauşu, 1983, p. 38).

Indicatorii probelor de performanță au fost trecuți prin „grila" celor 56 de însuşiri psihice rezultând aşa numita „imagine obiectivă". Calculele statistice ofereau şi un şir de indicatori prognostici globali ai performanțelor candidaților la principalele forme de pregătire (teoretică, zbor, sport, disciplină). A fost un model extrem de laborios ce ar fi trebuit să fie continuat cu multe alte probe intrate în câmpul selecției psihologice şi care vizau funcții intelectuale, motorii, de decizie, ş.m.a.d. Apariția unei noi generații de examinare psihologică şi de tehnică de calcul a modificat radical examenul psihologic, astfel încât aşa numita „imagine obiectivă" a devenit inoperantă. Ultimele tentative de valorificare a unui model sistemic-interacționist între „subiectiv--obiectiv" au fost studiile întreprinse de V. Ceauşu în 1983 şi ale aceluiaşi autor împreună cu subsemnatul şi M. Popa în 1987.

Dificultățile de a construi o imagine sintetică, globală a unui examen psihologic foarte vast sunt aproape insurmontabile. Încercând, împreună cu M. Toma să construim un astfel de indicator sintetic menit să reflecte potențialul aptitudinal al subiecților, am apelat la o modalitate simplă şi doar aparent riscantă (M. Toma, M. Aniței, 1987). Am procedat astfel la o împărțire a sistemului aptitudinal în două mari subgrupe: coordonare motorie şi eficiență intelectuală. În recoltarea datelor referitoare la cele două dimensiuni psihice, am avut de depăşit un impediment generat de faptul că, examinările fiind efectuate pe parcursul a patru ani, în componența bateriilor de probe au survenit modificări. Ca urmare, nu dispuneam de o informație riguros omogenă pentru toți subiecții. Totuşi, probele vizând aceeaşi dimensiune psihică au fost relativ echivalente, cele care au fost luate în considerare având, în orice caz, o validitate predictivă confirmată. Evaluatorii au condensat informația furnizată de notele standardizate T (reprezentând nivelul performanțelor la probele relevante atât pentru coordonare motorie cât şi pentru eficiență intelectuală) în două aprecieri numerice cu valori cuprinse între 1 şi 100. Concordanța dintre evaluatori s-a dovedit înalt semnificativă (0,83 şi 0,88), iar corelația multiplă dintre aceşti indicatori sintetici şi performanțele reale ale subiecților la zbor şi pregătire teoretică a oferit coeficienți înalt semnificativi, validând astfel – fără dubii – valoarea diagnostică a indicatorilor sintetici astfel obținuți.

În consecință, pentru această lucrare, am apelat la acelaşi procedeu şi – având deja validată capacitatea de evaluare – am realizat singur evaluările respective. Problema pe care mi-am pus-o a fost aceea de a construi totuşi un *indicator aptitudinal unic APT.* Ținând seama că indicatorul coordonare motorie este considerat în toate lucrările de specialitate din străinătate şi de la noi drept cel mai puternic semnificativ pentru profesia de pilot, dar fără a uita de rolul eficienței intelectuale, am ales următoarea formulă: nota T la coordonarea motorie dublată, adunată cu nota T la eficiență intelectuală şi suma rezultată împărțită la trei.

Pentru a construi *indicatorul atitudinal ATT* am apelat la Chestionarul „101", dar am selecționat numai acele atribute care exprimă atitudini. Aici se impune o precizare: studiile întreprinse de către V. Ceauşu pentru a confrunta aşa numita „imagine subiectivă" cu „imaginea obiectivă" nu îngăduie să se facă extrapolări sau trimiteri la modelul propus de P. Popescu-Neveanu. Chestionarul „101", fiind un chestionar de personalitate, nu este exclusiv de atitudini, ci vizează de fapt imaginea de sine asupra unor variate dimensiuni ale vieții psihice. De altfel, chiar autorul a avut în

vedere un bloc distinct de „atitudini moral sociale" care cuprinde doar patru atribute. Încercând să ținem seama de dimensiunea vectorială a modelului bifactorial, am ales următoarele atribute:

1. (26) **Nivelul riscului acceptat** prin care se are în vedere pericolul potențial – mare sau mic – pe care individul tinde în mod caracteristic să-l înfrunte la confruntarea cu o situație de incertitudine. Este vorba practic despre atitudinea față de risc, fundamentală în opțiunea şi exercitarea profesiei de pilot. În funcție de nivelul notei T, această atitudine poate lua următoarele forme şi interpretări psihologice:
a) $52,5 < T < 62,5$: curaj, acceptare a dificultăților mari bazată pe cunoaşterea propriilor posibilități de acțiune;
b) $47,5 < T < 52,5$: calm în situații de incertitudine;
c) $T > 62,5$: tendință către acțiuni imprudente, excesiv de riscante;
d) $T < 47,5$: prudență excesivă, vecină cu teama.

2. (27) **Încredere în sine**, care, în funcție de nivelul notei T, poate lua următoarele forme:
a) $52,5 < T < 57,5$: nivel înalt al siguranței de sine;
b) $47,5 < T < 52,5$: nivel mediu al siguranței de sine;
c) $T > 57,5$: exces de siguranță de sine;
d) $T < 47,5$: siguranță de sine deficitară.

3. (40) **Capacitatea volițională**, care, în funcție de valorile pe care le ia T, poate fi considerată astfel:
a) $T > 52,5$: nivel înalt;
b) $47,5 < T < 52,5$: nivel mediu;
c) $T < 47,5$: nivel scăzut.

4. (44) **Combativitatea**

5. (45) **Afirmarea proprie**

Aceste două atribute pot fi calificate astfel:
a) $T > 55,0$: nivel excesiv;
b) $45 < T < 55$: nivel mediu;
c) $T < 45,0$: nivel deficitar.

6. (48) **Sociabilitatea**

7. (49) **Atitudinea față de semeni**

8. (51) **Independența, inițiativa, curajul**

9. (54) **Adaptarea emoțional-afectivă**

10. (56) **Mobilizarea resurselor** (sub impulsul tendințelor propensive) sau *utilizarea posibilităților*.

Pentru atributele 6, 7, 8, 9, 10 au fost atribuite următoarele semnificații:
a) $T > 52,5$: nivel înalt;
b) $47,5 < T < 52,5$: nivel mediu;
c) $T < 47,5$: nivel scăzut.

Am construit **indicatorul atitudional ATT** calculând media aritmetică a valorilor notelor T, interpretate calitativ după schemele de evaluare mai sus menționate.

Având în vedere intenția de validare a modelului interacțiunii atitudini-aptitudini, am ales drept **criteriu** al performanțelor valoarea (în note T) testului de apreciere obiectivă care se aplică în şcoala de aviație la sfârşitul fiecărui an. *Criteriile de*

apreciere sunt în număr de cinci (pregătire generală, pregătire teoretică de specialitate, performanţele la zbor, nivelul pregătirii fizico-sportive şi cel al disciplinei), dar ne-am oprit doar asupra performanţelor la zbor, deocamdată, pentru a avea un indicator comparabil cu APT şi ATT.

În funcţie de criteriul performanţă la zbor am procedat la construirea eşantionului pentru cercetare. Ne-am oprit la două categorii:

1. Subiecţi cu performanţe de nivel superior mediei - nota T peste 52,5; N= 185.

2. Subiecţi cu performanţe de nivel inferior mediei - nota T sub 47,5; N=43.

Aceste două categorii sunt alcătuite din subiecţi piloţi de la Institutul de aviaţie, admişi în institut în ultimii patru ani.

3. Subiecţii declaraţi inapţi la examenul psihologic - N=125. Aceştia au fost împărţiţi în trei subloturi de câte 57, 43, 25 subiecţi, în funcţie de criteriul de respingere (inaptitudine) astfel:

a. inapţi pentru deficit aptitudinal şi de personalitate;
b. inapţi pentru deficit aptitudinal;
c. inapţi pentru deficit de personalitate.

Având în vedere caracterul neparametric al datelor am apelat cu predilecţie la metoda *„chi-pătrat”* pentru a verifica gradul de suprapunere, respectiv gradul în care măsurătorile obţinute în fapt se suprapun peste valorile teoretice. Am procedat la determinarea frecvenţelor teoretice (distribuite în cinci categorii), apoi am calculat *„chi-pătrat”*.

Numărul de grade de libertate pornind de la cele cinci frecvenţe teoretice, este f = n - 1, deci patru grade de libertate. În continuare am confruntat valorile lui *„chi-pătrat”* cu tabela lui Fisher pe linia f (grade de libertate) = 4, determinând astfel şi nivelul de probabilitate H0 al ipotezei nule.

Apoi am procedat la validarea indicatorilor sintetici APT şi ATT prin confruntarea cu *criteriul profesional ZB* (aprecierea interpersonală a performanţelor la tehnica de pilotaj) pe cele două loturi studenţi-piloţi reunite (N = 228) cu ajutorul corelaţiei multiple R. Valoarea lui R (ZB · APT) = 0,223 la $p < 0{,}01$, deci puternic semnificativ, ceea ce validează indicatorul nostru sintetic pentru performanţa la zbor. Valoarea lui R (ZB · ATT) = 0,179 la $p < 0{,}05$, deci totuşi semnificativ, validând şi acest indicator. Având confirmată valoarea diagnostică a celor doi indicatori, am trecut la validarea lor în raport cu modelul interacţionist bifactorial al personalităţii.

Lotul 1: subiecţi cu performanţe de nivel superior mediei la zbor

Confruntarea dintre ATT şi ATP a oferit o valoare lui *„chi-pătrat”* = 16,327 la $p < 0{,}01$, puternic semnificativ.

Deci această confruntare confirmă pe deplin Tipul I de interacţiune atitudinal-aptitudinală. Elevii piloţi cu performanţe superioare la zbor se caracterizează prin curaj, acceptare lucidă a riscului, încredere în sine, o bună capacitate de mobilizare voliţională, tendinţe puternice de afirmare proprie, sociabilitate de nivel mediu, atitudine pozitivă faţă de semeni, independenţă, iniţiativă, echilibru emoţional afectiv şi o bună capacitate de utilizare a posibilităţilor (nivel ridicat al tendinţelor propensive: ambiţie, perseverenţă, tenacitate).

Lotul 2: subiecţi cu performanţe de nivel inferior mediei la zbor

Confruntarea ATT-APT a condus la o valoare a lui *„chi-pătrat”* = 10,343, pentru care p este cuprins între 0,05 şi 0,02.

Confruntarea APT-ZB a condus la o valoare a lui *„chi-pătrat”* = 9, 373, pentru care p este mai mare decât 0,05.

Aceste valori, care totuşi confirmă ipoteza, se prezintă la un nivel mai scăzut de probabilitate pentru că avem de-a face cu studenţi piloţi admişi în şcoală (deci care au prezentat la selecţia psihologică un nivel acceptabil) şi care, din diferite motive, prezintă un nivel mai scăzut (dar la nivel admisibil) al performanţelor la zbor.

În acest caz putem spune că nivelul atitudinal mai scăzut determină - pe lângă alte elemente - performanţe aptitudinale şi profesionale mai scăzute, confirmând astfel Tipul IV de interacţiune atitudinal-aptitudinală. Tabloul de personalitate prin prisma atitudinilor dominante se prezintă, în acest caz, astfel:

- atitudinea faţă de risc nu se polarizează puternic. Oricum, la nivelul întregului lot se conturează în general o oscilaţie între tendinţa către acţiuni imprudente, excesiv de riscante şi atitudinea de prudenţă excesivă;
- în continuare se conturează o mai slabă încredere în forţele proprii, deficit de mobilizare voliţională şi de combativitate, faţă de semeni, deficit de adaptare emoţional-afectivă şi o mai slabă utilizare a posibilităţilor.

Lotul 3: inapţi la examenul psihologic

La acest lot nu am avut deci posibilitatea raportării la criteriul profesional, dar am apelat la confruntarea ATT-APT pentru a reliefa spre care tip de interacţiune se orientează, mai ales că în cazul primelor două loturi am avut de-a face cu subiecţi gata selecţionaţi. În acelaşi timp, am dorit să dau contur constructelor care stau la baza deciziei de inaptitudine pe care o adoptă psihologul expert. Intrând în detalii, am fost obligat să împart lotul de subiecţi în trei subloturi care exprimă sugestiv trei tipuri de decizii de inaptitudine:

a. În prima situaţie (cei mai numeroşi), acest aviz se acordă atunci când ATT şi APT sunt la un nivel inferior. Aplicând testul *„chi-pătrat”* = 15,327 pentru care $p < 0{,}01$, deci relaţie puternic semnificativă care confirmă pe deplin Tipul IV de interacţiune. La acest sublot, practic toate atitudinile avute în vedere se află la nivele inferioare.

b. În a doua situaţie avem de a face cu APT de nivel net inferior, dar asociat cu ATT superior. Este aici vorba despre o supraevaluare atitudinală pe fondul unei dotări aptitudinale submediocre. Tabloul atitudinal al acestor subiecţi este extrem de sugestiv:
   - atitudinea faţă de risc este excesivă, denotând o opţiune pur aventurieră în raport cu profesia, tendinţă de asumare a riscului;
   - încredere excesivă în sine;
   - capacitate voliţională de nivel mediu;
   - combativitate excesivă;
   - afirmare excesivă;
   - expansivitate socială;
   - atitudine de dispreţ faţă de semeni;
   - excesivă independenţă şi iniţiativă;
   - instabilitate emoţional-afectivă - hiperstenic;
   - tendinţe propensive accentuate.

   Această situaţie confirmă Tipul II de interacţiune.

c. O a treia situaţie (cea mai puţin frecventă) este aceea în care ATT este la un nivel inferior, iar APT la un nivel cel puţin mediu, spre superior mediei. În această

situaţie, chiar dacă APT este bine reliefat, decizia de inaptitudine vizează practic un deficit de personalitate inacceptabil pentru profesia de pilot. Tabloul de personalitate se reliefează astfel :

- prudenţă excesivă ;
- deficit de încredere în sine ;
- capacitate voliţională mediocră ;
- deficit de combativitate şi de afirmare proprie ;
- rezervat, retras, introvertit ;
- puternică dependenţă, slabă iniţiativă :
- labilitate şi chiar imaturitate emoţională ;
- slabă utilizare a resurselor.

În aceste cazuri opţiunea pentru aviaţie pare să fie compensatorie în raport cu deficitul de personalitate, exprimând o aspiraţie - de obicei - spre protecţia asigurată de învaţământul militar. Această situaţie confirmă Tipul III de interacţiune.

În concluzie putem aprecia că modelul experimental propus validează interacţiunea atitudinal-aptitudinală ca structură definitorie a personalităţii şi la o categorie profesională cu caracteristici aparte cum este cea a aviatorilor. Pe de altă parte, am construit un modul predictiv alcătuit dintr-un set de zece atitudini reprezentative extrase dintr-un instrument complex, care se aplică sistematic în selecţia aviatorilor. Se poate spune că acest modul sporeşte valoarea diagnostică a chestionarului şi a examenului în ansamblul său.

Bibliografie

AZAR, Beth (1995), *Which traits predict job performance ?*, „A.P.A. Monitor", July.

BARTRAM, D. (1996), *The predictive validity of the EPI and 16 PF for military flying training*, „Journal of Occupational and Organizational Psychology".

BESCO, R.O. (1994), *Pilot personality testing and emperor's new clothes, Ergonomics*, in: „Design", January.

CEAUŞU, V. (1983), *Autocunoaştere şi creaţie*, Ed. Militară, Bucureşti.

CEAUŞU, V., ANIŢEI, M., POPA, M. (1987), „Utilitatea examenului de cunoştinţe şi a celui psihologic în selecţia candidaţilor la şcoala de aviaţie", in: V. Ceauşescu (coord.), *Solicitări psihice la aviatori şi paraşutişti*, Ed. Militară, Bucureşti.

CHAYTOR, M. (1985), *Personality Profile of Pilots Compared to Non-Flying Civilians, Readings of Flight Safety, Directorate of Flight Safety, National Defence Headquarters*, Otawa, Canada.

CHIDESTER, T.R., HELMREICH, R.L., GREGORICH, S.E., GEIS, C.E. (1991), *Pilot Personality and Crew Coordination : Implications for Training and Selection*, „The International Journal of Aviation Psychology", 1.

CRANCE, J.P., BAUMAN, A. (1994), *Les femmes dans l'aviation légère*, „Médecine aéronautique et spatiale", 132.

DELLA ROCCO, Pamela, (1995), *Human Factors of Performance and Pilot Aging, Human Performance Assessement*.

FURNHAM, A. (1992), *Personality at work*, Routledge, London, *The role of individual differences in the work places*.

GALLÉ-TESSONNEAU, J.R. (1990), Médecine Aerospatiale, Paris.

GREGORICH, S., HELMREICH, R.L., WILHELM, S.A., CHIDESTER, T. (1989), *Personality based clusters as predictors of aviator attitudes and performance*, Jensen (Ed.), „Proceedings of the Fifth International Symposion on Aviation Psychology", Columbus, Ohio : Ohio State University.

HADNI, S.C., GALLÉ-TESSONNEAU, S.R. (1985), *Éléments de Psychopatologie Aéronautique*, École D'Application du Service de Santé pour L'Armeé de L'Air, Paris.

HILTON, H.S., DOLGIN, D.L. (1991), „Pilot Selection in the Military of the Free World", in R. Gal and A.D. Mangelsdorff, *Handbook of Military Psychology*, S. Wiley, New York.

HOUGH, L.M., EATON, N.K., DUNNETTE, M.D., KAMP, S.D., McCLOY, R.A. (1990), *Criteron-related validities of personality constructs and the effect of response distortion on those validities*, „Journal of Applied Psychology", 75.

HUTTER, D.R., BURKE, E.F. (1995), *Handbook of Pilot Selection*, Avebury Aviation, Aldershot, England.

JONES, D.R., PERIENN, J.L. (1985), „Neuropshychiatry in Aerospace Medicine", in De Hart L. Roy. (ed.), *Fundamentals of Aerospace Medicine*, Philadelphia.

LEIMANN PATT, H.O. (1987), *Psiquiatria aeronautica sistemica*, Ediciones Kargiaman, Buenos Aires.

LEIMANN PATT, H.O., MOIA, Patricia, Ines (1989), *Sindromes de Desaptacion secundario al vuelo*, Sociedad Interamericana Psichologia Aeronautica, Buenos Aires.

McFADEN, T.J., HELMEREICH, R.L., ROSE, R.M., FOGG, L.F. (1994), *Predicting Astronaut Effectivness : A Multivariate Approach*, „Aviation Space and Environmental Medicine", Oct.

MILGRAM, N.A. (1991), „Personality Factors in Military Psychology", in R. Gal, D.A. Mangelsdorff, *Handbook of Military Psychology*, J. Wiley, New York.

MOORE, J.L., BERG, J.S., VALBRACHT, L.E. (1996), *Prediction of Aeronautical Adaptability using NEO-PI-R facet scores*, 67th Annual Scientific Meeting on Aviation Psychology.

OTT, Ch. (1994), *Safety management in the cockpit*, Swiss Re.

PAULI, W. (1952), *Naturerklärung und Psyche*, Zürich.

PERŢEA, G., POPA, M. (1979), *Valoarea Chestionarului 16 PF pentru studiul personalităţii elevului-pilot*, „Revista de psihologie", 2, Ed. Academiei, Bucureşti.

POPESCU-NEVEANU, P. (1975), *Interaction of attitudes an aptitudes as central dimmension of personality*, „Revue Roumaine de Science Sociales", Serie Psychologie, 1.

POPESCU-NEVEANU, P. (1980), *Interacţiunea, atitudini-aptitudini, Sinteze de psihologie contemporană*, vol. I, *Probleme fundamentale ale psihologiei*, Ed. Academiei, Bucureşti.

RETZLAFF, P.D., GILBERTINE, M. (1987), *Air force pilot personality : Hard data on the „right stuff"*, „Multivariate Behavioral Research", 22.

RETZLAFF, P.D., KING, R.E., McGLOHN, S.E. (1996), *Intelectuall strengths of female and male USAF pilots*, 67th Annual scientific Meeting on Aviation Psychology.

ROSE, R.M., FOG, L.F., HELMREICH, R.L., McFADEN, T.S. (1994), *Psychological predictors of astronaut effectiveness, Aviation, Space, and Environmental Medicine*, 65.

SIEM, F.M. (1988), *Personality characteristics of Usaf pilot candidates, Paper presented at the Advisory Group for Aerospace Research and Development*, Paris : NATO.

SIEM, F.M. (1992), *Incremental validity of personality measure for predicting pilot training performance, Paper presented at the American Psychological Association Convention*, Washington, DC.

TETT, R.P., JACKSON, D.N., ROTHSTEIN, M. (1991), *Personality measure as predictors of job performance : A meta-analitic review*, „Personnel Pshychology", 44.

THOMSON, M.E., BIGERSTAFF, S. (1996), *Validition of a computer-based performance test (Cbpt) for the selection of female naval aviators*, 67th Annual Scientific Meeting on Aviation Psychology.

TOMA, M. ANIŢEI, M. (1987), „Explorarea biografică în predicţia performanţelor aviatorilor şi paraşutiştilor", in V. Ceauşu (coord.), *Solicitări psihice la aviatori şi paraşutişti*, Ed. Militară, Bucureşti.

TORRINGTON, D., HALL, Laura, (1991), *Personnel Management, A New Approach*, Prentice Hall, New york.

VASILESCU, I.P. (1986), *Psihologia riscului*, Ed. Militară, Bucureşti.

WOOD, R.H. (1995), „The maturity of a pilot", in *Flying Safety*, 1.

Replicarea modelului *Big Five* în limba română. Specificul sociocultural exprimat în conţinutul factorilor. Chestionarul ABCD – M

Mihaela Minulescu

Ipoteza lexicală şi consecinţele

În istoria cercetărilor psihologice privind trăsăturile de personalitate, s-a impus de-a lungul anilor una dintre ipotezele intuite din primele decade de Cattell, 1846, ipoteza psiholexicală - diferenţele deosebit de semnificative, importante şi de referinţă pentru realizarea interrelaţiei umane sunt încodate virtual în limbaj şi se exprimă prin acei termeni lingvistici (adjective, substantive, verbe etc.) care au semnificaţie pentru descrierile comportamentului uman. În consecinţă, acele trăsături relevante vor purta atât amprenta experienţei interumane universale, cât şi pe cea a mentalului caracteristic unei civilizaţii, culturi, subculturi particulare ce se exprimă în sensul şi semnificaţiile cuvintelor, aşa cum sunt ele utilizate curent în viaţa indivizilor.

Ne putem aştepta ca cercetările să aducă la suprafaţă 1. fondul comun de referinţă, marile dimensiuni care definesc natura umană în general şi 2. diferenţial, să desprindă unui specific mental, aşa cum a fost el implicit structurat prin experienţa cotidiană a generaţii de vorbitori ai limbii respective, specific obiectivabil prin 2.1. importanţa acordată acestor dimensiuni (ierarhizarea factorilor) şi 2.2. nuanţele organizării lor interioare (faţetele factorilor). Cercetările psihologiei sociale cognitive relevă în acest sens că ideile implicite preexistente la vorbitorii unei culturi lingvistice, în legătură cu tipurile de atribute care se asociază, reflectă regularităţile şi covarianţele realului, fiind parţial derivate cultural, parţial din experienţa personală (Lewicki, 1986).

Există azi un număr de cercetători care, fără să nege datele ce converg spre modelul a cinci mari dimensiuni ale personalităţii, definesc personalitatea în cadrul unor alte modele dimensionale. Astfel, H. Gough, pornind de la operaţionalizarea teoriei conceptelor populare, descoperă 18 trăsături de personalitate care intervin în interrelaţionarea om-semeni, dimensiuni care ulterior apar restructurate în jurul a trei factori majori (v1, exprimând orientarea intro-extravertă ; v2, exprimând orientarea spre acceptarea/neacceptarea normelor sociale ; v3, orientarea spre autorealizare sau

negarea acesteia). Gough îşi defineşte astfel vectorii unui model structural cuboid (1987). Eysenck rămâne şi el fidel modelului tridimensional, definind extra-introversia, echilibrul emoţional vs. nevrotism şi adaptarea vs. psihotism. Lucrările sale recente pun problema creativităţii în acest context tridimensional. Block, 1980, vorbeşte de un model bidimensional care are în centru eul, cu factorii controlul eului şi rezistenţa eului. Cloningen aduce în discuţie, în 1987, un model tridimensional cu originea în mecanismele de apărare fundamentale, având drept factori căutarea noutăţii, evitarea pericolului, dependenţa de întărirea pozitivă. Hogan, teoretizează semnificaţia modelului său în şase dimensiuni, în 1983, afiliere, potenţial de realizare, intelectanţă, adaptare, dependenţă, agreabilitate. Zuckerman, în 1994, axat de asemenea pe relevanţa biologicului în temperament şi personalitate, teoretizează faptul că în subsidiarul trăsăturilor fundamentale ale personalităţii sunt combinaţii de mecanisme comportamentale şi trăsături cognitiv-atitudinale. În subsidiarul acestor mecanisme comportamentale şi a trăsăturilor există anumite sisteme neurotransmiţătoare şi căi specifice. În model, nu se poate vorbi de o relaţie directă de reciprocitate între un sistem de neurotransmitere şi o trăsătură anumită a personalităţii, şi nici nu se poate vorbi de izomorfisme simple pentru mecanismele comportamentale. Datorită complexităţii fiecărui nivel, nu se pot determina nici corelări puternic consistente între trăsăturile de personalitate şi neurotransmiţătorii sau metaboliţii acestora. Cele 5 trăsături definite de Zuckerman sunt relativ deosebite de clasicii deja Big Five - activismul, sociabilitatea, agresivitatea/ostilitatea, anxietatea/nevrotismul, căutarea impulsivă a senzaţiilor.

Cadrul teoretic explicativ pentru Big Five şi datele de cercetare

Goldberg, 1982, într-un scurt istoric al modelului celor cinci mari dimensiuni, indică printre precursori pe L.R. Thurstone, 1934, Allport şi Odbert, 1936, R. Cattell, 1946, 1947, D. Fiske, 1949, ei având rolul unor exploratori care, deşi în expediţia lor de descoperire au găsit un continent, nu s-au mai întors niciodată şi nu au reuşit să găsească/definească miezul descoperirii lor.

Al doilea val al cercetărilor se diferenţiază pe la mijlocul secolului, când Tupes şi Christal, în 1961, pornind de la seturi de variabile derivate din cei 35 de factori ai lui Cattell, obţin constant replicarea în diferite cercetări a cinci factori. Denumirile celor cinci factori vor fi reluate ulterior astfel : extraversie, agreabilitate, dependenţă, emoţionabilitate, cultură. Replicarea cercetărilor aduce confirmări din partea lui Norman, 1963, Borgatta, 1964, Digman, 1981. Dintre ei se remarcă Norman prin faptul că porneşte în 1963, 1967, direct de la dicţionar, operând clasificări valabile şi azi între trăsături stabile, stări şi activităţi temporare, roluri şi efecte sociale. El ajunge la definirea unui set de factori predictibili consideraţi a reflecta structura de bază a personalităţii : extraversie, conştiinciozitate, agreabilitate, nevrotism şi cultură. Problema principală pe care o puneau aceste cercetări bazate pe analizarea factorială a unor auto/etero evaluări era în ce măsură factorii extraşi nu reflectă mai mult un model cognitiv mental decât realitatea genuină a personalităţii (D. Andrade, 1974 ; Shweder, 1975, 1979). Oamenii dezvoltă un set de presupuneri despre structura personalităţii, teorii implicite, pe care le aplică necritic când fac evaluări ale altora sau propriile lor evaluări (Bruner şi Tagiuri, 1954, Schneider, 1973, Sternberg, 1985). În situaţia în care măsurătorile cer interpretări umane, se produc distorsiuni

cognitive. Acest lucru fusese deja definit de fizica nucleară prin paradoxul observatorului. Ca o consecinţă a principiului incertitudinii definit de Heisenberg, apare acest interesant paradox, în sensul că orice observare implică şi o distorsiune, perturbare, aducere în act a unei virtualităţi ; universul este o virtualitate care depinde de observatorul care îl măsoară. Omul dă formă realităţii sau, exprimat de un fizician contemporan, F. Wolf, 1981, construcţia realităţii este ceea ce facem în fiecare moment al vieţii noastre conştiente ; posibilitatea unui eveniment de a avea loc are poziţie intermediară în raport cu realitatea masivă a materiei şi realitatea intelectuală a ideii sau imaginii. Matematicienii şi fizicienii definesc astfel rolul participativ al conştiinţei umane în determinarea realităţii fizice.

Şi totuşi, doar oamenii pot evalua calităţile psihologice ale altor oameni şi, în acelaşi timp, fidelitatea înaltă a cercetărilor relevă aceste dimensiuni ca aparţinând realului, nu doar mentalului.

Al treilea val al cercetărilor axate pe ipoteza factorială a încercat să răspundă criticilor, a formulat noi critici, a încercat să depăşească o viziune bidimensională şi să definească structuri, relaţionări sistemice între dimensiuni. De asemenea, extinderea replicărilor în variate spaţii lingvistice (v. Minulescu, 1996), cercetări care au adus la suprafaţă în general aceleaşi formaţiuni factoriale, a făcut posibil ca în 1994, Costa şi McCrae să formuleze o teorie sistematică privind semnificaţia celor cinci mari dimensiuni pentru cunoaşterea personalităţii. Adaptările caracteristice (respectiv imaginea de sine, scopurile personale, atitudinile) nu exprimă direct trăsăturile. Aceste trăsături nu sunt direct observabile, sunt constructe teoretice care definesc tendinţe bazale modelate ontogenetic prin intermediul evenimentelor biografiei obiective, al influenţelor externe, al semnificaţiilor acestora. Comportamentul nu este direct legat de aceste tendinţe bazale, însă motivele sunt posibil de explicat ca exprimând aceşti factori fundamentali.

Dintre cei mai reprezentativi autori ai cercetărilor din ultimele două decenii sunt Wiggins, Goldberg, Peabody, John în SUA, Brokken, Hendriks, Hofstee, De Raad în Olanda, Angleitner şi Ostendorf în Germania, Caprara, Perugini, Forzi, Di Blas în Italia, Mervielde în Belgia, dar şi cercetători din Ungaria, Croaţia, Spania, Japonia, India, Insulele Solomon, Hong Kong, China.

Structura factorială obţinută pe engleza americană de Goldberg, 1990, 1992, Hofstee *et al.*, 1992, este cea mai sistematică şi elaborată, mai ales sub aspectul echilibrării reprezentativităţii termenilor privind trăsăturile de personalitate luaţi în studiu. Astfel au fost definitivaţi clusterii, categoriile şi marcării reprezentativi pentru întregul domeniu. Cei 5 mari factori ai lui Goldberg sunt denumiţi (în paranteze apar marcării) : activism (extravert, vorbăreţ), agreabilitate (cooperant, amabil), conştiinciozitate (organizat, sistematic), stabilitate emoţională (neemotiv şi neinvidios), intelect (intelectul, creativ).

Structura factorială olandeză, iniţial determinată de Brokken (1978), a adus la suprafaţă şase factori, denumiţi : agreabilitate/dezirabilitate socială (prietenos, ospitalier), vioiciune (vioi, sprinten), dominanţă (sigur de sine, nedependent), ordonare/precizie (clar, precis), stabilitate (calm, neemotiv), intro-extraversie (necomunicativ, spontan). Prin lărgirea subsetului iniţial de variabile, studiile ulterioare ale lui De Raad, Hofstee (1991, 1992) aduc o soluţie clară de cinci factori definiţi drept : extraversie (vesel, exuberant), agreabilitate (blând, tolerant), conştiinciozitate (grijuliu, prompt), stabilitate emoţională (stabil, echilibrat), intelect (critic, răzvrătit).

Soluţia germană pusă la punct de Ostendorf (1990), a adus la suprafaţă tot cinci dimensiuni bazale definite : activism, agreabilitate, conştiinciozitate, stabilitate emoţională, intelect (abilităţi, talent).

Italienii Caprara şi Perugini (1994) au ajuns în final la cinci factori definiţi prin : conştiinciozitate, extraversie, iritabilitate, egoism/altruism, convenţionalitate.

Soluţia studiului pentru limba maghiară (Szirmak şi De Raad, 1994) a evidenţiat clar o soluţie în patru factori, factorul intelect nedelimitându-se.

Analizând comparativ denumirile şi marcării principali, putem releva faptul că toate cercetările evidenţiază grupări de itemi care exprimă orientarea umană în funcţie de 4-5-6 factori foarte asemănători. Astfel, dacă extraversia-introversia apare ca dimensiune cvasi universală, stabilitatea emoţională are diferite conotaţii (nevrotism la americani, instabilitate emoţională la olandezi şi calm/iritabilitate la italieni). Conştiinciozitatea se regăseşte la americani, olandezi, germani, italieni. Mai ales agreabilitatea are forme mai deosebite la italieni, impunând fie un factor definibil ca dezagreabilitate, într-o variantă în patru componente principale, fie, pentru soluţia de cinci componente, se sparge în doi factori, unul pozitiv şi altul negativ, convenţionalitate şi egoism/altruism. O cercetare italiană paralelă consideră factorul definibil ca insensibilitate/sensibilitate afectivă. Ultimele cercetări (1995) redenumesc însă această dimensiune prietenie (cu conotaţii privind cooperarea şi politeţea).

Factorul cel mai contestat este însă cel de al cincilea. Dacă în diferite abordări americanii diverg spre denumiri precum intelect, deschidere la experienţe sau cultură, iar europenii converg spre denumirea intelect, există şi cercetări care nu reuşesc să-l evidenţieze într-o manieră consistentă. Mai mult, consistenţa acestui factor implică faţete mult dispersate, de la stil experienţial (Costa şi McCrae) la abilităţi, talente sau lipsa acestora (varianta germană), la deschidere la cultură şi la experienţe (varianta 1995 italiană, a lui Caprara, Barbaranelli şi Borgogni).

Putem însă conchide, odată cu majoritatea cercetărilor comparative, John, 1989, De Raad, 1994, Hofstee, 1994, că datele de cercetare contemporane au evidenţiat în mod clar existenţa a mai mult de patru dimensiuni majore ale personalităţii, factori care definesc un miez comun de atribute ale personalităţii, fără însă a putea întemeia universalitatea structurii propriu-zise. Aceste definiri, deşi nu sunt strict coerente şi prezintă suprapuneri parţiale, sunt utile pentru practică în măsura în care pot conduce la exemplare prototipice comune tuturor factorilor. Există evident o specificitate culturală şi socială ce se exprimă în ponderea acestor factori, dar şi în compoziţia lor.

Instrumentele de evaluare construite pe baza cercetărilor au drept avantaj specificitatea şi respectiv validitatea de conţinut şi factorială implicite metodei. S-au elaborat astfel chestionare dublate de obicei de liste de adjective (check-list). Astfel Bipolar Rating Scale, Goldberg, 1981, NEO Personality Inventory - Revised, Costa şi McCrae,1992, SACBIF, Perugini şi al., 1994, BF Questionnaire - şi BF Observer, Caprara, Barbaranelli, Borgogni, 1996 (Minulescu, 1996).

Modele structurale spaţiale

Pornind cercetările de la dificultăţile de interpretare a factorilor prin imposibilitatea de a stabili o poziţie stabilă precum şi de a construi faţete pure, s-au dezvoltat analize care să definească mai bine poziţia axelor în spaţiul multidimensional al trăsăturilor, prin luarea în consideraţie a încărcăturilor factoriale secundare. Majoritatea termenilor care definesc cei cinci factori cu încărcături de .35-.55 au şi încărcături secundare (.25 sau peste) care nu pot fi neglijate (De Raad, 1992), ceea ce a şi condus de fapt la o anumită instabilitate a poziţiei axelor factoriale. Această instabilitate s-a observat şi în variaţiile nu deosebit de pregnante statistic, dar reale, influenţate de setul de variabile sau de lotul de subiecţi.

Modelele circumplexe definesc trăsăturile ca vectori caracterizați prin poziția lor unghiulară în spațiul multidimensional format de axele factoriale. Primul model de acest tip a fost dezvoltat de Wiggins, 1978, pe baza modelului comportamentului interpersonal propus de Foa și Foa, 1974, prin implicarea a două din cele cinci mari dimensiuni, dominanța și afectivitatea (*love*), considerate ca definind interacțiunea umană. Instrumentul rezultat a fost denumit de Wiggins *Interpersonal Adjective Scales - Revised*, 1990, și cuprinde 16 scale formate din câte 9 adjective care aproximează structura circulară definită de interrelațiile dintre cei doi mari factori. În această versiune sunt cuprinși și ceilalți trei mari factori prin scale bipolare alăturate modelului circular constituit inițial (Trapnell și Wiggins, 1990).

Holland, 1985, își constituie un model circular pornind de la interrelația ereditate și experiență, pe baza ei definind 6 tipuri de personalitate care ocupă spațial sectoare de câte 60 de grade fiecare, tipuri caracterizate prin seturi de câte 15 adjective.

Goldberg și Peabody, 1989, și Saucier, 1992, pornind de la trei dintre marii factori, I, II și III și respectiv, I,II și IV, construiesc modele de tip tridimensional, care, deși mai cuprinzătoare, nu reușesc să acopere zone semnificative din varianța comportamentală, pierzând și informația referitoare la ierarhia factorilor. Un model complet ar fi trebuit să cuprindă un circumplex care să aproximeze relaționările posibile într-un spațiu cu cinci dimensiuni.

Hofstee, De Raad, Goldberg, 1992, propun o versiune simplificată care are avantajul de a putea surprinde clusterii rezultați din distribuția neomogenă a trăsăturilor în interiorul spațiului multidimensional. Modelul a fost denumit Abridged AB5C, *Circumplexul celor cinci mari dimensiuni prescurtat*, și pornește de la caracterizarea fiecărei trăsături prin încărcăturile sale pe un subset de doi dintre cei cinci mari factori. În total sunt 10 subseturi, astfel încât modelul cuprinde de fapt zece circumplexe bidimensionale formate din câte doi factori. În interiorul acestui model, trăsăturile nu mai sunt caracterizate prin poziția lor unghiulară, ci prin apartenența la unul dintre segmente. Spațiul a fost definit prin unghiuri de 30 de grade și s-au inserat factori adiționali la 30 și respectiv 60 de grade față de factorii principali. Au rezultat astfel 12 segmente ale unui circumplex care reprezintă șase caracteristici bipolare. Acest model ia în considerare într-o manieră consecventă definirea unor fațete ca modificări ale factorilor prin covarierea cu alți factori, aspect cu totul neglijat în modelele tradiționale.

Un instrument construit pe baza modelului AB5C este *Five Factor Personality Inventory*, FFPI, 1995, Hendriks, Hofstee, De Raad, Angleitner. Deosebit la acest chestionar este faptul că cercetările au fost interactive, desfășurate simultan în limbile olandeză, engleză, germană, iar itemii, foarte conciși și concreți, permit calcularea scorurilor la cei cinci mari factori și pentru 40 de fațete bipolare care apar ca *amestecuri ale factorilor principali*.

Cercetarea românească

Cercetarea românească a debutat în anul 1994 cu obiectivul general de a studia modul de replicare al celor cinci mari dimensiuni în contextul psiholingvistic românesc și a construi un instrument cu o validitate de conținut intrinsec ridicată.

Obiectivul primei etape a fost acela de a genera o bază de date care să permită realizarea unei taxonomii a descriptorilor de personalitate din limba română și a modelului ierarhic structural al acestora. S-a pornit de la necesitatea obținerii unei mai largi rezonanțe cu limba vorbită, vie, pe baza a trei categorii de informații.

Descriptori adjectivali s-au obținut prin *scanarea lexiconului* limbii române (conform standardelor cercetărilor psiholingvistice, avantajul utilizării lexiconului tipărit față de cel mental - generarea de către subiecți a descriptorilor - constă în decadele de competiție sistematică și colaborativă care au produs aceste liste de termeni uzuali). Efortului etapei de scanare i s-a adăugat și o cercetare care cerea subiecților să producă in vivo *descrieri ale propriei persoane și ale unei persoane cunoscute prin termeni adjectivali*. În paralel, s-a emis ipoteza că se pot analiza atât elemente lingvistice, adjectivele exprimând cele mai puternice încărcături psihologice, cât și *structuri lingvistice, proverbele românești*. Pentru acest nou tip de date s-au studiat dicționare de proverbe vechi și noi. Această a doua direcție constituie o premieră în modul de abordare și are la bază o a doua ipoteză, exprimată de McCrae, 1990, conform căreia sensurile cuprinse în structurile verbale metaforice conțin un tip de informație greu de exprimat și definit prin termeni unici. Această direcție a condus la rezultate pe care le vom prezenta și comenta distinct.

Scanarea *Dicționarului explicativ al limbii române* a fost realizată după regulile procedurii clasice (De Raad, 1992). Doi experți, un filolog și un psiholog, au realizat separat liste de adjective. S-au omis cele considerate nerelevante pentru personalitatea umană (referitoare la culori, la termeni geografici). S-a obținut prin juxtapunere un set inițial de 12.960 de adjective.

S-a trecut la aplicarea procedurilor de reducție cu scopul de a obține un număr mai mic, ce să constituie baza pentru un prim chestionar și să exprime termenii cei mai uzuali. Reducția a pornit de la eliminarea adjectivelor tehnice, arhaice sau obscure, subetapă realizată prin doi experți, un scriitor și un psiholog. S-a ajuns, prin juxtapunerea listelor paralele, la un set de 5825 termeni. În continuare, s-a urmărit selectarea celor mai relevante și uzuale adjective pentru descrierea comportamentului uman, utilizându-se loturi de subiecți (80 de studenți la psihologie, teologie și psihopedagogie) care au evaluat pe o scală Lickert în 5 trepte, apelând pe rând la criteriile elaborate de Brokken, 1978 (criteriul „natură", criteriul „persoană"). Calcularea punctajelor celor mai mari a redus lista la 453 termeni.

În paralel, pe un lot de 100 de subiecți studenți la facultăți umaniste, s-a trecut la generarea descriptorilor prin evaluare. Studenții au primit un test care le cerea să producă patru liste de adjective prin care să descrie imaginea de sine, aspectele pe care le resping și nu le doresc incluse în descrierea propriei persoane, imaginea de sine ideală și descrierea unei persoane reale de care sunt legați afectiv puternic, pozitiv sau negativ. Listele doi și patru se raportează și la un alt registru decât cel al conștiinței, solicitând, prin ancorarea în afectivitate, proiecția. S-a obținut un total de 921 adjective, reduse ulterior prin procedura calculării frecvențelor de apariție și ordonare.

Cele două liste obținute prin scanarea lexiconului și prin generare *in vivo* au fost confruntate de o echipă de experți, un psiholog și 6 studenți la psihologie anul IV. În final au rămas 466 adjective.

Etapa generării chestionarului pilot inițial s-a realizat printr-un procedeu care a implicat doi pași. Inițial, lista de descriptori s-a fragmentat și fiecare membru al echipei a primit sarcina de a construi independent propoziții simple care să exprime direct adjectivul, evitând negațiile și dublele negații și având drept reper taxonomia realizată de Angleitner *et al.*, 1986, privind relația item-trăsătură, pentru a acoperi cât mai bine întreaga arie de situații posibile. În al doilea pas, prin discuții colective s-a realizat evaluarea fiecărui item generat, punându-se și problema unor parafrazări când adjectivul nu putea fi direct exprimat, pentru a se evita în special efectele dezirabilității și ambiguității.

Fazele următoare ale cercetării au consolidat o echipă care a realizat replicarea modelului ierarhic structural şi construirea şi experimentarea instrumentului diagnostic ABCD-M astfel, Mădălina Papa (factorul extraversie), Laura Almăjan (factorul agreabilitate), Cristian Ormindean-Balog (factorul conştiinciozitate), Mihaela Minulescu (dimensiunea afectivă şi a intelectului). Dragoş Ciobănescu a dezvoltat modelul structural circumplex.

Chestionarul pilot a fost administrat unui lot de 200 de subiecţi (vârsta medie 26.6, între 19 şi 72 de ani, 1/4 bărbaţi şi 3/4 femei, nivel de pregătire liceal şi universitar, profesii umaniste, tehnice, artistice). Subiecţii s-au autoevaluat pentru fiecare item pe o scală în patru trepte (1 = dezacord total, 4 = acord total). 128 dintre subiecţii lotului au repetat autoevaluările utilizând şi lista propriu-zisă de adjective (cu scopul verificării în paralel a structurii factoriale ce se va obţine).

Datele au fost analizate factorial prin metoda analizei componentelor principale urmată de rotaţie ortogonală varimax pentru a consolida poziţia spaţială a factorilor.

Analiza factorială a adus la suprafaţă o soluţie optimă de 5 mari factori acoperind 27.5% din varianţă. Examinarea variabilelor încărcate pe cei cinci factori a dus la constatarea că ei ar putea reprezenta în termeni clasici: extraversia (factorul I), ostilitatea/iritabilitate (II), agreabilitatea (III), conştiinciozitatea (IV), intelectul (V). Analizând soluţia cu patru componente principale extrase, s-a reliefat replicarea primilor patru factori, intelectul lipsind. Iar soluţia cu şase mari dimensiuni a condus la inversarea locurilor între factorii III şi IV, cel de-al VI-lea factor obţinut izolând dimensiunea extraversiei. Această analiză a justificat opţiunea pentru a continua cercetările pe cei 5 mari factori care prezentau un conţinut distinct, deşi încărcăturile pe variabile sunt inegale (între 105 variabile la factorul I şi 28 la factorul V, în situaţia în care s-au luat în calcul doar variabilele cu un minim de .35 încărcătură factorială).

Factorul *extraversie* s-a impus ca fiind cel mai important, acoperind 10.1% din varianţa totală a comportamentului. Se pare că, pentru mentalul românesc, orientarea şi dinamica extra sau intrapsihică este prevalentă faţă de celelalte dimensiuni psihice. Aspectele extraversiei au fost obţinute prin analizarea factorială, pe aceleaşi procedee prezentate anterior. S-au obţinut astfel, în urma analizării conţinutului psihologic al faţetelor factoriale (Papa, 1996), cinci dimensiuni semnificative definibile ca: afirmare, sociabilitate, optimism/pesimism, căutarea plăcerii şi prezentabilitate. Surprindea în acel moment al analizelor implicarea unor variabile precum: ruşinos, emotiv, neîncrezător, şovăielnic ceea ce putea semnifica pătrunderea unor aspecte ale factorului nevrotism în această primă dimensiune (fapt pus în evidenţă de cercetările lui Costa şi McCrae, 1991, dar şi de cercetările echipei italiene Di Blas şi Forzi, 1994).

Factorul II, acoperă 6.0% din varianţă şi este denumit în această primă extragere *ostilitate/iritabilitate.* El părea în acel moment a suporta consecinţele spargerii dimensiunii agreabilitate, componenta negativă a acesteia (enervant, autoritar, certăreţ, tiranic, înţepat) combinându-se cu aspecte ale afectivităţii ce de obicei se regăsesc grupate în dimensiunea nevrotism (ostil, irascibil, dominant, violent). Faţetele acestui factor conţin descriptori care în principal se subsumează capacităţii de autocontrol, rezistenţei la stres şi la stările de afectivitate negativă precum mânia, frustrarea, agresivitatea, înverşunarea.

Factorul III, acoperă 5.4% din varianţă şi a fost denumit *altruism/sensibilitate,* grupând în principal aspecte care susţin un comportament interpersonal agreabil (prietenie, tandreţe, înţelegere, compasiune, simplitate, modestie, dar fiind puternic impregnat afectiv (tandreţe, sensibilitate, căldură afectivă, simpatie). Analiza factorială a avut ca rezultat un număr de 6 faţete (Almăjan, 1996) definite ca generozitate, amabilitate, hipersensibilitate, tandreţe, romantism, modestie.

Factorul IV susţine 3,5 din varianţa comportamentală iar conţinutul său surprinde aspecte ale *conştiinciozităţii*. Analiza factorială operată în acest stadiu (Ormindean--Balog, 1996) a surprins o soluţie cu cinci faţete denumite stabilitate, chibzuinţă, perfecţionism, ordine, superficialitate.

Factorul V, *intelectul,* exprimă 2.6% din varianţa comportamentală şi surprinde mai ales aspecte ce se pot defini ca stiluri intelectuale. Analiza factorială extrage în acest stadiu 5 subfactori, ce se pot defini ca perfecţionism, profunzime, cerebralitate, maturitate, stereotipie.

S-a operat în primul pas prin cercetarea consistenţei interne şi a validităţii de criteriu prin studierea covarierii scorurilor la factorii obţinuţi şi faţetele lor corelativ la măsuri-criteriu operaţionalizate prin teste deja cunoscute şi validate, scalele corespunzătoare din testele E.P.I., C.P.I., NEO – PI. Toate datele au evidenţiat scoruri semnificative statistic, justificând realitatea analizelor de conţinut întreprinse asupra variabilelor grupărilor factoriale.

În paralel, analizarea factorială a răspunsurilor subiecţilor la itemii adjectivali a adus în atenţie aceleaşi grupări factoriale cu unele nesemnificative variaţii.

Studiul care a operaţionalizat modelul ierarhic structural, Ciobănescu, 1996, a pornit de la încărcăturile secundare şi terţiare ale variabilelor (178 de variabile au prezentat încărcături de peste .25) şi a utilizat metoda propusă de Hofstee *et al.*, 1992. Astfel, după calcularea încărcăturilor variabilelor pe cei cinci factori principali, s-au introdus, pentru fiecare pereche de doi factori, încă patru factori secundari la unghiuri de 30 şi 60 de grade. Se calculează încărcăturile variabilelor pentru cei 40 de factori obţinuţi în acest fel. S-a obţinut o matrice de n variabile x 45 de încărcături. Trăsăturile sunt atribuite polului factorial pe care au cea mai mare proiecţie, eliminându-se acele trăsături care nu depăşesc valoarea de prag .20 pe nici unul dintre factori. S-au construit zece circumplexe în care variabilele sunt definite prin poziţia lor în interiorul circumferinţei în funcţie de poziţia unghiulară şi distanţa faţă de origine şi prin localizarea lor pe circumferinţă. Pentru denumirea variabilelor au fost utilizate adjectivele din care s-au constituit itemii (variabilele). Modelul circumplex este încă în studiu în ceea ce priveşte constituirea unui instrument care să preia datele astfel evidenţiate. Importante pentru cercetarea viitoare sunt şi posibilităţile deschise de acest model pentru evaluarea taxonomiilor tradiţionale. Astfel, vizualizarea structurii cu relaţiile dintre trăsături poate verifica măsura în care două soluţii factoriale diferite nu sunt în realitate decât rotaţii ale axelor factoriale ale aceluiaşi model. Se poate verifica completitudinea unei soluţii prin cercetarea reprezentativităţii adecvate a trăsăturilor în diferite zone şi, de asemenea, se poate verifica plasarea unor faţete pe factori, adecvarea denumirii şi interpretării factorului.

Specificul sociocultural exprimat în conţinutul factorilor

Analiza secundară a datelor prezentate ne poate oferi o perspectivă asupra specificităţii româneşti a ponderii şi aspectelor psihice care intervin dominant în comportament. În prim plan se relevă semnificaţia pentru interrelaţionare a acestor conţinuturi. Primii trei dintre factorii principali vizează interrelaţia, sub aspectul adecvării, activismului, deschiderii, dar şi al afectivităţii şi autocontrolului. În plan secund, urmează dimensiunile legate de voinţă, ordine, raţiune şi modalităţi de operare intelectuală.

Tradiţional pentru român, relaţia cu celalalt este semnificativă (sociabil). În principal, în tabloul comportamental oferit de rezultatul cercetărilor prezentate,

sociabilitatea este exprimată prin prisma dorinţei de a se impune (activ, răzbătător, bătăios) vs. însingurat, trist, şters, fără curaj. Factorul II evidenţiază însă, contrar clasicei ospitalităţi, dar posibil sub influenţa transformărilor sociale care împing în direcţia unei agresivităţi şi concurenţe sociale, o atitudine negativă, egocentrică (egoism), dublată de impulsivitate manifestă mai ales prin autocontrolul diminuat, prin tendinţa la rebeliune, răzvrătire, agresivitate. Soluţiile cercetătorilor italieni indică acelaşi tip de conţinuturi pentru un factor denumit de aceştia iritabilitate (Di Blas, Forzi, 1994, Caprara, Perugini, 1994).

Dimensiunea unei afectivităţi recunoscute în mentalitatea românească apare evidentă abia în factorul al III-lea, prin sensibilitatea şi altruismul reliefate de analiza de conţinut (afectuos, sensibil, tandru, simţitor, amabil, darnic, sufletist, primitor, duios, ocrotitor, intuitiv). Şi acest factor se regăseşte parţial în psihologia italianului evidenţiată de soluţia factorială Di Blas, Forzi, 1994.

Aspectul dominant pentru tipul de conştiinciozitate/ordine al românului apare a fi măsura, cumpănirea. Astfel, o serie de termeni indică echilibrul, stabilitatea ca faţete principale ale ordinii interioare.

Modalităţile intelectuale evidenţiate prin a cincea dimensiune revelă deschiderea şi nevoia de cunoaştere (cercetător, flexibil, fantezist, pasionat), cât şi maturitatea intelectual-morală (principial, responsabil, neparşiv, nefăţarnic). Este un tablou complex care, în bună măsură, vorbeşte de dominantele mentalităţii româneşti aşa cum se pot reliefa în comportament, expectaţie şi inter-evaluare. Totuşi, atragem din nou atenţia asupra influenţei posibile a unei dominanţe feminine a subiecţilor lotului de cercetare (3/4 femei faţă de 1/4 bărbaţi).

Instrumentul ABCD-M

Un prim instrument, bazat pe taxonomia descriptorilor şi pe modelul ierarhic al trăsăturilor a fost construit pornind de la cerinţa de a reduce descriptorii la cei mai semnificativi pentru dimensiunea respectivă (marcări sau cu încărcătură secundară nesemnificativă), a echilibra şi realiza o egală reprezentare la nivelul numărului de itemi per dimensiune şi per faţetă, de a experimenta şi reanaliza factorial selecţia întreprinsă. Criteriul principal al selecţiei, avînd în vedere polisemia descriptorilor pusă în evidenţă de încărcăturile factoriale secundare şi terţiare înalte, a fost de a asigura o puritate cât mai înaltă fiecărei trăsături. Acest lucru s-a realizat prin selectarea acelor variabile care prezentau o încărcătură puternică pe factorul dat, nu prezentau alte încărcături pe alţi factori, sau acestea erau scăzute, sub .20. Astfel, în urma unor selecţii succesive analizate factorial, s-a ajuns la o soluţie optimă care cuprinde câte 5 faţete pentru fiecare dimensiune principală şi un număr de 30 de variabile pentru fiecare factor, respectiv, câte 6 pentru fiecare faţetă. Acest demers a asigurat validitatea de construct (factorială) a probei.

Chestionarul ABCD-M a fost apoi supus experimentărilor, un prim demers fiind în direcţia stabilirii fidelităţii şi a etalonării şi validării lui din perspectiva unor criterii empirice.

Dimensiunile principale care funcţionează bipolar asemeni faţetelor componente au fost denumite 1. *extraversie/adaptabilitate*, cu faţetele *dinamism, optimism, umor, abilitate interpersonală, prezentabilitate*, 2. *iritabilitate-imaturitate* cu faţetele *imoralitate, rebeliune, dominanţă agresivă, lipsă de autocontrol, egocentrism*, 3. *sensibilitate/agreabilitate* cu faţetele *altruism, romantism, afectuozitate, vulnerabilitate, moralitate*, 4. *conştiinciozitate/voinţă* cu faţetele *voinţă, perfecţionism, raţionalitate, cumpătare materială, cumpătare comportamentală*, 5. *stiluri intelectuale* cu faţetele *aprofundare, flexibilitate, dorinţă de rafinare, independenţă, creativitate*. Toţi aceşti factori prezintă coeficienţi standard Alpha Cronbach între .92 (factorul II) şi .85 (factorul V). Chestionarul propriu-zis este dublat de *Lista de adjective ABCD-M*. Ambele instrumente surprind cele cinci mari dimensiuni şi încă 25 trăsături bipolare.

Etaloanele au fost realizate pornind de la necesitatea unei reprezentativităţii a lotului de subiecţi după criteriile vârstă, sex, teritoriu. Este în curs studiul pentru validarea utilităţii lui în consilierea profesională şi vocaţională, pentru activitatea de management şi prognoza eficienţei în diferite profesii. De asemenea, sunt în curs analize comparative între datele oferite de acest instrument şi alte instrumente de evaluare psihologică a personalităţii (teste situaţionale, inventarul tipologic Myers--Briggs, teste proiective).

Autori contemporani, partizani sau nu ai modelului Big Five, sunt de acord că „nu este ultimul cuvânt în evaluarea personalităţii" (Costa şi McCrae, 1995, 217), că „modelul Big Five nu este încă complet dezvoltat" (Goldberg şi Saucier, 1995), sau insistă pe o schimbare de perspectivă: „psihologii personologi ar trebui să se concentreze mai mult, conceptual şi empiric, asupra funcţionării intra-individuale şi a dezvoltării", respectiv o „reflexie mai largă asupra naturii personalităţii şi naturii abordării de tip big five" (Block, 1995, pp. 228-229). Zlate, 1995, analizând modelul Big Five în contextul teoriilor contemporane despre personalitate, defineşte centralitatea şi dominanţa acestuia ca „o tendinţă accentuată" prin masivitatea cercetărilor şi referinţelor comparative.

Din interiorul acestui fascinant demers către natura umană nu putem decât să fim de acord că integrarea datelor despre constanţă şi variabilitate în dimensiunile personalităţii şi dinamica psihică pot conduce cercetarea contemporană spre noi *insight*-uri semnificative. Un astfel de prilej ne este aproape în măsura în care, de exemplu, date de cercetare comparată asupra varianţei comportamentele în modelul Big Five şi în modelul tipologic jungian, aşa cum este acesta regăsit prin chestionarul Myers Briggs, au condus spre rezultate surprinzător de apropiate care par a avansa ideea unor similarităţi conceptuale (Costa şi McCrae, 1989). Un astfel de demers, deşi dintr-o perspectivă inversată, pornind de la datele psihologiei abisale (analiza de simbol) spre dimensiuni rezultate conform autoevaluărilor conştiente, va fi posibil în etapa viitoare, odată cu *Chestionarul de Proverbe*.

Bibliografie

ALMĂJAN L., 1996, *Specificul superfactorului agreabilitate în contextul limbii române. Faţetele factorului. Construirea şi experimentarea chestionarului de tip big-five ABCD-M*, Teză de licenţă, Univ. Bucureşti.

ANGLEITNER A., JOHN O.P., LOEHR, 1986, *It's what you ask and how you ask it. An itemmetric analysis of personality questionnaire*, in: Angleitner, Wiggins (eds.) *Personality Assessment via questionnaires. Current issues in theory and measurement*, Springer Verlag, Berlin.

BLOCK J.,1995, *Going Beyond the Five Factors given. Rejoinder to Costa and McCrae* (1995) *and Goldberg and Saucier* (1995), „Psychological Bulletin", 117.

BLOCK J.H., BLOCK J., 1990, *The Role of Ego-control and Ego-resiliency in the organization of behavior*, în Collins (ed.), The Minnesota Symposion on child psychology, vol. 13, Erlbaun, N.J.

BORGATTA E.F., 1964, *The structure of personality characteristics*, „Behavioral Science", 9.
BROKKEN F.B., 1978, *The language of Personality*, Doctoral dissertation, Univ. of Groningen.
BRUNER J.S., TAGIURI R., 1954, *The perception of people*, in: Lindzey (ed.), *Handbook of Social Psychology*, vol. 2, Addison Wesley, Cambridge
CAPRARA G.V., PERUGINI M., 1994, *Personality structure in italian*, „Europ. Journ. of Personality", 8.
CATTELL R.B. 1946, *Description and measurement of Personality*, World Book, N.Y
CIOBĂNESCU D., 1996, *Un model ierarhic-structural al descriptorilor personalității din limba română*, Teză de licență, Univ. București.
COSTA P.T. și McCRAE R.R., 1994, *A Trait Perspective on the Description and Exploration of Behaviour*, VII-th European Conference on Personality, Madrid.
COSTA P.T., McCRAE R.R.,1995, *Solid ground in the wetlands of personality. A reply to Block*, „Psychological Bulletin", 117.
D'ANDRADE R.G., 1974, *Memory and assessment of behavior*, in: Blalock (ed.) *Measurement in the social science*, Aldine, Chicago.
DE RAAD B., 1992, *The replicability of the Big-Five personality dimentions in three word classes of the Dutch language*, „Europ. Journ. of Personality", 6 și De Raad B., Hofstee W.K.B., 1992, *Personality structure. The AB5C taxonomy of Dutch trait terms*, (trad. from Datch), Univ. of Groningen.
DE RAAD B., 1992, *op. cit.*
DE RAAD B., 1994, *An Expedition in search for the fifth universal factor, Key issues in the lexical approach*, „Europ. Journ. of Personality", 8.
DE RAAD B., HOFSTEE W.K.B., 1993, *A circumplex approach to the five factor model. A facet structure of trait adjectives supplemented by trait verbs, Personality and Individual Differences*, 15.
DI BLAS L., FORZI M., 1994, *A further step towards the italian taxonomy of personality descriptive terms*, VII-th European Conference on Personality, Madrid.
DIGMAN J.M., TAKEMOTO-CHUCK N.K., 1981, *Factors in the natural language of personality. Re-analysis and comparation of six major studies*, „Multivariate Behavioral Research", 16.
FOA V.G., FOA E.B., 1974, *Societal structure of the mind*, Ch.C.Thomas, Springfield.
GOLDBERG L.R., 1982, *From Ace to Zombie. Some exploration in the language of personality*, în Spielberger, Butcher (eds.), *Advances in Personality Assessment*, Erlbaum, Hillsdale.
GOLDBERG L.R., 1990, *An alternative description of personality. The Big Five factor structure*, „Journ. of Personality and Social Psychology", 59.
GOLDBERG L.R., 1993, *The structure of fenotipic personality traits*, „American Psychologist", 48.
GOLDBERG L.R., Saucier G. , 1995, *So what do you propose we use instead ? A reply to Block*, „Psychological Bulletin", 117.
GOUGH H. G., 1987, *A Structural model for conceptualizing scores on the California Psychological Inventory*, X-th International Conference on Personality Assessment, Bruxelles.
HENDRIKS A.A., HOFSTEE W.K.B., DE RAAD B., ANGLEITNER A., 1995, *The Five Factor Personality Inventory*, manuscript, Univ. of Groningen.
HOFSTEE W.K.B., 1994, *Who should own the definition of personality*, „Europ. Journ. of Personality", 8.
HOFSTEE W.K.B., DE RAAD B., GOLDBERG L.R., 1992, *Integration of the Big Five and circumplex approaches to trait structure*, „Journ. of Personality and Social Psychology", 63.
HOGAN R.A., 1986, *Hogan Personality Inventory*, National Computer System, Minneapolis.
HOLLAND J.L., 1985, *Making vocational choices. A theory of vocational personalities and work environments*, Prentice Hall, Englewood Cliffs.
JOHN O. P., 1989, *Towards a taxonomy of personality descriptors*, in Buss, Cantor (eds.), *Personality psychology. Recent trends and emerging directions*, Springer, N.Y.
LEWICKI P., 1986, *Nonconscious Information Processing*, Academic Press, N.Y.

McCRAE R.R., COSTA P.T., 1989, *Reinterpreting the Myers-Briggs Type Indicator from the perspective of the five factor model of personality*, „Jour. of Personality", 57.
McCRAE R.R.,1990, *Trait and trait names. How well openness is represented in natural languages ?*, „Europ. Journ. of Personality", 4.
MINULESCU M., 1996, *Chestionarele de personalitate în evaluarea psihologică*, Garrell P.H., București.
NORMAN W.T. 1963, *Toward an adequate taxonomy of personality attributes. Replicated factor structures in peer nomination personality ratings*, „Journ. of Abnormal and Social Psychology", 66.
NORMAN W.T. 1967, *2.800 personality trait descriptors. Normative operating characteristics for a university population*, Dept. of Psychology, Univ. Michigan, Ann Arbor.
ORMINDEAN-BALOG C., 1996, *Specificul superfactorului conștiinciozitate în contextul limbii romane. Fațetele factorului conștiinciozitate. Construirea și experimentarea chestionarului ABCD-M*, Teză de licență, Univ. București.
OSTENDORF F., 1990, *Sprache und Personlichkeitsstruktur. Zur Validitat des Funf Factoren--Modells der Personlichkeit*, Roderer Verlag, Ragensburg.
PAPA M., 1996, *Specificul superfactorului extraversie în contextul limbii române. Abordare psiholingvistică a descriptorilor adjectivali ai personalității*, Teză de licență, Univ. București.
PEABODY D., GOLDBERG L.R., 1989, *Some determinants of factor structures from personality-trait descriptors*, „Journ. of Personality and Social Psychology", 57.
SAUCIER G., 1991, *Benchmarks. Integrating affective and interpersonal circles in the Five--Factor model of personality*, Univ. of Oregon.
SCHNEIDER D.J., 1973, *Implicit personality theory*, A Review, „Psychological Bulletin", 73.
SHWEDER H.A., 1975, *How relevant is an individual difference theory of personality*, „Journ. of Personality", 43.
SHWEDER H.A., D Andrade R.G., 1979, *Accurate reflection or systematic distortion ? A reply to Block, Weiss and Thorne*, „Journ. of Personality and Social Psychology", 37.
STERNBERG R.J., 1985, *Implicit theories of intelligence, creativity and wisdom*, „Journ. of Personality and Social Psychology", 49.
SZIRMAK K., DE RAAD B., 1994, *Taxonomy and structure of Hungarian personality Traits*, „Europ. Journ. of Personality", 8.
TRAPNELL P.D., WIGGINS J.S., 1990, *Extension of the Interpersonal Adjective Scales to include big five dimensions of personality*, „Journ. of Personality and Social Psychology", 59.
TUPES E.C., CHRISTAL R.C., 1961, *Recurrent Personality Factors Based on Trait Ratings*, U.S. Air Force, Lackland.
WIGGINS J.S., 1979, *A psychological taxonomy of trait-descriptive terms. The interpersonal domain*, „Journ. of Personality and Social Psychology", 37.
ZLATE M., 1994, *Big Five - o tendință accentuată în studiile despre personalitate*, „Revista de psihologie", nr. 4.
ZUCKERMAN M., 1994, *An alternative five-factor model for personality*, în Halverston, Kohnstam, Martin (eds.), *The developing structure of temperament and personality from infancy to adulthood*, Erlbaum, Hillsdale.

CREATIVITATE
ŞI ATITUDINI RELIGIOASE

CREATIVITATEA CA DIMENSIUNE VALORICĂ A PERSONALITĂŢII

Paula Constantinescu-Stoleru

Ceea ce face ca o personalitate să fie ea însăşi în gradul cel mai înalt, să se definească din punct de vedere al forţelor sale constructive, de acţiune transformatoare şi de obiectivare umană este însăşi creativitatea.

Sub aspectul determinărilor ei complexe, personalitatea se obiectivează în sistemul acţiunilor sau expresiilor umane comportamentale, semnificative social. Ansamblul valorilor materiale şi spirituale reprezintă un produs şi un mediu esenţial pentru sfera capacităţilor umane creatoare.

Concepem caracterizarea personalităţii din punct de vedere al dimensiunilor sale acţional-valorice, în sfera cărora „elementul-nucleu" îl constituie, credem, creativitatea, ea însăşi expresia sistemelor de disponibilităţi, atitudini, valori ale individualităţii umane.

Aceasta şi este ideea ipotetică pe care am acreditat-o în studiul nostru (teoretic şi faptic-experimental), ale cărui rezultate le vom prezenta în cele ce urmează :

Necesitatea unei noi viziuni conceptual-metodologice. Ipoteza cercetării

Este cunoscut că accepţiile iniţiale ale termenilor de „persoană", „personalitate" (adoptaţi în artă sau în filozofie) cuprindeau, implicit, sensurile de rol, individualitate şi valoare socială. În psihologie, aceste sensuri s-au explicitat ulterior prin considerarea personalităţii ca identitate psihologică, diferenţial-concretă (în plan individual şi tipologic).

Ribot, primul care dă drept de circulaţie universală termenului psihologic de personalitate, considera că aceasta se referă la „forma cea mai înaltă de individualitate" ; în mod analog, persoana a fost definită nu numai ca individualitate umană tratată sub aspectul tuturor atributelor existenţei omeneşti (Ch. Bühler, 1964), ci şi ca „eul în continuitatea sa, din punct de vedere subiectiv (persoana I) şi individualitatea din punct de vedere obiectiv – în ochii altora (persoana a III-a)" (Piéron, 1957, p. 266). Personalitatea presupune „o notă valorică" (Paul Popescu-Neveanu, 1969, p. 13).

În consideraţiile clasice (curente) sunt implicit prezente (deşi numai în mică măsură) unele aspecte privind *valorizarea socială a individului. Noi avem în vedere*

nu numai modul de estimare a insului prin sistemul relaționărilor sociale ale altora, dar și modul în care el se relaționează - adaptativ și acțional - față de alții, față de lume. Aceste aspecte sunt cuprinse numai în parte în caracterizările date personalității, ele oferindu-ne unele elemente în acest sens în măsura în care le regândim, dintr-o nouă perspectivă.

Astfel, chiar caracterizările date personalității ca „organizare... dinamică a aspectelor cognitive, afective, conative" (Sheldon) sau, în genere, ca organizare a sistemelor psihologice în individ, care determină adaptările sale la ambianță (Allport, 1949) permit relevarea unor elemente acțional-adaptative ce participă la definirea psihologică a individualității umane. Acest aspect transpare și din considerarea conceptului de personalitate ca „noțiunea de unitate integrativă a unui om, cu întreg ansamblul caracteristicilor sale, diferențiale permanente (inteligență, caracter, temperament, constituție) și *modalitățile proprii de comportament*" (Piéron, 1957). În structura personalității, s-au inclus sistemele de habitudini comportamentale, cu semnificație socială, cu atribut de stabilitate și care permit previziunea asupra comportamentului individual, în anumite împrejurări determinate (R. Cattell, 1956, p. 3 ; Stoetzel, 1963) ; aspectul specific răspunsului nu doar simplu adaptativ, ci acțional-transformativ este relevat doar tangențial. S-a afirmat că personalitatea e „în afară de specificul personal al unui individ și felul cum acesta se exprimă și se transformă în influență asupra altora" (Ch. Bühler, *op. cit.*, p. 4) ; astfel se întrevede dimensiunea acțională a personalității.

Se consideră că totalitatea diferențierilor și însuși efectul intim al individualității, ca și cel al individualizării - în sens de originalitate, inedit, irepetabilitate - decurg din modul de organizare și structurare a însușirilor comportamentale, cognitive și activatorii, motivaționale. De aici, tendințele psihologiei contemporane de a defini personalitatea sub aspectul concretului, al individualului, al sistemului diferențierilor și interrelațiilor dimensiunilor psihologice (Cattell, Eysenck, Guilford, Montmollin).

În această perspectivă, s-au elaborat unele din definirile contemporane date personalității. De pildă, personalitatea este definită ca „organizarea dinamică a sistemelor de trăsături psihice în cadrul individului (Allport) sau ca „organizare individuală a dispozițiilor comportamentale" (Newcomb) ; însuși Guilford privește personalitatea ca „modelul unic de trăsături".

Ideile care revin constant în teoria psihologică a personalității se referă la atributele definitorii de : *totalitate, concret, unitate și stabilitate*.

Din perspectivă psihosocială (K. Lewin), s-a insistat, în speță, asupra aspectelor de dinamică și interacțiune (subiect-împrejurări ambiante), asupra rolului și, respectiv, asupra sistemului de norme, cerințe și responsabilități, corelate cu poziția subiectului în contextul unei anumite structuri sociale.

Modelele factoriale au încercat să surprindă multitudinea variabilelor psihologice ale personalității și modalitățile de interrelaționare ; deseori, acestea s-au oprit doar la anumite dimensiuni de ordin dinamic-formal, temperamental sau asupra unor variabile speciale (de pildă, cele trei dimensiuni în modelul factorial al lui Eysenck : introversiune-extraversiune, nevrotism și psihotism), dar nici cei 16 factori desprinși de R.B. Cattell nu vizează integral sistemul variabilelor psihologice majore ale personalității ; nu sunt avute în vedere aspectele de conținut, de ordin relațional--valoric în structura personalității. Desigur, modelele factoriale ar putea cuprinde aspecte multidimensionale, însă în funcție de sistemul însușirilor sau trăsăturilor pe care le iau în studiu, de ipotezele teoretice adoptate în abordarea personalității.

În mod constant, personalitatea a fost concepută, sub aspect psihologic, ca totalitatea însușirilor concrete, în constelații sau organizări care dau aspectul original

sau diferențial-psihoindividual, inedit. Desigur, se iau în considerare acele dispoziții care (spre deosebire de *stări*, ce sunt momentane sau tranzitorii) au atributele de *constanță* și *generalitate*, conferind astfel comportamentului un caracter constant, relativ unitar în situații variabile (Lazarus). Din perspectiva unui model teoretic analog, Guilford consideră trăsătura de personalitate ca „o caracteristică particulară și relativ stabilă, prin care un individ diferă de ceilalți" (Guilford, 1959, p. 6), și care „ne face să ne așteptăm la un comportament și nu la altul din partea acelei persoane" (*idem*).

Trăsăturile dobândesc astfel funcții euristic-predictive în evaluarea comportamentului individului.

Cu alte cuvinte, fiecare individualitate își dezvoltă „o structură psihologică unică, ce va face ca reacțiile sale să fie oarecum diferite de acelea ale altor persoane aflate în aceleași situații" ; aspectele ce explică planul diferențial interindividual se integrează sistemului personalității în măsura în care ele se exprimă constant în ansamblul manifestărilor comportamentale concrete. În acest sens, se accentua : „în studiul personalității, ne ocupăm de însușirile stabile care nu se schimbă de la o situație la alta" (Lazarus, 1971, p. 3 ; p. 6), ceea ce nu exclude însă modelarea lor în funcție de diversitatea factorilor și condițiilor educaționale ce pot surveni.

Însuși „proprium-ul" (Allport) - sau „selful", sinele, individualitatea - privit în intimitatea lui este rezultanta acumulărilor proprii vieții, cristalizate într-un grup de însușiri sau atribute intime, resimțite de subiect sau trăite de el ca sentiment al identității de sine.

Astfel, în literatura psihologică, se acceptă, în mod curent, ideea că ceea ce conferă nota de unicitate și inedit personalității decurge dintr-o anumită constelație a trăsăturilor de personalitate, privite în totalitatea lor, și a interacțiunilor acestora. De aceea, personalitatea este descrisă prin aspectele sale structurale și dinamice (procesuale). În acest sens, Lazarus menționa : „Pentru a descrie personalitatea, psihologii folosesc conceptele de structură și proces. Structurile se referă la organizarea sau formarea unor tipare mai mult sau mai puțin stabile ale părților unui sistem, în timp ce procesele se ocupă de funcționarea acestor părți - adică, ce fac și cum fac ca să interacționeze și să se transforme în ceea ce psihologii numesc adesea dinamica" (Lazarus, *op. cit.*, p. 4). Desigur, un mod mai cuprinzător și relevant de caracterizare a individualității trebuie să vizeze, deopotrivă, analiza aspectelor de geneză sau dezvoltare, sistemul factorilor determinativi care modelează însăși devenirea personalității. Persoana trebuie privită din perspectiva influențelor sociale, de grup, educaționale, culturale, care modelează comportamentele și o orientează către ocuparea anumitor roluri și poziții sociale. Considerăm că, în raport cu aceste aspecte, se poate surprinde mai bine însuși sistemul determinărilor și al resurselor de acțiune, proprii personalității creative. De asemeni, este necesară luarea în studiu a aspectelor motivațional-dinamice. Lazarus vorbea de cei „patru D" : 1) Descrierea personalității ; 2) Dezvoltarea ; 3) Dinamica ; 4) Determinații (factorii) ce o modelează (Lazarus, *op. cit.*, pp. 26 și 58-77) în caracterizarea personalității. Subsistemul motivațional se referă nu numai la nevoia de reducere sau creștere a tensiunii, ci și la aspirația pentru realizarea potențialului propriu. Nici „societatea nu poate supraviețui fără un inventator apt să găsească soluții la problemele noi" (Linton, p. 64).

Sistemul relațiilor personalitate-acțiune-societate (implicit, cultură) se exprimă nu numai prin răspunsuri fixe, organizate și automatizate, ci și prin „răspunsuri emergente", determinate de situații noi și nefamiliare, „în curs de formare și organizare" care angajează „o tensiune nervoasă și emoțională superioară intelectuală", încât să permită geneza

şi structurarea unor noi modele comportamentale (în faţa unor situaţii noi, nefamiliare); acest aspect este important pentru însăşi geneza personalităţii, care presupune „un proces de integrare a experienţei", configurarea, fuziunea între ceea ce este anterior elaborat sau achiziţionat şi ceea ce este nou (vezi: Linton, 1968, pp. 117; 125; 170).

Aceste fenomene *impregnează zone extinse şi variabile din întreaga formare a personalităţii, iar cunoaşterea lor constituie*, după acelaşi Linton, *o premisă* pentru progresiunea umană, pentru cea mai mare victorie a sa, cucerirea lui însuşi; acestea sunt cotele cele mai înalte ale „construcţiei" valorilor, ce vizează fundamentele fiinţei umane, însuşi sistemul „valoare-atitudine" şi „participarea la un asemenea sistem". În această viziune, *considerăm că însăşi creativitatea poate fi concepută ca o modalitate proprie de răspuns emergent, participativ în raport cu un sistem de valori, pe care subiectul le promovează şi la care participă constructiv.*

În caracterizarea personalităţii, se impune tot mai mult necesitatea perspectivei acţiunii, ca „organ al relaţiei subiect-mediu"; personalitatea trebuie privită ca sistem deschis, respectiv, care recepţionează şi emite un sistem de acţiuni, de influenţe şi transformări. Nu putem să rămânem la nivelul pur descriptiv, static simplist, caracterizant (prin sisteme de însuşiri sau trăsături); se impun elaborări, vizând *planul valoric al personalităţii, eficacitatea constructivă a acesteia în sistemul său de acţiuni.*

Considerăm necesară, deci, *depăşirea abordărilor pur structurale statice sau formal-dinamice, printr-o perspectivă de conţinut şi de ordin acţional-valoric în studiul personalităţii.* Trebuie să luăm în considerare planul relaţional-activ şi dispoziţiile valorice (axiologice, etice), ca laturi esenţiale în direcţionarea energiilor motivaţionale, cât şi aspectele eficacităţii sociale a personalităţii, în sistemul său de acţiune; *creativitatea sintetizează sistemul de disponibilităţi - deci capacităţile individului de iniţiere, organizare, optimizare, valorizare socială a acestora, prin acţiuni social-utile, a propriului potenţial*; aceştia sunt indicii importanţi în definirea şi cunoaşterea personalităţii. Trebuie să avem în vedere şi efectul recurent, autoreglator asupra personalităţii, capacitatea sa de a-şi lua în stăpânire propriile forţe, de a le valoriza şi dezvolta în plan social.

Considerăm că *expresia creatoare a individualităţii umane este un ideal acţional-comportamental, iar orientarea virtualităţilor sale spre modelul unei personalităţi creatoare constituie o importantă aspiraţie şi valoare psihoeducaţională.* „Arta de a trăi este iscusinţa de a te şlefui mereu spre a crea din tine o operă de artă... - este năzuinţa de a da viaţă modelului conceput de noi, de a face din el... o personalitate creatoare" (Pavelcu, 1969, p. 131).

Considerăm că linia ascensiunii *valorice a personalităţii este cea proprie dezvoltării şi afirmării sale creatoare*: „Spirala ascendentă este un model al creativităţii - notă definitorie normalităţii exemplare - ...a cărei viaţă individuală şi socială este, în mod obişnuit, orientată într-un sens creator" (J. Lacroix) (Müller, 1963, p. 211).

Iată de ce considerăm necesară elaborarea unui model teoretic psihologic nou asupra personalităţii, care să ia în atenţie, mai ales, laturile valorice, de conţinut, orientare şi eficienţă acţională în manifestările sale; aceste elemente sunt, în mod esenţial, angajate în structura psihologică a creativităţii. Din această viziune, teoria psihologică (a personalităţii) poate fi mai viguroasă şi poate avea valenţe contributive mai mari şi-n raport cu elaborarea unei teorii moderne asupra creativităţii. Însăşi personalitatea trebuie cunoscută şi definită în perspectiva unui sistem de „criterii" şi „valori".

La rândul său, *teoria psihologică a creativităţii poate fi elaborată într-un mod mult mai complex, prin luarea în studiu a sistemului personalităţii văzut în dimensiunile sale valorice*; astfel, discuţia creativităţii poate depăşi referinţele prioritare la combativitate şi logică imaginativă („logica" creativităţii înseşi) sau la aspectele de stil cognitiv şi, în genere, la sfera abilităţilor creative; din această perspectivă, se va depăşi situaţia în care, chiar atunci când s-au studiat atitudinile creative, s-au abordat cu precădere atitudinile intelectuale, din sfera resurselor psihologice, care alcătuiesc structura creativităţii.

Plecăm de la ipoteza că perspectiva acţiunii constructive valorice, în abordarea personalităţii şi, implicit, a manifestărilor ei creatoare, viziunea nouă asupra personalităţii (prin luarea în studiu a dimensiunilor sale nu doar de ordin structural sau formal-dinamic, ci şi de conţinut, orientare şi valorizare socială) pot permite o concepţie mai cuprinzătoare şi viabilă asupra creativităţii înseşi.

Cadrul general al investigaţiilor

În investigaţiile noastre asupra caracteristicilor de personalitate creativă, am plecat de la ceea ce s-a considerat, în literatura de specialitate, drept caracteristici ale profilului subiecţilor cu potenţial creativ şi, mai ales, de la propriile observaţii asupra unor subiecţi creativi. Constatările noastre preliminare ne-au configurat ideea ipotetică despre ceea ce constituie aspectul general posibil în structura potenţialului creativ de personalitate; am considerat, potrivit ipotezei noastre, că acesta (p.g.p.c. - potenţialul general de personalitate creativă) trebuie căutat nu în zonele abilităţilor creative şi nu doar în sfera atitudinilor intelectuale, cognitiv-perceptive şi, în genere, de stil cognitiv, ci la nivelul palierelor superioare, în sistemul structurilor de personalitate, cuprinzând dimensiunile psihosociale de ordin valoric ale acesteia.

1. Investigaţiile noastre şi-au propus să desprindă, într-o perspectivă integratoare, *nucleul de trăsături sau variabile psihologice majore în structura personalităţii creatoare*, modul lor de relaţionare faţă de alte caracteristici psihoindividuale, configuraţiile şi ponderile lor specifice, modul lor de organizare în structura de ansamblu a personalităţii.
2. De asemeni, ele au urmărit să surprindă *modul în care acest sistem de însuşiri se prezintă (diferenţial) în cazul tinerilor creativi*; am intenţionat să decelăm, totodată, caracteristicile generale şi specifice (de ordin aptitudinal-intelectual şi în planul structurilor complexe de personalitate), determinate de specificul obiectiv al anumitor domenii de activitate creatoare.

Am plecat de la *ipoteza că potenţialul creativ - în totalitatea planurilor sale - se prezintă ca un sistem ierarhizat de disponibilităţi (intelectuale, afective-motivaţionale şi atitudinale) de ordin general şi diferenţial, în interrelaţiile specifice, care dobândesc notele proprii caracteristicilor de personalitate.*

Rezultatele analizei factoriale

1. Pentru surprinderea sistemului unitar de variabile psihologice ale creativităţii am considerat necesară realizarea analizei factoriale.

Preliminară analizei de bază (asupra căreia vom insista), am efectuat analiza factorială prin luarea în considerare a valorilor obţinute la toţi cei 55 de indicatori: am considerat utilă această discuţie specială nu numai pentru verificarea validităţii şi structurii factoriale a chestionarului nostru (în perspectiva elaborării sale ca mijloc diagnostic), ci şi pentru surprinderea constelaţiilor de trăsături şi, respectiv, a

variabilelor psihologice prioritare în structura profilului psihologic al personalităţii creatoare. Astfel, vom desprinde constelaţiile de atribute caracterizante pentru subiecţii cu potenţial creativ elevat.

Menţionăm că vom lua în studiu, în acest sens, atât întreg eşantionul (cuprinzând subiecţi creativi în diverse domenii), cât şi două subeşantioane distincte – subiecţi creativi în domeniul artelor plastice (studenţi pictură anul III) şi, respectiv, inovatori; ne-am orientat asupra acestui grup şi pentru faptul că răspunsurile s-au dat „anonime", cu scopul de a conferi un cât mai mare grad de obiectivitate datelor recoltate.

În baza studiului factorial realizat analitic (pe cei 55 de indicatori) caracterizaţi prin itemii chestionarului menţionat, am desprins 17 factori de personalitate distincţi, pe care ne putem sprijini în caracterizarea profilului comportamental psihologic al subiecţilor creativi.

În acest scop, vom menţiona toţi factorii descoperiţi (prin analiza matematică specifică) indicând itemii caracterizanţi şi saturaţiile lor; vom nota, deci, numărul de ordine al itemilor ce caracterizează indicatorii definitorii pentru factorii respectivi, precizând în paranteză saturaţiile; le vom nota după ordinea lor descrescătoare, pornind de la saturaţiile concludente (respectiv, mai mari de 0,50), redând ordinea ierarhică a indicatorilor; vom nota apoi cele care, deşi întrunesc saturaţii semnificative, sunt mai mici de 0,50 (deci, pe cele care au valoarea între 0,30 şi 0,50).

Întrucât spaţiul nu ne permite notarea tuturor factorilor şi a tabelului cu saturaţiile, comunităţile şi specificitatea etc. (cum vom proceda obişnuit în cazul analizei de bază), vom preciza doar elementele semnificative şi concludente (în sensul anterior amintit) în caracterizarea factorilor descoperiţi; menţionăm că, în definirea lor psihologică, ne vom sprijini pe ansamblul datelor (deci, inclusiv pe analiza saturaţiilor celor mai mici).

Aşadar, procedând la studiul corelaţiilor între valorile obişnuite, pe ansamblul unor grupe de subiecţi creativi la toţi itemii (evaluaţi, corespunzător, cu 0; 2 sau 4 puncte), analiza factorială ne-a evidenţiat 15 factori.

Factorul I – este caracterizat de numărul cel mai mare de indici şi, în mod special, de cei cuprinşi prin itemii (ce manifestă saturaţii concludente): 40 (0,76); 29 (0,66); 23 (0,66); 18 (0,63); 43 (0,58); 31 (0,54); saturaţii semnificative în acest factor prezintă şi dimensiunile comportamentale descrise prin itemii: 32 (0,48); 26 (0,46); 10 (0,39); 50 (0,37). Urmărind conţinutul acestor indicatori (ce prezintă saturaţii mari) priviţi în ansamblu, cât şi itemii ce întrunesc saturaţii mici sau de semn opus (cum ar fi itemii 14; 15; 22; 25), putem caracteriza psihologic acest factor ca exprimând activismul constructiv-practic şi mental, manifestat în dinamismul imaginativ, rezolutiv, generativ de noi idei şi imagini expresive.

Acest factor, cu ponderea cea mai mare, vizează vivacitatea şi productivitatea intelectuală, forţa capacităţii rezolutive, independenţa gândirii, ritmul optim al construcţiilor imaginative şi facilitatea transpoziţiilor plastice ale ideilor şi soluţiilor noi.

Este vorba de implicarea (sau structurarea) caracteristicilor de personalitate creativă în planul demersurilor gândirii rezolutive şi ale imaginaţiei contructive, generatoare de nou.

Factorul II – este caracterizat prin elemente comportamental-psihologice descrise de itemii: 9 (0,78); 48 (0,70); 38 (0,66); 41 (0,59); 37 (0,33); 50 (0,53); 46 (0,51); 32 (0,50); 4 (0,42); 30 (0,39). Cu semn opus, avem doar un singur item, cu o saturaţie sub limita semnificativă (–0,28). Analiza conţinutului itemilor cu semnificaţii concludente ne-a determinat să denumim factorul II ca factor de aviditate cognitivă sau trebuinţă de explorare a noului. Aceasta implică nu numai preferinţa pentru activităţi de cunoaştere, ci şi pentru cele care presupun activismul rezolutiv-imaginativ-creator. Acest factor cuprinde o structură atitudinală sau motivaţional-cognitivă de ordin creativ, manifestată prin angajarea preferenţială în activităţi care presupun demersuri cognitive privind elaborarea şi obiectivarea creatoare.

Factorul III – se poate circumscrie sub aspectul semnificaţiei sale psihologice urmărind natura itemilor care întrunesc saturaţii concludente; acestea se referă la itemii: 34 (0,81); 35 (0,71); 54 (0,65); 49 (0,63); 33 (0,60). Analiza naturii acestor itemi ca şi a celor cu valori mai mici ale saturaţiilor ne permit definirea acestui factor prin capacitatea de integrare eficace în muncă (el vizează aspectul de angajare, acurateţe şi organizare în muncă).

Factorul IV – este caracterizat de un număr relativ circumscris de indici; el este cu semn opus factorilor anteriori (deci, polar factorilor de creativitate) şi este caracterizat astfel de itemii 16 şi 19 – cu saturaţii mari ce prezintă, respectiv, valorile 0,82 şi 0,81. Caracterizându-l psihologic prin dimensiunile bipolare, acest factor poate fi raportat la dependenţă şi, respectiv, opusul acesteia: tendinţa pozitivă pentru independenţă şi angajare liberă, autonomă.

Factorul V – este caracterizat mai ales de itemii care întrunesc saturaţii concludente – respectiv, 44 (–0,60) şi 13 (–0,48); acesta din urmă este o saturaţie semnificativă, cu tendinţa de a fi concludentă; cu semne opuse (deci, la polul opus) se situează itemii 15 şi 22.

I. – „Doresc ca, în activităţile mele, să depăşesc permanent media realizărilor personale anterioare cât şi a celor din jur" (44);
„Sunt dornic să-mi văd rezultatele muncii mele, pe care le doresc mereu tot mai bune" (13).

II. – „În activitatea mea sunt relativ indiferent faţă de performanţele ce le obţin" (22);
„În ceea ce fac sunt, în genere, mai puţin preocupat de performanţele, de rezultatele mele" (15).

Evident, acest factor exprimă nivelul general de aspiraţie ca activizare şi angajare prospectivă pentru performanţe superioare. În forma sa pozitivă, el are o anumită relaţie cu preocuparea pentru autoperfectare; cu acelaşi semn, itemul 51 prezintă saturaţie mai mică, totuşi semnificativă, de respectiv –0,36). Lipsa nivelului de aspiraţie (sau, altfel spus, nivelul scăzut de aspiraţie) se dovedeşte – în cazul de faţă – a fi relativ corelat cu sentimentul de inferioritate sau neîncrederea în sine; itemul 14 prezintă o saturaţie de acelaşi semn ca şi în cazul itemilor 15 şi 22, imediat deasupra limitei critice de semnificaţie (0,31). Se impune observaţia că autoaprecierea critică nu poate fi privită ca element opus realizării creative, deoarece ea presupune subiacent tendinţa spre autoperfecţionare sau nemulţumirea creatoare.

Factorul VI – este caracterizat, mai ales, de itemii 2 (0,67); 4 (0,49); 55 (0,36); 47 (0,31); 44 (0,30).

Analiza conţinutului itemilor ne relevă că acest factor se referă la tendinţa spre complexitate în abordarea şi rezolvarea problemelor.

Factorul VII – vizează elemente comportamentale descrise mai ales de itemii 6 şi 42, care întrunesc saturaţii relativ concludente; sub aspectul semnificaţiilor sale, psihologice, el se referă la stilul expresivităţii socioafective, interrelaţionale (dominativ, exploziv etc.). Acesta este relativ minor; de aceea, vom menţiona – în continuare – numai denumirea sa şi succinta explicare a celorlalţi factori relevaţi în cazul grupului extensiv, generat de subiecţii creativi. Menţionăm că, relativ polar faţă de factorul

anterior menţionat, se structurează tendinţe spre autoevaluare critică precum şi cea de deschidere şi acceptanţă faţă de cei din jur.

Factorul VIII – este definit mai ales de nota de umor (item 39, cu saturaţia –0,77).

Factorul IX – este caracterizat mai ales de itemul 52 care prezintă o saturaţie mare, pregnant detaşată faţă de rest (–0,89). Acesta poate viza relaţional disponibilitatea pentru deschidere şi comunicarea umană, în autoexpresia creativă.

Factorul X – este caracterizat, în speţă, de itemul 1, cu o saturaţie mare (mult detaşată faţă de rest) ; el se referă la sensibilitatea faţă de opiniile altora despre sine ; această saturaţie prezintă semn opus factorilor anteriori, ceea ce ne poate releva că independenţa relativă faţă de opiniile altora despre sine poate constitui un element corelat altor atribute de personalitate creativă. Din analiza constelaţiei saturaţiilor în acest factor, ar putea rezulta şi faptul că forţa de expresie autonomă a subiectului, capacitatea sa de a fi absorbit în acţiunile eficace de muncă presupun relativa detaşare de opiniile altora.

Factorul XI – caracterizat prin saturaţii mai relevante în cazul itemilor 11 (–0,70) şi 7 (–0,63) ; cu semn opus, se prezintă saturaţia 0,56 în acest factor, în cazul itemului 14. Analiza conţinutului acestor itemi explică relaţia polară (de opoziţie). Aceşti itemi se referă la următorul conţinut : „Când ştiu că am realizat ceva reuşit, sunt indiferent la părerile altora" (11) ; „Cunosc puterile mele şi am încredere în ce sunt şi în ce pot face" (7). Itemul pe care analiza factorială ni l-a relevat cu o saturaţie de semn contrar are următorul conţinut : „Mă consider mai puţin capabil decât alţii – oarecum inferior..." (14).

Factorul XII – Acest factor poate fi denumit ca „încredere în sine", în forţele proprii ; el este în legătură cu independenţa faţă de părerile altora despre sine şi cu autoestimarea pozitivă a capacităţilor de expresie şi transpoziţie creatoare.

Factorul XIII – este definit prin elementele comportamentale relevate prin itemii 30 ; 12 ; 15 ; şi 20 care prezintă saturaţii mari (în genere, peste 50) ; de aceea, acest factor poate fi definit psihologic prin capacitatea de integrare participativă a individualităţii (cu totalul disponibilităţilor ei) în desfăşurarea progresivă a propriei activităţi.

Factorul XIV – poate fi definit prin saturaţiile concludente ce sunt prezente în cazul itemilor 27 (0,72) ; 3 (0,58) şi 21 (0,55) ; prin conţinutul acestor itemi factorul XIV poate fi definit prin independenţa şi capacitatea de concentrare (autonomie şi forţa de expresie a propriilor idei şi soluţii). Sunt relevante coincidenţele de sens în cadrul constelaţiei de indici ce definesc acest factor ; redăm conţinutul itemilor corespunzători : „Nu sunt uşor de distras de la munca mea" (27) ; „Nu-mi place să fiu dădăcit şi dominat sau dirijat de alţii" (3) ; „Ştiu să lupt cu forţa necesară pentru a-mi apăra propriile-mi păreri" (21).

Factorul XV – este caracterizat mai ales de itemul 25, care prezintă saturaţie mare (detaşată pregnant de celelalte valori), respectiv 0,74 ; ea prezintă semn opus celor cu care s-au prezentat, în genere, factorii de personalitate creativă ; prin conţinutul său, acest item se referă la tendinţa spre solitudine ; în formulare pozitivă, el poate fi definit ca nivel al sociabilităţii. Acest factor, în formularea sa pozitivă, este corelat cu nivelul general al adaptabilităţii la situaţii noi (itemul 5, cu saturaţia 0,44).

Factorul XVI – este definit mai ales prin itemul 28, care prezintă o saturaţie detaşată de celelalte valori (0,74) cu semn opus factorilor anteriori de personalitate creativă ; având în vedere atât acest aspect, cât şi conţinutul itemului respectiv putem defini acest factor ca grad de al acceptanţei individului în grup ; potrivit datelor noastre, spre deosebire de afirmaţia ce se face în literatură cu privire la faptul că subiecţii creativi sunt mai puţin agreaţi şi acceptaţi în grup, în cazul investigaţiei de

faţă această apreciere nu se confirmă ; se pare că, dimpotrivă, nivelul de acceptanţă şi integrare în grup devine o condiţie corelată altor dimensiuni sau manifestări proprii personalităţii creative.

Iată deci denumirile şi conţinutul celor 15 factori (analitici) de personalitate creativă decelaţi într-o primă fază a analizei noastre factoriale.

Studiul rezultatelor analizei factoriale asupra datelor obţinute la chestionarul de personalitate creativă, aplicat studenţilor în arte plastice (absolvenţi ai anului III) ne evidenţiază prezenţa tot a 15 factori. Este interesant să urmărim natura şi ordinea acestora.

Factorul I se caracterizează prin saturaţii înalte ale itemilor : 34 (0,89) ; 35 (0,80) ; 23 (0,63) ; 33 (0,6) ; 54 (0,62) ; 26 (0,53) ; 32 (0,51) ; 27 (0,50) ; 12 (0,47). Analiza conţinutului acestor itemi ne dezvăluie o semnificaţie analogă primului factor comun descoperit în cazul analizei pe eşantionul general. Acesta se referă la energia psihomorală generală sau capacitatea de dinamism şi angajare constructivă ; el vizează capacitatea de integrare participativă obiectivată novator, prin vectorializarea şi concentrarea electivă a propriilor resurse, exprimate constructiv, creator.

Factorul II este caracterizat de saturaţii mai pregnante în cazul următorilor indici prezenţi în conţinutul itemilor : 51 (0,8) ; 30 (0,72) ; 49 (0,52) ; 12 (0,48) etc.

Analiza conţinutului acestor itemi şi luarea în studiu a altor saturaţii mai mici (ori de semn contrar) ne permit definirea acestui factor prin tendinţa spre autoevaluare critică şi nevoia de autoperfecţionare sau prin aspiraţia activă pentru autorealizare şi autoexpresie creativă, propulsată de nemulţumirea creatoare şi trebuinţa pentru performanţe superioare. De aceea, acest factor mai poate fi definit ca aspiraţie angajantă pentru autorealizare valorică. El se exprimă prin dorinţa de concentrare (şi dăruire) în muncă, prin preocuparea pentru autoperfecţionare şi obiectivare creatoare (transpoziţia modului personal de rezonanţă psihomorală în raport cu ambianţa de viaţă şi activitate umană).

Apropiat de semnificaţia acestora – ca şi de factorul corespunzător descoperit în cazul eşantionului general – *factorul III* este caracterizat prin saturaţia mare (relativ detaşată de rest) în cazul itemului 55 (0,83). Acest factor poate fi definit şi în acest caz ca disponibilitate dinamico-energetică şi psihomorală de angajare participativă şi integrare eficace în muncă (constantă concentrare în susţinerea propriei activităţi).

Factorul IV – este caracterizat în mod pregnant de itemul 2 (saturaţie –0,82), iar cu semn contrar acestuia (respectiv, la polul opus) de itemul 36 (saturaţie 0,89) ; în cazul de faţă, este vorba de bipolaritatea acestei trăsături privind preferinţa pentru complexitate, tendinţa de angajare în rezolvarea unor probleme mai complexe.

Pentru a evidenţia modul cum analiza factorială a decelat în acest caz (din ansamblul celor 55 indicatori) cei doi indicatori polari ai unei dimensiuni de personalitate creativă (notând sensurile calitative prin semnele matematice corespunzătoare, opuse) vom cita conţinutul acestor itemi : „În faţa unor sarcini diferite ca dificultate, prefer sarcinile mai dificile (mai complexe) celor facile (item 2) ; „Prefer să mă ocup de rezolvarea unor probleme mai simple şi mai facile decât să mă ostenesc cu probleme mai complexe şi dificile" (item 36) ; saturaţiile în acest caz, sunt de 0,82 şi, respectiv, –0,89.

Tendinţa spre complexitate, ca orientare cognitivă şi practic-acţională, constituie o caracteristică pentru profilul personalităţii creative.

Acest factor este analog *factorului V* (dezvăluit în cazul eşantionului general cât şi în cel al grupului de subiecţi creativi – arte plastice).

Factorul V – este definit, mai ales, de itemul 15 (saturaţie 0,44), care are semn pozitiv, şi se referă la aspiraţia pentru performanţe superioare; el este polar (opus) în raport cu indiferenţa faţă de performanţele proprii; el presupune, subiacent, o detaşare relativă faţă de impresiile exterioare despre sine şi dorinţa activă de obiectivare. Şi-n cazul grupului general, *factorul V* viza nivelul de aspiraţii. Constatăm o coincidenţă şi menţinerea celorlalţi factori privind nota de umor cât şi independenţa comportamentală (*VI*); modul de expresie a sociabilităţii (*VII*); capacitatea de a problematiza (de a vedea semnificaţii relativ ascunse – sensibilitate cognitiv-interpretativă) etc. Acest factor (*VIII*) este surprins de analiza factorială şi în cazul eşantionului specific (arte plastice); el este caracterizat de variabila 47 care prezintă saturaţia -0,89.

Factorul IX – este caracterizat, în mod pregnant, de itemii: 52 (0,89); 38 (0,49); 53 (0,45); acesta poate fi definit printr-o structură complexă cognitiv-relaţională, întrucât el vizează, simultan, deschiderea şi sensibilitatea atât în plan cognitiv, cât şi în plan interraţional-uman.

El presupune nu numai disponibilitate pentru comunicativitate interumană, ci şi deschidere cognitivă, dorinţă de explorare şi activism constructiv. În mod distinct, *factorul X* surprinde rolul disponibilităţilor pentru transpoziţii plastic-imaginative, pentru dinamism sau productivitate, relativ facilă, în elaborarea ideilor şi imaginilor noi.

Factorul XI – este caracterizat în mod prioritar de variabila 24 (saturaţie pregnantă şi detaşată faţă de rest, respectiv, -0,87); aceasta se referă la rezonanţa afectivă, sensibilitatea emoţională în faţa situaţiilor ambiante.

Constatăm structurarea acestui factor pe un loc prioritar faţă de locul 17 ocupat în cazul eşantionului general. Aceasta poate decurge şi din implicarea mai mare a rezonanţei afectiv-participative în cazul creaţiei plastice; la grupul de inovatori, acest factor nu se structurează atât de pregnant; el este definit prin relaţionarea la alte variabile legate de capacitatea de concentrare şi de relativă detaşare faţă de impresiile altora şi de productivitate intelectual-imaginativă.

Dacă analizăm factorii decelaţi în cazul grupului de inovatori, constatăm că prioritate au variabilele privind conduita de activism explorator epistemic şi constructiv valoric – în planul real al activităţii efective. Factorul prim are semnificaţia unui factor major care presupune însăşi capacitatea de muncă şi activism constructiv, pe baza valorizării integrale a resurselor intelectual-afective, imaginativ-constructive şi dinamico-energetice, motivaţionale. Alţi factori – cum ar fi încrederea în sine, disponibilitatea pentru ordine şi planificare în muncă, nivelul înalt de aspiraţie, vigoarea capacităţilor practic-rezolutive (imaginativ-constructive) etc. – se dovedesc a avea pondere în structura potenţialului specific al inovatorilor (al personalităţii angajate în domeniul creativităţii tehnice-constructive).

Concentrarea în muncă şi detaşarea relativă de impresiile exterioare se desprind ca un factor distinct în cazul tinerilor creatori în domeniul artelor plastice.

De asemeni, facilitatea, productivitatea rezolutivă constituie un factor distinct (*XII*); se desprind un factor dat de nota independenţei comportamentale (*XIII*), aspiraţia creatoare (*factor XIV* cu saturaţii mari mai ales în cazul variabilelor 44 şi 46); nivelul acceptanţei în grup şi încrederea în sine (*factorii XV* şi *XVI*), trebuinţa de explorare şi autorealizare creatoare; spirit de iniţiativă (*factor XVII*).

„Polimorfismul factorial" ne relevă în acest caz marea diversitate a resurselor obţinute pe subeşantionul „inovatorilor"; se impune prezenţa unei convergenţe mai mari a factorilor (ei nu se dispersează şi nu se diferenţiază excesiv); cei 10 factori cuprind variabilele majore care sunt pregnant reprezentate de factorul I; acesta ne

relevă tendinţa spre factori comuni de personalitate creativă şi locul mai important al acestor dimensiuni psihologice (relativ generale) în structura potenţialului creativ al inovatorilor (aceasta structurează şi o perspectivă pregnant optimistă în posibilităţile mai largi de stimulare a spiritului creator inovativ, în domeniul tehnic).

1. Saturaţiile factorilor, sensul şi organizarea lor validează, în genere, structura chestionarului şi valabilitatea metodei analizei factoriale în acest tip de investigaţii, vizând structurile de personalitate. Datele analizei ne sugerează posibilităţi noi în evaluarea şi interpretarea diagnostică a datelor ce pot fi obţinute prin estimările şi autoestimările solicitate prin chestionarul de personalitate creativă – elaborat de noi – şi care ne-a sprijinit în acest stadiu al cercetărilor efectuate. Rezultă necesitatea acordării unui loc mai important mai ales aspectelor privind orientarea valorică a personalităţii.

De asemeni, rezultă necesitatea luării în studiu atât a aspectelor generale, cât şi diferenţiale.

Convergenţa factorilor poate constitui un simptom al unei mai mari armonizări şi structurări unitare a personalităţii creatoare, ca şi un argument în favoarea relevării unor factori generali de personalitate creativă (privite nu numai interindividual, ci şi între grupe de subiecţi creativi).

Rezultă că factorii decelaţi pe eşantioane extinse sunt prezenţi şi-n cazul unor grupe specifice de subiecţi creativi; se disting constelaţia specifică de interrelaţii în care elementele lor definitorii se integrează şi modul lor de ierarhizare, prioritatea sau ponderea dobândite. Am constatat cum se impun anumite structuri motivaţional-cognitive şi atitudinal-valorice generale, în structura personalităţii creative; aspectele diferenţiale decurg din modul lor de interrelaţionare şi organizare, din ponderea lor.

Menţinerea structurii factoriale şi mai ales a componentei *factorului I* şi a unor factori de bază pledează (după Guilford, Eysenck şi Tuker şi alţi exponenţi ai analizei factoriale) pentru concluzia unei validări psihodiagnostice.

2. Analiza factorială, realizată pe ansamblul subiecţilor investigaţi (nr. 229) şi respectiv, în baza corelaţiilor punctajelor la cele 11 variabile, ne-a dezvăluit patru factori de bază ai personalităţii creative.

Menţionăm faptul că tabloul cuprinde peste 30 corelaţii semnificative.

Analiza tabloului de date ne relevă că cele mai intense relaţii se prezintă între capacitatea de afirmare prin valorizare de sine (A.S.) şi capacitatea de participare valorică în desfăşurarea progresivă a propriei activităţi; prima dintre acestea prezintă corelaţii cu vivacitatea colaborării ideativ-imaginative; aceasta din urmă este, de asemeni, corelată mai intens cu dorinţa de explorare a noului, cu sensibilitatea (sau receptivitatea) la nou. La rândul lor, ele prezintă relaţii mai intense cu trebuinţa de realizare.

Astfel, în baza datelor cercetării de faţă, rezultă pentru noi ideea că variabilele psihologice-nucleu, în structura personalităţii creatoare, se referă la capacitatea de autovalorizare şi afirmare de sine, prin autoexpresia creativă şi participarea social-umană valorică. Aceasta presupune nu numai trebuinţa pentru autorealizare şi autoafirmare creativă, ci şi vivacitatea intelectual-imaginativă: disponibilităţi pentru un dinamism intelectual constructiv, dorinţa (trebuinţa activă, trăită afectiv pozitiv) de cunoaştere a noului (curiozitatea intelectuală).

Nivelul aspiraţiei devine variabilă de personalitate creativă doar în măsura în care el este corelat cu alte atribute valorice din structura personalităţii (în speţă, trebuinţa de participare valorică în muncă; nevoia de finalizare valorică social-umană a propriilor capacităţi). Întrucât variabila nouă privea tendinţa spre solitudine (ca

opusă sociabilităţii), rezultă că aceasta nu-i corelată altor variabile de personalitate creativă; stilul participativ-eficace (însoţit de tendinţa spre organizare, sistematicitate, disciplină şi spirit autocritic) se relevă ca variabilă corelată altor indicatori de personalitate creativă.

Dinamismul temperamental prezintă corelaţii relativ moderate (însă semnificative statistic) cu vivacitatea intelectual-imaginativă, cu trebuinţa de autoafirmare de sine, cu trebuinţa de realizare, cu capacitatea de participare valorică şi implicit, cu nivelul aspiraţiei creative.

Constelaţiile de variabile psihologice caracterizante pentru profilul personalităţii creatoare pot fi mai pregnant puse în evidenţă prin rezultatele analizei factoriale; ele (prin aplicarea metodei centroide, potrivit modelului I.B.M. Fortran) ne relevă patru factori principali de personalitate creativă.

În măsura în care excludem din discuţie variabilele ce s-au dovedit nerelevante în definirea profilului personalităţii creative (tendinţa spre solitudine şi nonconformismul), ansamblul variabilelor prezintă saturaţii semnificative (majoritatea fiind concludente, respectiv, peste 0,50), ceea ce vine în sprijinul conturării unui factor general de personalitate creativă.

Acesta este caracterizat, mai ales, de variabilele: 7; 5; -4; 6; 8. Ele vizează disponibilitatea pentru un dinamism constructiv-ideativ-imaginativ, energizat şi finalizat prin participare valorică social-umană în activitate şi ca autoafirmare constructivă, generatoare de nou.

În consens cu acestea, saturaţii concludente mai prezintă nivelul de aspiraţie şi variabila privind dinamismul temperamental-afectiv.

Iată, deci, că putem formula (concluziv) ideea că potenţialul general de personalitate creativă se prezintă ca un sistem de disponibilităţi motivaţional-intelectuale (implicit, imaginative şi afective) activizate şi vectorializate valoric, sub aspect social uman.

Acest factor general de personalitate creativă poate fi definit de noi şi prin capacitatea de finalizare valorică (emergentă, generatoare de nou) a propriilor disponibilităţi ideativ-imaginative, motivaţional-afective şi expresiv-constructive (prezentând infuziuni largi în sfera diverselor manifestări de personalitate creativă, acest factor acoperă 0,30% din varianţă).

Creativitatea presupune însă un sistem mult mai complex de factori participativi. Astfel, ceilalţi factori relevaţi de analiza noastră factorială sunt relativ secundari (în parte ei au fost cuprinşi în structura factorului general); ei acoperă procente mai mici din varianţă, respectiv: 12; 10 şi 10%. Aceşti factori vizează dinamismul temperamental afectiv; stilul de expresie a interrelaţionării social-afective; capacitatea de inserţie eficace în muncă (prin autoestimarea, organizarea şi prospectarea desfăşurării propriei activităţi).

Aceste disponibilităţi, corelate celor prin care am definit psihologic factorul comun anterior menţionat, se dovedesc a fi componentele principale caracterizante pentru structura sau profilul personalităţii cu potenţial creativ.

3. Desigur, variabilele care prezintă cele mai mari comunalităţi şi, respectiv, specificităţi ne pot releva, chiar în cazul analizei pe ansamblul eşantioanelor, unele aspecte privind factorii generali şi specifici de personalitate creativă; aceste date pot fi puse pregnant în evidenţă şi prin analiza pe subeşantioane diferenţiate.

Relevând, în cele ce urmează, rezultatele analizei factoriale asupra datelor luate în studiu pe subeşantioane distincte, vom evidenţia nu numai constanţa şi generalitatea unor factori, dar şi unele diferenţieri sub aspectul organizării lor, al ponderilor şi interrelaţiilor lor distincte, în funcţie de un sistem variabil de condiţii obiective determinante.

În acest scop ne vom referi, în primul rând, la cele rezultate în cazul analizei factoriale asupra datelor privind tinerii creativi de la arte plastice; menţionăm că ambele eşantioane se refereau la un nivel general de vârstă şi studii apropiat (absolvenţi ai anului III).

În analiza rezultatelor la subeşantionul „arte plastice", constatăm constelaţiile de interrelaţii între cele 11 variabile; cei mai mari coeficienţi (semnificativi la prag 0,01) se prezintă în cazul următoarelor cupluri de variabile: vivacitate (productivitate) intelectual-imaginativă şi deschidere (receptivitate) faţă de nou ($r = 0,74$); aceasta ne relevă constelaţii specifice de disponibilităţi operaţional-aptitudinale (dinamismul imaginativ etc.) şi cele atitudinal-cognitive şi general-comportamentale.

De asemeni, se constată o corelaţie înalt semnificativă între nivelul participării valorice creative şi capacitatea de inserţie eficace în muncă, prin organizare, prospectare şi estimare critică a propriei activităţi ($r = 0,72$); corelaţie înaltă se constată şi între această capacitate de inserţie productiv-angajantă în muncă şi, respectiv, trebuinţa de realizare creativă ($r = 0,59$). Corelaţii similare ca semnificaţii se prezintă şi între nivelul de aspiraţie şi cel privind dinamismul temperamental-afectiv ($r = 0,52$ – deci, de asemeni, semnificativ statistic la prag 0,01). Aceeaşi corelaţie este prezentă şi între nivelul trebuinţei de autoafirmare creativă şi receptivitatea, sensibilitatea sau deschiderea faţă de nou. Am analizat aceste câteva aspecte pentru a explicita unele din semnificaţiile psihologice ale datelor supuse analizei statistice şi care ne structurează nişte elemente noi în înţelegerea tipurilor de interrelaţii specifice ale subsistemelor intelectuale, afective, motivaţionale, voluntare şi de orientare valorică a personalităţii. În cele ce urmează, analiza se va referi, în genere, direct la constelaţiile de factori descoperiţi prin analiza factorială şi care ne relevă într-un mod mai cuprinzător constelaţiile complexe de interrelaţii între variabilele psihologice (de personalitate creativă) luate în studiu. De pildă, în cazul aceluiaşi grup (arte plastice) tabloul factorilor descoperiţi ne relevă 4 variabile psihologice – sau factori majori – de personalitate creativă. Primul factor este un factor comun definit de 8 variabile, toate cu saturaţii concludente (respectiv, peste valoarea 0,60). El poate fi definit în consens cu cele menţionate anterior, fiind caracterizat mai ales de saturaţiile mari în variabilele privind angajarea valorică în activitate, sensibilitatea sau deschiderea la nou, integrarea participativă şi eficace în muncă, autoexpresia creativă de sine şi vigoarea capacităţii de elaborare intelectual-imaginativă (dinamismul constructiv în plan intelectual şi imaginativ); acest factor de angajare şi autoexpresie creativă (prin deschidere la nou şi dinamism constructiv în plan intelectual-imaginativ), are ponderea cea mai importantă; în raport cu „valoarea proprie a sistemului" (0,76), el ocupă 0,37% din varianţă; ceilalţi factori au ponderi secunde; factorul II se referă la curiozitatea intelectuală (dorinţa de nou în plan cognitiv); el acoperă 16% din varianţă. Acesta este corelat cu tendinţa moderată spre solitudine. Factorul III se referă la independenţa comportamentală-afectivă şi relaţionare (capacitatea de exprimare şi impunere a propriilor idei şi soluţii; detaşarea relativă de opiniile altora etc.); acest factor acoperă 13% din varianţă. Factorul IV se referă la nivelul de aspiraţie şi dinamism temperamental-afectiv. Ca factor secund, acesta acoperă doar 10% din varianţă.

*

Rezultă că potențialul de personalitate creativă cuprinde un sistem de disponibilități care se organizează convergent în jurul capacității participative și autovalorizatoare a subiectului apt să dea o vectorializare finalitară potențialităților sale de construcție intelectual-imaginativă, de obiectivare expresivă-novatoare a propriului său univers interior.

În perspectiva viziunii sistemice și, respectiv, potrivit interpretării curente a analizei factoriale, cei 4 factori trebuie interpretați ca o structură complexă unitară, cu o organizare ierarhică ; ei trebuie luați în considerație în totalitatea lor, având în vedere că în unitatea lor „acoperă" 76% din varianță, cu diferite ponderi de importanță, ceea ce nu exclude coparticiparea altor variabile prezente în universul total și original (inedit) al fiecărei individualități creatoare ; însăși forța de acțiune creatoare decurge din multilateralitatea, convergența și originalitatea structurii resurselor sale psihologice, investite în obiectivări valorice sub aspect social-uman.

Rezultatele analizei factoriale confirmă existența potențialului creativ-general, precum și relevanța modelului teoretic plurifactorial - multidimensional - al creativității, pe care l-am prezentat prin mai multe studii publicate de noi pe parcursul anilor 1970-1996.

Bibliografie

ALLPORT, G.W., *Personality, a psychological interpretation*, New York, 1949.
BÜHLER, Ch., *Die Psychologie in Leben unserer Zeit*, Berlin, 1964.
CATTELL, R.B., *La personnalité*, P.U.F., 1956.
GUILFORD, J.P., *Personality*, Mc.Graw-Hill, New York, 1959.
LAZARUS, Richard S., *Personality*, Prentice-Hall, Englewood Cliff Newjersey, 1971.
LINTON, R., *Fundamentul cultural al personalității*, Ed. Şt., Buc., 1968.
MONTMOLLIN, G., „La notion d'interaction et les théories de la personnalité", în *Les modèles de la personnalité en psychologie, Symposium de l'Association de psychologie scientifique de langue française* (Liège, 1964), par D. Lagache, G. de Montmollin, P. Pichot, M. Yela, P.U.F., Paris, 1965.
MÜLLER, Philippe, *La psychologie dans le monde moderne*, Ed. Ch. Dessart, Bruxelles, 1963.
PAVELCU, Vasile, *Invitație la cunoaștere de sine*, Ed. Şt., Buc., 1969.
PIÉRON, H., *Vocabulaire de la psychologie*, P.U.F., 1957.
POPESCU NEVEANU, Paul, *Personalitatea și cunoașterea ei*, Editura Militară, București, 1969.
RIBOT, T., *Les maladies de la personnalité*, Paris.
STOETZEL, J., *La psychologie sociale*, P.U.F., 1963.

Religie și creație (cercetări empirice)

Mihaela Roco

Motto :
„Oricine pretinde că este judecătorul adevărului și al cunoașterii se expune pieirii în hohotele de râs ale lui Dumnezeu."
A. Einstein

În decursul cercetărilor referitoare la creativitate, mai ales în domeniul științific și tehnic, am constatat că, în mod spontan, cei mai mulți creatori invocau prezența lui Dumnezeu, credința lor în Dumnezeu. Observații și comentarii privind credința și atitudinile religioase, fără ca subiectul cercetărilor sau metodologia utilizată să le reclame, am întâlnit și la elevii medaliați la olimpiadele la fizică și matematică. Apelul la credința religioasă era sprijinit de două mari tipuri de situații :

a) depășirea greutăților, învingerea momentelor de criză, încununate de finalizarea lucrurilor începute ;
b) exprimarea mulțumirii, a recunoștinței pentru reușitele în activitate.

Majoritatea specialiștilor în psihologia religiilor remarcă faptul că, în momente de mare pericol, peste 95% din oameni se roagă la Dumnezeu ca să îi ajute. Anchete realizate pe adulți și tineri au evidențiat faptul că circa 90% cred că Dumnezeu există (P. Delooz, 1969). În raportul prezentat de Stouffer și colaboratorii săi cu privire la anchetele realizate în armata americană în timpul celui de-al II-lea Război Mondial s-a evidențiat că 75% din soldați au afirmat că rugăciunea, mai mult ca orice, i-a ajutat să depășească momentele cele mai periculaoase (cf. A. Vergote, 1987).

Așa cum arată *C.G. Jung*, religia este una din manifestările cele mai generale și profunde ale sufletului uman. În consecință, orice psihologie preocupată de structura personalității umane va trebui cel puțin să recunoască faptul că religia nu este doar un fenomen social sau istoric, ci constituie, pentru binele omenirii, una din cele mai importante probleme personale (1958, pp. 13-14). La fel ca reprezentanții actuali ai psihologiei religiei, Jung considera că, în studiul fenomenului religios, psihologul trebuie să se limiteze la observarea lui, abținându-se de la orice considerație metafizică sau filozofică.

Delimitarea aspectelor psihologice privind fenomenul religios a permis plasarea psihologiei religiei între doi poli : cel al transcendentului (sacrului) și cel al realului, al existenței direct observabile. Majoritatea psihologilor din ultimii 30 de ani sunt

adepţii direcţiei de excludere metodologică a transcendentului. Aşa cum subliniază profesorul J.-M. Jaspard, fără a nega interesul unui studiu privind modul în care oamenii caută să dea sens realităţii existenţiale, trebuie să distingem dacă ei apelează la un sistem religios sau la unul non-religios. Acest discernământ nu ar fi posibil dacă orice căutare a sensului existenţei umane ar fi denumită religioasă.

În viziunea lui *A. Vergote* şi *J.-M. Jaspard*, definirea clasică a religiei, incluzând referirea la transcendental ca element specific fundamental, permite o mai bună conturare a obiectului psihologiei religiei, decât definiţiile funcţionale de tip reducţionist.

Cel mai greu este desigur să dai un statut psihologic, şi nu ontologic transcendentului. Etimologic, *re-ligere* înseamnă a lua în considerare cu conştiinţă şi atenţie o existenţă sau un fapt dinamic, care nu-şi găseşte cauza într-un act arbitrar de voinţă. Multe din definiţiile date religiei pleacă de la etimologia acestui cuvânt de origine latină. Astfel, A. Vergote defineşte religia ca fiind „ansamblul limbajelor, sentimentelor, comportamentelor şi semnelor care se raportează la o fiinţă sau la fiinţe supranaturale. Supranaturalul semnifică ceea ce nu aparţine nici forţelor naturale, nici instanţelor umane, ceva ce le transcende" (1987, p. 10). Din definiţie este de reţinut ideea interacţiunii pentru individul uman. Afirmarea existenţei lui Dumnezeu şi profilul dat figurii acestuia influenţează formarea atitudinilor credinciosului, ale necredinciosului sau celui indiferent. Afirmarea transcendentului se înscrie ca o dată în interiorul sistemului religios. Atitudinea religioasă ca obiect de studiu al psihologiei religiei se va dezvolta în interiorul unui sistem religios sau la intersecţia mai multor subsisteme sau sisteme religioase. Pentru cel care afirmă că nu crede, sistemul religios este adus la ordinea reală umană, fenomenală, totul la el se desfăşoară în câmpul realităţilor existenţiale.

După *Mircea Eliade*, sacrul este un element în structura conştiinţei şi nu un stadiu, dând astfel o replică viziunii raţionaliste a lui Freud, care considera că fenomenul religios (transcendentalul) face parte din etapele pre-ştiinţifice ale omenirii. Religia presupune o transcendere a profanului, permiţându-ne să vedem „dincolo", la ceea ce este sacrul. Paradoxul coincidenţei contrariilor se află la baza oricărei experienţe religioase. Orice manifestare a sacrului este o ilustrare a „coincidenţei contrariilor" : un obiect, o fiinţă devin sacre, reuşind să transcendă această lume, continuând să fie ceea ce au fost din totdeauna până atunci, adică un obiect, o fiinţă, un gest (M. Eliade, 1987).

Sacrul este o dimensiune a lumii, care îi dă realitate, o întemeiază. În lucrarea *Sacrul şi profanul* (1965), M. Eliade formulează termenii de *homo religiosus* şi *homo areligiosus*.

Homo religiosus este cel care prin atingerea sacrului descoperă existenţa „unei realităţi absolute, care transcende lumea aceasta, dar care se manifestă în ea şi prin aceasta o face reală" ; prin această atitudine, universul lui *homo religiosus* este deschis.

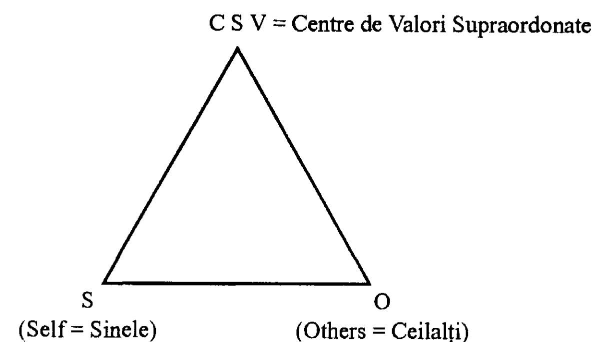
Homo areligiosus refuză transcendenţa, acceptă relativitatea realităţii şi se îndoieşte de însuşi sensul existenţei. Omul modern nereligios şi-a asumat o nouă situaţie existenţială : el se recunoaşte numai ca obiect şi agent al istoriei, refuzând transcendenţa. Altfel spus, el nu acceptă alt model de umanitate în afara condiţiei umane, aşa cum se lasă ea descifrată în diverse situaţii istorice. În mentalitatea acestuia, omul se face pe sine numai în măsura în care se desacralizează şi desacralizează întreaga lume. Sacrul constituie un obstacol în calea libertăţii sale.

C.G. Jung subliniază faptul că *demersul religios autentic* (opus celui superficial legat de dogme, practici şi ritualuri religioase instituţionalizate) este *căutarea de sine prin redescoperirea activă a principiului armoniei, care reconciliază toate contrariile*, şi care se găseşte înscris în Eul arhetipal al fiecăruia. O problemă fundamentală a fiecărui om, este, în viziunea lui Jung, *cunoaşterea de sine, care se poate realiza numai în confruntarea sa cu realitatea totală, cu sacrul*. În lucrarea *Simbolica spiritului*, Jung arată că dogma creştină a Trinităţii (Tată, Fiu, Sfântul Duh) reprezintă realitatea psihică a individuaţiei personale. Dogma Trinităţii se referă la cele trei etape prin care trebuie să treacă orice om :

1) persoana Tatălui corespunde primului stadiu de nediferenţiere, în care individul se identifică cu grupul social, cu familia lui ;
2) urmează o perioadă de eliberare, de respingere a autorităţii paterne şi de eliberare de afecţiunea maternă, etapă în care omul încearcă să cucerească propria personalitate în faţa lumii exterioare. Acestui stadiu de eliberare şi de afirmare îi corespunde persoana Fiului ;
3) a treia perioadă presupune o îndreptare a vieţii spre acel tot din care a ieşit, din perspectiva adultului liber. Această fază reuneşte experienţa celor două precedente, aflându-se sub semnul Sfântului Duh, care constituie legătura dintre Tată şi Fiu.

În cadrul unor cercetări empirice realizate pe un număr mare de subiecţi, aparţinând unor religii diferite, cu vârste cuprinse între 4-84 ani, James W. Fowler a pus bazele *teoriei constructiviste asupra credinţei*, inclusiv a celei religioase. În viziunea lui Fowler, credinţa constă în construirea, menţinerea şi transformarea semnificaţiei umane, ea fiind un mod de a cunoaşte şi un mod de a fi. Credinţa ca trăire dă un sens lumii. Ea ne orientează spre centre de putere şi valoare. Fowler analizează două din dimensiunile principale ale credinţei : credinţa ca relaţie şi credinţa ca o cunoaştere.

Credinţa ca relaţie presupune încrederea în celălalt, consideraţie, a te bizui, sau chiar a depinde de el. Cealaltă faţă a credinţei este ataşamentul, angajarea şi loialitatea. Toate comunităţile viabile stabile au fie implicit, fie explicit o structură triadică a credinţei.

Relaţia cea mai cuprinzătoare, totală, a credinţei este cea care include pe toţi ceilalţi de care ne simţim legaţi, relaţie în care sinele se leagă de tabloul semnificaţiilor, tablou care a fost numit mediu ultim sau, în termeni creştini, constituie simbolul „Împărăţiei lui Dumnezeu". Dumnezeu simbolizează centrul puterii şi valorii unificatoare.

Credinţa ca o cunoaştere preia teoriile structuralist-genetice ale lui J. Piaget şi L. Kohlberg, arătând că însăşi credinţa este expresia puternică a gândirii constructive. Fowler are în vedere compoziţia şi interpretarea persoanelor, valorilor, comunităţilor, precum şi imaginile „mediului ultim" de care suntem legaţi prin încredere şi loialitate.

Autorul observă că trebuie acordată atenţie celor două filosofii paralele asupra cunoaşterii din gândirea contemporană occidentală : pozitivismul şi existenţialismul. El consideră că acest dualism se regăseşte în teoria piagetiană a bifurcării cogniţie - afectivitate, şi că el trebuie şi poate fi depăşit. În acest sens, trebuie să examinăm relaţia între ceea ce putem numi o logică a certitudinii raţionale (preocuparea majoră a lui Piaget) şi o logică a convingerii. Una nu o neagă pe cealaltă. Fowler considera că logica convingerii este mai cuprinzătoare decât logica certitudinii raţionale, incluzând-o pe aceasta. Credinţa ca o cunoaştere generativă convinge holistic, alcătuieşte întreguri. Credinţa este o parte din cunoaşterea constitutivă totală a sinelui în care noi compunem un sens sau o imagine holistică a unui „mediu ultim". Astfel, ego-ul apare ca fiind un sine lărgit prin credinţă. Fowler generează o teorie constructivistă a dezvoltării credinţei, în care „stadiile" structurale sunt caracterizate printr-o integrare relativ echilibrată a unor patternuri.

„Stadiul credinţei" este o unitate dinamică alcătuită din conexiuni interne între aspectele ei diferenţiate.

Teoria stadiilor credinţei poate fi prezentată schematic în termenii celor şapte aspecte operaţionale integrate şi reintegrate la fiecare din cele şase nivele (stadii).

Cele şapte aspecte operaţionale sunt:

A. Tipul de logică
B. Rolul asumat
C. Forma de judecată morală
D. Limite ale apartenenţei sociale
E. Locus-ul autorităţii
F. Coerenţa concepţiei despre lume
G. Funcţionarea simbolică

A, B, C sunt elemente ale logicii certitudinii raţionale.
D, E, F, G constituie aspecte ale logicii convingerii.

Înainte de a prezenta stadiile credinţei după Fowler, ne vom referi pe scurt la cele şapte aspecte consemnate mai înainte.

Aspectul A - tipul de logică - focalizează pe patternuri de raţionament şi judecată disponibile persoanei în fiecare stadiu cognitiv. Pentru ca un stadiu al credinţei să se constituie (deci să aibă un pattern operaţional echilibrat), trebuie ca nivelul operaţiilor cognitive (stabilite de Piaget), corelate cu acel stadiu al credinţei, să se fi dezvoltat în prealabil. Acest lucru subliniază că abordarea credinţei ca o cunoaştere holistică nu trebuie înţeleasă ca iraţională sau neraţională. Nivelurile cognitive ale lui Piaget sunt necesare, dar nu suficiente. Este greşit să considerăm că dezvoltarea cognitivă (determinată de Piaget) atrage întotdeauna după sine şi avansarea în stadiile credinţei. Fowler, în descrierea stadiilor 1-6 ale credinţei, a identificat stadii suplimentare faţă de cele descrise de Piaget pentru operaţiile formale ale gândirii adultului, sugerând o continuare a dezvoltării cognitive. Aceste variante stilistice sau substadii ale operaţiilor formale sunt considerate de Fowler necesare în descrierea patternurilor tipice pentru constituirea înţelesurilor şi reflecţia asupra cadrelor comprehensive ale înţelesurilor.

Aspectul B - rolul asumat - se bazează pe cercetările lui R. Selman asupra perspectivei sociale. În teoria stadiilor credinţei, Fowler s-a bazat pe modul în care Selman structurează etapele în asumarea rolurilor sociale, mai ales până la nivelul trei al etapelor credinţei. Dincolo de etapa trei, autorul a găsit că este necesar şi posibil să extindă abordarea lui Selman referitoare la aptitudinile persoanelor de a

construi perspectivele propriilor grupe sau clase pe care le-au ales (stadiul 4), şi apoi ale grupelor, claselor şi tradiţiilor ideologice sau ale convingerii, altele decât cele cărora aparţin.

Aspectul C - forme de judecată morală - reprezină o includere a etapelor lui Kohlberg referitoare la înţelegerea morală, cu mici modificări bazate pe datele obţinute de Fowler. Autorul a relevat că există paralele semnificative între etapele evoluţiei judecăţii morale şi cele ale constituirii credinţei.

Aspectul D - limitări ale apartenenţei sociale - se centrează pe o extensie a modului în care persoanele în relaţie cu grupurile de referinţă îşi construiesc propria identitate şi îşi definesc responsabilităţile lor morale. Este asemănător cu una din modalităţile de asumare a rolurilor, diferind de acesta prin încercarea de a ţine seama de categoria de persoane sau grupuri care contează în structurarea şi menţinerea identităţii în fiecare etapă.

Aspectul E - locusul-*ul autorităţii* - este centrat pe patternurile de cunoaştere constitutivă şi pe convingerea conform căreia persoanele, ideile, instituţiile, experienţele şi procesele de judecată sunt ireversibile şi au autoritate sancţionatorie. Se referă la acel ceva sau cineva la care o persoană se raportează pentru validarea sau legitimarea înţelesurilor considerate a fi cele mai semnificante pentru sine. Cu acest aspect se înaintează în elementele unei logici a convingerii. Când construirea şi valorizarea eului sunt în joc sau în primejdie, încrederea şi loialitatea faţă de sursele de autoritate nu pot fi justificate numai printr-o logică a certitudinii raţionale. De fapt, logica certitudinii raţionale, ca principiu comprehensiv al autorităţii, poate ea însăşi să conducă la un angajament bazat pe credinţă, implicând risc, judecată şi convingere.

Aspectul F - coerenţa concepţiei despre lume - se centrează pe modul particular al fiecărui stadiu de a compune şi de a consolida un sens comprehensiv al înţelesurilor unificate. Acest aspect descrie o secvenţă a stilului dezvoltat de persoană pentru a concepe sau a-şi reprezenta patternurile coerenţei în mediul ultim. În mişcarea prin stadiile succesive ale credinţei, acest aspect reprezintă reconcilierea sau integrarea celor două tipuri de logică - a certitudinii raţionale şi, respectiv, a convingerii.

Aspectul G - funcţionarea simbolică - în cadrul acestui aspect trebuie, în mod deosebit, să se ţină cont de funcţionalitatea bioemisferică a gândirii şi imaginaţiei în credinţă. „Regresia în serviciul dezvoltării credinţei", descrisă de psihanalişti, trebuie să fie încorporată împreună cu ceea ce Jung descrie ca fiind „integrarea elementelor inconştiente în conştient". Dinamica unei logici a convingerii trebuie văzută ca operativă, cu un puternic potenţial transformator pentru orientarea şi funcţionarea întregului psihic.

Ordinea apariţiilor stadiilor este secvenţială, iar secvenţele se dovedesc a fi invariante.

Fowler a formulat şapte stadii structurale ale credinţei. Ca şi alte teorii constructiviste, trecerea de la un stadiu la altul se face prin momente de criză, apariţia unor experienţe în cunoaştere sau descoperiri. Progresul în constituirea credinţei nu se realizează simultan pentru cele şapte aspecte, existând stagnări şi regresii.

Deoarece teoria lui Fowler este mai puţin cunoscută la noi, vom prezenta sintetic *stadiile structurale în dezvoltarea credinţei*.

Fowler descrie mai întâi un *prestadiu al credinţei nediferenţiate*, un stadiu preconceptual şi prelingvist.

Tranziţia spre stadiul 1 începe cu convergenţa gândurilor şi a limbajului, deschizând folosirea simbolurilor în vorbire şi jocuri.

Stadiul 1: *Credința intuitiv-proiectivă*. Este specific copiilor între 3-7 ani. Se caracterizează prin:
- Imitație;
- Influența exemplelor;
- Crearea imaginilor și senzațiilor de lungă durată;
- Stadiu al autocunoașterii;
- Primele cunoașteri ale măștii, sexului, tabu-urilor;
- Apariția gândirii concret-operaționale face tranziția spre stadiul 2, însoțită de trecerea în faza de latență și rezoluție a complexului lui Oedip.

Stadiul 2: *Credința mitic-literală*
- Copilul își asumă poveștile, credințele și ritualurile care simbolizează apartenența la comunitate;
- Apariția operațiilor concrete;
- Acuratețe crescută în modul de a privi celelalte persoane;
- Dezvoltarea simțului justițiar și al cinstei.

Stadiul 3: *Credința sintetic-convențională*
- Experiența personală se întinde dincolo de familie;
- Credința sintetizează valori și informații;
- Devine bază pentru identitate și perspectivă;
- Apare în adolescență, dar poate deveni un stadiu permanent;
- Structurarea mediului în termeni interpersonali;
- Stadiu conformist, orientat spre așteptarea și judecarea celuilalt;
- Ancorat puternic în identitatea proprie și judecata autonomă.

Stadiul 4: *Credința individual-reflexivă*
- Asumarea de responsabilități (la adolescent);
- Obiectivitate și reflecție critică versus subiectivitate și tăria senzațiilor puternice neanalizate;
- Individualitatea versus apartenență la grup;
- Actualizare și afirmare de sine versus servirea altora;
- Stadiu demitologizant.

Stadiul 5: *Credința paradoxal-consolidativă*
- Certitudinea sinelui;
- Conștiința cognitivă;
- Adaptarea afectivă la realitate;
- Puterile simbolice sunt reunite cu înțelesuri conceptuale;
- Recunoașterea critică a inconștientului social;
- Fază care apare spre mijlocul vieții;
- Tendința de unificare a opozițiilor (contrariilor).

Stadiul 6: *Credința universală*
- Este foarte rar;
- Actualizare radicală;
- Persoanele care ating acest stadiu devin întruchiparea și actualizarea spiritului întregii comunități umane;

- Persoanele reprezentative pentru acest stadiu sunt mai venerate și apreciate după moartea lor decât în timpul vieții;
- Sunt izolate axiologic de orice considerații materialist-utilitariste.

În creștinism, credința religioasă atestă dispoziția religioasă prin formularea unică în istoria religiilor - „Cred în Dumnezeu...".

A crede din punct de vedere religios nu se referă la un adevăr probabil, care ar putea fi obiectul cunoașterii, de felul „Cred că Dumnezeu există" sau „Cred în existența lui Dumnezeu", ci corespunde lui a „Crede în", „în credința dată".

Atitudinea religioasă, ca orice tip de atitudine, este bipolară, situându-se între credință și noncredință. Alternativa în fața căreia se află omul - credință sau noncredință - nu este tranșantă. Exigențele interne ale adeziunii credinciosului la mesajul creștin și confruntarea sa cu bucurii, suferințe, decepții, cu sarcinile existenței cotidiene, cu diferite sisteme ideologice și educaționale determină alegerile persoanei care fie întăresc, fie slăbesc credința, până la negarea ei.

A. Vergote consideră că în cazul noncredinței este vorba de un conflict între tendințele umane și chemarea la credință. În accepția lui Vergote, ar exista trei tipuri de necredincioși:

a) necredincioși care consideră că Dumnezeu nu poate fi cunoscut, deci *motivele noncredinței sunt intelectuale*;
b) *necredincioși decepționați*, în viziunea cărora răul în lume face imposibilă sau improbabilă credința în Dumnezeu;
c) *necredincioși care văd în religie o iluzie* sau o mistificare periculoasă care atentează la demnitatea și libertatea omului.

Unii necredincioși manifestă iritare, dispreț, chiar ură față de credința religioasă, ca și când ar fi vorba de un dușman interior. Una din explicațiile acestui fenomen ar fi că religia este văzută ca fiind ceva care se introduce în viața omului și o amenință. Psihismul intră în apărare respingând credința ca pe ceva străin, ostil sau maladiv. Dar, pe de o parte, o asemenea atitudine denotă o structurare a credinței religioase la niveluri inferioare sau cantonarea ei la nivelul trei, unde există o relativă independență între Dumnezeu și om (F. Oser și P. Gmunder, 1991). Pe de altă parte, sub raport psihologic, ceea ce este respins categoric sau „dat afară" cu așa fermitate revine ca un dușman personal și insidios (C.G. Jung, A. Vergote).

N. Berdiaev, în cartea sa *Sensul creației*, arată că omul se justifică pe sine în fața Creatorului nu numai prin ispășire, ci și prin creație. Natura umană este creatoare căci ea este după chipul și asemănarea lui Dumnezeu - Creatorul. Creația autentică înseamnă libertate.

A. Einstein susține că religiozitatea cosmică constituie impulsul cel mai puternic și mai nobil al cercetării științifice. Religiozitatea cercetătorilor se deosebește de cea a omului naiv, pentru care Dumnezeu este o ființă de la care se așteaptă ocrotire, și de a cărui pedeapsă ne temem. Religiozitatea cosmică este aceea care dă forță oamenilor de știință, pentru a rămâne credincioși țelurilor lor, în ciuda numeroaselor eșecuri. Einstein consideră că funcția cea mai însemnată a artei și a științei este de a trezi și a menține viu sentimentul religiozității cosmice.

Parafrazându-l pe Einstein, am putea susține că religia cosmică se află situată la nivelurile superioare ale gândirii religioase.

F. Oser și *P. Gmunder* preluând ideile lui Piaget despre stadialitatea gândirii logice, ale lui Kohlberg, Gibbs, ș.a. privind etapele gândirii morale, și ale lui Fowler referitoare la etapele credinței, au pus în evidență *cinci stadii ale construirii judecății religioase în plan ontogenetic.*

În descrierea judecății religioase, Oser și Gmunder s-au folosit de un cadru de referință cu patru aspecte principale:

1) judecata religioasă se referă la realități subiective care nu pot fi surprinse și descrise adecvat cu mijloacele funcționale și strategiile utilizate de gândirea logică pentru stăpânirea realității obiective;
2) judecata religioasă privește realități subiective ce au în vedere semnificația, căutarea sensului și stăpânirea întâmplării;
3) în cadrul judecății religioase, relația om - Dumnezeu se exprimă în situații în care plauzibilitatea nu pornește de la sine (individ);
4) judecata religioasă este efortul necontenit pentru a da speranță în interiorul unei lumi în care toate „asigurările" sunt de natură subiectivă și, din punct de vedere obiectiv, sortite eșecului.

Structurarea etapelor gândirii religioase se face în raport cu diferențierea și integrarea a *șapte dimensiuni bipolare* care sunt de fapt elemente constitutive ale structurilor religioase:

- sacrul față de profan;
- transcendența față de imanență;
- libertatea față de dependență;
- speranța (sensul) față de absurditate;
- încrederea față de teamă;
- durata (eternitatea) față de precaritate;
- misteriosul inexplicabil (magicul) față de inteligibilul (funcțional).

Autorii precizează că numărul elementelor bipolare nu este limitativ, dar numai cele consemnate mai sus au fost analizate sistematic în cadrul cercetărilor empirice.
Oser și Gmunder au stabilit *cinci etape ale dezvoltării judecății religioase.*

În *etapa 1*, Dumnezeu, indiferent de cum și-l reprezintă o persoană, dacă o protejează sau o abandonează, îi dă sănătate sau boală, bucurie sau disperare. El exercită o influență directă asupra omului. Trebuie să îndeplinești fără încetare voința lui Dumnezeu de teama de a nu întrerupe legăturile cu El.

În *etapa 2*, voința lui Dumnezeu poate fi influențată prin rugăciuni, sacrificii și respectarea normelor religioase. Dacă avem grijă de ceea ce spune Dumnezeu și depășim toate încercările pe care ni le trimite, El ne va iubi ca un tată iubitor și încrezător, vom cunoaște fericirea, sănătatea și succesul. Omul poate influența pe Dumnezeu sau poate să nu dea atenție acestui lucru. Aceasta depinde de nevoile sale și de hotărârea lui luată independent.

În *etapa 3*, persoana consideră că omul este total responsabil de propria viață și de tot ceea ce există în lume. Libertatea, sensul, speranța sunt lucruri care depind de decizia personală. Dumnezeu reprezintă un dat în afara omului. El are propriul domeniu de acțiune, dispune de libertate în plenitudinea ființei sale, are un sens și o speranță, care sunt cu totul altele decât cele ale omului. Cu siguranță, transcendentul se află în afara individului, El reprezentând ordinea fundamentală a vieții și a lumii.

În *etapa 4*, relația cu Dumnezeu nu se face decât indirect, individul continuă să se considere pe sine responsabil, dar de acum înainte se întreabă asupra posibilității. Dumnezeu reprezintă această condiție. Dumnezeu reprezintă faptul însuși de a învinge absurditatea, disperarea, dependența negativă. El reprezintă imanența ascunsă în acest fapt. Cu alte cuvinte, începând cu această etapă, Dumnezeu este considerat ca fiind condiția libertății, a responsabilității și a speranței. Dar, ea nu va fi realizată decât în „plan divin" - ceea ce Dumnezeu vrea să realizeze în lume, prin oameni.

În *etapa 5*, Dumnezeu se află în toate relațiile și angajamentele fiecăruia din noi și în același timp le transcende. Istoria și revelația se manifestă acolo unde oamenii au încredere și sunt disponibili. Transcendența și imanența se copenetrează și fac astfel posibilă o solidaritate universală cu toți oamenii. Împărăția lui Dumnezeu devine garant pentru oamenii care se angajează pentru ceilalți, dându-i un sens, astfel încât, fără om, divinul nu poate fi conceput.

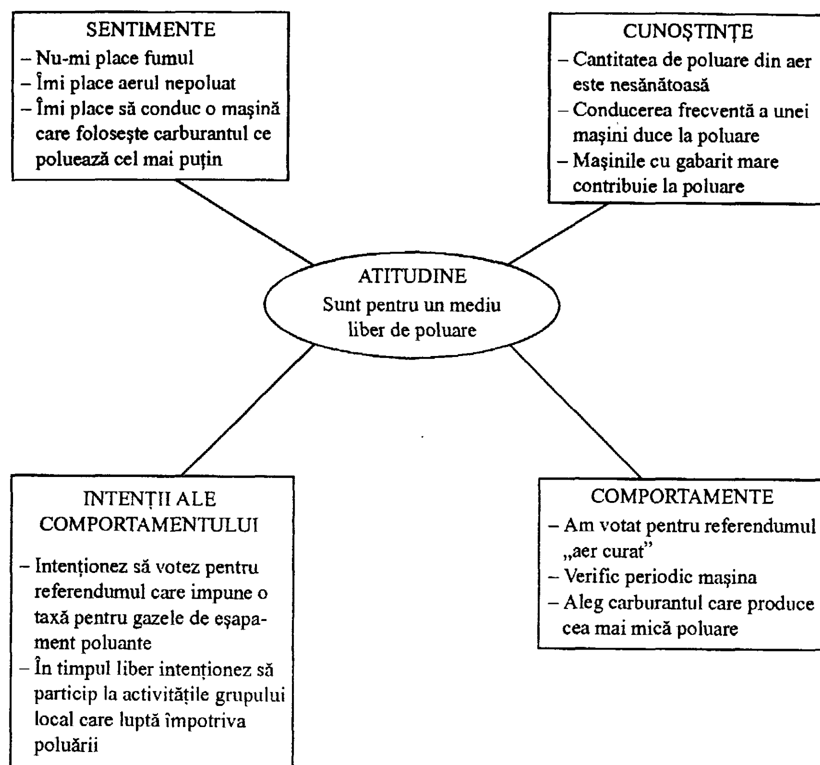
În stadiile inferioare ale gândirii religioase se acceptă doar unul dintre cei doi poli ai celor șapte dimensiuni bipolare, cei doi poli fiind considerați opuși. De exemplu, individul separă sacrul de profan în încercarea de a descoperi o valoare absolută, un punct fix în spațiu; el acceptă sacrul în mod spontan și îl transformă în real. În cadrul stadiilor superioare ale judecății religioase (4, 5), au loc echilibrări repetate între cei doi poli ai celor șapte elemente, poli care ajung să fie înțeleși ca unitate a contrariilor.
Lucian Bologa, autor al cărții *Psihologia vieții religioase*, subliniază ideea că *atitudinea față de religie are un caracter sintetic, implicând personalitatea în ansamblul ei.*

> „Considerăm religia ca un comportament uman, individual și social față de puterea sau puterile supranaturale, în existența cărora omul crede și pe care le consideră ca având o influență hotărâtoare asupra destinului său și asupra cursului și destinului lumii.
> În general, prin comportament înțelegem o reacțiune totală a organismului psiho-fiziologic în fața unei situații date. În orice comportament sau reacțiune totală a organismului, distingem trei aspecte: cognitiv, emotiv și conativ. Altfel spus, distingem o activitate de cunoaștere și înțelegere a situației specifice în care ne găsim, o atitudine afectivă față de această situație și un impuls pentru o reacțiune de adaptare sau modificare a situației specifice în care ne aflăm, potrivit trebuințelor sau tendințelor noastre.
> Ca în orice comportament, așa și în comportamentul religios distingem cele trei aspecte: cognitiv, emotiv și conativ. Așa există o legătură cognitivă de cunoaștere și înțelegere a lumii supranaturale, există o legătură emotivă sau afectivă care este trăirea propriu-zisă față de lumea supranaturalului și o latură conativă, impulsurile religioase, trebuința de manifestare în afară, fie în manifestări spontane individuale (căderi în genunchi, exclamări etc), fie în practici consfințite oficial (recitare de rugăciuni învățate, mărturisire, cuminecare etc.)" - (L. Bologa, 1930, pp. 12-13).

Psihologii contemporani, printre care și R. Thomas (1985), se referă la aceleași trei dimensiuni ale atitudinii: afectivă, cognitivă și conativă (p. 393). Componenta afectivă privește atracția sau repulsia pe care un subiect o încearcă față de obiect. De exmplu, el manifestă simpatie față de un anumit lider politic. Dimensiunea cognitivă se referă la credințele față de un obiect. Subiectul crede că liderul politic simpatizat, dacă ar fi la putere, ar produce o anumită transformare socială. Componenta conativă corespunde intențiilor subiecților, raportându-se la acțiunile subiectului. El ar vota liderul politic sau ar exprima opinii favorabile acestuia.
John G. Seamon și *Douglas T. Kenrick* (1992) consideră că atitudinile se raportează la gânduri sau sentimente care orientează și se exprimă în comportament. Atitudinile influențează calea „procesării" informației sociale (p. 603). Ei apreciază că atitudinile au în componența lor patru elemente:

- cognitive (credinţe, gânduri sau idei);
- afective (sentimente, reacţii emoţionale);
- intenţionale (decizii, hotărâri);
- comportamentale (acţiuni propriu-zise).

Ei preiau ideea lui *P.G. Zimbardo* şi *M.R. Leippe*, conform căreia cele patru comportamente ale atitudinii acţionează într-un *sistem al atitudinii*, pe care îl prezentăm în schema următoare:

Caracterul de sistem al atitudinii a fost evidenţiat şi de Festinger, Heider, Rosenberg, Roth (W. Huber, 1992, p. 88).

Abordarea atitudinii „ca sistem" presupune că ceea ce observăm direct în comportamentul unei persoane nu este determinat de elementele atitudinii şi funcţiile acesteia, considerată izolat, ci este rezultatul interdependenţei componentelor ei.

Atitudinea rezultă din interacţiunea proceselor psihice, pe de o parte, şi schimbul între individ şi mediul său socio-cultural, pe de altă parte. Atitudinea are o structură dinamică, un echilibru evolutiv. Deci, ea se caracterizează, din timp în timp, printr-o anumită libertate şi printr-o deschidere faţă de mediul său. Stabilitatea şi integrarea nu ating acelaşi nivel la toţi indivizii. De obicei, adulţii realizează o integrare mai înaltă decât copii (A. Vergote, 1966, p. 161).

După A. Vergote, unul din scopurile principale ale psihologiei religiei este, pe de o parte, să *poată evidenţia semnificaţiile şi invenţiile latente care fac parte din religia trăită* de individ, despre care el nu are întotdeauna o conştiinţă clară; pe de altă parte, este să examineze *cum aceste semnificaţii şi intenţii se organizează şi formează o structură a religiei personale*, deci se constituie în atitudini religioase la nivel de personalitate (1987, pp. 15-19).

Oser şi Gmunder consideră gândirea religioasă ca fiind una dintre cele mai complexe şi mai înalte forme ale gândirii umane, deoarece ea presupune o viziune de ansamblu asupra existenţei şi cunoaşterii. Trăsăturile ei dominante se raportează la considerarea diversităţii şi a contrariilor vizând unificarea lor, calităţi care se regăsesc şi în atitudinile religioase.

În acelaşi timp, particularităţile reprezentative pentru atitudinile creative se referă la dispoziţia spre multiplicitate şi complexitate în cunoaştere, acceptarea contradicţiilor şi ambiguităţii, orientarea spre diversitatea lumii şi preocuparea de a realiza lucruri noi şi originale.

Originalitatea şi noutatea în calitatea lor de trăsături distinctive ale creativităţii le regăsim cu predilecţie în revelaţiile mistice ca şi în cele ştiinţifice.

Obiective

Studiul comparativ al atitudinilor religioase şi al celor creative

Pentru atitudinile religioase am luat în considerare:
- gradul de valorizare
- tipul orientării religioase (intrinsecă, extrinsecă, interogativă)
- modul de raportare la activitatea ştiinţifică.

Am selecţionat acele atitudini creative care au reieşit a fi cele mai însemnate pentru persoanele înalt creatoare investigate în cadrul unor cercetări anterioare în scopul comparării lor cu atitudinile creative.

Ipoteze

Presupunem că:
1) La persoanele înalt creatoare, atitudinile religioase, prin comparaţie cu alte tipuri de atitudini şi valori, se vor situa pe primele locuri.
2) Orientările religioase intrinsecă şi interogativă, se dovedesc a fi mai reprezentative pentru persoanele înalt creatoare decât orientarea religioasă extrinsecă.
3) La persoanele înalt creatoare, credinţa religioasă constituie unul dintre factorii favorabili ai creaţiei ştiinţifice.
4) Între orientările religioase, intrinsecă şi interogativă, pe de o parte, şi atitudinile creative, pe de altă parte, există corespondenţe.
5) Între atitudinile religioase (orientarea intrinsecă) şi atitudinile creative există concordanţă.

Lotul de subiecţi

Este constituit din *95* de *personalităţi creatoare* deosebit de valoroase prin rezultatele lor în activitatea ştiinţifică. Ele au fost alese din următoarele trei ***domenii***: *fizică* (N=*31*), *medicină* (N=*35*) şi *istorie* (N=*29*).

Metodele cercetării

Am folosit metoda anchetei bazate pe mai multe tipuri de chestionare.

1. Chestionarul A.-V.-S. („A Study of Values" al lui *G.W. Allport* şi *P.E. Vernon* adaptat de *R.-H. Shevenell* pentru populaţia din Canada).

Allport arată că o valoare este o credință pe care se poate baza o persoană în alegerile ei. Valoarea ei este astfel considerată ca o dispoziție cognitivă, motorie și înainte de toate profund esențială.

Allport a preluat de la Spranger cele șase tipuri de valori, în raport cu care a stabilit și tipurile psihologice (G.W. Allport, 1991, p. 229-302).

- *Tipul teoretic*. Interesul dominant al omului care aparține acestui tip este descoperirea *adevărului*. Pentru atingerea acestui scop are o atitudine „cognitivă" caracteristică, una care caută asemănări și diferențe, renunță la judecăți referitoare la frumusețea sau utilitatea obiectelor și caută numai să observe și să raționeze. Deoarece interesele „omului teoretic" sunt empirice, critice și raționale, el este în mod necesar intelectualist, în mod frecvent savant sau filosof. Scopul său principal în viață este *să-și ordoneze și să-și sistematizeze cunoașterea*.
- *Tipul economic*. Caracteristic acestui tip este interesul pentru ceea ce este util. Având inițial la bază satisfacerea trebuințelor corporale (autoconservarea), *interesul pentru utilitate* se dezvoltă, pentru a cuprinde chestiunile practice și lumea afacerilor - producția, comerțul, consumul bunurilor, realizarea operațiilor de credit și acumularea unei bogății palpabile. Acest tip este în întregime „practic".
- *Tipul estetic*. Omul de tip estetic are drept valoare supremă *forma și armonia*. Fiecare experiență singulară este judecată din punctul de vedere al grației, simetriei sau corespondenței. El privește viața ca o diversitate de evenimente; fiecare impresie singulară este savurată de dragul ei însăși. Nu este necesar să fie un artist creator și nici un decadent; el este estetic dacă își găsește interesul principal în momentele artistice ale vieții.
- *Tipul social*. Valoarea supremă pentru acest tip ideal este *dragostea de oameni*, fie pentru unul sau mai mulți, fie conjugală, filială, prietenească sau filantropică. Omul social consideră ceilalți oameni ca scopuri și, de aceea, el însuși este bun, simpatetic și altruist. În forma sa cea mai pură, tipul social este *altruist* și tinde să se apropie mult de atitudinea religioasă.
- *Tipul politic*. Omul de tip politic este interesat în primul rând de *putere*. Activitățile sale nu se află în mod necesar în câmpul îngust al politicii, dar oricare ar fi vocația sa, el se trădează pe sine ca *Machtmensch*. În general, conducătorii din orice domeniu plasează foarte sus valoarea puterii. Competiția și lupta joacă un mare rol în viață. Există unele persoane la care dorința pentru putere se exprimă direct și foarte puternic, ele dorind înainte de toate *putere personală, influență și renume*.
- *Tipul religios*. Valoarea supremă pentru omul de tip religios poate fi numită *unitate*. El este mistic și caută să înțeleagă cosmosul ca întreg și să se raporteze pe sine la această totalitate cuprinzătoare. Spranger definește omul religios drept unul „a cărui structură mentală este permanent îndreptată spre crearea unei experiențe cu valoarea cea mai înaltă și absolut satisfăcătoare". Unii oameni de acest tip sunt „mistici imanenți", adică își găsesc experiența religioasă în afirmarea vieții și participarea activă la ea. Îl interesează *ordinea, unitatea, măreția universului, precum și misterele vieții* de care este fascinat. Spranger vorbește de un misticism imanent, în sensul că în toate și peste tot îl vede pe Dumnezeu, și de un misticism transcendent, deoarece se caută pe sine în divinitate prin ascetism și meditație.

2. Pentru determinarea *tipurilor de orientare religioasă*, am adaptat, împreună cu profesorul J.-M. Jaspard (Directorul Centrului de Psihologia Religiei de la Universitatea Catolică din Louvain-La-Neuve), un chestionar după G.D. Batson și L. Ventis (1982). Acest chestionar conține 29 de itemi privind:

a) *orientarea religioasă intrinsecă* (9), (situație în care adecvarea la valorile religioase se face dintr-un interes nemijlocit pentru acestea, credința religioasă a persoanei fiind autentică);
b) *orientarea religioasă extrinsecă* (11), persoana împărtășește idei și valori religioase, participă la manifestări religioase pentru a-și satisface alte interese decât cele propriu-zis mistice (de exemplu să aibă unele avantaje, sau să întâlnească persoane care ar putea să o ajute în anumite privințe);
c) *orientarea religioasă interogativă* (9) se referă la întrebări și căutări personale adresate religiei prin raportarea la marile probleme ale umanității.

3. Chestionar referitor la *relația între credința religioasă și creativitate*. A fost elaborat de M. Roco și J.-M. Jaspard în 1993. Se au în vedere șapte direcții:
- originea creativității umane;
- inspirație științifică și credință religioasă;
- atitudinea față de Dumnezeu în momente dificile;
- atitudinea față de Dumnezeu în momente de bucurie;
- știință și religie;
- atitudinea lui Dumnezeu față de creația umană;
- responsabilitatea morală pentru creația științifică.

Chestionarul cuprinde 21 de întrebări.

4. *Chestionar de atitudini creative*. Elaborat de M. Roco și J.-M. Jaspard. Conține 50 de itemi privind 15 atitudini creative, cele care au reieșit ca fiind specifice persoanelor înalt creatoare în cadrul unor cercetări anterioare (M. Roco, 1992).

Cele 15 atitudini creative sunt:
- nivel energetic ridicat;
- capacitate de mobilizare și concentrare;
- argumentarea ideilor;
- orientarea spre nou;
- independența și autonomia;
- diversitatea intereselor;
- valori morale;
- finalizarea ideilor;
- asumarea riscului;
- nonconformismul;
- încredere în forțele proprii;
- atracție față de problemele dificile;
- orientare spre viitor;
- valori spirituale;
- valori practice.

Scala de minciuni conține 5 itemi.

5. Chestionar referitor la *atitudinea față de fenomene și practici parapsihologice* (M. Roco și J.-M. Jaspard). Itemii chestionarului (21) solicită subiecților să-și exprime atitudinea față de șapte fenomene parapsihologice:
- horoscop;
- reîncarnare;
- numerologie;
- telepatie;
- spiritism;
- ghicit;
- bioenergie.

Sunt prevăzute trei nivele de investigare a atitudinii : cunoaştere (informare), opinie (acord sau credinţă) şi experienţă (practicare).

Pentru chestionarele 2-5 există acelaşi mod de a răspunde la întrebări. Cele cinci posibilităţi de răspuns sunt:

„Cu totul neadevărat pentru mine"
„Neadevărat pentru mine"
„Mediu adevărat pentru mine"
„Adevărat pentru mine"
„Cu totul adevărat pentru mine"

Rezultate :

Tabel 1. - Ierarhia valorilor personale

Loturile de subiecţi	Tipologia valorilor					
	Tip Religios	Tip Teoretic	Tip Estetic	Tip Social	Tip Politic	Tip Economic
	I	II	III	IV	V	VI
FIZICIENI (N=31)	90	80	60	40	30	30
MEDICI (N=35)	80	70	60	60	50	40
ISTORICI (N=29)	100	70	70	50	50	10
Valorile medii pt. cele 3 grupuri (N=95)	90	73	63	50	43	26

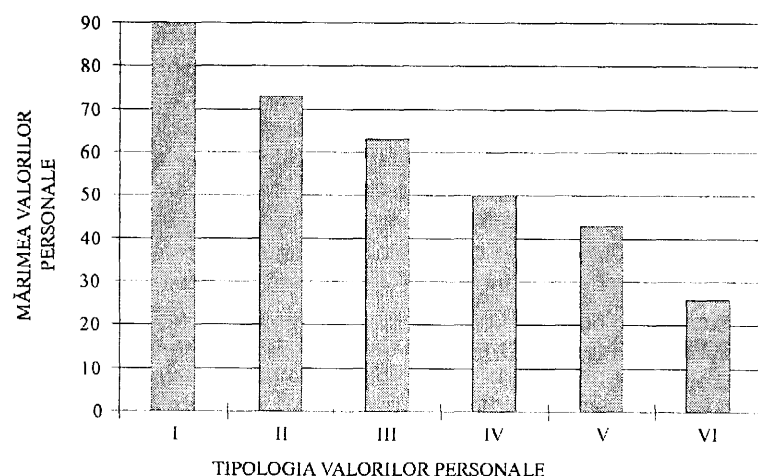

Figura 1

Tabel 2. - Orientări religioase

Loturile de subiecţi	Atitudini religioase		
	Orientare intrinsecă	Orientare interogativă	Orientare extrinsecă
	I	II	III
FIZICIENI (N=31)	66	56	48
MEDICI (N=35)	74	62	42
ISTORICI (N=29)	78	58	34
Valorile medii pt. cele 3 grupuri (N=95)	73	58	41

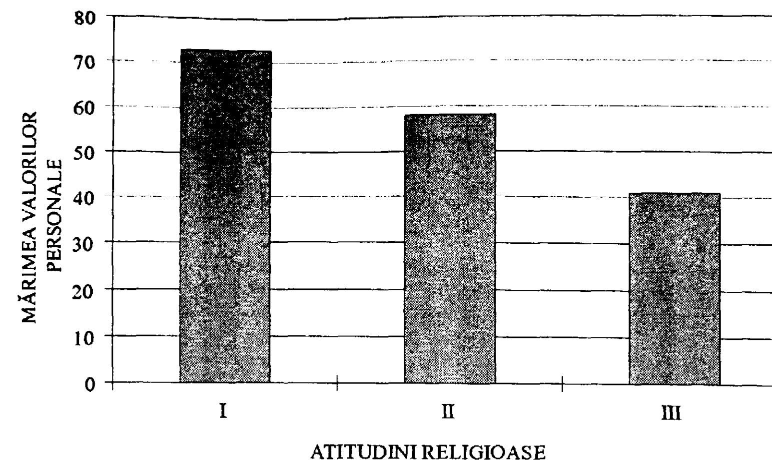

Figura 2

Tabel 3. - Credinţa religioasă şi creativitatea

Direcţiile de investigare ale relaţiei credinţă şi creativitate		Loturile de subiecţi			
		FIZICIENI (N=31)	MEDICI (N=35)	ISTORICI (N=29)	Valorile medii pt. cele 3 grupuri (N=95)
I. Credinţa în Dumnezeu este o garanţie pt. a nu folosi în scopuri distructive rezultatele creaţiei ştiinţifice	I	80	98	98	92
II. Exprimarea mulţumirii şi a recunoştinţei faţă de Dumnezeu pentru realizările creatoare personale	II	76	96	90	87
III. Dumnezeu este mulţumit când oamenii reuşesc în activităţile lor creatoare	III	75	96	90	87
IV. Inspiraţia este influenţată de credinţa în Dumnezeu	IV	76	88	82	82
V. Credinţa religioasă ajută pe oamenii de ştiinţă să fie creativi, în nici un caz nu împiedică creaţia ştiinţifică	V	71	84	80	78
VI. Creativitatea umană este de origine divină („har divin")	VI	70	86	80	78
VII. Momentele dificile din activitatea creatoare pot fi depăşite cu ajutorul lui Dumnezeu	VII	65	85	72	74
Valorile medii ale notelor pt. cele 7 direcţii		73	90	84	82

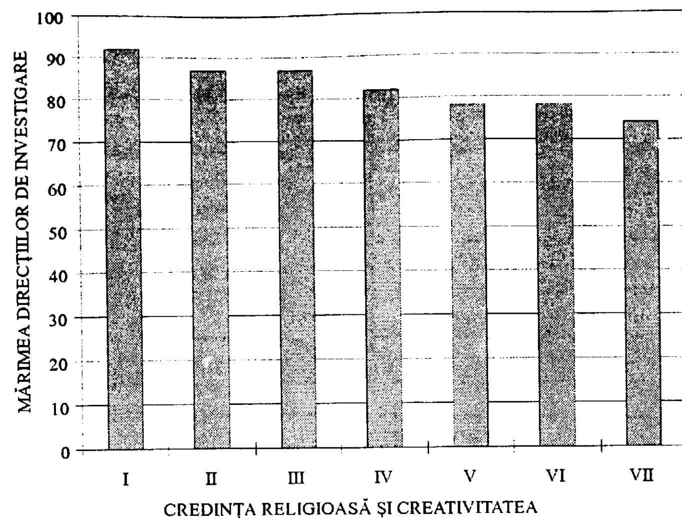

Figura 3

Tabel 4. - Atitudini creative

Tipologia atitudinilor creative		Loturile de subiecţi			
		FIZICIENI (N=31)	MEDICI (N=35)	ISTORICI (N=29)	Valorile medii pt. cele 3 grupuri (N=95)
1. Valori morale	I	84	86	86	85
2. Diversitate a intereselor	II	80	94	80	84
3. Nivel energetic ridicat	III	82	83	83	83
4. Finalizarea ideilor, proiectelor	IV	80	90	80	83
5. Capacitate de mobilizare, concentrare	V	77	88	80	81
6. Valori spirituale	VI	79	86	79	81
7. Argumentarea ideilor	VII	78	86	76	80
8. Orientarea spre un viitor foarte îndepărtat	VIII	74	85	82	80
9. Asumarea riscurilor	IX	79	85	76	80
10. Atracţia faţă de problemele dificile	X	80	85	77	80
11. Independenţă şi autonomie	XI	74	84	78	79
12. Orientarea spre nou	XII	78	84	76	79
13. Nonconformism	XIII	75	81	76	77
14. Încredere în forţele proprii	XIV	73	72	79	74
15. Valori practice (utilitarism)	XV	56	60	54	53
Valorile medii ale notelor pt. cele 14 atitudini creative (fără valori practice)		77	84	79	80

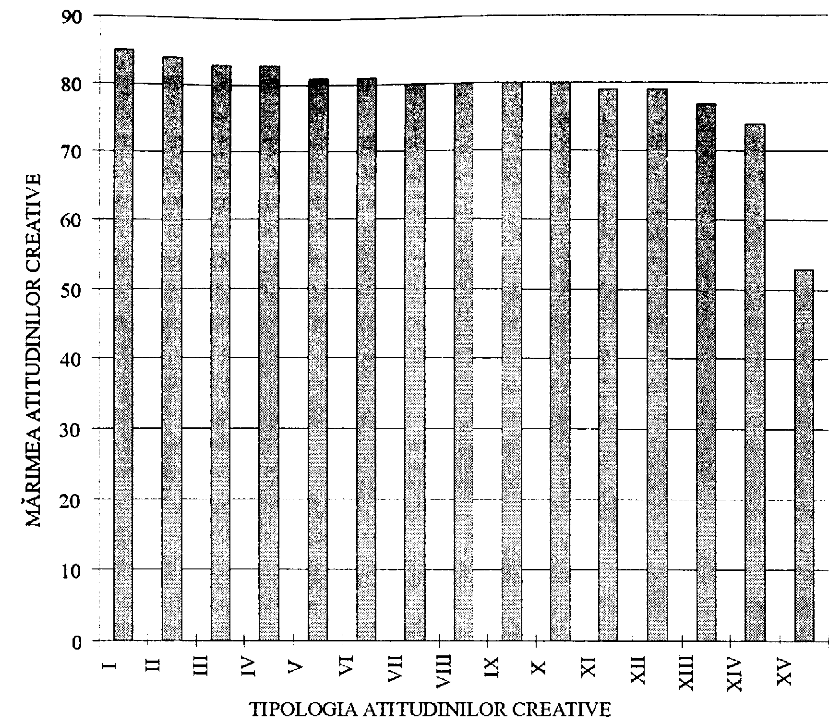

Figura 4

Tabel 5a. - Fenomene şi practici parapsihologice

Fenomene şi practici parapsihologice		Loturile de subiecţi			
		FIZICIENI (N=31)	MEDICI (N=35)	ISTORICI (N=29)	Valorile medii pt. cele 3 grupuri (N=95)
1. Telepatie	I	76	80	74	78
2. Bioenergie	II	66	60	62	63
3. Horoscop	III	46	48	52	48
4. Reîncarnare	IV	48	50	36	45
5. Spiritism	V	42	36	38	38
6. Ghicit	VI	30	28	34	30
7. Numerologie	VII	36	24	20	26

Tabel 5b.

Nivelurile de exprimare a atitudinii faţă de fenomene, practici parapsihologice		Loturile de subiecţi			
		FIZICIENI (N=31)	MEDICI (N=35)	ISTORICI (N=29)	Valorile medii pt. cele 3 grupuri (N=95)
Cunoaştere (informare)	I	46	52	64	54
Opinie (credinţă)	II	32	36	40	36
Experienţă (practicare)	III	22	25	31	27

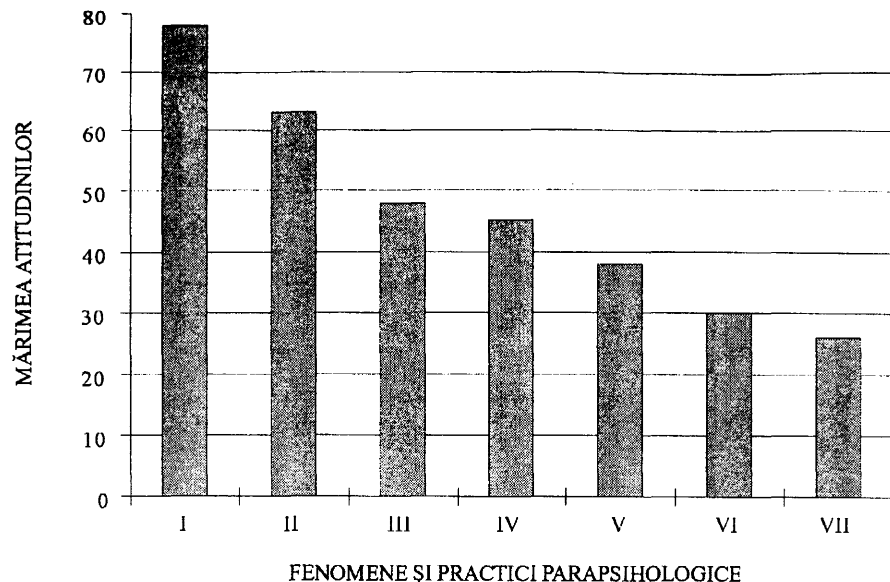

Figura 5A

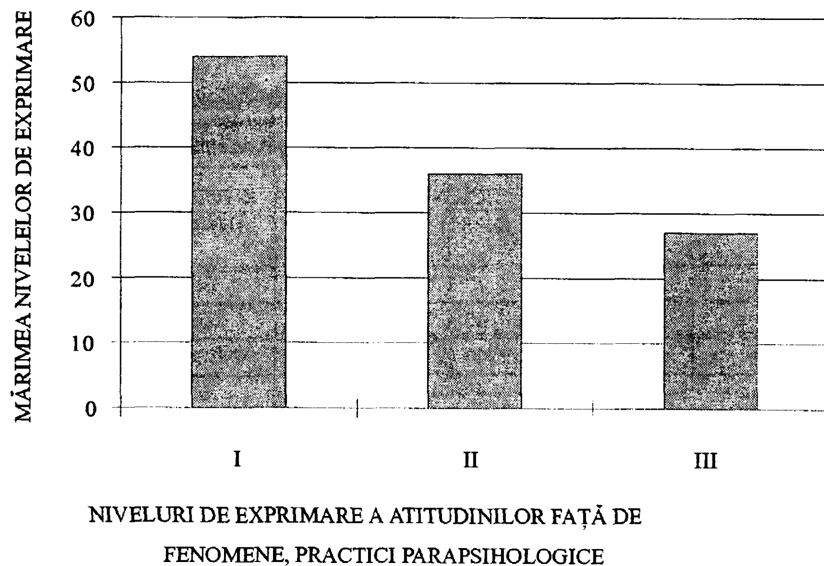

Figura 5B

Cuantificarea variantelor de răspuns s-a făcut cu note de la 1 la 5, care apoi au fost transformate în centile % prin raportarea notei obţinute la valoarea maximă ce s-ar putea obţine. De exemplu, dacă persoana a obţinut 3,7 puncte, echivalentul acestei note în centile este de 74.

Pentru chestionarul de valori al lui Allport-Vernon, există o grilă specială de transformare a notelor în centile.

Interpretarea rezultatelor şi concluzii

Este de menţionat că diferenţele între subiecţi au fost pentru unele probe însemnate. Noi am luat în consideraţie valorile medii, la nivel de profesori şi per total, deoarece am intenţionat să cunoaştem *tendinţele*.

Am considerat că atitudinile-valori investigate se pot raporta la atitudini ca sistem având astfel o deosebită forţă în orientarea persoanei.

Aşa cum arătau autorii chestionarului A.-V.-S., mărimea valorilor în sine este mai puţin relevantă, ceea ce contează este raportul dintre valori.

Notele din tabelul 1 şi figura 1 relevă că *atitudinile religioase se află pe primul loc (90 centile), în comparaţie cu celelalte cinci, fiind confirmată ipoteza numărul 1.*

Este de remarcat faptul că *tipul teoretic* (73 centile), care ocupă locul secund în ierarhia valorilor personale ale creatorilor investigaţi de noi, dezvăluie o persoană „intelectualizată", cu înclinaţie spre analiză, cercetări empirice, verificări.

Pe locul trei se află *tipul estetic* (63 centile), indicând preferinţa creatorilor pentru formă şi armonie.

Am fost oarecum surprinşi să constatăm că pentru *tipul social* se obţine un punctaj de numai 50 de centile. Teoretic, ne-am fi aşteptat ca acest tip să obţină un punctaj mai mare, deoarece el se referă la dragostea faţă de oameni. Una din explicaţiile posibile ar fi că persoanele creatoare investigate de noi sunt într-o foarte mare măsură centrate pe obiectul cunoaşterii, ignorând mai mult sau mai puţin intenţionat factorii subiectivi, de natură emoţională, care ar putea să afecteze obiectivitatea cercetărilor. De fapt, punctajul foarte mare pentru *tipul teoretic* vine în sprijinul acestei explicaţii.

Tipul politic se situează pe locul penultim în ierarhia valorilor personale cu un punctaj de 43 centile, arătând dezinteresul acestor persoane pentru dominarea celorlalţi. Competiţia nu are în vedere obţinerea unor performanţe care să-l plaseze înaintea altora în plan social. Asemenea persoane se iau la întrecere cu ele însele pentru a face lucrurile mai bine, neavând prea mulţi „rivali" în această direcţie.

Punctajul pentru *tipul economic*, 26 centile, relevă dezinteresul persoanelor înalt creatoare pentru valorile materiale cu pregnant caracter utilitarist. Rezultatele obţinute pentru „valorile practice" din chestionarul pentru atitudini conduc spre aceeaşi idee. Valoarea centilelor pentru 14 din atitudinile creative este de *80*, în timp ce pentru valorile practice s-au înregistrat doar *53* de centile.

La toţi aceşti subiecţi *predomină orientarea religioasă intrinsecă* (tabel 2 şi figura 2). Factorii care au cea mai mare însemnătate au reieşit a fi următorii: „Timp pentru rugăciune şi meditaţie", „Asimilarea convingerilor religioase în viaţa cotidiană", „Simţirea prezenţei lui Dumnezeu", „Credinţa religioasă se află la baza activităţii personale", „Religia răspunde la multe din întrebările esenţiale ale omului".

Punctajele obţinute pentru *orientarea religioasă interogativă* o plasează mult în urma celei intrinseci şi *infirmă parţial ipoteza numărul doi*. Factorii cu cea mai mare pondere sunt: „Atunci când mă întreb care este sensul vieţii mă gândesc la religie", „Pentru evoluţia mea religioasă întrebările sunt mai importante decât răspunsurile", „Momentele de mare cumpănă sau schimbare îmi modifică credinţa religioasă".

Orientarea religioasă extrinsecă se află pe ultimul loc, cu 41 de centile. Consemnăm ca factori mai importanţi: „Religia te ajută pentru consolarea nereuşitelor", „Scopul rugăciunii este să ai o viaţă mai calmă, fericită", „Ne rugăm pentru că aşa am fost învăţaţi".

Între orientarea religioasă intrinsecă şi scorul global obţinut la atitudini creative există concordanţe, notele fiind apropiate, atât individual, cât şi pe ansamblul lotului de subiecţi.

Rezultatele obţinute la chestionarul privind relaţia *între credinţa religioasă şi creativitate* pun în evidenţă faptul că pentru toate direcţiile investigate *există o înaltă corespondenţă* (tabel 3, figura 3), ceea ce *confirmă ipoteza numărul trei*.

Datele obţinute confirmă că la persoanele înalt creatoare *orientarea religioasă intrinsecă este în concordanţă cu atitudinile creative*.

Pentru toate atitudinile creatoare se obţin note foarte mari, peste 70 centile, cu excepţia atitudinii care se referă la valorile practice (utilitarism).

Persoanele înalt creatoare au atitudini favorabile doar faţă de două din fenomenele paranormale (parapsihologice) prezentate, şi anume pentru telepatie şi bioenergie, despre care se cunosc mai multe lucruri pe baze ştiinţifice. Chiar şi pentru aceste două aspecte, interesul se manifestă în planul cunoaşterii şi al opiniei (credinţei), nu şi în cel al experienţei nemijlocite.

Concluzia finală este că *persoanele înalt creatoare pun pe primul loc valorile religioase în ierarhia valorilor personale, au o motivaţie religioasă intrinsecă, situată la acelaşi nivel cu atitudinile creative. Pentru persoanele înalt creatoare, credinţa religioasă este unul dintre factorii favorabili ai creaţiei ştiinţifice.*

Bibliografie

ALLPORT, W.G., *The individual and his religion. A psychological interpretation*. New York, MacMillan, 1953.

ALLPORT, W.G., *Structura şi dezvoltarea personalităţii* (traducere), Bucureşti, E.D.P., 1991

BATSON, G.D., VENTIS, L., *The religions experience. A social psychological perspective*. New York & Oxford, Oxford University Press, 1982.

BERDIAEV, N., *Sensul Creaţiei: Încercare de îndreptăţire a omului* (traducere), Bucureşti, Humanitas, 1992.

BOLOGA, L., *Psihologia vieţii religioase. Contribuţii la studiul structurii şi evoluţiei vieţii religioase individuale pe bază de cercetări statistice*, Cluj, Cartea Românească, 1930.

ELIADE, M., *Traité de l'histoire des religions*, Paris, Payot, 1959.

ELIADE, M., *La sacré et le profane*. Paris, Gallimard, Coll. Idées, 1965.

ELIADE, M., *Dialogues avec le sacré*. Paris, Ed. N.A.D.P., 1987.

EINSTEIN, A., *Cum văd eu lumea : O antologie*, Bucureşti, Humanitas, 1992.

JASPARD, J.M., *Psychologie religieuse*, in: MATHON, G. *et all*. (Ed.), *Encyclopédie Catholocisme hier, aujourd'hui, demain*, Paris, Letouzey et Ane, 1989, t. XII.

JASPARD, J.M., *Medieri simbolice în atitudinea religioasă* (traducere), „Psihologia", 1994, nr. 1.

JUNG, C.G., *Psychologie et religion*. Paris, Buchet-Chastet, 1958.

JUNG, C.G., *Essais sur la symbolique de l'esprit*. Paris. Editions Albin Michel S.A, 1991.

HUBERT, W., *Introduction à la psychologie de la personnalité*, Liège, Mardaga, 1992.

MALONY, N.H. (Eds), *Psychology of religion*, Michigan, Baker Book House, 1991.

OSER, F., GMUNDER, P., RIDEZ, L., *L'homme, son developpment religieux*, Paris, Cerf, 1991.

ROCO, M., *Influence of cultural and religious background on creativity. Comparison between Belgian and Romanian*, Brussels, European Communities, 1994.

ROCO, M., *Models of creative personality*, XXVth International Congress of Psychology, Brussels, July 19-24, 1992 (Abstracts).

ROCO, M., *Creativity and religion and Religious values and attitudes of Romanian students, IVth European Congress of Psychology*, July 2-7, 1995, Athens, Greece (Abstracts).

SEAMON, J.G., and KENRINCK, D.T., *Psychology*, New Jersey, Prentice Hall, Englewood--Cliffs, 1992.

THOMAS, R., *Les attitudes* in MATHIEU, J., THOMAS, R., (Eds), *Manuel de Psychologie*, Vigot, 1985.

VERGOTE, A., *Psychologie religieuse*, Bruxelles, Dessart, 1996.

VERGOTE, A., *Religion, foi, incroyance. Étude psychologique*. Bruxelles, Mardaga, 1987.

WILSON, C.W., *Extrinsic religions' values and prejudice*, in: „J. of Abnormal and Social Psychology", 60.

WULFF, D.M., *Psychology of religion. Classic and Contemporary views*, New York, J. Wiley & Sons, 1991.

INDIVID ŞI MODELARE PSIHOSOCIALĂ

Condiționarea psihologică a câmpurilor relaționale interindividuale și intergrupale

Mihai Golu

Factorul psihologic – o expresie de complezență ?

Dacă este adevărată afirmația că nimic din organizarea psihică internă a omului nu se realizează și nu se produce în afara unei condiționări și medieri sociale, atunci tot atât de adevărată trebuie să fie și reciproca : nimic din ceea ce este social nu poate fi conceput în afara unei baze și condiționări psihologice. La nivelul omului, socialul și psihologicul se întrepătrund și se intercondiționează atât de strâns, încât orice tendință de a le disocia și a le privi în sine, fiecare ca suficient sieși, sau tendința de a reduce unul la celălalt (sociologism sau psihologism) nu poate duce decât la interpretări și concluzii incomplete și adesea eronate. Singura paradigmă aptă a permite surprinderea complexității acestei realități specifice – pe care o putem numi *psihosocială* – atât la nivel individual, cât și la nivel grupal sau comunitar, este *paradigma complementar-relativistă*. În lumina acesteia, în analiza și interpretarea structurilor psihocomportamentale trebuie să se introducă în mod necesar criterii și argumente oferite de sociologie, iar în analiza socialului să se introducă criterii și argumente oferite de psihologie. Numai procedând astfel, științele despre om și societate se leagă într-o schemă logico-operațională și epistemologică unitară, cu valențe interpretativ-explicative superioare.

În lumina celor de mai sus, din partea psihologului devine legitimă și acceptabilă cerința ca în determinismul general al fenomenelor și proceselor sociale, care este un determinism complex, eterogen și neunivoc, să se includă și o componentă psihologică. Aceasta trebuie de altfel să-și găsească locul nu numai în planul cunoașterii teoretice, ci și în planul politicii, în măsura în care se dorește ca ea să fie viabilă și credibilă. Orice măsură și acțiune politică va primi în mod implacabil și permanent o evaluare psihologică, prin prisma raportării la așteptările, dorințele și motivațiile proprii indivizilor și grupurilor sociale. Din punctul de vedere al șanselor de reușită și de eficiență, unui lider politic nu poate să-i fie indiferent faptul dacă programul său este perceput în plan psihologic ca : a) minor, lipsit de interes, de atracție motivațională ; b) opus așteptărilor și intereselor majoritare sau unui important grup social ;

c) congruent sau rezonant cu interesele majorităţii. Tot psihologic vorbind, nu poate fi definit un bun lider politic acela care nu ţinteşte ca prin programul oferit să atragă de partea sa majoritatea populaţiei.

Dintotdeauna, dinamica evoluţiei şi construcţiei sociale ne apare ca rezultantă a balanţei dintre proiectele şi programele „teoretice" şi modul de integrare psihologică a lor, în conştiinţa şi trăirea individuală şi colectivă. Ceea ce face, până la urmă, ca orice program politic şi social să fie imperfect şi criticabil, este tocmai *factorul psihologic,* concretizat în acest caz în marea eterogenitate şi diversitate a structurilor motivaţionale, afective şi aspiraţionale la nivel individual şi grupal (diferenţele interindividuale şi intergrupale). Cu cât discrepanţa dintre motivaţia proprie şi conţinutul programului este mai mare, cu atât, psihologic, se amplifică atitudinea de respingere şi reacţia manifestă de abolire a lui. În acelaşi timp, cu cât conţinutul programului dat corespunde mai bine şi mai focalizat motivaţiilor anumitor grupuri sau categorii sociale, cu atât el devine sursă de invidie, suspiciune şi intoleranţă (ură) pentru membrii celorlalte grupări şi categorii care se percep ca defavorizate, persecutate, frustrate. Observăm, aşadar, că factorul psihologic nu este o expresie de complezenţă, o vorbă goală, lipsită de conţinut şi nici un epifenomen care să însoţească pasiv, ca o umbră, viaţa şi procesele sociale, ci o entitate energetico-informaţională reală, cu influenţe profunde, reglatorii sau entropice, asupra raporturilor dintre indivizi şi grupuri, asupra stabilităţii, coeziunii şi echilibrului sistemului social global.

Împletirea inextricabilă dintre psihologic şi social determină natura *dublă* şi *contradictorie* atât a structurii psihice, la nivel individual, cât şi a structurii sociale, la nivel grupal. Prin specificul său, „psihologicul pur" generează în sfera conştiinţei de sine, a Eului, tendinţa şi exigenţa de *unicitate* şi *exclusivitate;* pe de altă parte, „socialul pur", de asemenea prin specificul său, generează tendinţa şi exigenţa omogenizării, fuziunii, asimilării individualităţii în comunitate. Cele două tendinţe fiind opuse şi antagonice, soluţia optimizatoare, cu semnificaţie evolutivă, nu poate fi întemeiată pe formula „ori-ori", „sau-sau" (ori psihologicul, ori socialul), ci numai pe schema de compromis „şi-şi" (şi psihologicul, cu individualul şi unicitatea, şi socialul, cu grupalul şi comunitatea). Se constituie astfel structurile mixte şi contradictorii *psihosociale,* în plan individual, şi *socio-psihologice,* în plan grupal, comunitar. În virtutea logicii interne a acestor structuri, individul, oricât ar fi de egocentric, conştientizează implicarea socialului în determinismul său psihocomportamental şi dependenţa realizării personale de contextul social, de exigenţele, criteriile şi etaloanele valorice pe care le impune acesta, iar sistemul social global, oricât s-ar considera de extraindividual şi de supraordonat este obligat să realizeze că programele şi finalitatea acţiunilor sale sunt mediate şi condiţionate de psihologia indivizilor concreţi.

Individualitate şi sociabilitate

Individualitatea şi *sociabilitatea* devin dimensiuni structurale bazale ale personalităţii umane, fiecare dezvoltându-şi propriul suport motivaţional-afectiv şi propriul instrumentar cognitiv-voliţional de exprimare. Formula optimă de integrare este desigur aceea care permite un echilibru şi un control reciproc ale lor, prevenindu-se hipostazierea şi dominanţa absolută a uneia asupra celeilalte. Jocul dintre individualitate (unicitate) şi sociabilitate (comunalitate) se impune ca mecanism esenţial de reglare

a relaţiilor interindividuale şi intergrupale pe orizontală – şi a relaţiilor individului sau grupului cu autorităţile organizaţionale şi instituţionale supraordonate, pe verticală, în plan ierarhic.

Acţiunea sociabilităţii, prin componenta ei motivaţională (nevoia de altul), traduce în plan comportamental tendinţa de deschidere către ceilalţi semeni şi de afiliere-grupare. Poate că niciodată nu s-a raţionat şi nu se raţionează atât de mult în termeni de „ansambluri", „categorii", „grupări" ca astăzi, niciodată nu s-a legiferat mai mult ca acum viaţa cotidiană, pentru a face cât mai probabil (previzibil) comportamentul individual şi a-l menţine cât mai bine în interiorul aşa-numitei „fâşii de admisibilitate" (sau de siguranţă).

Normativitatea comportamentală prin specularea tendinţei de afiliere (grupare) este exacerbată şi absolutizată în regimurile politice de tip totalitar, în care libertatea individuală de „mişcare" este practic negată şi anihilată. Într-un regim democratic, pe lângă factorul normativ impus (în plan instituţional, administrativ, guvernamental) se lasă întotdeauna un *spaţiu relaţional liber*, în cadrul căruia se manifestă din plin jocul factorului spontan, non-instituţional de reglare a tendinţei de afiliere (grupare). Acesta îşi va găsi concretizarea în constituirea unei mari diversităţi de grupări şi organizaţii zise nonguvernamentale, bazate pe cele mai diferite criterii, obiective şi finalităţi. Ele alcătuiesc osatura societăţii civile, prin intermediul căreia, sociabilitatea şi comunalitatea, impuse de „prevalenţa" determinismului social al personalităţii, se relativizează, favorizându-se şi afirmarea individualităţii.

Dezvoltarea spontană a afilierii, corelată cu urbanizarea, devin generatoare de *identitate* în toate accepţiunile termenului. Numărul de legitimaţii posedate sau de cotizaţii plătite constituie un bun semn exterior (comportamental) al existenţei care-şi plonjează, paradoxal, rădăcinile sale în anonimat (Rouquette, 1995, p. 60).

Din punct de vedere psihologic, este dificil să atribuim comportamentelor de afiliere o origine unică. Ele derivă mai curând alternativ sau simultan din trei genuri de motivaţii care au în comun urmărirea unui „câştig", în sensul cel mai general al termenului:

1. ele pot exprima o căutare de identitate prin apropierea unor caractere psihosociale care marchează atât comunalitatea, cât şi diferenţa;
2. ele pot fi efectul unui calcul, individul sperând să dobândească pe această cale anumite avantaje sau agremente materiale sau morale;
3. ele pot traduce, în fine, adeziunea concretă la un ideal, angajamentul pentru o cauză şi predispoziţia la servitute.

Cele trei tipuri de motivaţii nu sunt, fireşte, singurii determinanţi ai afilierii şi, probabil, nici cei mai direcţi. Ele ne arată însă că individul este un *sistem* capabil de autoanaliză şi autodeterminare în pofida oricărei transcendenţe ce se manifestă în sfera relaţiilor umane. Aceasta înseamnă a calcula fără influenţa celor apropiaţi acel *déja-là* al sociabilităţii care presupune propria sa întărire (Rouquette, 1995, p. 107).

Experienţa comună ne arată că se aderă cel mai adesea din imitaţie sau din conformism şi mai puţin pe baza unei reflecţii personale profunde. În orice caz, procesul însuşi al afilierii induce anumite modificări psihologice în ceea ce numim „profilul de stare iniţial" al personalităţii. În primul rând, individul va conştientiza faptul că el participă sau se angajează la un schimb: el cedează o parte din voinţa şi independenţa sa contra recunoaşterii sau dobândirii etichetei („membru al"). Dar tranzacţia nu se încheie aici. De aceea, în al doilea rând, pe durata afilierii, individul va constata că trebuie să ajungă la anumite compromisuri şi să accepte anumite

constrângeri. Evident, baza aceluiaşi „contract social" oferă în contrapartidă anumite garanţii. Dar când volumul şi complexitatea „societăţilor" cresc, constrângerile, la rândul lor, se amplifică; reţeaua obligaţiilor, grila interdicţiilor reduc puţin câte puţin incertitudinea comportamentelor, facilitând astfel gestionarea lor (Chandezon, Lancastre, 1995).

În termeni de contract, analiza este simplă: dacă individul preferă afilierea izolării, gregarismul singularizării, aceasta se datorează faptului că aici el găseşte o situaţie mai bună pentru Eul său. Dar ce anume, exact? Cercetarea avantajelor nu constituie o explicaţie suficientă. Se dovedeşte că, în multe cazuri, nu este necesar de a întreprinde tu însuţi demersul pentru a profita de rezultatele sale. Olson (1978) a arătat în această privinţă că un calcul economic foarte simplu, deci foarte răspândit, prezidează logica acţiunii colective: „la ce bun să te afiliezi şi să rişti, atâta timp cât alţii o vor face în locul tău şi tu vei beneficia de rezultatele acţiunii lor" (Olson, 1978, pp. 75-76). Într-o manieră mai generală, Olson denunţă credinţa curentă potrivit căreia grupuri de persoane având interese comune tind să şi le apere. Relaţia dintre interes şi afiliere nu este necondiţionată, automată.

Se aderă rar din convingeri şi se militează şi mai puţin din conştiinţă. În cea mai mare parte a timpului, decizia de a se asocia la o cauză sau de a se înscrie într-o mişcare rezultă din influenţa mai multor factori accidentali care nu se organizează într-o structură particulară. Printre aceşti factori, frecventările şi vecinătăţile, tradiţiile şi miturile, hazardurile propagandei sau avatarurile imaginii de sine intervin fiecare în felul lor specific.

Singură sociabilitatea, ca trăsătură constitutivă bazală a personalităţii umane, în diversitatea faţetelor sale, ne permite să înţelegem de ce individul tinde să *maximizeze* apropierea, comunalitatea şi să reducă diferenţele.

Afilierea face ca *diferenţa* şi *unicitatea* să se comute de la nivelul indivizilor izolaţi la nivelul grupului. Acesta, dobândind o conştiinţă de sine, va pune în evidenţă un comportament de afirmare şi apărare a propriei identităţi în raport cu celelalte grupuri. Corespunzător, indivizii îşi vor defini atitudinea şi comportamentul unul faţă de altul prin prisma conştiinţei de apartenenţă la grup. Or, în funcţie de natura criteriilor de afiliere şi a finalităţii, relaţiile dintre grupuri nu sunt numai de complementaritate şi convergenţă, dar şi de opoziţie, divergenţă. Oricât de puternic s-ar impune dimensiunea sociabilităţii cu tendinţa sa spre omogenizare şi comunalitate, ea nu poate anula sau subordona în mod absolut dimensiunea individualităţii cu tendinţa ei specifică spre unicitate şi autodeterminare. Dimpotrivă, aceasta, graţie bazei motivaţionale proprii şi aparatului instrumental ce se creează în jurul ei, va acţiona ca o forţă activă, limitând sfera de extensie comportamentală a sociabilităţii (chiar în cadrul grupului la care aderă nu doar formal, ci afectiv, indivizii tind să-şi păstreze identitatea Eului şi s-o afirme în raporturile cu ceilalţi membri).

Având ca sens reglator închiderea spre sine a sistemului personalităţii, spre a-i conferi o cât mai pregnantă consistenţă internă şi autonomie, individualitatea va favoriza dezvoltarea unor trăsături de personalitate congruente acestui sens reglator: spiritul de independenţă, nonconformismul, circumspecţia, prudenţa, ascendenţa, autodeterminarea, prevalenţa motivaţiei personale asupra celei generale, autosecurizarea şi nu rareori narcisismul şi egoismul (Lipiansky, 1992, p. 115).

Ca urmare, spaţiul relaţional interpersonal şi intergrupal va dobândi un caracter *contradictoriu,* dinamica lui fiind puternic influenţată de jocul celor două forţe antagonice: *sociabilitatea* şi *individualitatea.*

În acest context, iese şi mai puternic în evidenţă implicarea factorilor psihologici concreţi în modelarea şi reglarea întregii reţele relaţionale în interiorul unui sistem

social dat. Delimitarea factorilor şi analiza lor prezintă nu numai o importanţă teoretică pentru elucidarea controversatei probleme a raportului psihologic-social în determinismul comportamentelor individuale şi de grup, dar şi una practică, pentru optimizarea programelor şi acţiunilor de conducere la diferite niveluri ierarhice, inclusiv la nivel social global.

Reglarea psihologică relaţională – criterii delimitative

Delimitarea acestor factori psihologici ce reglează reţelele relaţionale o putem face după trei criterii principale: a) natura modal-calitativă; b) mecanismul elaborării şi c) semnul influenţei în raport cu etalonul echilibrului şi stabilităţii vieţii sociale actuale.

Primul criteriu ne dezvăluie implicarea în modelarea-reglarea câmpurilor relaţionale a unor factori psihologici de modalităţi calitative diferite:

- *informaţionali-cognitivi* (informaţii şi cunoştinţe despre ceilalţi – indivizi sau grupuri – despre obiectivele şi scopurile prezenţei şi acţiunii lor, despre amplitudinea şi semnificaţia diferenţelor etc.; judecăţi şi raţionamente de întemeiere-justificare, de amplificare sau diminuare a distanţelor, opoziţiilor, tensiunilor etc.);
- *motivaţionali* – gradul de apropiere-intersecţie sau de disjuncţie – opoziţie între interese, dorinţe, expectaţii, aspiraţii, idealuri etc.;
- *afectivi* – trăirea pozitivă sau negativă a întâlnirii cu altul sau a reprezentării despre el;
- *volitivi* – acele mecanisme deliberativ-imperative de alegere şi opţiune între variantele incitator-agresive şi cele moderat-coabitative. Forţa acestor mecanisme se dovedeşte esenţială pentru modul de exteriorizare şi finalizare a celorlalte componente psihice.

Astfel, comportamentul relaţional va fi în permanenţă filtrat şi decantat prin cele patru modalităţi de factori psihologici, a căror interacţiune şi pondere variază într-un registru foarte întins, ceea ce face ca şi dinamica atitudinii şi comportamentului de relaţionare să capete un caracter diferenţiat şi nuanţat atât la nivel individual, cât şi grupal.

Cel de-al doilea criteriu permite să discernem între factorii psihologici *primari* şi cei *secundari.* Considerăm primare acele elemente şi structuri cognitiv-motivaţional-afective care se constituie în copilăria timpurie (până la 5-7 ani) sau pe calea experienţei directe a individului în diferite contexte relaţionale pe care le traversează. Se constată că factorii de acest gen posedă un mare grad de consolidare şi o mare forţă de influenţare, tinzând să-şi impună „punctul de vedere" în dinamica relaţionării cu cei din jur, mai ales cu cei având o altă apartenenţă de grup. (A se vedea în acest sens, forţa şi rezistenţa patternelor arhetipale, a miturilor, a ritualurilor, a prejudecăţilor şi resentimentelor.)

În categoria „secundare" includem componentele ce se elaborează mediat, după intrarea în şcoală, în contextul unui proces educaţional conceput şi desfăşurat în conformitate cu anumite principii şi norme şi subordonat atingerii anumitor obiective impuse şi validate formal (normativ) şi instituţionalizate prin anumite programe. Într-o societate prezidată de principii discriminatorii, absolutizant naţionalist-şovine sau rasiste, componentele psihologice secundare promovate vor include în ele „operatori" de accentuare a diferenţelor, de supraevaluare a propriului statut şi de subevaluare

(devalorizare) a statutului celor aparţinând altor comunităţi. Aceasta va genera şi întreţine o atmosferă relaţională fracturată, saturată de tensiuni şi surse de conflict (interetnic, interconfesional, interideologic, interpolitic).

Într-o societate democratică avansată, aşa cum găsim în ţările occidentale dezvoltate, procesul de formare-modelare psihologică a indivizilor are la bază principiul *„toţi diferiţi, toţi egali"*, care urmăreşte să îmbine într-o structură echilibrată atât latura particularizării-individualizării, cât şi pe cea a complementarităţii - celălalt, deşi diferit, este egal cu mine, ambii fiind membrii aceleiaşi comunităţi umane.

În fine, cel de-al treilea criteriu pune în evidenţă existenţa a două categorii de factori psihologici: a) cu *influenţă pozitivă* şi b) cu *influenţă negativă*. Din prima categorie fac parte: informarea corectă şi obiectivă, înţelegerea, raţionalitatea, evaluarea realistă, autocontrolul, stabilitatea emoţională etc. Prezenţa şi acţiunea acestora la nivel de masă ar fi un ideal de atins, ele favorizând constituirea unei reţele relaţionale eliberate de tensiuni, aversiuni şi conflicte, ceea ce s-ar traduce într-o stare de bine (confort) psihologic generalizată.

Din categoria a doua fac parte: informarea eronată şi incompletă, lipsa de înţelegere faţă de altul, subiectivismul evaluărilor, supradimensionarea propriului Eu, dispreţul pentru alţii, suspiciunea şi neîncrederea, impulsivitatea (absenţa autocontrolului), instabilitatea emoţională, egoismul, ura. Permanentizarea acţiunii acestora ar transforma spaţiul relaţional interpersonal şi intergrupal într-un teren minat, pe fondul căruia tensiunile, conflictele şi confruntările s-ar ţine lanţ, generând un absolut sentiment de insecuritate.

Cum situaţiile de mai sus sunt polii extremi ai unui continuum, în realitate, viaţa socială se structurează din punct de vedere relaţional undeva într-o zonă intermediară.

Toleranţa şi intoleranţa - factori ai dinamicii relaţionale

Din punctul de vedere al asigurării unui echilibru şi stabilităţi optime ale sistemului social global, devine imperios necesară luarea în seamă şi monitorizarea (gestionarea) factorilor psihologici la nivel politic, guvernamental. Societăţile democratice contemporane tind să condenseze influenţele acestor factori în două dimensiuni cu semnificaţie axiologică supraordonată - *toleranţa* şi, respectiv, *intoleranţa* (Marc, Picard, 1989, p. 96).

Toleranţa subsumează factorii psihologici cu influenţă pozitivă asupra dinamicii relaţionale în plan interpersonal şi intergrupal, ea fiind generatoare de securitate, cooperare şi solidaritate. Se consideră că ea poate fi elaborată şi impusă în patternul comportamental atât prin educaţie, care creează motivaţii specifice şi diminuează sau înlătură eventualele prejudecăţi, suspiciuni şi resentimente, valorizând ideea pluralismului etnic, cultural şi politic, cât şi prin *norme* de conduită impuse de sus în jos, prin programe de guvernare. În anumite cazuri, latura impusă devine dominantă, toleranţa căpătând caracter de convenţionalitate, de formalism. În limbaj psihologic, aceasta se traduce în următoarea aserţiune: „Deşi nu am nici o afecţiune sau simpatie pentru X, trebuie să-mi stăpânesc aversiunea faţă de el şi să-l accept în spaţiul meu existenţial; să înlocuiesc conflictul cu coabitarea paşnică." Dacă modelarea prin educaţie reclamă un timp relativ îndelungat, iar pentru dezrădăcinarea unor tare acumulate istoriceşte (cum e cazul unor relaţii interetnice sau interconfesionale) este necesară succedarea chiar a două-trei generaţii, modelarea prin norme impuse are întotdeauna un efect mai rapid, ea creând premisele favorabile pentru atenuarea

barierelor psihologice şi pentru interiorizarea motivaţională a toleranţei. Pentru aceasta se cere însă ca principiul toleranţei să devină o permanenţă a tuturor programelor de guvernare, indiferent de partidele politice aflate la putere. Existenţa şi manifestarea unor ideologii şi a unor forţe politice cu caracter discriminativ-exclusivist devin un obstacol serios în calea procesului de generalizare şi consolidare a spiritului de toleranţă.

Datorită caracterului său complex şi multinivelar, spiritul de toleranţă nu se poate impregna instantaneu şi automat. Elaborarea lui este un proces îndelungat, stadial, etapizat. La o privire sumară, putem identifica cel puţin următoarele etape: a) informarea generală (de fond) asupra celui cu care se stabileşte relaţia (persoană individuală sau grup); condiţia: să fie cât mai completă şi obiectivă (veridică); b) formarea unei reprezentări (imagini) favorabile despre prezumtivul „partener" de relaţie, prin relevarea semnificaţiei lui pozitive „ca stimul" (el poate deveni un sprijin în anumite situaţii dificile, un apropiat, un prieten); c) comunicarea şi dialogul tranzacţional: schimb reciproc de informaţii, identificarea diferenţelor şi apropierilor (de idei, convingeri, interese); d) convenirea asupra respectării reciproce a diferenţelor şi identităţii proprii (etnice, psihologice, sociale), stabilirea principiilor şi condiţiilor de interrelaţionare şi coabitare, valorificarea apropierilor şi punctelor de convergenţă; e) exerciţiul efectiv al relaţiei: trecerea de la faza pasivă (de simplă coexistenţă spaţială) la faza activă - interacţiune, cooperare, coparticipare (acţiuni şi manifestări comune). Exerciţiul este o etapă esenţială pentru transformarea spiritului de toleranţă din simplă stare situaţională fără o rezonanţă psihologică de adâncime într-o trăsătură autentică de personalitate, care să confere constanţă şi previzibilitate atitudinilor şi comportamentelor relaţionale.

Intoleranţa este tot o dimensiune psihosocială supraordonată, cu sens acţional antagonic în raport cu toleranţa. Ea impune cenzurarea şi filtrarea spaţiului relaţional potenţial prin criterii restrictive de ordin etnic, religios, ideologic, politic etc. Corespunzător, în plan comportamental, vor fi incitate atitudinea de respingere, aversiunea, ura, confruntarea. Este evident, în acest caz, că intoleranţa devine generatoare de tensiune, instabilitate şi conflict. Iar efectul dezorganizator-destabilizator va fi cu atât mai puternic la nivel macrosocial, cu cât sfera de extindere a intoleranţei antrenează un număr mai mare de grupuri sociale. Conflictele interetnice, interpolitice, interconfesionale deschise care izbucnesc şi se manifestă în diferite zone şi ţări (vezi: Africa - Somalia, Irlanda de Nord, Orientul Mijlociu, Bosnia-Herţegovina, Algeria etc.) atestă mai mult decât convingător că intoleranţa este o forţă încă vie şi larg prezentă în viaţa socială contemporană. Aceasta ne arată că nu există o societate ideală, în care câmpurile relaţionale interindividuale şi intergrupale să fie guvernate exclusiv de spiritul de toleranţă. Pretutindeni, din varii cauze şi motive, sfera acestuia este limitată şi îngustată de opusul său - intoleranţa. Deosebirile între regimurile politice dintr-o ţară sau alta rezidă, până la urmă, în ponderea pe care o au cele două determinaţii psihosociale. Un regim democratic va acţiona consecvent în direcţia perpetuării şi asigurării supremaţiei acţionale a toleranţei, adoptând deliberat şi sistematic măsuri cu caracter preventiv şi optimizator în sfera relaţiilor interumane, la toate nivelurile de structurare şi manifestare a lor; un regim despotic, dictatorial şi exclusivist, dimpotrivă, va favoriza perpetuarea şi extinderea sferei de manifestare a intoleranţei. În acest din urmă caz, se poate produce şi o cultivare selectiv-dirijată a intoleranţei, în raport cu anumite grupuri sau comunităţi (vezi, de pildă, rasismul, şovinismul, antisemitismul, fundamentalismul religios etc.).

Finalitatea existențială : axarea pe „a avea” sau pe „a fi” ?

Un factor esențial care condiționează natura psihologică și semnul pozitiv sau negativ al tabloului relațional general într-o societate îl constituie modul dominant pe care se întemeiază finalitatea existențială. Abordând această problemă cardinală pentru sanogeneza vieții sociale, E. Fromm (1976) avea să distingă două moduri fundamentale și opuse de structurare a existenței umane: modul „a avea” („to have”) și modul „a fi” („to be”) (Fromm, 1976, p. 97). Deși, inițial, ambele moduri erau echiprobabile, poate că din anumite slăbiciuni motivaționale ale ființei umane, societatea noastră, prin liderii ei, a optat precumpănitor pentru primul mod - „a avea”. Inoculat încă din fașă, el va împinge din interior dezvoltarea personalității individului în direcția achiziției și acumulării a cât mai multor posesiuni - bunuri, obiecte, bani, titluri, pământuri, mijloace de producție etc. A avea sau a poseda cât mai mult devine echivalent cu a fi în siguranță, a avea putere, rang social, a te realiza, a deveni cineva. În același timp, aceasta duce inevitabil și la crearea sentimentului de dependență de ceea ce ai. Fără voia sa, subliniază Fromm, într-o asemenea situație, omul se simte dependent de ceva ce se află în afara sa. Ca urmare, pierderea acestora va însemna pierderea oricărei securități și pierderea de sine (uneori, pierderea vieții). Dacă eu sunt *ceea ce am,* iar ceea ce am este predispus oricând a fi pierdut, înseamnă că, atunci când se întâmplă aceasta, eu devin un nimic. „Mă tem de orice: de hoți, de schimbări economice, de revoluții, de boală, de moarte, și, de asemenea, mă tem de dragoste, de dezvoltare, de schimbare, de necunoscut. Astfel sunt permanent apăsat de grijă, suferind de o cronică hipocondrie nu numai în legătură cu sănătatea, ci în legătură cu orice pierdere din ceea ce am.” Pe un asemenea fundal psihoexistențial prind rădăcini inevitabil suspiciunea, egoismul, însingurarea, agresivitatea, ce-și vor pune puternic amprenta pe relaționarea cu ceilalți.

Relațiile interpersonale bazate pe „a avea” sunt fatalmente dificile, dure, saturate în invidii, gelozii și conflicte. În general vorbind, elementele fundamentale în relația dintre indivizii structurați motivațional pe „a avea” sunt teama, competiția și antagonismul (agresivitatea pentru a-și apăra ceea ce au sau pentru a dobândi mai mult). Această caracteristică este proprie nu numai relațiilor dintre indivizi, ci și relațiilor dintre grupuri, comunități, națiuni. E. Fromm observă că, la acest nivel, fiecare este împins de lăcomie, invidie și ură, de a acapara de la celălalt prin presiune economică, amenințare sau agresiune. Așa cum dovedește istoria, ținta au constituit-o și o constituie întotdeauna comunitățile și națiunile mai mici sau mai slabe. Chiar dacă, obiectiv, are o șansă minimă de a învinge, psihologic, națiunea agresoare va căuta război nu pentru că se află într-un impas economic, ci pentru că dorința de a avea mai mult, de a cuceri noi bogății sau teritorii este profund înrădăcinată în caracterul ei social. În asemenea situație, pacea nu poate fi decât un fenomen tranzitoriu, o perioadă de recâștigare în forță, de reconstrucție economică și militară, pentru a lua un nou ascendent asupra potențialilor competitori sau adversari.

O relație de autentică toleranță, securitate și solidaritate între oameni și o pace ca *stare permanentă* de conlucrare și armonie între națiuni sunt posibile, în concepția lui E. Fromm, numai prin înlocuirea în conștiința și caracterul social a structurii „a avea” cu structura „a fi”. În modul „a fi” dispare premisa pentru insecuritate și teama de pierdere a ceea ce nu există sau, mai precis spus, a ceea ce nu a dobândit o integrare în ființa mea afectivă. Dacă eu sunt *cine* sunt și nu ceea ce am, nimeni nu mă poate deposeda sau să-mi amenințe securitatea ori semnul (și sensul) identității mele (Fromm, 1976, pp. 98-99). Punctul meu de sprijin, centrul meu se află în mine însumi; capacitatea mea de a fi și de a exprima puterile mele esențiale sunt parte a structurii mele de caracter și depind de mine.

Evident, cerința lui E. Fromm de a înlocui complet pe „a avea” cu „a fi” este excesivă și practic irealizabilă, atâta timp cât ființa umană nu este numai spirit, ci și organism biologic, care, spre a supraviețui, are nevoie de cel puțin un minimum de condiții materiale externe - hrană, adăpost etc. Astfel încât, vrem nu vrem, „a avea” are rădăcini profunde în structura bazală a personalității și este consubstanțial cu actul apariției individului pe lume, începând să opereze în plan comportamental cu mult înaintea lui „a fi”.

Ceea ce se poate însă pretinde este conștientizarea la nivel social global a necesității de a se căuta un echilibru cât de cât viabil între cele două moduri. Analiza cazurilor individuale, considerate încă izolate și reprezentate doar de „aleși”, de „eroi”, ne demonstrează că psihologic, este pe deplin posibil ca motivația existențială să se structureze și pe modul „a fi”. Aceasta reclamă o schimbare serioasă în conținutul sistemului de valori și al sistemului educațional. Dintr-un anumit punct de vedere, morala creștină, așa cum a fost ea întruchipată de Cristos, se întemeiază pe modul „a fi”. Multe din principiile și preceptele ei ar trebui să constituie obiective permanente de atins în planul modelării conduitei practice, al relațiilor interpersonale.

Apropierea și integrarea efectivă, operațională a modului „a fi” în structura personalității nu numai că ar limita considerabil (dacă nu chiar ar înlătura definitiv) tensiunea și conflictul din câmpurile relaționale interindividuale și intergrupale, dar ar face posibilă manifestarea uneia din cele mai înalte forme ale fericirii umane - *bucuria împărtășită* sau *coparticipativă*. Nimic nu apropie și nu unește mai mult pe oameni, fără a le îngrădi individualitatea, decât împărtășirea reciprocă a admirației și dragostei pentru o persoană, a adeziunii la o idee, a emoției estetice în raport cu o piesă muzicală, cu o pictură, cu un simbol.

„Experiența împărtășită” consolidează și menține *vie* relația dintre doi indivizi; ea stă la baza tuturor marilor mișcări religioase, politice, estetice sau filosofice. Ea este însă expresia genuină a modului „a fi”, doar atâta timp cât nu-i submerg elemente ale modului „a avea” - prefăcătoria, mimarea, ipocrizia.

În concluzie, putem afirma că fenomenele de criză care-și fac apariția mai mult sau mai puțin frecvent în sfera relațiilor interumane au o puternică mediere și condiționare psihologică, ele datorându-se structurării exclusive sau preponderente a motivației existențiale pe modul „a avea”. Calea radicală de optimizare devine în acest caz apropierea modului „a fi” și transformarea lui în factor intern de contrabalansare și echilibru.

Bibliografie

CHANDEZON, G., LANCASTRE, A., *L'Analyse transactionnelle*, Paris, P.U.F., 7 ed., 1995.
FROMM E., *To Have or to Be ?*, New York, Harper & Row, 1976.
LIPIANSKI, Ed. M., *Identité et Communication. L'expérience groupale*, Paris, P.U.F., 1992.
MARC, Ed., PICARD, D., *L'Interaction sociale*, Paris, P.U.F., 1989.
OLSON, M., *Logique de l'action collective*, Paris, P.U.F., 1978.
ROUQUETTE, M., *La psychologie politique*, Paris, P.U.F., 2 ed., 1995.

Modă, capricii, folii

Pantelimon Golu

1. Ce este moda ?

Cu mai bine de o sută de ani în urmă, cel care este considerat, pe drept cuvânt, inițiatorul interpsihologiei, Gabriel Tarde, formula renumitele legi ale imitației (Tarde, 1895, pp. 211-264). Între aceste legi, un loc aparte revenea faptului că imitația variază în funcție de recența sau vechimea exemplului: fiecare societate imita, potrivit structurii sale tradiționale sau progresiste, fie modele proprii și vechi, fie modele străine și noi. În primul caz, avem de-a face cu *regimul datinei,* care este mai durabil și mai profund, în cazul al doilea cu *regimul modei,* care este mai superficial și mai puțin durabil.

Ceea ce se degaja de aici este, în primul rând, ideea că moda, ca și datina, operează la nivel global, societal și că ea este un fenomen care, prin *imitație,* se poate propaga pe o scară umană foarte extinsă, evident, fără să capete aderențe atât de adânci la mentalitatea colectivă, cum se întâmplă în cazul datinei. Ulterior, tratatele de psihologie socială, care se referă explicit la modă (Sargent, Williamson, 1959, pp. 405-537), au inclus-o, alături de propagandă, zvonuri, opinie publică, stări de mulțime, panică, isterie colectivă, în rândul fenomenelor care antrenează *conduite de masă.* Termenul se referă la conduita socială comună sau similară din partea unui larg număr de persoane, conduită care, ca natură, este *tranzitorie* sau *ciclică* și rezultă din sugestie sau din alte procese iraționale. În toate conduitele de masă, care uneori formează grupuri de tipul *„face-to-face"*, ca în cazul stărilor de mulțime, alteori nu formează asemenea grupuri, ca în cazul modei, pot fi identificați anumiți *factori situaționali obiectivi* – cum ar fi numărul de persoane implicate, vârsta, sexul, statusul lor socio-economic și etnic, conducerea, propaganda – și o serie de factori *personali, subiectivi,* cum ar fi atitudinile, valorile, interesele celor implicați în producerea fenomenului.

Moda, care, etimologic, provine din latinescul *modus*, însemnând manieră, mod, reprezintă, potrivit unor definiții clasice, „ansamblul variațiilor continui, relativ de scurtă supraviețuire, uneori doar sezoniere, variații aprobate social în îmbrăcăminte, mobilă, muzică, artă, vorbire și alte arii ale culturii" (Fairchild, 1944, p. 117). Kimball Young notează că „moda se aplică la modul prevalent în acele lucruri din cultură care sunt subiectul unor modificări periodice de formă" (Young, 1956, p. 326). Aceste elemente de definiție se regăsesc cumva și în formulări mai apropiate

de prezent: moda reprezintă un „ansamblu de atitudini și obișnuințe *trecătoare*, fenomen *tranzitoriu* (subl. ns.) de cultură, îndeosebi de estetică cotidiană, prin care se afirmă valoarea unor forme noi din vestimentație, expresie fizionomică, comportament etc. și se neagă valoarea formelor corespunzătoare mai vechi" (Popescu-Neveanu, 1978, p. 457). „Formă de comportament, prin excelență social, al indivizilor. Este un tip de convenție socială, ori fază a unei convenții cu caracter *schimbător* (subl. ns.)" (Bogdan-Tucicov ș.a., 1981, pp. 145-146). Sau, în lucrări mai recente: „moda este un ansamblu de comportamente și opinii care, într-o cultură dată, arată o preferința *temporară* pentru anumite practici expresive ale vieții sociale (vestimentație, coafură, alimentație, lectură)" (Zamfir, Vlăsceanu, 1993, p. 365).

Toate aceste formulări surprind un element comun, ce pare definitoriu pentru modă, și anume caracterul ei *trecător, schimbător, tranzitoriu,* nota ei de *provizorat.* Într-adevăr, schimbările din sfera modei se petrec uneori relativ rapid, ca în domeniul vestimentației, al design-ului automobilistic, al muzicii ușoare. În alte arii însă – cum ar fi arta, arhitectura, decorările interioare, manierele, filosofia – schimbările se petrec mai lent. Ceea ce este însă definitoriu pentru dinamismul modei este caracterul ei *ciclic.* Spre deosebire de moravuri și de datini, unde schimbările sunt mai lente, modele se produc întotdeauna *în flux.* Moda este un *ritual social* relaționat cu *mobilitatea* din societatea modernă. Ea pare să prospere în societățile care manifestă deschidere către schimbări sociale rapide, reflectând dimensiuni ale vieții și mentalității de grup și de strat social. Sunt diferențe, de exemplu, în standardele de frumusețe și de atractivitate de la o categorie socială la alta. Astfel, clasele de jos și mijlocii par a fi puternic atrase de figura feminină *plină*, cu sânii puțin acoperiți, în vreme ce clasele de sus tind a privi expunerea sânilor ca fiind distinctivă pentru caracterele vulgare (Young, *op. cit.*). Într-o cercetare recentă, consacrată reprezentării sociale a îmbătrânirii corpului și a alimentației la femeile în vârstă, autorii – Constalat Founeau A.M., Bique M., Nicolas S., Favier F. – au constatat o corelație între variabilele socio-economice (venit, profesiune), culturale (reprezentările asupra traiectoriilor identitare) și socio-afective (atitudinile preferențiale față de propriul corp și față de alimentație). Dacă imaginea corpului ideal predomină la subiecții având un venit înalt, reprezentarea despre aspectul funcțional al corpului este mai proeminentă la subiecții cu un venit mai mic, care se alimentează nu din motive de ordin estetic, ci din nevoia de a supraviețui (vezi: International Journal of Psychology 1966, p. 448).

Rapiditatea schimbării modei depinde de societatea în care mobilitatea înaltă și competiția pentru prestigiu sunt valorizate favorabil. Succesiunea rapidă a stilurilor devine necesară când straturile sociale superioare nu pot să mențină monopolurile simbolurilor statusurilor ridicate.

Așadar, a fi în ton cu moda înseamnă a te conforma la cele mai noi schimbări, iar acest lucru depinde de o serie de variabile care influențează dinamica reprezentațională a subiecților aflați în situația de a reacționa la schimbare.

2. Aspecte evolutive ale modei

Așa cum arătam mai înainte, definitoriu pentru modă este caracterul ei *ciclic,* aspectul *ondulant, fluctuant, oscilant,* în care poate fi întrevăzută o anumită *gradualitate* și *evoluție*. Faptul că moda se mișcă în *cicluri* poate fi ilustrat referindu-ne la datele privind dinamismul modei vestimentare feminine (Sargent, Williamson, 1959, pp. 466-467). Prin anii 1875, rochiile femeilor măturau podelele. Din 1875 până în 1887, ele devin

mai scurte : doar până la punctul de expunere a pantofului. Apoi ele coboară din nou până-n 1910. Procesul de scurtare porneşte gradual, până când, prin 1927, pot fi expuşi genunchii. Se revine din nou la rochiile lungi prin 1930, dar ele devin din nou scurte în 1940 până-n zilele „noii înfăţişări", în 1947, care reprezintă cea mai radicală încercare de a produce schimbări în stil. Stilul reprezintă modelul integral care implică schimbări în lungime, plenitudine, căptuşeală. Prin 1950 se produce o reîntoarcere la crinoline (fuste lungi, în formă de clopot, susţinute pe arcuri subţiri de oţel, la modă în a doua jumătate a secolului al XIX-lea) şi fuste circulare. Mai aproape de noi, se impune moda „mini", cu deliciile estetice asociate. Între timp, moda „maxi" revine, cu unele ezitări, iar, ca un compromis între cele două extreme, apare şi se menţine moda „midi".

Se observă deci, dintr-o descriere fie şi simplificată, *natura ciclică* a modei: rochiile sunt lungi, apoi scurte, apoi coboară şi urcă din nou, devin largi, apoi strâmte, apoi pline şi din nou largi. În mare parte, însă, natura noilor stiluri este *aleatorie, impredictibilă*. Uneori, ele copiază moda perioadelor timpurii, cum s-a întâmplat în cazul întoarcerii, în 1950, la crinoline şi la fustele circulare. Adesea, ele sunt influenţate de evenimente curente, cum s-a întâmplat în timpul celui de-al doilea război mondial, când devin populare variate stiluri militare. În timpul celui de-al doilea război mondial, se constată mai degrabă o retracţie a modei ; schimbările sunt puţine şi fără importanţă, din cauza crizei şi a nevoii de a conserva materialele. După război, moda devine un mare „business". Femeile aşteaptă schimbări în modă. Devine foarte importantă marea armată a design-erilor, manufacturierilor, angrosiştilor, vânzatorilor, modelelor, oamenilor de reclamă, care impun schimbări de modă în fiecare sezon. Imediat după război, design-erul francez *Cristian Dior* elaborează planul a ceea ce s-a numit „a treia revoluţie a modei în secolul XX". El studiază tendinţele timpului şi lansează stilul de rochii necesitând lungimi extravagante şi ţesături luxoase. El expune modelele sale de rochii lungi, cu sâni decoltaţi, pentru o audienţă selectă, în saloane somptuoase, realizând o îmbinare între modă şi eleganţă. Ţinuta de eleganţă coregrafică, constituită din rochii bufante, spumoase, eterate, paraşutate, în culori vii, se armoniza cu moda pantofilor cu tocuri cui, la femei, care puneau în evidenţă şi valorizau subtil frumuseţea unui corp sensibil, totul plasat în ambianţa unor orchestre cu alămuri strălucitoare, lângă pahare de Pepsi-Cola.

Ce se poate spune privitor la moda masculină? Deşi barbaţii sunt socotiţi - de către femei - ultraconvenţionali şi ultraconservatori în materie de modă, se pot consemna şi aici modificări evolutive. Astfel, după al doilea război mondial, asistăm la o explozie a modei zise malagambiste : moda pantalonilor strâmţi, de tras cu lingura de pantof, asortaţi cu haina policromă, stridentă, în carouri, cu revere extravagante şi cu pantofi înalţi, pe talpa groasă, de crep. A urmat apoi moda pantalonilor evazaţi, stil marinăresc, reveniţi în anii '60-'70, după succesul de dinainte de război, apoi din nou moda pantalonilor strâmţi, dar ceva mai lejeri decât cei malagambişti. Schimbările, mai lente decât în cazul modei feminine, s-au produs, cu precădere, în direcţia unui mai mare confort cotidian. Au dispărut vestele şi jartierele, cămăşile devin mai saturate în culori, mai informale ; se observă tendinţa de a înlocui alb-negrul tradiţional cu o vestimentaţie mai arătoasă, mai vie, mai radicală.

Regula conduitei reprezentanţilor celor două sexe în raport cu moda pare a fi următoarea : femeile par menite să urmeze orice modă, oricât de bizară, ceea ce le face să fie privite de bărbaţi cu amuzament sau cu nelinişte ; bărbaţii par meniţi a rezista la orice schimbare, oricât de mică, ceea ce face să fie priviţi de femei ca fiind conservatori. Actualmente, asistăm nu atât la o separare a modelor, cât mai degrabă

la amestecul, amalgamarea lor, la o interferenţă a stilurilor - blugi, adidaşi, rochie pantalon - la o vestimentaţie de o varietate şocantă, regula fiind următoarea : *câte individualităţi, atâtea stiluri* - colorate, cadrilate, zebrate.

O cercetare pe bază de anchetă, întreprinsă cu câţiva ani în urmă pe un lot de elevi de la Liceul de arte plastice „Tonitza" - deci pe subiecţi ce se presupune că sunt promotori, în rândul tinerilor, ai noilor stiluri vestimentare - a oferit date care vin să confirme constatarea de mai sus. Redăm răspunsuri tipice ale celor investigaţi la unul din itemii chestionarului : „Spre ce credeţi că tinde moda pe care o adoptă tinerii în acest moment al evoluţiei vestimentare ? "

- E la modă ceea ce avantajează vestimentar şi-l distinge pe un tânăr de alt tânăr, evidenţiindu-i individualitatea ; nu-s adeptul vestimentaţiei standard.
- Felul în care ne îmbrăcăm ţine de nivelul nostru de cultură, de mediul în care trăim, de preocupările noastre, de mediul în care pătrundem cu diferite ocazii.
- Totul e să rămânem în limitele bunului gust, să nu frizăm indecenţa, kitsch-ul la un concert, la o petrecere.
- Avem timp din ce în ce mai puţin pentru mari schimbări de costumaţie într-o zi, pentru a ne face mai frumoşi unii pe alţii în societate. Să ne confecţionăm cu mijloace proprii o costumaţie care să se poată plia pentru diferite ocazii, prin retuşuri, ajustări.
- Pentru mulţi este un şoc ieşirea din comun, din cenuşiu. Moda e frumoasă când este adaptată la constituţia fizică, la siluetă.
- Îmbrăcămintea uşoară, colorată ne face tineri.

Într-o cercetare mai recentă, care a format subiectul unei lucrări de licenţă, efectuate sub îndrumarea noastră, a fost pusă explicit problema aspectelor psiho-sociale ale modei la adolescenţi şi tineri, investigându-se opiniile şi atitudinile faţă de modă la nivelul unor grupuri mai speciale : grupul rock, grupul depeche mode şi grupul hippy - alcătuite majoritar din elevi, băieţi şi fete. Apărute la noi îndeosebi după 1989, ca uniuni libere, spontane, aceste grupuri afişează o anumită modă, care include jargon specific, stil comun de comportament, gusturi comune, stiluri proprii de muzică, dans, îmbracăminte. Se constată, potrivit datelor anchetei efectuate, *că a fi la modă* - ca tunsoare, vestimentaţie, preferinţe muzicale, mod de viaţă, comportament - adică faptul de a fi în ton cu expectanţele şi exigenţele specifice grupului contează simultan drept criteriu al primirii în grup şi drept motivaţie a aderenţei la grup. Individualizarea stilului devine o mărime care operează la nivel de grup şi ea este reglată prin mecanisme de grup : subiecţii celor trei grupuri sunt de acord în proporţie de aproape 100% că există un specific al modei în grupul de care ţin. Specificul ar consta în : plete, cizme lungi cu botul tăiat, blugi, pantofi sport, culori luminoase, geacă, tricouri, sac, băsmăluţe, ochelari de soare, cât mai multă piele goală şi cât mai mult metal (la rock-eri) ; helancă, pantaloni evazaţi, pantofi sau bocanci cu blachiuri sau cămaşă şi sacou în loc de helancă (la depeche-işti) ; ghete adidas, tricouri lungi, multe imprimeuri, pantaloni largi la băieţi, colanţi la fete, bermude, şapcă sau batic, brăţări, mărgele, lănţişoare (care într-un fel reprezintă o revenire la moda anilor '60-'70), tunsoare scurtă, la băieţi, părul prins cât mai ciudat, în sus, în coadă la fete (la hippy-işti). Opiniile celor anchetaţi emană aderenţa la spiritul nonconformist, fantezist, distractiv.

Întrebaţi spre ce cred ei că evoluează moda în general şi în grupurile lor, subiecţii celor trei loturi anchetate spun, fără excepţie, că aceasta merge spre „nou", „excentric", „trăznit", spre „moda deşucheată, sexy", spre „practic", „uşor", „comod", dar şi spre „sofisticat", într-un cuvânt spre modernitate.

Trebuie să precizăm însă că îndemnul de a fi cât mai ieşit din comun, cât mai modern şi cât mai personal vizează îndeosebi raporturile grupului cu exteriorul, la nivelul cărora acţionează, ca funcţie a modei, *tendinţa de diferenţiere*, de a inventa noi semne de demarcaţie. Din acest punct de vedere, moda poate fi socotită un mecanism de progres, de schimbare socială. Dar în interiorul grupului primează tendinţa de conformare la normele şi modelele colective, iar moda acţionează ca mecanism de *menţinere a sintalităţii şi coeziunii grupului*. Îmbinând aceste două aspecte, obţinem reprezentarea potrivit căreia moda ne apare ca o instituţie socială ce realizează un echilibru între nevoia oamenilor de a se supune, de a se conforma, de a fi aprobaţi şi acceptaţi de grup şi nevoia lor de independenţă, de a se distinge, de a se individualiza şi chiar de a se singulariza. Această din urmă tendinţă este foarte accentuată la adolescenţi şi tineri, unde sentimentul de bravadă, dorinţa de a epata şi îngrijorarea secretă că altfel nu sunt suficient de originali, de ei înşişi, pot da naştere la excentricităţi vestimentare şi comportamentale.

Aşadar, moda, îndeosebi cea vestimentară, este terenul confruntării dintre tradiţie şi inovaţie, este un fenomen agitat, este noul, frumosul de azi în raport cu cel de ieri, este un fenomen psiho-social, care poate fi afectat de prestigiu, aroganţă, snobism, ambiţii, obsesii, prejudecaţi, de gustul pentru înnoire, dar şi de prostul gust.

Caracteristicile evolutive ale modei vestimentare se regăsesc, în mare, şi în sfera modei din alte domenii, de exemplu, în cel al producţiei automobilistice. Se estimează că, în America, în fiecare zi, producţia de automobile elaborează unul sau mai multe modele. Noua maşina diferă în câteva privinţe de modelul ultimului an. Fiecare companie organizează o avanpremieră a modelelor ei viitoare, lansată cu multă publicitate. De obicei, noul proiect implică îmbunătăţiri şi schimbări minore şi numai ocazional ele sunt mai radicale. Conformitatea, desigur, nu este cerută aici în măsura în care este cerută în cazul modei feminine, dar se apreciază că o persoană realmente rafinată simte că nu trebuie să conducă o maşină mai veche de doi ani.

În domeniul muzicii uşoare, cu tot efortul editorilor de muzică uşoară şi al fabricanţilor de discuri, al celor care compun muzica şi textul, viaţa cântecului de succes se limitează la două luni, comparativ cu şase luni sau mai mult, înainte ca radioul să fi devenit comun.

Există o modă culinară, a reglării la unison a gustului şi preferinţelor pentru anumite alimente şi pentru anumite moduri de preparare a lor, preluate şi difuzate prin mecanisme imitative, o modă în lectură, a romanelor la modă, o modă în sport, cum ar fi, de exemplu, imitarea şi practicarea pe o scara largă a artelor marţiale.

3. Mecanisme şi motivaţii ale modei

În producerea modei sunt implicate două categorii de persoane: *iniţiatorii* şi *imitatorii*. Primii sunt cei ce apar, în ochii publicului, cu rol reglator în introducerea noilor modele. Se apreciază că, de regulă, aceştia sunt persoane de condiţie socială şi financiară înaltă, persoane care se bucură de un *prestigiu* afiliat statutului de care dispun. Ceilalţi sunt cei care preiau şi răspândesc noile modele – la început rapid, apoi mai lent – până ce acestea sunt succedate de moda noului sezon.

Orice modă la început este contestată, repudiată, fluierată, decretată inestetică, sancţionată, fiind taxată cu interjecţii, cu apostrofări, excomunicări, mai ales de către conformişti, intoleranţi, care văd în noua modă o abatere de la ţinuta considerată ca etalon, un afront la bunele moravuri. Apoi, noile modele sunt preluate, practicate,

difuzate, imitate, extinse. Ele se impun, urmând o traiectorie caracteristică pentru evoluţia unui fenomen de masă, la baza căruia se află interacţiunea şi influenţa socială.

De ce ne conformăm la modă? Întrebarea pare firească dacă avem în vedere că mulţi oameni nu urmează dictatul modei. Persoanele în vârstă, persoanele din mediul rural, femeile din clasele de jos acordă mai puţină atenţie stilurilor vestimentare recente. Multe mode din domeniul muzicii, sportului, dansului sunt restrânse la grupuri speciale: adolescenţi, tineri, adulţi necăsătoriţi. Totuşi, multă lume (mai ales femei) se conformează modei curente. De ce? Cercetătorii modei par a fi de acord că două sunt motivele fundamentale: *nevoia de conformitate; dorinţa de recunoaştere şi prestigiu*. Sunt însă menţionate adesea şi alte motive, cum ar fi dorinţa de a face noi experienţe, nevoia de compensaţie a unor inferiorităţi, nevoia de confort şi frumos. Este ceea ce a reieşit şi din cercetarea la care ne-am referit mai înainte, efectuată pe elevii de la Liceul „Tonitza", cercetare în cadrul căreia la itemul *„Ce anume credeţi că stă la baza modificărilor modei ?*, răspunsurile dominante au fost de tipul: „moda vine dintr-o nevoie a omului tânăr de a evada din unele forme gata constituite ale vestimentaţiei", „nevoia de a se pune mai bine pe sine în valoare", „moda vine din impulsul fiecărui tânăr de a contesta alte clişee ale vestimentaţiei", „din nevoia de a fi mai original".

Psihanaliştii sugerează că moda serveşte femeilor ca manifestare sublimată a tendinţei lor agresive şi exhibiţioniste. Flugel, de exemplu, notează ca semn al agresivităţii faptul că o femeie poate jigni şi face să sufere o altă femeie prin faptul de a fi mai la modă îmbrăcată (Flugel, 1930, p. 414). Teoria lui Veblen consideră că femeia mai bine îmbrăcată simbolizează succesul şi prestigiul bărbatului ei, deci eleganţa ei satisface atât orgoliul soţului, cât şi pe cel al ei (Veblen, 1926). Sherif şi Cantril constată că una din funcţiile cheie ale vestimentaţiei constă în a extinde teritoriile eului, a intensifica eul, a face ca individul să-şi manifeste statutul (Sherif, Cantril, 1947, p. 349). Astfel, multe persoane devin autoimplicate în procesul conformării la modă.

Interpretări mai recente ale modei dezaprobă teoriile acceptate mai înainte, bazate pe atracţie sexuală, economie, utilitate. Ele consideră că dorinţele sexuale au puţin de a face cu determinarea conţinutului modei, deoarece nu orice este acceptat şi îmbrăcat de femeie este gândit ca atrăgător de sexul opus. S-a descoperit că economia nu este un motiv puternic în determinarea acceptanţei modei, nici modestia nu joacă un rol mare în rezistenţa la noua modă. Multe controverse provoacă şi utilitatea luată ca determinant al modei. Este, totuşi, în afara oricărui dubiu că există o largă tendinţă a mai multor generaţii de a merge în direcţia unei mari utilităţi. Dar confortul şi convenienţa par relativ neimportante ca criterii ale schimbării modei de la un an la altul.

Unii introduc moda, câştigă prestigiu, alţii se conformează, urmând îndeaproape aceşti lideri şi câştigă şi ei prestigiu prin difuzarea noilor stiluri în comunitatea, clubul sau grupul lor social. Grupul căruia îi aparţine şi cel cu care se identifică persoana are o mare importanţă în determinarea atitudinilor şi acţiunilor legate de modă. În unele grupuri este esenţial a fi la curent cu stilurile. În multe grupuri cum sunt cele de boemi, important este a fi neconvenţional. În alte grupuri, de adolescenţi şi de tineri – cum sunt cele trei tipuri cuprinse în cercetarea menţionată mai înainte –, este esenţială conformarea la moda locală specifică.

Câmpul interpretării modei necesită în continuare date despre: variabilele de personalitate: atitudini şi motivaţii; situaţia socială, care implică modul cum este prezentată şi percepută moda; modul cum indivizii interpretează situaţia: care consideră a fi rolul lor în situaţie, date fiind trebuinţele personalităţii lor şi actualitatea situaţiei sociale.

4. Capriciile

Capriciul este o manie, o toană, o dorinţă trecătoare, adesea extravagantă, manifestată cu încăpăţânare, o obsesie, o deprindere bizară, cum ar fi, de exemplu, un gust alimentar neaşteptat. El este însă şi termenul utilizat pentru un anumit gen de modă şi anume unul *sporadic, de scurtă durată*, vecin cu ceea ce se cheamă un *cult*. Uneori, ceea ce începe cu un capriciu poate sfârşi ca modă. De exemplu, părul scurt, pantalonii largi, blugii au debutat ca un capriciu şi au continuat într-o formă permanentă.

Există două tipuri de capricii: *cultist* şi *spasmodic*. Cel cultist este ilustrat de practicile dietetice, regimurile alimentare (vegetarianismul), culturile legate de sănătate, bronzare, nudism. Caracteristic este faptul că există aici un soi de ideologie centrată în jurul lui *cum* una sau alta din aceste practici contribuie la sănătate, la un mod de trai mai bun, la fericire. Este exemplul „activaţioniştilor", un grup al cărui scop era exprimarea de sine fără inhibiţii în atletism, dans, artă, scris (Life, 1948). Tipul spasmodic, care a atras în mare masură atenţia psihologilor sociali, se referă la capriciile care se molipsesc, se propagă ca fulgerul pentru scurt timp, ajungând departe foarte rapid. Unele din acestea au ispitit grupuri mai specializate, cum s-a întâmplat, de exemplu, în artă şi literatură, unde au apărut cubismul, futurismul, dadaismul, suprarealismul, toate în cadrul primelor trei-patru decade ale secolului al douăzecilea. Continuarea acestor forme în arta lui Salvador Dali şi în scrierile Gertrudei Stein sugerează un interes mai trainic, care este legat de tendinţa capriciului de a deveni modă sau stil.

Capriciile se pare că sunt prevalente la adolescenţi. În diferite momente de timp, adolescenţii americani, de exemplu, purtau brăţări, zgardă la glezne, jersee având inscripţionate numele prietenilor, cămăşi cu coadă în formă de frac peste pantaloni, pantaloni cu un crac suflecat până la genunchi, tot felul de bizarerii vestimentare. Este ceea ce se petrece şi cu adolescenţii şi tinerii de la noi, dintre care mulţi poartă cercei, brăţări, părul în formă de coc sau de coadă – însemne ale modei feminine.

Capriciile au o viaţă scurtă, probabil din cauza că ele devin foarte intense şi apoi se micşorează până la a nu mai însemna nimic până la sfârşitul anului. Pentru a avea succes, capriciile trebuie să aducă ceva nou. Deşi variante ale vechilor capricii revin, ca şi în cazul modei, capriciile datează dinaintea memoriei participanţilor, dar nu şi dinaintea memoriei părinţilor lor. Capriciile sunt consecvente cu timpul. De exemplu, naşterea minigolfului prin anii '30 a fost consecventă cu răspândirea automobilismului, cu dorinţa pentru exerciţii mai blânde şi cu nevoia pentru o recreaţie cu preţ rezonabil. Capriciile sunt în armonie cu interesele larg răspândite şi cu pattern-urile motivaţionale proprii unor practici cum sunt jocurile de noroc, jocurile distractive, cărţile de joc, baloanele din gumă de mestecat.

Un început pentru capricii îl constituie însăşi oferta de asemenea articole în magazine. În ciuda tranzienţei şi nonpredictibilităţii capriciilor, un rol important în diseminarea lor îl joacă publicitatea şi reclama, revistele de moda, revistele sexy, porno. Se estimează că elevii unei şcoli superioare dintr-o comunitate suburbană a New-York-ului îşi derivau unele din ideile lor despre îmbrăcăminte şi limbaj de la *comics*-urile al căror creator părea a fi versat în psihologia adolescentului. Dar pattern-ul motivaţional cel mai puternic la adolescenţi este o combinaţie între a atrage atenţia, a se afirma independent faţă de adulţi, a-şi afirma individualitatea şi nevoia de a fi acceptaţi de contemporani, de a se conforma înăuntrul grupului social de apartenenţă,

ca o formă de autoliniştire, la o vârstă când lucrurile par destul de confuze. Este perioada rezistenţei naturale – dacă nu chiar a alienării – faţă de controlul părinţilor şi al profesorilor, perioada confortului şi plăcerii de a fi asemenea celor de o vârstă cu ei.

Rapiditatea schimbării a înseşi modelelor culturale pare a fi congenitală capriciilor, ca şi tuturor fenomenelor conduitei de masă. Este aceasta în funcţie de plictiseală şi de o joasă moralitate, sau este în funcţie de prosperitatea şi pasiunea proprie tinereţii? Dificil de spus. Fapt este că ele, capriciile, dăinuie puţin, uneori mai puţin de o lună, sunt sezoniere, apoi sunt uitate de memoria colectivă şi sunt urmate de alte capricii. Aşa cum am mai notat, este dificil de trasat o linie de demarcaţie netă între capricii şi modă. Ceea ce începe cu un capriciu poate să devină modă, hobby, sport, obicei. Oricum, predicţia în legătură cu capriciile pare mai nesigură decât aproape în oricare altă arie a psihologiei sociale. „Suntem nişte biete creaturi supuse tabieturilor", spune unul din personajele feminine din serialul „Dallas".

5. Foliile

Foliile (nebuniile, entuziasmele) sunt fenomene de masă mai intensive, cu mai mari implicaţii emoţionale şi mai extinse, de obicei, decât capriciile. Ele nu se centrează pe dietă, vestimentaţie sau expresii verbale, ci sunt nişte activităţi fierbinţi, atotepuizante, distrugătoare, care se răspândesc asemenea fulgerului. Cruciadele din secolele al doisprezecelea şi al treisprezecelea, vrăjitoriile din secolele al şaisprezecelea şi al şaptesprezecelea sunt exemple de nebunii larg răspândite. Kimball Young numeşte aceste fenomene „epidemii mentale" (Young, 1928). Alte exemple pot fi socotite: *mania* scrisorilor în lanţ, *nebuniile Frank Sinatra, Elvis Presley, James Dean,* mai aproape de noi fenomenul *Michael Jackson,* iar în zilele noastre asociaţiile de tipul *„Caritas"*.

Prin 1935, persoanele din Denver încep să primească scrisori de genul următor: „Acest club (autointitulat Clubul prosperităţii) a fost pornit în speranţa de a vă aduce prosperitate...". Se explică în continuare ce trebuie să facă persoanele care primesc o astfel de scrisoare: câte copii să facă, la câte persoane să le expedieze, unde să-şi scrie numele, cu ce se alege fiecare (câţi bani câştigi). Mii de persoane din toate părţile ţării au fost prinse în acest lanţ. Poşta a fost inundată de scrisori, întreaga localitate a fost zguduită de convulsii. Scrisorile cu trimiterea de 10 cenţi au fost urmate de scheme de expediţie de 25 de cenţi şi apoi de un dolar. Cineva din oraş a primit 700 de dolari. Zvonurile s-au răspândit şi au susţinut planurile. Părea că nu se putea dovedi că este vorba de o înşelăciune, deşi suspiciunea exista. Mulţi oameni refuzau să creadă că pot să piardă, deşi matematicienii le demonstrau aceasta prin calcule exacte. Cineva a numit această nebunie ca fiind un bun exemplu de „cretinism economic" al americanilor (The Nation, February, 12, 1949, p. 173). Termenul ni se pare că se potriveşte foarte bine şi Caritas-ului românesc, care, prin falimentul şi destrămarea sa, a generat importante pierderi materiale, veritabile dezastre la nivelul bugetului unui mare număr de familii. Uneori, asemenea fenomene pun în mişcare mari mase de oameni – cum s-a întâmplat în Albania cu sistemul piramidal al pariurilor şi al jocurilor de întrajutorare – a căror acţiune nu s-a limitat la sfera economicului şi a financiarului, ci s-a convertit în manifestări de protest social violente, îmbrăcând forma răscoalei, a revoltei cu caracter politic.

Unul din cele mai mari subiecte din istoria Americii anilor '50 îl constituie cultul lui *Frank Sinatra*. Spre sfârşitul anului 1944, cântăreţul Frank Sinatra devine pasiunea

tinerelor fete adolescente. Mii de fete iau cu asalt teatrul Paramount din New-York, unde Frank Sinatra îşi făcea apariţia. Ele aşteptau ore întregi la rând, şi, odată ajunse înăuntru, rămâneau acolo, dovedind o adevărată performanţă a rezistenţei. Aşa cum remarca un fan al cântăreţului, Paramount devenise o „casă a leşinurilor". Potrivit estimărilor celor care au studiat fenomenul - nebunia Frank Sinatra - acesta avea milioane de fani, mai ales în rândul tinerelor adolescente (Kahn, 1947). Numărul cluburilor Sinatra era de peste două mii. Preşedinţii lor aveau privilegiul de a-i ajuta pe fani să expedieze prin poştă scrisori şi să lipească tăieturi din ziar în biroul de publicitate. Cluburi ale fanilor erau organizate, de asemenea, în multe ţări străine. Se estimează că, de la înălţimea acestei popularităţi, Frank Sinatra, a primit, de la fanii săi, cinci mii de scrisori într-o săptămână. Capriciile fanilor lui erau incredibile; adularea amintea de cea acordată lui Rudolph Valentino cu aproape o generaţie mai înainte. De exemplu, o fată, căreia Frank Sinatra i-ar fi atins accidental braţul, a purtat un bandaj peste locul respectiv timp de două săptămâni, pentru a preveni pe ceilalţi să n-o atingă. Departamentul municipal al sănătăţii începe să se îngrijoreze de mulţimea săruturilor depuse pe poza lui „Frankie", ca pe o icoană. Apariţia cântăreţului în afara hotelului sau în foaierul teatrului provoca tulburări în cursul cărora se făceau încercări de a-i smulge pălăria ori nasturii de la haină, ca amintire. Care era secretul puterii de atracţie a lui Frank Sinatra pentru adolescente? Probabil cea mai bună interpretare este una compusă din publicitate, putere de sugestie, dorinţe romantice frustrate. Probabil că „Frankie" reprezenta imaginea tatălui şi totodată persoana din vis cu care ele se puteau identifica (Sargent, Williamson, 1959, p. 477).

Mai intensă, mai întinsă, dar şi mai comercială a fost *„nebunia Elvis Presley"* în anii 1956-1957. Cântăreţul de muzică „rock and roll" la chitară, în vârstă de 21 de ani, fost şofer de camion în Memphis, cu tunsoarea lui amplă şi cu perciuni, devine fenomen naţional. El este asaltat de strigătele şi ţipetele adolescentelor. Acestea sunt îndrăgostite de perciunii şi de pantalonii lui cu paiete, ascund cu sfinţenie şuviţe din părul lui, păstrează cu grijă un pahar de apă din piscina lui. Pretutindeni unde apare, el stârneşte, ca printr-un şoc, *valuri de isterie şi frenezie.* Cu ajutorul a doi oameni de afaceri pricepuţi, se dezvoltă linia de comerţ a lui Elvis Presley, incluzând vânzări de brăţări, centuri, şosete, cămăşi în formă de „T", pantaloni cusuţi cu verde, parfumuri, totalizând anual o cifră de afaceri de 20.000.000 dolari.

Dar poate fenomenul cu cea mai puternică rezonanţă psihosocială este *„nebunia Michael Jackson".* Născut în august 1958, Michael Jackson părea să posede de timpuriu harul de a-i influenţa, prin muzică, pe oameni. La opt ani - mărturiseşte tatăl lui, Joe Jackson - Michael, dacă era lăsat singur pe scenă, reuşea să provoace asistenţei un soi de delir. În 1971, deci la treisprezece ani, Michael Jackson vindea deja şapte milioane din cele trei albume ale sale, realizând o avere formidabilă, iar în 1979, la douăzeci şi unu de ani, pulverizase toate recordurile din istoria discografiei: patruzeci de milioane de exemplare.

În anii '80, el devine cel de al treilea mare reformator al sistemului muzicii uşoare, după Elvis Presley şi formaţia „The Beatles", iar deceniul al nouălea este pur şi simplu dominat de megastarul american, care conferă proporţii nebănuite impactului pe care îl vedetă o poate avea asupra societăţii, în toate compartimentele sale. Este perioada în care Michael Jackson desfăşoară ample turnee, ca mesager de frunte al muzicii pop, în vestul şi în estul Europei, inclusiv în România, afirmându-se drept cel mai popular cântăreţ, un fel de personaj mitic care se bucură de un succes nemărginit la public, îndeosebi în rândul adolescenţilor şi tinerilor. El este înconjurat din ce în ce mai puternic de *entuziasmul delirant* al fanilor săi, care îl obligă mereu la autodepăşire.

„Michaelmania", cum a numit un gazetar unda influenţei lăsată în urma sa de Michael Jackson, începe să facă ravagii printre tineri, ca o boală necruţătoare, punându-şi puternic pecetea în primul rând asupra stilului vestimentar: pantaloni cu vedere la gleznă, părul dat cu gelatină, şuviţe de păr lăsate să curgă în voie de sub pălărie pe frunte, haine negre cu catarame lucioase, cu o abundenţă de paiete. În scurt timp, „Michaelmania" a cucerit lumea întreagă, declanşând, în săli de concert şi pe stadioane, *valuri de frenezie şi de isterie colectivă.*

Curând însă, sub impactul unor vederi mai critice asupra fenomenului, care au scormonit mai adânc în biografia megastarului, dând la iveală şi unele aspecte mai puţin favorabile - cum ar fi de exemplu suita de operaţii estetice, care îl plasează la graniţa dintre două rase, zvonurile, mai mult sau mai puţin întemeiate, despre unele practici comportamentale ale sale -, Michael Jackson a început a fi perceput ca o fiinţă ciudată, care suscită atât admiraţie, cât şi repulsie. Indicele său de popularitate pare a fi în descreştere. Ceea ce denotă că nici un fenomen de asemenea proporţii, cum este cel declanşat de Michael Jackson, nu se poate sustrage legii tranzienţei şi ciclicităţii.

*

* *

Capriciile, maniile, culturile, foliile - toate acestea sunt derivate ale modei şi în consecinţă se supun mecanismului imitaţiei şi sugestiei colective, operează prin contagiune şi molipsire psihică şi, împreună cu moda, se subordonează legilor conduitei de masă, cunoscând un *grad mare de difuziune* în plan reprezentaţional şi comportamental.

Aşa cum am arătat, viteza şi impactul difuziunii pot să fie însă diferite. Ele sunt fenomene ciclice şi au un efect reglator, putând duce, prin procese cumulative şi de polarizare a stărilor dispoziţional-atitudinale ale persoanelor şi grupurilor, la efecte imprevizibile. Ele pot să facă să crească solidaritatea şi satisfacţia sau iritarea şi nemulţumirea. Oricum, ele sunt *semnificative* în plan social şi merită a fi cercetate în continuare.

Bibliografie

BOGDAN-TUCICOV A., CHELCEA S., GOLU M., GOLU P., MAMALI C., PÂNZARU P., *Dicţionar de psihologie socială*, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti, 1981.

FAIRCHILD H. P.(ed.), *Dictionary of Sociology*, New-York, Philosophical Library Inc, 1944.

FLUGEL J.C., *The Psychology of Clothes*, London, Leonard and Virginia Woolf, 1930.

International Journal of Psychology, edited by François J. Dore, University Loval, Canada, Abstracts of the XXVI International Congress of Psychology, Montreal, 1996.

KAHN E. J., Jr, *The Voice, The Story of An American Phenomenon*, New-York, Harper and Bros, 1947.

POPESCU-NEVEANU Paul, *Dicţionar de psihologie*, Editura Albatros, Bucureşti, 1978.

SARGENT S.S., WILLIAMSON R.C., *Social Psychology*, The Ronald Press Company, New-York, 1959.

SHERIF M., CANTRIL H., *Psychology of Ego - Involvement*, New-York, John Wiley and Son Inc, 1947.

TARDE G., *Les lois de l'imitation*, Paris, 1895.

VEBLEN T., *Theory of the leisure class*, New-York, Viking Press, Inc. 1926.

YOUNG K., *Source book for social psychology*, New-York, Alfred A. Knopf, Inc. 1928, cap. XIV, „Mental epidemics".

YOUNG K., *Social psychology*, New-York, Appelton - Century Crafts, Inc. 1956.

ZAMFIR C., VLĂSCEANU L. (coord.), *Dicţionar de sociologie*, Bucureşti, Editura Babel, 1993.

Românii despre ei înşişi. Studiu de teren

Ilie Puiu Vasilescu

Textul de faţă prezintă unele dintre rezultatele obţinute prin aplicarea testului (chestionarului) de personalitate Berkeley în cadrul unei mai vaste cercetări realizate în 1994, la iniţiativa şi sub conducerea regretatului director al Institutului de Psihologie al Academiei Române, Bucureşti, profesor dr. Paul Popescu-Neveanu[1].

Testul de personalitate Berkeley a fost aplicat în scopul de a realiza o determinare obiectivă a unor caracteristici de personalitate pentru locuitorii din diferite zone şi de diferite etnii din România. Expresia „determinare obiectivă a unor caracteristici de personalitate" este aici folosită pentru a desemna o *reală măsurare directă* a unor particularităţi ale personalităţii, în contrast cu înregistrarea unor reprezentări sociale, a opiniilor – eventual a prejudecăţilor – pe care diferite persoane le exprimă cu privire la „specificul psihologic" al locuitorilor din diferite spaţii geografice sau etnice (pentru detalii privind conceptul de *reprezentare socială* introdus de S. Moscovici şi acceptat ulterior în domeniul psihologiei sociale la scară mondială, sunt uşor accesibile în limba română recentele culegeri coordonate de A. Neculau, 1995, 1996).

Gradul de obiectivitate nu trebuie totuşi supraestimat, testul Berkeley fiind, ca majoritatea testelor de personalitate, sub forma unui chestionar de auto-evaluare a propriilor caracteristici ale subiectului respondent. Instrumentul în cauză împărtăşeşte astfel toate avantajele şi dezavantajele comune acestei clase de teste de personalitate – cele mai răspândite la actualul nivel de dezvoltare a ştiinţei psihologice.

Testul, realizat la Universitatea Berkeley, California, Statele Unite, este construit în conformitate cu una dintre cele mai puternice şi influente teorii în psihologia personalităţii din ultimele decenii, cea a celor cinci mari factori de personalitate, desprinşi printr-o susţinută analiză statistică a rezultatelor produse de numeroase teste de personalitate („the Big Five"; Goldberg, 1990; Hofstee, De Raad şi Goldberg, 1992).

---

1. La proiectarea şi realizarea cercetării au mai participat prof. dr. Septimiu Chelcea, prof. dr. Ioan Mânzat, dr. Smaranda Tudor, psih. Ruxandra Chiran. Lucrarea nu ar fi fost posibilă fără contribuţia substanţială a celor enumeraţi ca şi a unui însemnat număr de colegi care au acţionat ca operatori de teren şi au contribuit la aplicarea chestionarelor în toată ţara. Cercetarea a fost sprijinită financiar de către Academia Română şi de către Ministerul Culturii. Studiul a prilejuit o bună colaborare ştiinţifică cu un colectiv al Institutului de Cercetări pentru Calitatea Vieţii, Bucureşti, condus de dr. Narcisa Fornea şi aflat de asemenea sub egida profesorului Paul Popescu-Neveanu.
O parte din rezultate au fost prezentate la Sesiunea ştiinţifică anuală cu tema „Integrarea europeană: schimbări socio-economice şi politico-militare în România şi în lume", Institutul Naţional de Informaţii, Bucureşti, 1997, iar o altă parte este în curs de publicare în „Revista de Psihologie".

Obiectivul nostru este aici nu de a fundamenta teoria Big Five (prezentată chiar în acest volum de Mihaela Minulescu) sau testul Berkeley, ci unul mult mai pragmatic: de a utiliza testul de personalitate Berkeley pentru desprinderea unor caracteristici de personalitate dominante la grupurile de subiecţi investigaţi de noi.

1. Prezentarea instrumentului

Testul Berkeley a fost realizat de către Keith Harray (Institute of Advanced Psychology, San Francisco) şi Eillen Donah (University of California, Berkeley). El cuprinde un număr de 35 de itemi. Subiectul are de evaluat fiecare item reprezentând un atribut psihic prin raportarea la patru aspecte ale eu-lui.

Foaia de răspuns a testului Berkeley, aşa cum a fost el adaptat de Institutul de Psihologie al Academiei Române, începe cu următorul instructaj:

„Chestionarul se referă la individualitatea dvs. şi cuprinde câte 35 de atribute grupate pe patru aspecte ale eu-lui.

La fiecare însuşire corespund 5 alternative de răspuns.

Le veţi încercui pe acelea care corespund aprecierii dvs. (...)"

Fiecare atribut psihic a fost apreciat prin alegerea unui punctaj pe o scală în 5 trepte de la „dezacord total" (1) la „acord total" (5). Pentru unele dintre atribute scala a fost inversată, „dezacordul total" fiind notat cu 5 iar „acordul total" cu 1, evitându-se astfel, pe cît posibil, asocierea cu „dezirabil" sau „indezirabil" a vreuneia dintre alternativele de răspuns.

Cele 35 de atribute sunt expresiile a cinci factori psihologici. Aceşti factori, numiţi *stiluri*, sunt:

1. *Stilul expresiv*. Descrie o dimensiune ce variază între „caracter liniştit şi rezervat" până la „caracter entuziast şi orientat spre lumea exterioară". Exemple de atribute care încarcă acest factor sunt: *fire deschisă, sociabilă; timid şi inhibat; vorbăreţ.*
2. *Stilul interpersonal* are ca poli „încăpăţânare şi distanţare", respectiv „căldură şi receptivitate". Exemple de atribute care încarcă acest factor sunt: *fire rece, distantă; cooperant în activitate; neatent şi nedelicat cu alţii; încrezător în alţii.*
3. *Stilul de muncă* arată felul în care persoana se concentrează asupra sarcinilor şi modul în care îşi îndeplineşte responsabilităţile. Exemple de atribute care încarcă acest factor sunt: *om harnic, de nădejde; fire dezordonată; serios, sârguincios în muncă; eficient în acţiuni.*
4. *Stilul emoţional* descrie „temperamentul" şi „rezistenţa la stres". Exemple de atribute care încarcă acest factor sunt: *calm în orice situaţie; uşor iritabil; stabil emoţional, liniştit; mereu îngrijorat.*
5. *Stilul intelectual* variază între un pol orientat spre „tradiţie şi simplitate" în contrast cu „spiritul inovator şi complexitatea". Exemple de atribute care încarcă acest factor sunt: *dotat cu multa imaginaţie; înclinaţie spre tradiţie; preferinţă pentru rutină; inventiv, ingenios.*

Pentru fiecare dintre cele 35 de atribute (de exemplu: *vorbăreţ*) subiectul a avut de ales o notă între 1 şi 5 pentru următoarele întrebări:

1. Cum vă vedeţi dumneavoastră?
2. Cum credeţi că vă văd ceilalţi?
3. Cum aţi dori să fiţi?
4. Cum nu vă place sau nu v-ar plăcea să fiţi şi chiar v-ar nemulţumi?

De exemplu, dacă subiectul se consideră a nu fi foarte *vorbăreţ*, el poate să aleagă nota „3" („şi da şi nu") pentru a răspunde la prima întrebare referitoare la atributul

discutat. Dacă el crede că *alţii* îl consideră *vorbăreţ*, poate alege nota „5" („acord total") pentru a răspunde la întrebarea „*Cum credeţi că vă văd ceilalţi ?* ".

Pentru răspunsul la întrebarea „*Cum nu vă place sau nu v-ar plăcea să fiţi şi chiar v-ar nemulţumi ?* " notele sunt explicate nu prin referire la „acord"-„dezacord" ci prin expresiile „Hotărât nu", „Mai mult nu", „Da şi nu", „Mai mult da", „Mai mult nu". El va alege astfel nota corespunzătoare răspunsului „Mai mult nu" dacă nu prea îi place ideea că ar fi *vorbăreţ*.

Cele patru întrebări sunt considerate a trimite la aspecte diferite ale eu-lui. Aceste aspecte sunt:

1. *imaginea de sine* (numită şi „auto-imaginea", rezultând din răspunsurile de evaluare a celor 35 de atribute prin prisma întrebării: *Cum vă vedeţi dumneavoastră ?*)
2. *aprecierea percepută din partea celorlalţi* (numită şi „hetero-imaginea"), rezultând din răspunsurile la întrebarea: *Cum credeţi că vă văd ceilalţi ?*
3. *eu-l ideal*, rezultând din răspunsurile la întrebarea: *Cum aţi dori să fiţi ?*
4. *„eu-l anxios"* (felul în care subiectul ar dori să *nu* fie, sau „eu-l dispreţuit", „scenariul cel mai prost al persoanei ce ar putea să fie"), rezultând din răspunsurile la întrebarea: *Cum nu vă place sau nu v-ar plăcea să fiţi şi chiar v-ar nemulţumi ?*
5. Media dintre „imaginea de sine „şi aprecierea făcută de ceilalţi asupra propriei persoane este considerată ca fiind o imagine mai realistă asupra persoanei şi este numită *„eu-l real"*).

2. Subiecţi

Rezultatele care urmează se bazează pe prelucrarea rezultatelor chestionarului Berkeley recoltate de la un număr de 2069 de subiecţi din toate judeţele ţării. Datele recoltate la nivelul judeţelor au fost analizate atât pe judeţe, cât şi comasat conform împărţirii pe regiunile istorico-geografice prezentate mai jos.

Din punct de vedere etnic şi al sexului, subiecţii se repartizează astfel:

Tabel 1. – Repartiţia subiecţilor după sex şi apartenenţă etnică.

	Români	Maghiari	Germani	Ţigani	TOTAL
Bărbaţi	796	72	16	18	902
Femei	1073	58	23	13	1167
TOTAL	1869 90,3%	130 6,3%	39 1,9%	31 1,5%	2069 100%

În cercetare, au fost incluşi şi subiecţi aparţinând altor etnii, dar, în analiza de faţă, vor fi considerate doar cele patru etnii mai bine reprezentate numeric în eşantionul nostru, ca de altfel şi în populaţia de extracţie.

Din punct de vedere al zonelor istorico-geografice de apartenenţă, cei 1869 de subiecţi de etnie română se repartizează astfel:

1. Dobrogea —
2. Muntenia 770
3. Oltenia 391
4. Banat 68
5. Moldova 262
6. Crişana 15

7. Maramureş 39
8. Ardeal 542

Un subiect a fost admis pentru a fi inclus în studiu doar dacă era născut în zona geografică în care locuia în momentul examinării.

Din punctul de vedere al repartiţiei pe sexe, chestionarul a fost completat de 796 bărbaţi şi 1072 femei. La restul chestionarelor, variabila sex nu este precizată.

Este greu de realizat eşantioane reprezentative la nivel naţional pentru fiecare regiune şi pentru fiecare etnie. În studiul nostru, gradul de reprezentativitate variază de la regiune la regiune şi de la etnie la etnie. Pe baza datelor disponibile, putem ataşa o mai mare încredere aprecierilor pe care le facem cu privire la cei din Ardeal, decât cu privire la cei din Crişana, o mai mare încredere aprecierilor pe care le facem cu privire la români, decât cu privire la germani sau ţigani. Repartiţia în profil teritorial o facem doar pentru etnicii români, majoritari în lotul nostru ca şi în populaţia de extracţie, pentru celelalte grupuri neexistând date care să justifice o astfel de analiză.

În acelaşi timp, ar fi nejustificat ca, din cauza dificultăţilor semnalate, să negăm complet relevanţa acestor date pentru schiţarea unui profil psihologic al locuitorilor din diferite regiuni sau de diferite etnii (români, maghiari, germani, ţigani).

3. Imaginea de sine reală

Autorii testului Berkeley numesc imagine de sine „reală" media scorurilor dintre felul în care subiectul se vede pe el însuşi şi felul în care el consideră că este văzut de către ceilalţi. Ei arată că această medie dă o informaţie mai consistentă decât oricare dintre cele două estimări luate separat.

Tabel 2. – Semnificaţia scorului *imaginii de sine reale*

Stil: Scor:	Stilul expresiv	Stilul interpersonal	Stilul de muncă	Stilul emoţional	Stilul intelectual
7-14	foarte tăcut, rezervat sau reţinut. Probabil timid sau modest	foarte distant. Întreţine greu o relaţie.	foarte neglijent, insuficient de responsabil. Posibil impulsiv	anxios, măcinat de griji. Face greu faţă situaţiilor stresante	convenţional, conservator, orientat spre rutină
15-21	puţin reţinut, dar nu timid sau închis	persoană cu care te poţi înţelege, dar uneori dificilă şi distantă	neglijent faţă de muncă. Nu destul de serios	relativ tensionat, fără a fi depăşit de stres	reuşeşte, deşi cu efort, să îşi însuşească idei noi
22-28	deschis, plin de energie, dar nu dominant şi hiperactiv	cald, înţelegător atent, delicat	eficient, responsabil, de încredere	în general calm şi capabil de autocontrol în situaţii stresante	destul de deschis spre noi orizonturi
29-35	foarte sociabil şi deschis, plin de energie şi entuziasm	foarte darnic, gata oricând de a ajuta pe cineva	foarte conştiincios	foarte bun autocontrol, foarte rar enervat, calm şi în situaţii stresante	imaginativ, dornic să încerce căi noi; obişnuit să abordeze lucrurile simultan din diferite puncte de vedere

Pentru *imaginea de sine reală*, notele însumate ale unui subiect pot conduce la un punctaj variind între 7-35. Interpretarea se poate face urmărind clasele tabelului 2.

3.1. Imaginea de sine reală a românilor din diferite regiuni ale României

3.1.1. Imaginea de sine reală asupra stilului expresiv

Analiza datelor din tabelul 3 pune simultan în evidenţă atât o mare coerenţă expresivă inter-regională, cât şi o mare diversitate inter-individuală.

Rezultatele medii ale diferitelor regiuni se plasează la niveluri apropiate, şi anume în jur de 25 puncte. Nu există diferenţe între regiuni (F = 0,8543 ; p = 0,5280). Stilul expresiv corespunzător acestui nivel, caracteristic românilor, este descris ca deschis şi/sau plin de energie, dar fără a fi hiperactiv sau excesiv de dominator.

Analiza împrăştierii datelor (vezi deviaţiile standard din tabelul 3) evidenţiază existenţa unei mari diversităţi inter-individuale.

Care sunt tendinţele de grupare ale acestei diversităţi? Analiza suplimentară a frecvenţelor cumulate arată că doar 2,9% dintre cei cca. 1900 de subiecţi de etnie română sunt foarte necomunicativi (punctaje mai mici de 15), în timp ce în clasa polar opusă (foarte deschişi şi plini de energie) se plasează 26,2% (punctaje mai mari de 28).

Putem spune deci că, din perspectiva stilului expresiv, datele de care dispunem îi caracterizează pe românii din toată ţara ca pe nişte oameni deschişi, comunicativi şi energici.

Tabel 3. – Imaginea de sine reală asupra stilului expresiv la românii din diferite regiuni ale ţării

Regiunea	Nr.	Medie	Abatere Standard	Eroare Standard	Int. încred. 95% mediei		
Muntenia	758	24.9828	5.2897	.1921	24.6057	...	25.3600
Oltenia	367	25.2834	5.1276	.2677	24.7570	...	25.8097
Banat	57	23.8596	4.2350	.5609	22.7359	...	24.9833
Moldova	254	24.8012	4.9628	.3114	24.1879	...	25.4144
Crişana	12	24.8750	6.5959	1.9041	20.6842	...	29.0658
Maramureş	21	25.0952	5.0956	1.1120	22.7757	...	27.4147
Ardeal	400	25.2625	5.2976	.2649	24.7418	...	25.7832
Total	1869	25.0433	5.1930	.1201	24.8078	...	25.2789

ANOVA nu evidenţiază nici o diferenţă semnificativă între subiecţii din diferitele regiuni din perspectiva stilului expresiv.

3.1.2. Imaginea de sine reală asupra stilului interpersonal

Prima observaţie pe care o impun datele din tabelul 4 este că rezultatele medii înregistrate în diferite regiuni sunt caracterizate mai mult de omogenitate decât de disparitate. Spunem aceasta deoarece toate mediile se încadrează în acelaşi interval de interpretare (22-28 puncte), caracterizat de un stil interpersonal „cald şi înţelegător, atent şi delicat".

Mai mult, dacă urmărim abaterile standard, este uşor de observat că punctajul la care se ajunge scăzând o abatere standard din medie nu coboară niciodată sub limita de 22 de puncte a intervalului amintit. În schimb, media plus o abatere standard conduc la un punctaj ce trece în intervalul superior, caracteristic persoanelor foarte darnice, gata să-şi întrerupă propriul drum pentru a-i ajuta pe ceilalţi. Doar 0,3% dintre români se încadrează în categoria celor foarte distanţi având scoruri mai mici decât 15 (clasa cu scoruri inferioare), în timp ce 90,2% au scoruri peste 22 fiind apropiaţi şi înţelegători, iar 26,5% au chiar scoruri peste 28 (foarte săritori ; clasa cu scoruri superioare).

Tabel 4. – Imaginea de sine reală asupra stilului interpersonal la românii din diferite regiuni ale ţării

Regiunea	Nr.	Medie	Abatere Standard	Eroare Standard	Int. încred. 95% mediei		
Muntenia	758	26.3252	3.2963	.1197	26.0902	...	26.5602
Oltenia	367	26.3774	3.3932	.1771	26.0291	...	26.7257
Banat	57	25.0351	2.7269	.3612	24.3115	...	25.7586
Moldova	254	25.3858	3.4833	.2186	24.9554	...	25.8163
Crişana	12	24.4583	1.5294	.4415	23.4866	...	25.4301
Maramureş	21	25.7143	2.8177	.6149	24.4317	...	26.9969
Ardeal	400	26.7400	3.6085	.1804	26.3853	...	27.0947
Total	1869	26.2384	3.4106	.0789	26.0836	...	26.3931
Modelul cu efecte fixe			3.3826	.0782	26.0849	...	26.3918
Modelul cu efecte aleatoare				.2756	25.5640	...	26.9127
Modelul cu efecte aleatoare – Estimarea dispersiei dintre componente				.2602			

Media	Regiunea	6 4 5 7 2 3 8
24.4583	Crişana	
25.0351	Banat	
25.3858	Moldova	
25.7143	Maramureş	
26.3252	Muntenia	* *
26.3774	Oltenia	*
26.7400	Ardeal	* *

(*) Desemnează perechi de regiuni semnificativ diferite la $p<0,05$

Pe acest fundal general de omogenitate, chiar dacă mărimea diferenţelor este mică, date fiind volumele mari de subiecţi, ANOVA pune în evidenţă unele diferenţe statistic semnificative între unele regiuni (F=6,1818 ; p=0,0000). Crişana şi Banatul au valori mai reduse ale scorurilor stilului interpersonal, în contrast cu Ardealul, Muntenia şi Oltenia care au scoruri mai înalte (mai deschişi). Dat fiind numărul de subiecţi mai redus din Crişana, diferenţa pe care putem să o considerăm mai temeinică este cea care opune stilul interpersonal al bănăţenilor (discret mai reţinut) stilului interpersonal al muntenilor şi ardelenilor.

3.1.3. Imaginea de sine reală asupra stilului de muncă

Scorurile medii în toate regiunile ţării gravitează în jurul scorurilor 27-28, caracteristice persoanelor eficiente, responsabile, care obişnuiesc să ducă la capăt treburile de care s-au apucat. Doar 12,5% au scoruri inferioare acestei categorii (sub 22 de puncte). De remarcat că 57.2% dintre românii testaţi se amplasează în categoria celor foarte dedicaţi muncii.

Acest rezultat este în contrast cu clişeul răspândit că românii nu ar fi muncitori. Avem de ales între a respinge validitatea testului Berkeley şi/sau teoria pe care se bazează, ori clişeul binecunoscut.

Din perspectiva imaginii de sine asupra stilului de muncă se înregistrează o singură diferenţă semnificativă (F=2,5584 ; p=0,0180) şi anume între românii din Moldova şi românii din Ardeal, aceştia din urmă fiind mai conştiincioşi.

Tabel 5. - Imaginea de sine reală asupra stilului de muncă la românii din diferite regiuni ale ţării

Regiunea	Nr.	Medie	Abatere Standard	Eroare Standard	Int. încred. 95% mediei		
Muntenia	758	27.6379	4.4769	.1626	27.3186	...	27.9571
Oltenia	367	27.6090	4.4170	.2306	27.1556	...	28.0624
Banat	57	28.6316	3.0685	.4064	27.8174	...	29.4457
Moldova	254	26.7953	4.7300	.2968	26.2108	...	27.3798
Crişana	12	28.5833	2.5746	.7432	26.9475	...	30.2192
Maramureş	21	26.3095	5.3068	1.1580	23.8939	...	28.7251
Ardeal	400	27.8863	4.4552	.2228	27.4483	...	28.3242
Total	1869	27.5923	4.4722	.1034	27.3894	...	27.7952
Modelul cu efecte fixe			4.4611	.1032	27.3899	...	27.7947
Modelul cu efecte aleatoare				.2172	27.0608	...	28.1238
Modelul cu efecte aleatoare – Estimarea dispersiei dintre componente				.1361			

Media	Regiunea	7 5 3 2 8 6 4
26.3095	Maramureş	
26.7953	Moldova	
27.6090	Oltenia	
27.6379	Muntenia	
27.8863	Ardeal	*
28.5833	Crişana	
28.6316	Banat	

(*) Desemnează perechi de regiuni semnificativ diferite la p<0,05

3.1.4. Imaginea de sine reală asupra stilului emoţional

Fără nici o excepţie, valorile medii la nivelul regiunilor se plasează în zona scorurilor interpretate ca desemnând o uşoară stare tensională, de supărare, chiar dacă sentimentul de stres nu este copleşitor (vezi tabelul 6).

Analiza frecvenţelor arată şi ea că 67,2% dintre subiecţi au scoruri în zona semnalată (sub 22 de puncte), iar 6,9% dintre ei obţin chiar scoruri mai mici de 14 puncte, ceea ce exprimă o puternică stare de stres, anxietate, reacţia unei persoane care se simte copleşită de griji. Este greu de spus în ce măsură aceste rezultate exprimă o stare stabilă caracteristică românilor, „un mod de a fi în lume", sau o caracteristică a românilor din perioada tranziţiei spre economia de piaţă.

Diferenţa semnalată de ANOVA (F=3,1831 ; p=0,0041) între stilurile emoţionale ale românilor din diferitele regiuni se concretizează într-o singură diferenţă semnificativă care apare între românii din Oltenia (ceva mai tensionaţi) şi cei din Moldova.

Tabel 6. - Imaginea de sine reală asupra stilului emoţional la românii din diferite regiuni ale ţării

Regiunea	Nr.	Medie	Abatere Standard	Eroare Standard	Int. încred. 95% mediei		
Muntenia	758	20.4268	3.7511	.1362	20.1593	...	20.6942
Oltenia	367	19.8025	3.7742	.1970	19.4150	...	20.1899
Banat	57	19.3509	2.7008	.3577	18.6343	...	20.0675
Moldova	254	20.7067	3.7130	.2330	20.2479	...	21.1655
Crişana	12	17.8750	2.4414	.7048	16.3238	...	19.4262
Maramureş	21	20.4286	3.7825	.8254	18.7068	...	22.1503
Ardeal	400	20.3438	3.8490	.1924	19.9654	...	20.7221
Total	1.869	20.2753	3.7516	.0868	20.1051	...	20.4455
Modelul cu efecte fixe			3.7385	.0865	20.1057	...	20.4449
Modelul cu efecte aleatoare				.2084	19.7654	...	20.7851

Modelul cu efecte aleatoare - Estimarea dispersiei dintre componente .1339

Media	Regiunea	6 4 3 8 2 7 5
17.8750	Crişana	
19.3509	Banat	
19.8025	Oltenia	
20.3438	Ardeal	
20.4268	Muntenia	
20.4286	Maramureş	
20.7067	Moldova	*

(*) Desemnează perechi de regiuni semnificativ diferite la p<0,05

3.1.5. Imaginea de sine asupra stilului intelectual

Modul de auto-evaluare a stilului intelectual este relativ omogen, rezultatele medii oscilând în jurul valorilor 22-23, nivel interpretat ca reflectând un stil intelectual destul de deschis spre noi orizonturi. Abaterea standard de circa 3 puncte face ca o minoritate relativ consistentă (analiza frecvenţelor arată că este vorba de 37,2%) să se plaseze sub pragul celor 22 de puncte, stilul intelectual fiind pentru aceştia mai bine aproximat de interpretarea „moderat în însuşirea unor idei noi sau ieşite din comun". Singura diferenţă statistic semnificativă (F=3.1931 ; p=0, 0040) se înregistrează între românii din Ardeal, pe de o parte, şi românii din Oltenia şi Banat, pe de alta. Ardelenii au cel mai înalt scor, auto-evaluându-se ca fiind mai deschişi la nou. Chiar dacă este semnificativă, diferenţa este totuşi de amplitudine mică.

Tabel 7. - Imaginea de sine reală asupra stilului intelectual la românii din diferite regiuni ale ţării

Regiunea	Nr.	Medie	Abatere Standard	Eroare Standard	Int. încred. 95% mediei		
Muntenia	758	22.6827	2.9600	.1075	22.4717	...	22.8938
Oltenia	367	22.2752	3.5308	.1843	21.9128	...	22.6376
Banat	57	21.6667	3.5410	.4690	20.7271	...	22.6062
Moldova	254	22.8780	3.3387	.2095	22.4654	...	23.2905
Crişana	12	21.5000	2.2962	.6629	20.0410	...	22.9590
Maramureş	21	22.2381	2.6628	.5811	21.0260	...	23.4502
Ardeal	400	23.0450	3.4446	.1722	22.7064	...	23.3836
Total	1.869	22.6632	3.2601	.0754	22.5153	...	22.8111
Modelul cu efecte fixe			3.2487	.0751	22.5158	...	22.8106
Modelul cu efecte aleatoare				.1814	22.2193	...	23.1071

Modelul cu efecte aleatoare - Estimarea dispersiei dintre componente .1016

Media	Regiunea	6 4 7 3 2 5 8
21.5000	Crişana	
21.6667	Banat	
22.2381	Maramureş	
22.2752	Oltenia	
22.6827	Muntenia	
22.8780	Moldova	
23.0450	Ardeal	* *

(*) Desemnează perechi de regiuni semnificativ diferite la $p<0{,}05$

3.2. Imaginea de sine a românilor comparativ cu a altor etnii din România

3.2.1. Imaginea de sine reală asupra stilului expresiv la români comparativ cu subiecţi aparţinând altor etnii

Sub aspectul stilului expresiv apar diferenţe puternic semnificative ($F=3{,}7329$; $p=0{,}0108$). Ele sunt generate de diferenţele care apar între subiecţii aparţinând uneia dintre etnii, ţiganii, şi subiecţii aparţinând oricăreia dintre celelalte etnii. În comparaţie cu ceilalţi, ţiganii apar ca fiind mai deschişi, mai sociabili, mai extravertiţi. Ei sunt totodată cel mai unitar grup din punct de vedere al modului expresiv, la români şi la celelalte etnii diversitatea expresivă fiind mai mare.

Testul Berkeley semnalează unele diferenţe în ceea ce priveşte stilul expresiv şi între români, maghiari şi germani, cei din urmă apărând ca fiind mai puţin extravertiţi, fără ca aceste diferenţe să atingă pragul de semnificaţie.

Tabel 8. - Imaginea de sine reală asupra stilului expresiv la români comparativ cu subiecţi aparţinând altor etnii

Grup	Nr.	Medie	Abatere Standard	Eroare Standard	Int. încred. 95% mediei		
Români	1869	25.0433	5.1930	.1201	24.8078	...	25.2789
Maghiari	130	24.2654	4.8761	.4277	23.4193	...	25.1115
Germani	39	23.8333	5.6978	.9124	21.9863	...	25.6803
Ţigani	31	27.3548	3.5618	.6397	26.0484	...	28.6613
Total	2069	25.0063	5.1737	.1137	24.7832	...	25.2293
Modelul cu efecte fixe			5.1634	.1135	24.7837	...	25.2289
Modelul cu efecte aleatoare				.7042	22.7651	...	27.2474

Modelul cu efecte aleatoare - Estimarea dispersiei dintre componente .5887

Medie	Grup	3 2 1 4
23.8333	Germani	
24.2654	Maghiari	
25.0433	Români	
27.3548	Ţigani	* * *

(*) Desemnează perechi de regiuni semnificativ diferite la $p<0{,}05$

3.2.2. Imaginea de sine reală asupra stilului interpersonal la români comparativ cu subiecţi aparţinând altor etnii

Scorurile medii ale tuturor celor patru grupuri etnice se plasează în aceeaşi zonă a stilului interpersonal, descris ca fiind „cald şi înţelegător". În limitele acestui cadru se înregistrează o diferenţă statistic semnificativă ($F = 4{,}5906$; $p = 0{,}0033$) între români (scoruri mai înalte pentru „cald şi înţelegător") şi maghiari (scoruri mai mici).

Tabel 9. - Imaginea de sine reală asupra stilului interpersonal la români comparativ cu subiecţi aparţinând altor etnii

Grup	Nr.	Medie	Abatere Standard	Eroare Standard	Int. încred. 95% mediei		
Români	1869	26.2384	3.4106	.0789	26.0836	...	26.3931
Maghiari	130	25.1962	3.7590	.3297	24.5439	...	25.8484
Germani	39	25.6923	3.6466	.5839	24.5102	...	26.8744
Ţigani	31	25.3226	3.0126	.5411	24.2175	...	26.4276
Total	2069	26.1489	3.4414	.0757	26.0005	...	26.2972
Modelul cu efecte fixe			3.4325	.0755	26.0009	...	26.2969
Modelul cu efecte aleatoare				.5349	24.4465	...	27.8513

Modelul cu efecte aleatoare - Estimaţia dispersiei dintre componente .3418

Medie	Grup	2 4 3 1
25.1962	Maghiari	
25.3226	Ţigani	
25.6923	Germani	
26.2384	Români	*

3.2.3. Imaginea de sine reală asupra stilului de muncă la români comparativ cu subiecți aparținând altor etnii

Scorurile medii ale tuturor celor patru grupuri etnice se plasează în aceeași zonă a stilului de muncă, descris ca fiind „eficient, responsabil și de încredere". În limitele acestui cadru se înregistrează o diferență statistic semnificativă ($F=6,8059$; $p=0,0001$) între români (scoruri mai înalte) și maghiari (scoruri mai mici). Scorurile cele mai înalte pentru eficiență și responsabilitate în muncă le au germanii, iar cele mai joase țiganii, dar diferențele față de aceste grupuri nu ating pragul de semnificație datorită împrăștierii mai mari a rezultatelor (la etnicii germani), respectiv volumului mai restrâns de subiecți (la etnicii țigani).

Tabel 10. – Imaginea de sine reală asupra stilului de muncă la români comparativ cu subiecți aparținând altor etnii

Grup	Nr.	Medie	Abatere Standard	Eroare Standard	Int. încred. 95% mediei		
Români	1869	27.5923	4.4722	.1034	27.3894	...	27.7952
Maghiari	130	25.9769	5.0104	.4394	25.1075	...	26.8464
Germani	39	27.8846	5.1022	.8170	26.2307	...	29.5386
Țigani	31	25.7419	4.4288	.7954	24.1174	...	27.3664
Total	2069	27.4686	4.5384	.0998	27.2729	...	27.6643
Modelul cu efecte fixe			4.5194	.0994	27.2737	...	27.6634
Modelul cu efecte aleatoare				.8922	24.6292	...	30.3080

Modelul cu efecte aleatoare – Estimarea dispersiei dintre componente .9581

Medie	Grup	4 2 1 3
25.7419	Țigani	
25.9769	Maghiari	
27.5923	Români	*
27.8846	Germani	

(*) Desemnează perechi de regiuni semnificativ diferite la $p<0,05$

3.2.4. Imaginea de sine reală asupra stilului de emoțional la români comparativ cu subiecți aparținând altor etnii

Rezultatele medii ale tuturor celor patru grupuri etnice arată că stilul emoțional este în zona interpretată ca semnalând prezența unei stări de stres. Dat fiind că el apare la fel și în regiuni în care există o mai mare omogenitate etnică (de exemplu, la olteni), presupunem că starea este asociată cu dificultățile generale de ordin economic.

Pe acest fundal se înregistrează diferențe semnificative ($F = 2,6461$; $p = 0.0476$) între, pe de o parte români și maghiari (mai puțin tensionați), și germani, pe de altă parte.

Tabel 11. – Imaginea de sine reală asupra stilului emoțional la români comparativ cu subiecți aparținând altor etnii

Grup	Nr.	Medie	Abatere Standard	Eroare Standard	Int. încred. 95% mediei		
Români	1869	0.2753	3.7516	.0868	20.1051	...	20.4455
Maghiari	130	0.5692	3.9858	.3496	19.8776	...	21.2609
Germani	39	8.6795	4.3792	.7012	17.2599	...	20.0991
Țigani	31	9.9516	3.5925	.6452	18.6339	...	21.2693
Total	2069	0.2588	3.7814	.0831	20.0958	...	20.4219
Modelul cu efecte fixe			3.7769	.0830	20.0960	...	20.4217
Modelul cu efecte aleatoare				.4032	18.9757	...	21.5419

Modelul cu efecte aleatoare – Estimarea dispersiei dintre componente .1897

Medie	Grup	3 4 1 2
18.6795	Germani	
19.9516	Țigani	
20.2753	Români	*
20.5692	Maghiari	*

(*) Desemnează perechi de regiuni semnificativ diferite la $p<0,05$

3.2.5. Imaginea de sine reală asupra stilului intelectual la români comparativ cu subiecți aparținând altor etnii

Nu apar diferențe între grupurile etnice ($F=0,9781$; $p=0,4021$) sub aspectul stilului intelectual. Rezultatele medii oscilează în jurul scorului 23, nivel interpretat ca reflectând un stil intelectual destul de deschis spre noi orizonturi.

Tabel 12. – Imaginea de sine reală asupra stilului intelectual la români comparativ cu subiecți aparținând altor etnii

Grup	Nr.	Medie	Abatere Standard	Eroare Standard	Int. încred. 95% mediei		
Români	1869	22.6632	3.2601	.0754	22.5153	...	22.8111
Maghiari	130	23.1423	3.3156	.2908	22.5670	...	23.7177
Germani	39	22.7821	3.1347	.5020	21.7659	...	23.7982
Țigani	31	22.3871	2.8801	.5173	21.3307	...	23.4435
Total	2069	22.6914	3.2561	.0716	22.5510	...	22.8318

4. Aspirațiile față de propria persoană (față de propria imagine de sine)

Vom analiza în acest subcapitol aspirațiile subiecților față de propria persoană. Aspirația față de propria persoană exprimă direcția de dezvoltare pe care persoana și-ar dori să meargă și, simultan, reflectă o atitudine față de sine, o evaluare a ceea ce persoana este – din perspectiva propriului sistem axiologic.

Atitudinea față de o persoană este, de fapt, atitudinea față de *imaginea* pe care o avem *despre acea persoană*, și la fel stau lucrurile și în privința atitudinii față de propria persoană, față de sine.

Atitudinea faţă de sine este de o importanţă crucială atât pentru dinamica psihologică internă, pentru relaţia cu sine, cât şi pentru relaţiile cu ceilalţi.

Testul Berkeley tratează această chestiune prin compararea realei imaginii de sine cu imaginea ideală proiectată de subiect. Dacă idealul şi realul se suprapun, dacă subiectul este mulţumit de felul în care consideră că este, atunci diferenţa dintre scorul „ideal" minus cel „real" este zero sau apropiată de zero. În caz contrar, variate diferenţe pot să apară ca expresie a diferitelor tipuri de insatisfacţie faţă de sine.

Tabel 13. – Semnificaţia psihologică a diferenţelor dintre scorul „ideal" minus cel „real"

Stil: Mărimea diferenţei	scor: pozitiv sau negativ	Stilul expresiv	Stilul interpersonal	Stilul de muncă	Stilul emoţional	Stilul intelectual
0...3	0 +/- 3	satisfăcut de propriul mod de comportament social	satisfăcut de propriul comportament interpersonal	satisfăcut de modul de a face faţă responsabilităţilor	satisfăcut de felul în care face faţă situaţiilor stresante	satisfăcut de modul de apropiere de noile idei
4...7	- 4...-7	i-ar plăcea să fie un pic mai rezervat	simte că este un pic prea cald şi darnic	simte că este prea prins în muncă	i-ar plăcea să îşi exprime ceva mai mult emoţiile	i-ar plăcea să fie un pic mai convenţional
	+4...+7	i-ar plăcea să fie un pic mai deschis	i-ar plăcea să fie un pic mai cald şi darnic	i-ar plăcea să fie un pic mai eficient	i-ar plăcea să fie un pic mai calm în situaţiile stresante	i-ar plăcea să fie un pic mai deschis spre noi idei
8...16	-8...-16	i-ar plăcea să fie mai reţinut	i-ar plăcea să fie mai distant şi să se autoprotejeze	i-ar plăcea să nu fie chiar atât de împătimit de muncă	i-ar plăcea să fie mai sentimental	i-ar plăcea să fie mai tradiţional
	+8...+16	i-ar plăcea să fie mai sociabil şi plin de viaţă	i-ar plăcea să fie mai un pic mai amabil sau mai înţelegător	i-ar plăcea să fie mai conştiincios şi responsabil	i-ar plăcea să fie mai relaxat şi sigur de sine	i-ar plăcea să facă mai bine faţă contradicţiilor şi incertitudinii
17...28	+ / -	s-ar putea ca dorinţele legate de propriul comportament social să fie nerealizabile	dorinţe probabil nerealiste în ceea ce priveşte propriul fel de a fi în relaţiile interpersonale	perspectivă probabil nerealistă asupra felului în care munceşte	probabil păreri nerealiste cu privire la felul în care munceşte	probabil cu capul în nori sau idealizează lucrurile cotidiene

Mărimea diferenţelor poate să fie între 0 şi 28 de puncte, pozitivă (când scorul „ideal" este mai mare) sau negativă (când scorul „ideal" este mai mic). Tabelul arată semnificaţia psihologică a diferenţelor dintre scorul „ideal" minus cel „real" (al imaginii de sine reale).

4.1. Aspiraţiile românilor cu privire la propria persoană

4.1.1. Aspiraţiile românilor cu privire la propriul stil expresiv

Ca şi imaginea despre stilul expresiv, şi aspiraţia cu privire la stilul expresiv este mai degrabă omogenă şi nu manifestă diferenţe marcante de la o regiune la alta ($F=1,6428$; $p=0,1315$). Deşi imaginea de sine este ca fiind „deschişi şi plini de energie", idealul este, în general, de a fi şi mai sociabili.

Diferenţele inter-individuale sunt însă importante, aşa după cum arată analiza abaterilor standard prezente în tabelul următor :

Tabel 14. – Aspiraţiile cu privire la propriul stil expresiv la românii din diferite regiuni ale ţării

Regiunea	Nr.	Medie	Abatere Standard	Eroare Standard	Int. încred. 95% mediei		
Muntenia	758	3.5092	5.3627	.1948	3.1269	...	3.8916
Oltenia	367	2.8038	4.8320	.2522	2.3078	...	3.2998
Banat	57	3.6491	3.6996	.4900	2.6675	...	4.6308
Moldova	254	3.3012	4.9328	.3095	2.6916	...	3.9107
Crişana	12	6.0417	6.1624	1.7789	2.1263	...	9.9571
Maramureş	21	3.0952	6.8786	1.5010	-.0359	...	6.2264
Ardeal	400	3.7000	5.4549	.2727	3.1638	...	4.2362
Total	1.869	3.3991	5.2119	.1206	3.1627	...	3.6356
Modelul cu efecte fixe			5.2065	.1204	3.1629	...	3.6353
Modelul cu efecte aleatoare				.1872	2.9412	...	3.8571

4.1.2. Aspiraţiile românilor cu privire la propriul stil interpersonal

Nivelul mediu al aspiraţiei ($m=2,2539$) reflectă acord cu propriul stil interpersonal. Totuşi, aspiraţia cu privire la propriul stil de comportament interpersonal variază semnificativ între regiuni ($F=6,0248$; $p=0,0000$). Şase astfel de diferenţe inter-regionale se întâlnesc, ele fiind centrate pe Oltenia şi Banat.

Românii din Oltenia (regiunea 3) manifestă cel mai înalt acord cu propriul stil interpersonal, diferind semnificativ de cei din Ardeal (8), Moldova (5), Banat (4) şi Crişana (6).

Cel mai redus acord, deşi destul de înalt, îl manifestă românii din Crişana şi Banat, cei din urmă diferind semnificativ de cei din Oltenia (3), Muntenia (2) şi Ardeal (8) care sunt mulţumiţi cu felul lor de a fi. Românii din Crişana şi Banat s-ar dori să fie mai calzi decât se percep a fi.

Tabel 15. - Aspiraţiile cu privire la propriul stil interpersonal

Regiunea	Nr.	Medie	Abatere Standard	Eroare Standard	Int. încred. 95% mediei		
Muntenia	758	2.1049	3.8370	.1394	1.8313	...	2.3785
Oltenia	367	1.6635	3.6841	.1923	1.2853	...	2.0417
Banat	57	4.1404	3.0160	.3995	3.3401	...	4.9406
Moldova	254	2.6457	3.7123	.2329	2.1869	...	3.1044
Crişana	12	5.0417	2.2809	.6584	3.5924	...	6.4909
Maramureş	21	2.5238	2.7453	.5991	1.2741	...	3.7735
Ardeal	400	2.4625	3.6706	.1835	2.1017	...	2.8233
Total	1.869	2.2539	3.7445	.0866	2.0840	...	2.4237
Modelul cu efecte fixe			3.7146	.0859	2.0854	...	2.4224
Modelul cu efecte aleatoare				.2984	1.5237	...	2.9840

Modelul cu efecte aleatoare - Estimarea dispersiei dintre componente .3042

Medie	Grup	3	2	8	7	5	4	6
1.6635	Oltenia							
2.1049	Muntenia							
2.4625	Ardeal			*				
2.5238	Maramureş							
2.6457	Moldova	*						
4.1404	Banat			*	*	*		
5.417	Crişana	*						

(*) Desemnează perechi de regiuni semnificativ diferite la $p<0,05$

De menţionat că, în ceea ce îi priveşte pe bănăţeni, studii nepublicate realizate cu tehnici complet diferite de către „Observatorul Social" de la Universitatea Bucureşti în zona rurală din preajma Sibiului, evidenţiază un fenomen asemănător, legat de o influenţă multiseculară a populaţiei de origine germană.

4.1.3. Aspiraţiile românilor cu privire la propriul stil de muncă

Cu eventuala excepţie a oltenilor (ceva mai mulţumiţi de felul în care fac faţă responsabilităţilor ivite), românii din diferite regiuni sunt unanimi (vezi tabelul 16) în uşoara insatisfacţie de a nu fi - şi în a-şi dori să fie - ceva mai eficienţi în activitate ($F=1,8213$; $p=0,0913$).

De observat că această insatisfacţie este urmarea nu a unei imagini de sine care să descrie o eventuală lipsă de conştiinciozitate în muncă (în paragraful 3.1.2 s-a putut observa că românii apar ca fiind conştiincioşi şi cu simţ al responsabilităţii), ci datorită unei înalte valorizări a idealurilor legate de stilul de muncă. De altfel, la nivelul percepţiei sociale comune, întâlnim exprimată o astfel de nemulţumire faţă de felul în care muncesc românii şi avem aici posibilitatea de a face un pas mai departe în a vedea sursa acestei insatisfacţii.

Tabel 16. - Aspiraţiile cu privire la propriul stil de muncă

Regiunea	Nr.	Medie	Abatere Standard	Eroare Standard	Int. încred. 95% mediei		
Muntenia	758	3.6972	4.5612	.1657	3.3720	...	4.0225
Oltenia	367	3.2439	4.7041	.2456	2.7610	...	3.7267
Banat	57	4.3333	2.6311	.3485	3.6352	...	5.0315
Moldova	254	3.7283	4.1069	.2577	3.2209	...	4.2358
Crişana	12	5.2500	2.1373	.6170	3.8920	...	6.6080
Maramureş	21	5.3571	5.5748	1.2165	2.8195	...	7.8948
Ardeal	400	3.9713	4.3075	.2154	3.5478	...	4.3947
Total	1.869	3.7191	4.4381	.1027	3.5178	...	3.9204
Modelul cu efecte fixe			4.4322	.1025	3.5180	...	3.9202
Modelul cu efecte aleatoare				.1718	3.2987	...	4.1395

4.1.4. Aspiraţiile românilor cu privire la propriul stil emoţional

Nemulţumirea cea mai frecvent manifestată este cea în legătură cu propriul stil emoţional. Subiecţii şi-ar dori să îşi poată exprima emoţiile şi sentimentele mai mult decât consideră că o fac în mod curent.

Există unele diferenţe semnificative ($F=5,4300$; $p=0,0000$) între regiuni. La nivelul comparaţiilor în perechi, diferenţele se înregistrează pe de o parte între românii din Ardeal (8), care sunt cei mai nemulţumiţi de propriul lor stil emoţional, şi cei din Oltenia (3) şi Banat (4), a căror nemulţumire în această privinţă este mai mică. O altă diferenţă semnificativă apare între olteni şi munteni (aceştia din urmă fiind mai puţin mulţumiţi de ei înşişi).

Tabel 17. - Aspiraţiile românilor cu privire la propriul stil emoţional

Regiunea	Nr.	Medie	Abatere Standard	Eroare Standard	Int. încred. 95% mediei		
Muntenia	758	-5.7751	4.5806	.1664	-6.1017	...	-5.4485
Oltenia	367	-4.8188	4.4858	.2342	-5.2793	...	-4.3583
Banat	57	-3.9474	2.9861	.3955	-4.7397	...	-3.1550
Moldova	254	-5.2776	5.1165	.3210	-5.9098	...	-4.6453
Crişana	12	-3.0417	3.7987	1.0966	-5.4552	...	-.6281
Maramureş	21	-5.7619	4.6627	1.0175	-7.8843	...	-3.6395
Ardeal	400	-6.2387	4.2185	.2109	-6.6534	...	-5.8241
Total	1.869	-5.5455	4.5534	.1053	-5.7520	...	-5.3389
Modelul cu efecte fixe			4.5214	.1046	-5.7506	...	-5.3404
Modelul cu efecte aleatoare				.3429	-6.3846	...	-4.7064

Modelul cu efecte aleatoare - Estimarea dispersiei dintre componente .3974

Medie	Grup	8	2	7	5	3	4	6
-6.2387	Ardeal							
-5.7751	Muntenia							
-5.7619	Maramureş							
-5.2776	Moldova							
-4.8188	Oltenia	*	*					
-3.9474	Banat	*						
-3.0417	Crişana							

(*) Desemnează perechi de regiuni semnificativ diferite la $p<0,05$

4.1.5. Aspiraţiile românilor cu privire la propriul stil intelectual

Comparaţia dintre imaginea ideală şi modul în care subiecţii se văd pe ei înşişi din punctul de vedere al deschiderii la nou, arată că atitudinea cea mai frecventă este mai degrabă de acord cu sine. ANOVA evidenţiază existenţa unui discret efect semnificativ al variaţiilor inter-regionale (F = 2,6673 ; p = 0,0140). Totuşi, analiza Tukey a diferenţelor dintre regiuni, pe perechi, arată că nu poate să fie găsită nici o pereche de regiuni care să producă o diferenţă semnificativă şi că ea se poate observa doar considerând oscilaţiile globale ale atitudinii la nivelul întregii ţări.

Regiunile în care subiecţii consideră că sunt prea puţin deschişi la nou şi s-ar dori, sunt Banatul şi Crişana.

Tabel 18. – Aspiraţiile românilor cu privire la propriul stil intelectual

Regiunea	Nr.	Medie	Abatere Standard	Eroare Standard	Int. încred. 95% mediei		
Muntenia	758	2.4413	2.9104	.1057	2.2338	...	2.6488
Oltenia	367	2.3569	3.3448	.1746	2.0136	...	2.7003
Banat	57	3.5439	2.3552	.3120	2.9189	...	4.1688
Moldova	254	2.6614	3.0045	.1885	2.2901	...	3.0327
Crişana	12	4.3333	1.8007	.5198	3.1892	...	5.4774
Maramureş	21	2.6190	3.0737	.6707	1.2199	...	4.0182
Ardeal	400	2.8525	3.3881	.1694	2.5195	...	3.1855
Total	1.869	2.5904	3.1094	.0719	2.4494	...	2.7315
Modelul cu efecte fixe			3.1011	.0717	2.4497	...	2.7311
Modelul cu efecte aleatoare				.1550	2.2111	...	2.9697

Modelul cu efecte aleatoare – Estimarea dispersiei dintre componente .0704

4.2.1. Aspiraţiile cu privire la propriul stil expresiv la români comparativ cu subiecţi aparţinând altor etnii

Aspiraţiile cu privire la propriul stil expresiv nu conduc la diferenţe statistic semnificative (F=1,9148 ; p=0,1251). Examinarea tabelului 19 pune totuşi în evidenţa două submulţimi distincte. În ordine descrescătoare a scorurilor, o submulţime este formată din germani şi români. Intervalele sale de încredere de 95% pentru scorurile medii sunt cuprinse între 2.8349 ... 5.5497 pentru etnicii germani şi 3.1627 ... 3.6356 pentru etnicii români. Se observă că plaja de oscilaţie a 95% din valorile subiecţilor de etnie română este cuprinsă integral în plaja de oscilaţie a subiecţilor de etnie germană. Scorurile medii ale acestei submulţimi descriu aspiraţia de a fi ceva mai deschis ca stil expresiv.

Cea de a doua submulţime cuprinde un singur grup etnic, ţiganii, cu intervalul de încredere de 95% a mediei cuprins între .0330 ... 2.6767, deci fără nici un punct comun cu cel al primei submulţimi. Scorurile medii ale acestei submulţimi reflectă că subiecţii sunt satisfăcuţi de stilul lor expresiv.

Tabel 19. – Aspiraţiile cu privire la propriul stil expresiv la români comparativ cu subiecţi aparţinând altor etnii

Grup	Nr.	Medie	Abatere Standard	Eroare Standard	Int. încred. 95% mediei		
Români	1869	3.3991	5.2119	.1206	3.1627	...	3.6356
Maghiari	130	3.3346	5.2086	.4568	2.4308	...	4.2385
Germani	39	4.1923	4.1874	.6705	2.8349	...	5.5497
Ţigani	31	1.3548	3.6037	.6472	.0330	...	2.6767
Total	2069	3.3794	5.1782	.1138	3.1562	...	3.6027
Modelul cu efecte fixe			5.1748	.1138	3.1563	...	3.6025
Modelul cu efecte aleatoare				.4187	2.0468	...	4.7120

Modelul cu efecte aleatoare – Estimarea dispersiei dintre componente .1979

4.2.2. Aspiraţiile cu privire la propriul stil interpersonal la români comparativ cu subiecţi aparţinând altor etnii

Aspiraţiile cu privire la propriul stil interpersonal reflectă o remarcabilă omogenitate inter-etnică (F=0,2599 ; p=0,8543). Nivelul mediu al acestor aspiraţii (m=25,33) reflectă acordul cu propriul stil interpersonal.

Tabel 20. – Aspiraţiile cu privire la propriul stil interpersonal la români comparativ cu subiecţi aparţinând altor etnii

Grup	Nr.	Medie	Abatere Standard	Eroare Standard	Int. încred. 95% mediei		
Români	1869	2.2539	3.7445	.0866	2.0840	...	2.4237
Maghiari	130	2.1577	4.3771	.3839	1.3981	...	2.9172
Germani	39	2.7179	3.8488	.6163	1.4703	...	3.9656
Ţigani	31	2.0323	2.7657	.4967	1.0178	...	3.0467
Total	2069	2.2533	3.7747	.0830	2.0905	...	2.4160
Modelul cu efecte fixe			3.7768	.0830	2.0904	...	2.4161
Modelul cu efecte aleatoare				.0830	1.9890	...	2.5175

4.2.3. Aspiraţiile cu privire la propriul stil de muncă la români comparativ cu subiecţi aparţinând altor etnii

Şi în ceea ce priveşte aspiraţia cu privire la propriul stil de muncă scorurile sunt omogene (F=0,9543 ; p=0,4135). Nivelul lor reflectă dorinţa de a fi ceva mai eficient în muncă, fără ca variaţiile existente să conducă la diferenţe semnificative între grupurile etnice.

Tabel 21. – Aspiraţiile cu privire la propriul stil de muncă la români comparativ cu subiecţi aparţinând altor etnii

Grup	Nr.	Medie	Abatere Standard	Eroare Standard	Int. încred. 95% mediei		
Români	1869	3.7191	4.4381	.1027	3.5178	...	3.9204
Maghiari	130	4.2462	4.5312	.3974	3.4599	...	5.0324
Germani	39	3.1667	3.1274	.5008	2.1529	...	4.1805
Ţigani	31	3.1935	4.7129	.8465	1.4648	...	4.9222
Total	2069	3.7339	4.4274	.0973	3.5430	...	3.9248
Modelul cu efecte fixe			4.4275	.0973	3.5430	...	3.9248
Modelul cu efecte aleatoare				.0973	3.4242	...	4.0437

4.2.4. Aspiraţiile cu privire la propriul stil emoţional la români comparativ cu subiecţi aparţinând altor etnii

Spre deosebire de omogenitatea înregistrată în privinţa aspiraţiilor referitoare la stilul interpersonal şi la stilul de muncă, aspiraţiile cu privire la propriul stil emoţional sunt neomogene (F=0,4882 ; p=0,0009). Mai exact, se diferenţiază o submulţime formată, în ordinea mărimii dezacordului cu sine, din maghiari, români, germani care ar dori să fie capabili să îşi exprime într-o măsură mai mare emoţiile, şi o submulţime, formată din ţigani, care sunt satisfăcuţi de propriul stil emoţional.

Tabel 22. - Aspiraţiile cu privire la propriul stil emoţional la români comparativ cu subiecţi aparţinând altor etnii

Grup	Nr.	Medie	Abatere Standard	Eroare Standard	Int. încred. 95% mediei		
Români	1869	-5.5455	4.5534	.1053	-5.7520	...	-5.3389
Maghiari	130	-5.6000	4.7948	.4205	-6.4320	...	-4.7680
Germani	39	-5.2436	3.8301	.6133	-6.4852	...	-4.0020
Ţigani	31	-2.2097	5.1539	.9257	-4.1002	...	-.3192
Total	2069	-5.4932	4.5808	.1007	-5.6907	...	-5.2957
Modelul cu efecte fixe			4.5659	.1004	-5.6901	...	-5.2964
Modelul cu efecte aleatoare				.7940	-8.0200	...	-2.9665

Modelul cu efecte aleatoare - Estimarea dispersiei dintre componente .7560

Medie	Grup	2 1 3 4
-5.6000	Maghiari	
-5.5455	Români	
-5.2436	Germani	
-2.2097	Ţigani	* * *

(*) Desemnează perechi de regiuni semnificativ diferite la p<0,05

4.2.5. Aspiraţiile cu privire la propriul stil intelectual la români comparativ cu subiecţi aparţinând altor etnii

Nivelurile medii ale scorurilor aspiraţiilor arată că subiecţii aparţinând celor patru grupuri etnice sunt în cea mai mare parte satisfăcuţi de gradul lor de deschidere la nou.

În analiza globală, diferenţa scorurilor se apropie doar de nivelul pragului de semnificaţie de 5% (F=2,5552 ; p=0,0538). Totuşi, dacă urmărim în tabelul de mai jos intervalele de încredere de 95%, constatăm că o astfel de diferenţă statistic semnificativă apare între scorurile obţinute de subiecţii de etnie română şi cei de etnie maghiară, care sunt semnificativ mai satisfăcuţi de gradul lor de deschidere la nou.

Tabel 23. - Aspiraţiile cu privire la propriul stil intelectual la români comparativ cu subiecţi aparţinând altor etnii

Grup	Nr.	Medie	Abatere Standard	Eroare Standard	Int. încred. 95% mediei		
Români	1869	2.5904	3.1094	.0719	2.4494	...	2.7315
Maghiari	130	1.8577	2.7125	.2379	1.3870	...	2.3284
Germani	39	2.8846	2.4907	.3988	2.0772	...	3.6920
Ţigani	31	2.2581	2.8073	.5042	1.2283	...	3.2878
Total	2069	2.5449	3.0750	.0676	2.4124	...	2.6775
Modelul cu efecte fixe			3.0715	.0675	2.4125	...	2.6774
Modelul cu efecte aleatoare				.3191	1.5294	...	3.5605

Medie	Grup	2 4 1 3
1.8577	Maghiari	
2.2581	Ţigani	
2.5904	Români	*
2.8846	Germani	

(*) Desemnează perechi de regiuni semnificativ diferite la p<0,05

Concluzii

Din perspectiva *stilului expresiv*, datele de care dispunem îi caracterizează pe românii din toată ţara ca pe nişte oameni deschişi, comunicativi şi energici.

Nu există diferenţe statistic semnificative sub acest aspect nici între românii din diverse regiuni ale ţării, şi nici între etnicii români şi etnicii maghiari sau germani ; chiar dacă aceştia din urmă apar a fi ceva mai rezervaţi, diferenţele nu ating pragul semnificaţiei statistice.

Ca şi imaginea despre stilul expresiv, şi aspiraţia cu privire la stilul expresiv este mai degrabă omogenă şi nu manifestă diferenţe marcante de la o regiune la alta. Deşi imaginea de sine este ca fiind „deschişi şi plini de energie", idealul este, în general, de a fi şi mai sociabil.

Aspiraţiile cu privire la propriul stil expresiv nu conduc la diferenţe statistic semnificative între subiecţii de diferite etnii.

Din perspectiva *stilului interpersonal*, rezultatele medii înregistrate de românii din diferite regiuni sunt caracterizate mai mult de omogenitate decât de disparitate. Scorurile medii se încadrează în acelaşi interval de interpretare (22-28 puncte) caracterizat de un stil interpersonal „cald şi înţelegător, atent şi delicat". Peste un sfert din subiecţii români au chiar scoruri peste 28 (foarte săritori ; clasa cu scoruri superioare). Diferenţa pe care putem să o considerăm mai temeinică între românii din diferite regiuni este cea care opune stilul interpersonal al muntenilor şi ardelenilor, stilului interpersonal al bănăţenilor (ceva mai discret şi mai reţinut).

Scorurile medii ale românilor, maghiarilor, germanilor şi ţiganilor se plasează în aceeaşi zonă a stilului interpersonal, descris ca fiind „cald şi înţelegător". În limitele acestui cadru se înregistrează o diferenţă statistic semnificativă între români (scoruri mai înalte pentru „cald şi înţelegător") şi maghiari (scoruri mai mici).

Examinarea aspiraţiilor în acest domeniu arată că gradul de acord cu propriul stil interpersonal variază semnificativ între românii din diferite regiuni, dar reflectă o remarcabilă omogenitate inter-etnică. Nivelul mediu al acestor aspiraţii reflectă acordul cu propriul stil interpersonal.

Stilul de muncă al românilor se dovedeşte a fi cel caracteristic persoanelor eficiente, responsabile, care obişnuiesc să ducă la capăt treburile de care s-au apucat. Scorurile medii ale tuturor celor patru grupuri etnice se plasează în aceeaşi zonă a stilului de muncă, descris ca fiind „eficient, responsabil şi de încredere". În limitele acestui cadru, se înregistrează o diferenţă statistic semnificativă, dar de mică amplitudine, între etnicii români (scoruri mai înalte) şi etnicii maghiari (scoruri mai mici).

Românii din diferite regiuni sunt unanimi în uşoara insatisfacţie de a considera că nu sunt - şi în a-şi dori să fie - ceva mai eficienţi în activitate.

Dorinţa de a fi ceva mai eficient caracterizează scorurile medii ale tuturor celor patru grupuri etnice.

Rezultatele medii ale tuturor celor patru grupuri etnice arată că scorurile *stilului emoţional* se amplasează în zona interpretată ca semnalând prezenţa unei stări de stres, pe care o presupunem asociată dificultăţilor complexe ale ultimilor ani.

În ceea ce priveşte aspiraţiile specifice în domeniul stilului emoţional, românii (ardelenii în special), la fel ca şi maghiarii şi germanii, şi-ar dori să îşi poată exprima emoţiile şi sentimentele într-o măsură mai mare decât consideră că o fac în mod curent.

Nu apar diferenţe între grupurile etnice sub aspectul *stilului intelectual* mediu, dar sunt prezente unele diferenţe inter-regionale între români. Rezultatele medii oscilează în zona unui nivel interpretat ca reflectând un stil intelectual destul de deschis spre noi orizonturi.

Românii, ca şi subiecţii aparţinând celorlalte trei grupuri etnice, sunt în cea mai mare parte satisfăcuţi de gradul lor de deschidere la nou.

Bibliografie

GOLDBERG, L.R. (1990). *An alternative description of personality. The Big Five factor structure*, „J. of Person. and Soc. Psychol.", 59.

HOFSTEE, W.K.B. ; DE RAAD, B. şI GOLDBERG, L.R. (1992). *Integration of the Big Five and circumplex approaches to trait structure*, „J. of Person. and Soc. Psychol.", 63.

NECULAU, A. (coord). (1995). *Psihologia câmpului social : Reprezentările sociale*. Edit. Ştiinţă şi tehnică, Bucureşti.

NECULAU, A. (coord). (1996). *Psihologie socială. Aspecte contemporane*, Edit. Polirom, Iaşi.

PARTENERIAT EROTIC ŞI HOMOSEXUALITATE

Parteneriatul erotic – un proces complex de interdezvoltare a sex-rolurilor

Iolanda Mitrofan

Iubirea – o întrebare cu răspuns deschis

Oricât de multe „definiţii" s-ar fi putut elabora, cu pretenţie de surprindere a esenţialului, oricât de multe şi pasionante descripţii – mai mult sau mai puţin literare şi filosofice – ar fi fost emise, iubirea, ca mod fundamental de întâlnire, fuzionare şi transgresare a psihologiei celor două sexe, unul cu şi prin intermediul celuilalt, rămâne un proces de parteneriat cu multe necunoscute, mai curând sub semnul inefabilului decât al adevărurilor testate ştiinţific. Iubirea nu poate fi înţeleasă autentic decât ca experienţă trăită, de comuniune simultan sexuală, psihologică şi spirituală. Erosul include generos o succesiune de experienţe de comunicare, intercunoaştere şi interdezvoltare a sexelor, o veritabilă alchimie a devenirii şi transformării lor în fiinţe mature, complete, libere. Sensul metafizic al experienţei iubirii este indubitabil cheia înţelegerii acesteia. Studiile asupra parteneriatului erotic şi variantelor sale pot să ne ajute cum să înţelegem mai bine dragostea, dezvoltarea şi sfârşitul ei, problemele îndrăgostirii şi atracţiei sexelor.

Se acceptă în mod unanim că dragostea este greu de definit; putem să nu ştim ce este ea, dar ştim când suntem stăpâniţi de ea, când o experimentăm. Termenul „iubire" este adesea suprapus termenilor „a plăcea" sau „a bucura". Uneori, iubirea este confundată cu dorinţa sexuală sau emoţională: „te iubesc" ar putea să însemne pentru unii „te doresc fizic". Dar termenul „a iubi" este folosit adesea şi când admirăm sau suntem ataşaţi de cineva sau ceva (casa, oraşul, muntele, marea etc.). În cea mai simplă definiţie a ei, iubirea exprimă emoţii şi sentimente pe care cineva le resimte faţă de altcineva. Se ştie însă că există foarte multe nuanţe ale iubirii, în funcţie de obiectul acesteia: iubirea pe care o resimte adolescentul faţă de un profesor sau faţă de o „vedetă rock" este diferită de cea pe care o are faţă de părinţi. Aceasta din urmă este altceva decât iubirea faţă de soţ, faţă de copii, faţă de fraţi sau faţă de prieteni. Iubirea faţă de un partener erotic (iubitul-iubita) este întrucâtva şi uneori semnificativ diferită faţă de iubirea conjugală.

Grecii distingeau trei tipuri de iubire:

- *eros* – dragoste fizică;
- *agape* – dragoste spirituală;
- *phileos* – dragoste frăţească.

În epoca actuală, cercetătorii iubirii au considerat că judecăţile de valoare au influenţat cercetările asupra iubirii.

M. Hunt (1959) spunea: „Cei mai mulţi savanţi care scriu despre dragoste au nevoie să se echipeze în prealabil cu teorii speciale; cu ajutorul acestora ei se pregătesc şi aşteaptă să «captureze» cazurile care să le poată fundamenta sau exemplifica punctele de vedere" (*apud*. O. Pocs, 1989, p. 85).

Alţi autori încearcă să insere experienţa propriei iubiri în situaţii de laborator, „ceea ce dezumanizează trăirea şi starea experimentată *in vivo*" - este de părere Z. Rubin (1982, p. 34).

Prin contrast, W. Masters şi V. Johnson au fost criticaţi de a fi fost prea mecanicişti în cercetările lor, ignorând iubirea. Cu toate acestea, tot mai mulţi cercetători se ocupă de domeniul iubirii. A. Maslow considera că iubirea trebuie studiată şi învăţată, înţeleasă şi prognozată. Altfel, conceptul este „pierdut, mistificat, în favoarea ostilităţii şi suspiciunii". S. Freud vorbea despre iubire ca „scop al inhibării sexului", iar Waller (1938) completa cu afirmaţia că „idealizarea dragostei romantice se fundamentează pe blocajul temporar sau filtrarea impulsurilor sexuale" (p. 123). Cu alte cuvinte, sugera raporturi cel puţin contradictorii între sex şi iubire în procesul mult mai complex al devenirii fiinţei. Impactul culturii şi spiritualităţii creştine, care atribuie sexului valoare de păcat, în ideea transcenderii sale, prin iubirea spirituală, este transparent în aceste teorii.

Dar lucrurile sunt discutabile din perspectiva interpretării şi asimilării mentalităţii şi spiritualităţii creştine, de diverşi autori şi teoreticieni ai parteneriatului erotic. Aşa de pildă, contemporanii noştri Walter şi Trudy Fremont consideră că „iubirea este o atitudine mentală" a cărei temă-cheie este „întâmpinarea nevoilor", şi ei argumentează astfel: „Scriptura ne spune că dragostea nu este un sentiment, ci o atitudine care triumfă împotriva bolilor, suferinţelor şi dificultăţilor financiare. De fapt, circumstanţele neplăcute creează oportunităţi de dezvoltare a ceea ce înseamnă iubire adevărată. Ea s-ar putea defini ca fiind dorinţa neegoistă de a împlini nevoile celui drag. Dumnezeu a creat bărbatul şi femeia pentru a se completa unul pe altul, prin împlinirea diferitelor nevoi: emoţionale, intelectuale şi fizice (1993, pp. 15-16).

Mulţi cercetători de azi cred că iubirea este o relaţie de schimb, prin care cei care se iubesc îşi satisfac pe deplin nevoile reciproc, de la cele fizice, la cele de creştere spirituală. Întrezărim aici influenţele gândirii orientale, abordările taoiste şi tantriste insistând asupra schimbului întru armonizarea principiilor complementare, care în termeni moderni s-ar putea exprima în schimb energetico-informaţional la toate nivelurile (biologic, psihologic şi spiritual), cu scop de dezvoltare şi transcendere. Însuşi Jung, prin comentariile sale la *Floarea de aur* (1996), susţine şi asimilează parţial această concepţie asupra întâlnirii erotice fundamentale dintre *„animus"* şi *„anima"*.

Când se instalează „starea de iubire"? Atunci când „satisfacţia sau securitatea unei persoane devin tot atât de semnificative ca propria satisfacţie şi securitate" - este de părere H.S. Sullivan (*apud* Leaderer şi Jackson, 1981).

Dintr-o cercetare pe 1300 de studenţi, efectuată de Jorgensen (1986), rezultă 21 de „calităţi" diferite ale iubirii (aşa cum o înţeleg tinerii - ca bază pentru căsătorie). Dintre acestea, pe primele locuri se situează „a nu mai fi singur" (50%), susţinerea şi preocuparea pentru celălalt (40%). Aşadar, iubirea este pentru ei un mod „de a fi împreună", dar diversitatea opţiunilor lor în a defini aceasta este foarte mare. Se recunoaşte de obicei ca fiind „dragoste", capacitatea cuiva de a cuceri emoţional pe altcineva în cel mai puternic sens, de a pătrunde în lumea mai mult sau mai puţin stabilă a obişnuinţelor, sentimentelor, opiniilor şi comportamentelor acestuia.

Starea de „îndrăgostire" se află totuşi mai mult sub semnul trăirii, emoţiei inflative: „Iată deodată două fiinţe care se găsesc înzestrate cu puterea reciproc redutabilă de a dispune una de cealaltă, printr-un cuvânt, un gest, o bucurie puternică sau o irepresibilă angoasă. Cei doi îndrăgostiţi se află într-o situaţie de extremă dependenţă afectivă. Totul se petrece ca şi cum două fiinţe incomplete deodată fuzionează şi îşi găsesc, astfel, plenitudinea" (L. Roussel, 1989, p. 115). Ceea ce se întâmplă într-o iubire liberă este puternica tentaţie de a te lăsa complet absorbit de altul, de a-ţi pierde orice rezervă, atât spirituală, cât şi fizică. Totuşi, în cea mai mare parte din cazuri, acest „abandon de sine" poate ameninţa serios viitorul relaţiei.

Îndrăgostiţii percep lumea prin filtrul relaţiei lor, ca fiind nouă şi surprinzătoare şi, în ciuda experienţelor lor amoroase anterioare, „tot ceea ce au trăit până acum este doar o palidă şi inconsistentă încercare". Sentimentul îndrăgostirii include adesea şi o „dragoste a dragostei" - ca revelaţie mutuală.

Relaţiile între îndrăgostiţi nu mai sunt reglate, ca în existenţa obişnuită, prin obiceiuri, calcule, gratitudine, stimă, pe scurt, prin sentimente rezonabile. Fiecare gândeşte că-l cunoaşte pe celălalt prin empatie şi cumva din interior. O privire este mai decisivă decât un lung dialog.

În acelaşi timp, fiinţa iubită apare ca o bogăţie inepuizabilă: ea este necunoscutul, neaşteptatul, cea căreia partenerul nu-i poate sesiza totalitatea nici măcar o dată cu trecerea timpului. Pentru cel care iubeşte, fiinţa iubită devine singulară, unică, ireductibilă. Ce explică această transformare bruscă uneori? Este ca şi cum fiecare şi-ar găsi propria identitate în acelaşi timp în care o descoperă pe a celuilalt. „Deodată, o altă fiinţă îmi spune că sunt toată raţiunea ei de a fi. Iată, în sfârşit, că sunt pentru ea nu numai agreabil, dar şi necesar - gândeşte îndrăgostitul" (L. Roussel, 1989, p. 115). Prin această relaţie unică, ce „rupe" regimul relaţional obişnuit al fiecăruia, îndrăgostiţii se simt de-a dreptul „singuri pe lume". Acest nou univers în care pătrund îndrăgostiţii este ca o „stare de graţie". Sentimentul re-naşterii se întemeiază pe gratuitatea sentimentului iubirii. Fiecare descoperă în sine o fiinţă nouă, până atunci latentă, potenţială, dar care se trezeşte brusc prin iubire. În sfârşit, poate că dragostea este, mai înainte de orice, o reciprocă dăruire de noi identităţi, de fapt, de ceea ce este perceput de ambii drept noua lor identitate, ieri încă secretă, azi dezvăluită. Deşi mulţi consideră că dragostea este „oarbă", de fapt lucrurile nu stau chiar aşa. Este vorba mai curând de un proces de transfigurare, prin care slăbiciuni şi defecte ale celuilalt devin obiect al dragostei şi admiraţiei, prin simplul fapt că aparţin fiinţei iubite. Stranie şi magică metamorfoză a iubirii... Chiar şi calităţile obiectului iubirii nu sunt decât pretexte pentru a trezi sentimentul. Preţuirea acordată celuilalt nu ţine atât de meritele sale, cât mai ales de această reciprocă şi „alchimică" transfigurare. „A iubi şi a fi iubit nu este altceva decât percepţia vie şi rapidă a existenţei Sinelui, făcându-l să existe pe Celălalt" (R. Musil, *Omul fără însuşiri*, Bucureşti, 1995).

„Tipologizarea" iubirii

Există multe încercări de „tipologizare" a iubirii şi a comportamentelor de parteneriat erotic. Ollie Pocs distinge trei forme de „dragoste": oarbă, romantică şi matură.

Dragostea oarbă sau „nebună" se caracterizează printr-o idealizare a iubirii pentru cineva, de obicei o persoană nepotrivită sau inaccesibilă (vedetă de cinema sau TV, o celebritate). Este în mod obişnuit începutul atracţiei fizice şi este trăită cu intensă participare şi bulversare emoţională, senzaţie aproape şocantă atunci când îndrăgos-

titul vorbeşte despre, gândeşte la sau intră în „contact" cu persoana iubită, percepută univoc drept „foarte plăcută la vedere". Adolescenţii experimentează de obicei acest gen de iubire. Ei pot să nu ştie „nimic" despre acea persoană, să nu o fi întâlnit niciodată şi adesea să fie îndrăgostiţi doar de imaginea mediatizată a ei. Alteori, rămâne doar o „iubire imposibilă", persoana iubită fiind inaccesibilă prin vârstă, statut, prestigiu etc. Rememorându-şi trecutul sentimental, adultul nu-şi consideră niciodată aceste „iubiri nebune" drept experienţe erotice serioase, dar păstrează nostalgia celei mai pure trăiri pe care a experimentat-o.

Dragostea romantică se exprimă prin trei elemente (Z. Rubin, 1973):
1. ataşament şi nevoia de a iubi pe cineva;
2. predispoziţia de a-l ajuta pe cel iubit;
3. absorbţie în relaţie până la excluderea altora.

La aceste componente ale dragostei romantice, Kephart (1981) adaugă tendinţa la idealizare a persoanei de sex opus de care cineva este ataşat emoţional puternic şi marcata atracţie fizică care se intensifică la fiecare atingere. Îndrăgostiţii sunt supuşi riscului deziluziei ulterioare, datorită „flamei emoţionale" care le blochează capacitatea de a dezvolta un punct de vedere realist asupra partenerului.

Davis (1985) identifică două comportamente erotice specific romantice:
- pasiunea totală, care include fascinaţie, exclusivitate şi dorinţă sexuală;
- preocuparea totală manifestată prin grijă, susţinere şi apărare necondiţionată şi chiar iraţională a fiinţei iubite (cel mai bun apărător - avocat - al persoanei iubite).

În opinia noastră, iubirea romantică este atât o experienţă de cunoaştere, cât şi o comunicare fundamentală între sexe, care, activând mecanismele de identificare mentală, creează o bază pentru autocunoaştere şi autodecentrare, pentru „creştere interioară prin experienţă afectivă".

Angajând resorturi inconştiente şi conştiente de o mare tensiune emoţională, dragostea romantică are o evoluţie previzibilă, în sensul că nu poate fi definitivă. Ea debutează, de obicei, cu o irezistibilă atracţie, urmată de intensificarea şi aprofundarea relaţiei (partenerii devin tot mai interdependenţi) până la un „punct culminant" al plinătăţii şi satisfacţiei în doi, după care urmează o diminuare progresivă a intensităţii trăirilor, o moderare până la erodare (ceea ce înseamnă sfârşitul cuplului erotic). Dar ea se poate şi îmbogăţi (prin alte componente calitative) şi transforma progresiv într-un alt tip de iubire - iubirea matură. Aceasta nu înseamnă neapărat că iubirea romantică este imatură; ea este trăită doar într-un registru de intensitate deosebit, în care accentul cade mai curând pe fuziune şi în mult mai mică măsură pe autonomie psihologică.

Dragostea matură

Dacă dragostea „nebună" şi cea „romantică" înseamnă mai mult a simţi pe cineva, dragostea matură înseamnă mai ales a te sprijini pe cineva, a te bizui pe cineva, a sta cu cineva. Stabilitatea este nota ei definitorie. Din acest motiv, în relaţia afectivă de parteneriat intervin componente majore ca:
- respectul;
- admiraţia;
- încrederea;

- sensul mutual al valorii personale;
- grija faţă de celălalt;
- ataşamentul şi obligaţia autoasumată.

După Brehm (1985), dragostea matură înseamnă pierderea ataşamentului fragil faţă de partener (dependenţa emoţională) şi câştigarea siguranţei, precum şi investiţii psihologice constante, care conferă insului un grad de autonomie ce permite autoafirmarea. El vorbeşte în acest sens de „dragostea prietenească" („*companionate love*"), iar Meyers (1990, p. 483) o explicitează ca fiind „afecţiunea pe care o simţim pentru cei cu care viaţa noastră este strâns împletită. Spre deosebire de forma intensă a dragostei pasionale, cu efecte perturbatoare chiar asupra comportamentului social adaptativ, „*companionate love*" ia forma unei relaţii afective stabile, profunde, reale, cu un ataşament reciproc împărtăşit, dar cu forme mai puţin „zgomotoase" de manifestare emoţional-erotică. Răcirea dragostei pasionale şi romantice atrage după sine o perioadă de deziluzie, mai ales pentru cei care consideră că această formă de manifestare a iubirii este esenţială pentru menţinerea căsătoriei (I. Mitrofan, N. Mitrofan, 1994, p. 59). Unii autori încearcă chiar să explice creşterea puternică a ratei divorţului în ultimele două decenii ca fiind datorată, pe de o parte, creşterii importanţei acordate experienţei emoţionale pozitive, deosebit de intense şi, pe de altă parte, imposibilităţii de a menţine mai mult timp o astfel de relaţie erotică.

Stabilizarea cuplului care experimentează dragostea matură depinde nu atât de comportamentul individual al partenerilor, cât de comportamentul lor interpersonal (în ce măsură reuşesc ei să-şi satisfacă reciproc nevoile, aspiraţiile şi aşteptările). Nevoia de altul este acoperită pe măsură ce comportamentul relaţional cu partenerul satisface nevoia şi dorinţa acestuia de menţinere a cuplului. Din acest motiv, dragostea matură este evolutivă, este „construită" prin îmbinarea rezonabilităţii şi raţionalităţii cu plăcerea şi generozitatea. Ea devine „un drum existenţial" al cărui plan de bază include puterea de a accepta şi depăşi împreună obstacolele sau situaţiile excepţionale. Dragostea matură este responsabilă, în sensul că include în aşteptările sale atât „suişurile" cât şi „coborâşurile", atât „câştigurile" cât şi „pierderile", atât „bucuriile" cât şi „suferinţele". Ea se bazează pe acea atitudine mentală care îţi asigură „forţa de a face faţă provocărilor existenţiale", de a anticipa şi relativiza cu înţelepciune „întâmplările" şi nevoile celuilalt, mizând întotdeauna pe relaţie şi pe capacitatea ei regeneratoare, pe semnificaţia ei vitală. A iubi matur echivalează cu un mod activ de a convieţui pozitiv („a fi bine") unul cu celălalt, de a răspunde şi a veni fiecare în întâmpinarea trebuinţelor celuilalt, de a-i „simţi" nevoile şi problemele, înainte ca el să le comunice, de a-i respecta individualitatea şi a-l percepe şi evalua suficient de corect, pentru a nu-ţi alimenta sentimentele din erori de cunoaştere.

W. şi T. Fremont (1993), abordând tema iubirii ca proces evolutiv, precizează o serie de „nevoi de întâmpinare", atât feminine, cât şi masculine, de a căror satisfacere în cuplul marital depinde continuitatea şi maturitatea relaţiei erotice. Le vom prezenta în continuare, comentându-le din perspectiva propriilor noastre opinii.

Nevoile femeii

1. Nevoia de siguranţă necesită ca soţul să fie un suport constant, prezent în momentele importante şi să rezolve cu înţelepciune diversele probleme ale familiei, împreună cu soţia. El trebuie să-şi manifeste iubirea prin comunicare, asigurându-i soţiei sentimentul de siguranţă, de confort psihologic. Pentru femei, comunicarea verbală este mai importantă decât cea fizică. Ele au nevoie de un timp în care să discute în linişte despre problemele

banale, cotidiene. Deşi adesea aceste discuţii par lipsite de importanţă pentru soţ, ele sunt imperative pentru menţinerea unei atmosfere de deplină înţelegere. „Un soţ bun va avea grijă să nu provoace gelozia soţiei sale şi nici să nu-i pună la îndoială dragostea". Cei frustraţi de dragoste în copilărie sunt mai frecvent geloşi, ca şi cei excesiv de răsfăţaţi, şi au nevoie de o doză dublă de afecţiune, atenţie şi răbdare. Când un bărbat nu se preocupă de nevoile familiei, atât soţia cât şi copiii devin nesiguri. Un soţ bun este în general preocupat de interesele tuturor şi pretinde mai puţin răsfăţ.

2. Nevoia de cămin şi dorinţa de a avea copii, cărora să le creeze un mediu plăcut, constituie a doua nevoie de bază a unei femei. Femeia are nevoie de amenajarea ambientului (a căminului), atât pe dimensiuni estetice, cât şi funcţionale. Aşa cum păsările îşi fac cuib, tot aşa şi femeia îngrijeşte, înfrumuseţează şi sacralizează, prin activitatea şi prezenţa sa, „cuibul" familial care să asigure cuplului şi copiilor o oază binecuvântată. Neglijenţa femeii în îngrijirea şi amenajarea casei este un semn că nevoile ei nu au fost împlinite, că este în general insecurizată, stresată sau deprimată. Fireşte, pot exista şi alte explicaţii: respingerea inconştientă a rolului feminin sau matern, alte dominante şi interese care depăşesc sex-rolul etc. Un bărbat atent va face tot posibilul ca nevoia de ambianţă a femeii să poată fi satisfăcută. Întreţinerea casei, alocarea unei părţi importante din buget pentru aceasta şi pentru modificările necesare sporirii confortului sau sentimentului de bucurie în intimitatea căminului, ca şi implicarea efectivă în păstrarea acesteia, conferă calităţi de excepţie soţului şi o întărire a satisfacţiei maritale a soţiei. „Neglijenţa femeii în a întreţine casa nu se rezolvă prin cicăleli, ci, mai degrabă, prin puterea exemplului şi prin a ţine casa într-o stare bună" - precizează soţii Fremont.

Nevoile bărbatului

1. Nevoia de respect şi apreciere a eu-lui este specifică bărbatului şi multe dintre conflictele maritale se dezlănţuie prin încălcarea „regulii" de aur. O femeie înţeleaptă nu-şi va critica niciodată bărbatul, nici în particular şi nici în public, mai ales în faţa copiilor. Cicăleala şi „bârfa" cu prietenele sau vecinii afectează sensibilitatea soţului şi-i descurajează orice iniţiativă. O soţie iubitoare îşi încurajează permanent soţul, îl apreciază în faţa copiilor şi a altora, fără a minţi sau exagera ostentativ; îl recompensează emoţional cu generozitate şi, mai ales, cu sensibilitate. Cuvintele calde, de apreciere, directe sau aluzive sunt „liantul" unei comunicări afective stabile şi totodată al evoluţiei soţilor. Mesajul pozitiv aduce mult mai mult bine unei relaţii de căsătorie decât toate mesajele negative la un loc, oricât de „bine intenţionate" ar fi ele. „Ajutorul" pentru schimbare nu se oferă cu brutalitate şi cu preţul „rănirii" eu-lui partenerului, ci cu toleranţă, răbdare, încurajând comportamentele pozitive şi spontane ale soţului. Comportamentele „prescrise", „sugerate" sau „impuse" de soţie, prin diverse tactici psihologice, nu creează decât rezistenţă la schimbare. De altfel, multe soţii pornesc în căsnicie cu un disproporţionat şi imatur avânt de „a-l schimba în bine pe soţ", şi sfârşesc prin a-l „mutila" sufleteşte sau a-l nevroza pur şi simplu. O femeie care nu poate trata cu umor şi bunăvoinţă neglijenţa sau dezordinea soţului, riscă să nu aibă un efect de schimbare în psihologia acestuia, ci, dimpotrivă, să devină din ce în ce mai puţin atrăgătoare sau iubită, pe măsură ce moralizează, critică şi, mai ales, „ameninţă" (fie şi cu celebrul „plec la mama") tot mai des. Arta maritală a femeii constă în puterea ei de a-i consolida soţului încrederea în sine însuşi, autorespectul. Iubirea se construieşte şi se păstrează pe acest sentiment reciproc de încredere şi valorizare, dar sursa emoţională şi energetică este, fără îndoială, femeia.

2. Nevoia de confort fizic şi psihosexual este importantă pentru un bărbat. Hrana şi sexul nu sunt separate evident de confortul psihologic-relaţional al soţului, iar zicala: „cea mai bună cale spre inima unui bărbat trece prin stomac", include o parte considerabilă de adevăr. De aceea, „problemele" pe care le ridică femeia nu este indicat să fie lansate când soţul e flămând, înainte de masă. Respectul pentru „masă" echivalează cu grija pentru

echilibrul fiziologic al celuilalt. De asemenea, iniţiativa sexuală a soţului, la care, nu se răspunde de mai multe ori, poate trece drept un „semn" de neiubire, de neglijare, de respingere. Refuzul naşte frustrare, iritabilitate, neîncredere în sine.

Problemele cele mai dificile apar într-o căsnicie când fiecare se gândeşte la propriile lui nevoi şi nu la ale celuilalt. W. şi T. Fremont consideră că şi în cazul în care „femeia nu are o dorinţă aşa de puternică de dragoste fizică", ea trebuie să-şi amintească totuşi că una din nevoile de bază ale bărbatului este aceasta. Dăruirea este altruistă şi nu aşteaptă nimic înapoi. Din punctul nostru de vedere, „dăruirea fizică" este strâns legată de cea psihică şi condiţionată de aceasta din urmă. „Dăruirea" din obligaţie este păgubitoare şi deformantă pentru personalitatea femeii, ca şi a bărbatului. Ea cultivă condiţiile inautenticităţii contractului, comunicării şi relaţiei. Dar dăruirea reală se poate experimenta cu „câştig evolutiv" pentru ambele părţi, şi numai în condiţiile în care partenerii cooperează şi se contopesc sexual dincolo de „obligaţii" contractuale, morale sau religioase, când dincolo de ipocrizii şi constrângeri există şansa unei „întâlniri transformative" şi benefice pentru ei. Aşadar, nu „supunerea" şi „mila", ci cooperarea întru cunoaştere şi interdezvoltare este calea către satisfacţie şi împlinire personală reciprocă. Iubirea se descoperă, se învaţă şi se dezvoltă. Desigur că modelul spiritualităţii creştine include puterea de a ierta şi de a iubi chiar atunci când indiferenţa, neglijenţa, răceala, critica şi respingerea fac parte din „scenariul" zilnic. Aceasta înseamnă iubire necondiţionată, matură, generoasă şi creatoare. Ea implică un anumit nivel de maturitate afectivă şi spirituală, fără de care relaţia de parteneriat erotic, conjugal sau de coabitare, devine doar o palidă sau excesiv de bulversată „încercare".

Evident că adoptarea unor reacţii lipsite de dragoste şi toleranţă, nu face decât să complice lucrurile. Dar a mima toleranţa, este mai grav decât a manifesta intoleranţă. „A mima", „a disimula", „a simula" echivalează cu reprimarea agresivităţii şi, evident, cu absenţa iubirii. Iubirea nu se poate clădi pe ură nemărturisită sau ostoită, ci pe clarificarea motivelor care au generat intoleranţă, ostilitate sau decepţie. Clarificarea presupune conştientizare, înţelegere şi abia ulterior omul poate opta liber sau evolua corect. Clarificarea este baza înţelegerii de sine şi de altul şi, totodată, a deblocării şanselor de autoschimbare (autorestructurare). În acest caz, iubeşti pentru că poţi să te schimbi, să te dezvolţi, să te bucuri, deci pentru că ţi se creează condiţia libertăţii personale, şi nu te schimbi pentru că iubeşti. Aceasta înseamnă că iubirea nu te constrânge „să te schimbi", nu te poate forţa, sau în numele ei nu trebuie să faci compromisuri de a te autosacrifica. Iubirea este gratuitate pură, echivalentă cu libertatea de a fi. Iubeşti necondiţionat şi eşti iubit necondiţionat. Numai tu însuţi te poţi „schimba" pe tine, nu altcineva şi nu neapărat folosind „iubirea" ca „un contact" sau ca un mijloc de corecţie, de şantaj, cu atât mai puţin de puniţie (Ex: „dacă mă iubeşti, respecţi şi faci ce zic eu" este o falsă şi periculoasă strategie relaţională). Strategia evolutivă este „eu te iubesc pentru ceea ce eşti tu şi te respect sau te admir pentru cum şi ceea ce faci tu. Nu-ţi impun şi nu vreau să te schimbi pe tine însuţi, pentru că evoluezi şi îmi oferi mereu motive şi faţete noi ale fiinţei tale care îmi păstrează, consolidează sau dezvoltă iubirea, mereu te descopăr, mereu eşti important pentru mine..."

Iubirea necondiţionată hrăneşte şi amplifică dezvoltarea persoanei. Înţelegând lucrurile astfel, indiscutabil că relaţia de parteneriat erotic este o relaţie de unificare perpetuă a principiilor pozitiv creatoare din cele două persoane. În măsura în care relaţia lor cu Dumnezeu este autentică, şi relaţia dintre parteneri este o cale de elevare şi, simultan, de împlinire prin unificare. Se cuvine să precizăm aici că

dragostea matură nu este posesivă, pentru că „te iubesc" nu se confundă cu „te am, te posed sau te doresc în exclusivitate pentru mine". Din contră, partenerii caută să-și dezvolte relația fără a se exploata unul pe altul, ci ajutându-se și revelându-se unul pe altul. Forisha (1978) nota că „în cele mai multe căsătorii implicarea și sentimentele diminuează în timp" (p. 207). Restructurarea sentimentelor poate inițial să marcheze tranziția de la dragostea romantică (bazată într-o bună măsură pe pasionalitate și sentimente de posesivitate), la dragostea matură, iar eșecul acestei tranziții, acestei restructurări este de fapt un eșec marital. Cei care nu reușesc la examenul „transformării" unui tip de iubire juvenilă intensă, într-un tip de iubire evolutivă, matură, complexă, sunt expuși decepției și separării. „În timp ce dragostea matură poate să nu ardă" sau să nu fie trăită la fel de fierbinte și fascinant ca dragostea romantică, ea se menține luminoasă și clară, la „foc domol" și sigur pe o perioadă mare de timp, de cele mai multe ori, definitiv. Problema fundamentală cu care se confruntă mulți oameni în viață, este realizarea unui echilibru între cele două tipuri de dragoste. „Dragostea pasională este excitantă și aventuroasă. Dragostea matură este securizantă și conduce către descoperirea stării de bine" (Schultz și Rodgers, 1985, pp. 128-129).

Care sunt mecanismele psihologice prin care două persoane acced la iubire matură? Psihologii precizează existența a două mecanisme articulate:

- autodezvăluirea (*self-disclosure*) (S. Jourard) sau penetrarea socială (I. Altman, 1973 și D. Taylor, 1979);
- dezvăluirea reciprocă.

Pe măsură ce partenerii învață să se autodezvăluie, de-a lungul timpului, se produce o tot mai mare apropiere și întrepătrundere psihologică și psihosocială. Gradul de cunoaștere interpersonală crește progresiv, tinzând către nivelul dorit și așteptat de către ambii. Diverși cercetători au arătat faptul că lipsa unor asemenea posibilități de manifestare a intimității poate cauza apariția sentimentului dureros al singurătății (Berg și Peplan, 1982; Solano și alții, 1982). Deși aparent împreună, singuri în realitate... Unul dintre cele mai importante efecte ale dezvăluirii îl constituie dezvăluirea reciprocă, deschiderea cât mai largă a canalelor de comunicare și punerea în „contact direct" a unor elemente structurale ale psihologiei personale. Investigațiile efectuate în acest sens au condus la ideea că dezvăluirea produce dezvăluire (Berg, 1987; Reis și Shover, 1988). Tendința de dezvăluire este proporțională cu gradul de deschidere manifestat de către celălalt partener. Ea progresează după modelul dansului: „eu dezvălui puțin, tu dezvălui puțin; apoi tu dezvălui mai mult și eu voi proceda la fel" (Meyers, 1990, p. 440). Autodezvăluirea însă, deși este gratificantă, nu conduce automat la activarea sau reactivarea sentimentului de dragoste. Astfel, cercetările arată că, în timp ce ne place foarte mult de cei care ne sunt parteneri în propria noastră dezvăluire, nu întotdeauna iubim pe cei care ni se dezvăluie prea mult (R.L. Archer și Burleson, 1980). De pildă, cineva, care imediat după ce facem cunoștință, se grăbește să ne furnizeze cât mai multe detalii intime, poate fi considerat indiscret, imatur și chiar instabil (Dion și Dion, 1978; Miell și alții, 1979). Deși autodezvăluirea intimă nu produce direct atracție interpersonală, ea pare a fi una dintre plăcerile și bucuriile principale ale dragostei complete. Cei la care tendința de dezvăluire reciprocă este în creștere, se declară tot mai intens satisfăcuți de relația lor și totodată crește probabilitatea ca ei să se mențină în cadrul acestei relații (Berg și McQuinn, 1986; Hendrick și alții, 1988; Sprecher, 1987). Chiar dacă gradul de deschidere, în ceea ce privește relaționarea interpersonală, este foarte mare, iar partenerii sunt conștienți și sincer dispuși să se dezvăluie reciproc, comportamentul lor concret, efectiv, este în mare măsură influențat de o serie de factori externi: norme, reguli, valori socio-culturale, care reglează comportamentul indivizilor. De exemplu, cercetările evidențiază faptul că femeile sunt dispuse să-și dezvăluie temerile și slăbiciunile mult mai frecvent decât bărbații (J. Cunninghan. 1981). Desigur că, pe măsură ce diferențele de sex-rol se estompează, se constată că și bărbații sunt din ce în ce mai dispuși să-și dezvăluie elemente și componente ale vieții lor intime (Meyers, 1990).

Comportamentul de relaționare între soți, inclusiv cel din registrul erotic, este în mare măsură „reglat" și influențat de modelul socio-cultural promovat sau valorizat în mediul de apartenență. Astfel, există diferențe semnificative între modul de manifestare erotică ale diferitelor comunități, grupuri și subgrupuri sociale. Intrevedem aici și riscul diferențelor prea mari între partenerii cu medii alternative de proveniență. În cazul în care, de pildă, există anumite norme sociale restrictive pentru conduita partenerilor conjugali, în anumite contexte sociale, aceștia nu vor percepe relația lor ca inechitabilă și nu se vor simți frustrați din această cauză. Dimpotrivă, ei vor considera că „abaterile" de la conduita prescrisă apar la alții și vor reacționa, exprimându-și fie surpriza și nedumerirea, fie activ, respingând, criticând și defăimând anumite acte comportamentale (I. Mitrofan, N. Mitrofan, 1994, p. 63). Deși influențele socio-culturale, și mai ales cele ale modelelor tradiționale, nu pot fi ignorate, așa după cum susțin cercetările efectuate, dezvăluirea reciprocă este unul dintre canalele deosebit de importante pentru realizarea comunicării și întrepătrunderii psihologice în cuplu. Dacă acest canal este „utilizat" într-o manieră echilibrată, el contribuie la întărirea și amplificarea sentimentului de dragoste și, totodată, la stabilitatea cuplului. În afară de această modalitate de comunicare directă, există și canale de comunicare indirectă, cu efecte de tip feed-back asupra comportamentului erotic al fiecăruia. Ambii „se racordează" și se „dezacordează" de la rețelele afective ale relației, în funcție de gradul de potrivire dintre modelul real al comportamentului partenerului și cel așteptat, dorit, preferat.

Dragostea nu este oferită o dată pentru totdeauna, ci ea se generează din confruntarea dinamică a personalităților celor doi; fiecare are marea șansă de a fi gratificat și de a gratifica pe celălalt. Dacă distanța între cele două modele comportamentale (ideal și real) crește, relația se golește afectiv, se devitalizează, iubirea sincer exprimată, reală, dispare. Dar câte resurse pentru re-inventarea iubirii nu rămân, din păcate, neactivate, neștiute, nerecunoscute?!

Forme de manifestare a iubirii

Una dintre cele mai cunoscute și complete tipologii ale iubirii în căsnicie, aparține dr. E. Wheat, fiind lansată în cartea *Love-life for Every Married Couple* (Michigan, 1980). El descrie cinci forme de manifestare a iubirii:

1. EPITHUMIA – se referă la dorința fizică puternică, reciproc exprimată prin dragoste sexuală plină de satisfacție. Satisfacția sexuală este un indicator sigur al sănătății căsniciei, chiar dacă, după Wheat, relațiile sexuale nu sunt aspectul cel mai important al căsătoriei. Dar dacă apar tensiuni în alte domenii ale căsătoriei, ele se vor repercuta sigur în relația sexuală. Pe de altă parte, dacă oamenii nu beneficiază de intimitate sexuală, întreaga lor relație poate fi „amputată". În acest caz, este de părere autorul, partenerii trebuie să învețe împreună comunicarea fizică și să experimenteze satisfacția reciprocă din viața lor sexuală, astfel încât restabilirea și întărirea dorinței sexuale să devină o parte importantă a întregii experiențe de îndrăgostire perpetuă de partener. Cuplurile descoperă, adesea spontan, că își pot îmbunătăți

mereu relaţia sexuală prin mai multă cunoaştere, înţelegere mai adâncă şi receptivitate crescută unul faţă de altul. Dispariţia dorinţei fizice este un simptom sau un semnal de alarmă ce nu trebuie ignorat niciodată într-un mariaj.

2. EROS – este forma de dragoste ce implică cel mai mult romantismul. Fără a fi întotdeauna o dragoste senzuală, *erosul* presupune mai ales ideea de contopire, unificare, fuziune cu fiinţa iubită, dar şi dorinţa de a o poseda total (fizic, mental, spiritual). De aici – romantismul. Este o iubire pasională şi sentimentală şi este mai curând proprie îndrăgostiţilor, fiind punctul de plecare în căsătorie. Este o formă de iubire asociată cu trăirea extatică, plăcerea aleasă, dulce dar şi înspăimântătoare, captivantă în totalitate. Descrierea lui Wheat – o plasează mai mult în sfera trăirilor particulare, stărilor de orgasm psihic. Problema acestei forme de iubire este caracterul ei schimbător, tranzitoriu. Ea nu poate dura toată viaţa, definind mai curând momentele de vârf, de plinătate şi satisfacţie intensă pe care partenerii şi le oferă. Dar ea poate fi ajutată să se reactiveze. Acest gen de iubire este în întregime emoţional, deci spontan, neputând fi „invocat" după voie. Cât despre căsătorie, ea poate să apară doar dacă toate celelalte forme de iubire sunt „puse în mişcare". Desigur, Wheat atrage atenţia asupra nuanţelor sub care transpare „îndrăgostirea" ca eros transfigurator. Ea nu trebuie redusă doar la o atracţie iraţională, irezistibilă, carnală şi emoţională, faţă de înfăţişarea fizică a cuiva care este supraapreciat sau dorit pozitiv. Din contră, îndrăgostirea autentică este o reacţie spirituală, mentală, emoţională şi fizică faţă de caracterul real şi întreaga fiinţă a cuiva care reprezintă întruchiparea unor trăsături îndelung căutate şi admirate. (Wheat, 1990, p. 48).

3. STORGE – este o formă de dragoste, descrisă în căsnicie ca relaţie confortabilă, care înglobează o afecţiune naturală şi sentimentul de apartenenţă reciprocă. Se bazează pe loialitate mutuală şi se manifestă în relaţiile dintre soţi, părinţi şi copii, fraţi şi surori, realizând sentimentul de apartenenţă la un grup unit. „Storge" este un refugiu emoţional în faţa lumii reci şi ostile. „Căsătoria în care lipseşte acest gen de dragoste, comentează Wheat, este ca o casă fără acoperiş, în care plouă torenţial". Doar atunci când este prezentă, creează o atmosferă de siguranţă, în care celelalte tipuri de dragoste pot sălăşlui şi înflori nestingherite." (*op. cit.*, p. 49).

4. FILEO – este genul de iubire care preţuieşte pe cel iubit, manifestând-se cu gingăşie, dar aşteptând întotdeauna un răspuns. Se traduce prin prietenie, părtăşie, reciprocitate, şi în multe privinţe corespunde conceptului de *„companionate love"*. Aşadar, *fileo* creează prieteni intimi. Ei îşi pot mărturisi şi împărtăşi gânduri, planuri, sentimente, atitudini, visuri, probleme intime pe care nu le-ar putea încredinţa altcuiva. Ei îşi împart timpul şi interesele, ceea ce conferă căsătoriei siguranţă, atractivitate şi recompense. Chiar dacă există multă pasiune în sexualitate, absenţa componentei *fileo* înnegurează căsătoria şi o face neinteresantă.

5. AGAPE – este dragostea completă, lipsită de egoism, care are capacitatea de a se oferi continuu, fără a aştepta nimic în schimb. Ea preţuieşte şi slujeşte necondiţionat, spre deosebire de *fileo* care presupune reciprocitate. Este modelul iubirii hristice, dincolo de emoţii şi sentimente pasionale, fiind profund infuzată spiritual, rod al unei opţiuni conştiente, al unei alegeri libere. Este definită şi ca o dragoste a acţiunii, presupunând ajutorare, a face bine, a avea compasiune pentru celălalt, fiind mai curând o atitudine şi un comportament motivate spiritual şi aproape deloc emoţie. Aşadar, *agape* se concentrează mai mult pe ce faci pentru şi ce spui celuilalt, decât pe ce simţi. Este discutabilă însă această afirmaţie, pentru că gradul de congruenţă între ce simţi, ce spui şi ce faci este baza sănătăţii şi echilibrului psihologic individual, iar iubirea autentică se întemeiază şi se reflectă tocmai pe această consonanţă. E greu de crezut că o atitudine mentală nu reflectă şi nu include o experienţă trăită, decât cel mult cu preţul unui artefact, al unei „trădări de sine". Important este să poţi dezvolta ca resursă interioară iubirea de tip *agape*, dar numai printr-o unificare internă şi autoacceptare, sprijinire şi afecţiune în raport cu altul. În acest caz, desigur că *agape* devine o formă de iubire „inteligentă şi pricepută", gata să facă tot ce e mai bine pentru cel iubit, care, aşa cum precizează C.S. Lewis, „acţionează ca un grădinar într-o grădină, supraveghează, păzeşte şi îngrijeşte cu înţelepciune, permiţând să rodească toate celelalte forme de iubire". Ne întrebăm însă ce se poate întâmpla cu „grădina" dacă soarele întârzie să apară sau, din contră, seceta se înstăpâneşte, ori ploi torenţiale inundă în devălmăşie „obiectul iubirii". Indubitabil că o căsătorie care experimentează dragostea de tip *agape*, poate supravieţui oricăror situaţii stresante, chiar şi atunci când celelalte forme de iubire se sting una câte una. Dar aceasta presupune o transformare şi elevare de sine, ce îţi oferă puterea să continui chiar atunci când celelalte genuri de iubire eşuează, ea fiind la fel de necondiţionată ca şi dragostea divină. Căsătoria, alături de alte experienţe de relaţie, poate – şi ea – constitui un cadru al acestei autodeveniri.

Tipuri de îndrăgostiţi

Având multiple interferenţe cu tipologia anterior prezentată, tipologia partenerilor, lansată în 1977 de J.A. Lee (*apud.* O. Pocs, 1989, pp. 88-89), identifică 6 tipuri de comportamente de relaţie erotică:

1. Eroticul – este un romantic ce caută un partener ideal crezând că există numai unul singur adevărat pentru el. Se identifică puternic cu partenerul, dorind să ştie totul despre el. Îşi va aminti întotdeauna preferinţele şi nepreferinţele, ziua de naştere şi aniversările, dorinţele şi intenţiile partenerului. Implicarea sexuală este, de obicei, timpurie. O dată intrat în relaţie, este – de regulă – monogam, fidel, deşi se poate angaja, uneori, într-o relaţie extraconjugală sau extraparteneriala, pentru că are o capacitate mereu proaspătă, de a se îndrăgosti susţinută de curiozitate şi un entuziasm viu.

2. Ludicul – este tipul de partener infidel, cu „libido flotant", preferând mai multe relaţii în paralel. Doreşte şi pretinde o anumită dependenţă şi responsabilitate din partea fiecărui partener, ceea ce îi asigură continuitate în atitudine şi conduită. În general, el are o bună imagine de sine, „hrănită" emoţional de contactele multiple cu ceilalţi, care, pe de o parte, îl securizează, pe de altă parte, îl fac să se simtă admirat. Deoarece acestui tip îi place variaţia, fără să se implice prea mult, el se autodezvăluie superficial şi preferă – în consecinţă – parteneri la fel de superficiali, deşi găseşte – în general – dependenţi emoţional care, evident, au probleme de autoacceptare şi intimitate. Totuşi, dragostea cu el este apreciată ca fiind plăcută, imaginativă, până la sfârşitul relaţiei. Aceasta pentru că ludicul dispune de „arta seducţiei", fiind un „vânător de recompense afective", fantezist şi surprinzător.

3. Storgicul – este, în mod surprinzător, un partener afectiv, care se descoperă pe sine, treptat, prin intermediul dragostei. El crede în permanenţa relaţiei şi îşi tratează partenerul ca prieten de neînlocuit. Aceşti parteneri se cunosc bine şi preferă să discute totul împreună. Ei se securizează reciproc prin încredere mutuală şi manifestă

o fidelitate liber-consimţită. Relaţia sexuală începe târziu, dar o dată începută, este foarte apreciată. Şi chiar dacă relaţia lor trebuie să se încheie, ei vor continua să rămână prieteni.

4. „Maniacul" – este o persoană foarte dependentă emoţional şi extrem de geloasă. Denumirea nu are o conotaţie patologică ci, mai curând, exprimă, într-o manieră profană, ceea ce oamenii înţeleg în limbajul uzual prin „fire obsedată de persoana iubită". Din acest motiv, el experimentează dragostea la o mare intensitate, ceea ce îl face rezistent chiar la separarea fizică de partener, fără a-şi diminua intensitatea trăirilor. Din contră, în astfel de situaţii, el dezvoltă nelinişte, suspiciune, fără a înceta însă să resimtă atracţie. În mod frecvent, are o proastă imagine de sine, săracă şi o minimă apreciere. Tocmai de aceea este puţin atrăgător pentru alţii dar, totodată, foarte dependent. Suferă de teama de a nu fi abandonat şi respins. Chiar când relaţia încetează, el continuă să reflecteze, să problematizeze asupra erorilor pe care le-a comis.

5. Agapicul – este cel mai puţin posesiv şi cel mai iertător dintre toate cele şase tipuri de parteneri. Extrem de răbdător, extrem de uşor de păstrat în relaţie, el acceptă, tolerează aproape orice fel de comportament din partea celuilalt. Deşi nu se îndrăgosteşte, întotdeauna îşi oferă dragostea pe măsura dorinţelor şi preferinţelor celuilalt. Unii cercetători consideră că aceşti tipi – in extremis – pot fi masochişti. Oricum, ei sunt totdeauna suportivi pentru parteneri, indiferent pentru ce. Când relaţia se sfârşeşte, agapicii sunt dispuşi să permită partenerului să-i abandoneze.

6. Pragmaticul – este o persoană care procedează în dragoste aşa cum şi-ar căuta şi „folosi" cea mai valoroasă maşină. El preia toate bunurile iubitului(ei), având grijă să se asigure şi din punct de vedere juridic de controlul şi posesia lor, încercând să încheie cel mai bun „târg" posibil. Nu prezintă niciodată atracţie sau interes pentru o persoană care nu reprezintă şi o valoare materială. Atâta timp cât relaţia le va satisface interesul, ei vor continua să „iubească". Dar dacă partenerul nu-i va satisface aşteptările materiale, se va simţi îndreptăţit să caute pe altcineva. Cu alte cuvinte, pragmaticul are ca dominantă nevoia de putere şi prestigiu economic, iubirea fiind un „instrument" de a le obţine, dar şi un efect al satisfacerii acestei nevoi.

Desigur, toate cele şase tipuri sunt „modele generalizate" de comportament erotic şi foarte rar cineva aparţine exclusiv unuia dintre aceste tipuri. Cele mai multe persoane se manifestă erotic prin modalităţi asociate. Mai mult, Hendrick şi Hendrick (1983, p. 119) consideră că „stilul preferat de a iubi al unei persoane se poate schimba de-a lungul vieţii sau chiar în cursul unei relaţii date".

Comportamentul erotic este deosebit de complex, multiplu determinat, luând în particular înfăţişări extrem de variate, cu reacţii şi forme de manifestare uneori complet imprevizibile. De altfel, cercetătorii relaţiilor interpersonale erotice recunosc dificultăţile intenţiilor investigative asupra iubirii. Interogaţia lor de bază este : Dacă pot fi măsurate agresivitatea, altruismul etc., în ce măsură poate fi cunoscută şi măsurată dragostea ? (Meyers, 1990). Desigur, nu ducem lipsă de modele teoretice, explicative. Astfel, psihologul R. Sternberg (1988) concepe un „triunghi al iubirii", ale cărui laturi pot fi de dimensiuni diferite de la o persoană la alta. Aceste laturi sunt : pasiunea, intimitatea, obligaţia. Din combinarea lor rezultă mai multe forme :
- dragostea asociativă (în care domină intimitatea şi obligaţia) ;
- dragostea romantică (în care domină intimitatea şi pasiunea) ;
- dragostea naivă (în care domină pasiunea şi obligaţia) ;
- dragostea completă (în care există un echilibru între pasiune, intimitate şi obligaţie).

La rândul lor, J. Alan Lee (1988) şi Clyde şi Susan Hendrick (1986, 1988) identifică trei stiluri primare ale iubirii (eros-pasiune, ludus-joc, storge-prietenie), din a căror combinare rezultă stiluri secundare de manifestare a iubirii.

Există şi o scală de măsurare a dragostei (Love Scale), experimentată de Universitatea din Michigan, aparţinând lui Z. Rubin (1970, 1973), care identifică pe baza a trei factori reglatori ai comportamentului erotic – ataşamentul, susţinerea emoţională şi intimitatea – diverse moduri de implicare şi adaptare în cuplu a subiecţilor, în funcţie de forma de iubire manifestată. Dintre acestea, două sunt mai bine conturate : dragostea pasională şi dragostea prietenească.

1. Dragostea pasională este deosebit de intensă, acaparatoare, dominant emoţională şi se defineşte ca „starea unei dorinţe intense pentru uniunea cu altul" (Hartfield, 1988, *apud*. Meyers, 1990, p. 434). Dacă ea se manifestă reciproc, partenerii se simt satisfăcuţi, mulţumiţi şi veseli, în caz contrar, ei sunt deznădăjduiţi şi chinuiţi. Deşi dragostea pasională funcţionează după principiul „focului de paie" (se aprinde brusc şi arde intens), ea se poate stinge uneori la fel de repede cum a apărut, sau după o perioadă mai lungă. După unii autori, ea durează de la câteva luni până la doi ani (Meyers, 1990). Însă nivelul de implicare, de trăire, de investire a partenerilor într-o relaţie de tip pasional este diferit, în funcţie de apartenenţa la un sex sau altul. Unele rezultate obţinute până în prezent relevă aspecte surprinzătoare :
- deşi, în general, se consideră că femeile se îndrăgostesc mult mai uşor decât bărbaţii, în realitate lucrurile se întâmplă exact invers (Dion şi Dion, 1985, Peplan şi Gordon, 1985) ;
- bărbaţii mult mai greu se „dezîndrăgostesc" şi există o mai mică probabilitate (în comparaţie cu femeile) ca ei să iniţieze o întrerupere a romantismului premarital ;
- femeile îndrăgostite sunt, totuşi, la fel de adânc implicate emoţional, precum bărbaţii, uneori reuşind chiar să-i depăşească ;
- femeile, în mai mare măsură decât bărbaţii, sunt concentrate asupra elementelor de intimitate ale relaţiei, în timp ce partenerii lor acordă mai multă atenţie elementelor ludice şi fizice ale relaţiei.

2. Dragostea prietenească este o formă de relaţie profundă, de durată, cu mare încărcătură emoţională, ce are tendinţa să menţină coeziunea cuplului mult timp.

O tipologie a iubirii emisă din perspectiva psihologiei umaniste, de către A. Maslow (1968), identifică două forme de manifestare :

a. *Iubirea „deficitară" (D-love)* este o formă de relaţie în care o persoană încearcă să iubească doar în scopul satisfacerii propriilor nevoi. Ea este axată pe „a primi, a avea".

b. *Iubirea „fiinţare" sau dăruitoare (B-love)* este axată dominant pe „a dărui, a oferi, a fiinţa"). Este lipsită de posesivitate şi nu este condiţionată de ceea ce poate să dea ori să facă cealaltă persoană.

Modelul cultural al iubirii – Prefaceri actuale

În special în societatea occidentală, se încurajează dragostea romantică, se valorizează castitatea şi se descurajează sexul premarital. În virtutea acestui model, mulţi consideră că actul sexual nu trebuie niciodată iniţiat şi practicat în absenţa iubirii. Dar reciproca nu întotdeauna e valabilă. Iubirea „platonică" încă este valorizată în unele medii şi exclude sexul, cel puţin până la căsătorie. Totuşi, acest „mit" de sorginte creştină este din ce în ce mai mult demitizat.

Tinerii, în special, tind să lanseze un model cultural al iubirii mult mai realist: dragostea şi sexualitatea nu pot fi separate, mai devreme sau mai târziu ele intră în simbioză şi exprimă libertatea de opţiune a persoanei. Pe de altă parte, sexul pur fiziologic - din motive de necesitate exclusiv biologică - este descurajat, arta comunicării erotice, simultan trupească şi spirituală, devenind dezideratul unei generaţii mult mai pure, mai autentice şi morale decât a predecesorilor. Spontaneitatea ei este profund morală, în măsura în care este naturală şi pozitivă, în măsura în care are curajul să demistifice şabloane „culturale" încremenite în prejudecăţi şi ipocrizii, în măsura în care nu se simte culpabilă şi nici nu se jenează că iubeşte complet, că descoperă şi experimentează iubirea ca o cale de elevare a fiinţei. Asistăm, în contemporaneitate, la tendinţa tinerilor de a căuta sensul iubirii şi calităţile sale transpersonale, de valorizare a sexualităţii prin dimensiunea sa cognitivă şi spirituală, în pofida inflaţiei de informaţie pornografică mediatizată, a confuziilor şi dezordinilor sexuale şi relaţionale simptomatice dintre bărbaţi şi femei.

Se prefigurează, poate, un efort spontan de re-sacralizare a iubirii, de regenerare psihologică a relaţiei îndelung deteriorate dintre bărbaţi şi femei. În acest sens, este ca niciodată mai actuală necesitatea de a accede la „arta şi ştiinţa de a iubi", ca o cale de maturizare şi dezvoltare a persoanei, de păstrare a sănătăţii şi echilibrului său psihorelaţional. E. Fromm prefigura, încă din 1956, cele cinci abilităţi ale artei de a iubi, considerând că „iubirea este o artă, un mod de a trăi în artă. Dacă dorim să învăţăm cum să iubim, trebuie să procedăm la fel cum am proceda dacă am dori să deprindem oricare altă artă: fie muzică, pictură, ţesut, arta medicinei ori ingineria". Toţi maeştrii artei iubirii evocă deprinderi specifice pentru a o practica şi recunosc unanim că, iubind, adesea se produc anumite schimbări, în mai multe direcţii, emoţionale şi voliţionale, în psihismul uman (Simmel, 1989). După Fromm, disciplina, concentrarea, răbdarea, sensibilitatea şi depăşirea narcisismului sunt abilităţi-cheie ce trebuie practicate în scopul obţinerii stării de bunăstare prin dragoste.

Disciplina - A dobândi arta iubirii solicită disciplină, o angajare puternică a timpului personal şi a eu-lui. Este uşor să devii autoindulgent şi leneş dar, după aceea, dragostea devine periferică în viaţa ta. A iubi necesită o disciplină, ce e drept, plăcută, nedureroasă, autoconsimţită, dar - totuşi - este autodisciplină.

Concentrarea - este condiţia pentru a putea înţelege deplin persoana iubită, pentru a putea pătrunde în universul ei interior. Când vorbim cu cineva, atenţia noastră poate fi fluctuantă, divizată sau blocată, pentru că ne gândim la alte lucruri, pentru că ne presează evenimente trecute sau viitoare sau sarcini pe care trebuie să le îndeplinim. Practica păstrării atenţiei concentrate asupra partenerului, atunci când suntem împreună cu el, discutăm sau acţionăm împreună, este indispensabilă în „creşterea emoţională".

Răbdarea - Arta iubirii nu se deprinde repede, ci prin exerciţiu îndelung, prin tehnica paşilor mici. Deprinderile de contact erotic se dezvoltă treptat, prin descoperirea şi întărirea comportamentelor pozitive (adică listarea felurilor multiple de „bine"), evaluarea reală a efectelor şi, evident, răbdare cu sine, răbdare cu celălalt.

Sensibilitatea - Această calitate devine o deprindere erotică ce constă în conştientizarea la nivel înalt a trăirilor senzitive (din sfera corporalităţii), asociate cu emoţii şi sentimente. Ea devine posibilă prin plasarea psihologică dincolo de sensibilitatea tactilă, olfactivă, termică, vizuală, în planul fanteziilor, sentimentelor şi gândurilor, prin preluarea unui control subtil al planului perceptiv şi valorificarea lui la maximum. A pune sensibilitatea în serviciul dragostei înseamnă să devii conştient când un gând este incorect, când concentrarea, disciplina şi răbdarea au adormit, când eşti tensionat şi nu te relaţionezi bine. Acest înalt grad de conştientizare, de trezire, de subtil autocontrol, te corectează şi îţi foloseşte deprinderile într-un mod constructiv.

Depăşirea narcisismului - Pentru foarte mulţi oameni, important este ce experimentează ei şi ce îi bucură. Experimentele erotice cu celălalt sunt mijloace de a ne relaţiona cu plăcerea lui. Narcisismul este centrare pe propria plăcere, or, a iubi solicită abilitatea de a nu fi egoist, de a fi rezonabil şi de a manifesta o anumită modestie interpersonală. A cuceri sau a dobândi „arta de a iubi" este un lucru dificil pentru fiecare, dar nu imposibil. Aceasta presupune modul în care ne disciplinăm comportamentul erotic, gradul în care ne concentrăm asupra persoanei iubite şi cât de frecvent permitem ca atenţia noastră să fie divizată. Trebuie să fim tot mai răbdători în a deveni din ce în ce mai cunoscători în iubire, mai eficienţi. Suntem oare capabili să suportăm cu calm şi încredere disconfortul şi efortul specializării în acest nou comportament?! Dacă da, în final, putem lua în considerare experienţa altei persoane, devenind capabili să depăşim frecvent obişnuinţa de a ne satisface mai întâi pe noi înşine.

Inerţia modelului cultural tradiţional al iubirii este totuşi încă remarcabilă. Ea favorizează crearea unor confuzii între dragoste şi dorinţă sexuală, în special la adolescenţi. Să exemplificăm: societatea afirmă că sexul fără dragoste nu e admisibil, dar în acelaşi timp că sexul în afara căsătoriei este blamabil (v. conotaţia de „păcat"). De aceea, unii dintre cei care trăiesc puternic dorinţa sexuală se pot autoconvinge şi, totodată, automistifica, în sensul că ei - de fapt - iubesc. Un adolescent care se simte puternic atras sexual de prietena sa îi va mărturisi, probabil, că o iubeşte. Aceasta o linişteşte şi o determină să fie mai receptivă. Acordul social este împlinit („nu mă poţi dori şi avea decât dacă mă iubeşti"). Şi, totuşi, care este adevărul? În fond, el ar putea realmente să-i spună doar că o doreşte, nu că o iubeşte. Dar cu ce preţ? Sinceritatea este descurajată prin prejudecată, fiind alimentată confuzia dintre iubire şi nevoie sexuală. Să nu ne mire atunci că la dihotomia sex-dragoste tinerii răspund prin dureroase culpabilităţi şi căutări confuze sau prin „noi formule" de relaţie alternativă, care să le satisfacă naturala lor „înţelepciune" de a reunifica sexul cu iubirea.

Dacă oamenii ar învăţa să recunoască diferenţa dintre dragoste şi dorinţa sexuală, ipocrizia ar putea descreşte şi ei ar fi mai capabili să admită când simt nevoie sexuală şi când dragoste. Pe de altă parte, ei ar putea înţelege mai uşor că există şi dragoste fără bază de atracţie sexuală (exemplu: prietenia, aceasta devenind însă periculoasă în cazul în care constituie singura motivaţie pentru căsătorie). Or, dacă prietenia puternică dintre cei de acelaşi sex a fost, în general, descurajată sau privită cu suspiciune, fiind considerată mai mult o relaţie de tip homosexual (dacă nu în fapt, măcar fantasmatic), în schimb, prietenia dezerotizată (care să consfinţească aşa-zisul respect între partenerii heterosexuali) a fost pe deplin susţinută, ca o condiţie sau o garanţie pentru căsătorie. Cât adevăr şi câtă falsitate conţine această atitudine socială, ca reper cultural în relaţiile dintre sexe? Un lucru este sigur. Şi acesta este demonstrat de opţiunile tot mai clare ale tinerei generaţii: sexualitatea şi iubirea sunt inseparabile atunci când un bărbat şi o femeie experimentează o „întâlnire fundamentală" pentru viaţa lor.

Diferenţele dintre femei şi bărbaţi în modul de a-şi manifesta iubirea

Diversele subgrupări şi subculturi din societate percep diferit iubirea şi modurile ei de exprimare. Apartenenţa la un sex sau altul accentuează, şi ea, diferenţele în acest sens.

În mod tradiţional, femeile au fost considerate ca fiind mai romantice decât bărbaţii. Cercetările din ultimele decenii par să indice însă, contrariul. Studii recente demonstrează că femeile tind să fie mai pragmatice în dragoste decât bărbaţii. De ce

această mutaţie? Femeile sunt socializate în dorinţa căsătoriei şi, totodată, sunt interesate de dragoste mai precoce decât barbaţii. Pe de altă parte, aşa cum susţine Brehm (1985, p. 104), „căsătoria are un efect mai puternic asupra vieţii femeii, decât asupra vieţii bărbatului şi, de aceea, ea determină un interes mai mare în orientarea comportamentului erotic premarital. Chiar şi astăzi, statutul social-economic al femeii continuă să fie influenţat în mare măsură de statutul bărbatului".

Bărbaţii zilelor noastre, pe lângă faptul că sunt mai romantici decât femeile, se îndrăgostesc şi se simt atraşi de femei mai frecvent şi mai rapid, în vreme ce femeile consumă mai mult timp pentru a se decide şi angaja într-un parteneriat erotic. Dar, odată decise, ele tind să se implice erotic mult mai intens chiar decât „suportă" uneori bărbaţii, care – în aceste condiţii – caută să se „elibereze" de greu cucerita „capcană". Să explice oare acest comportament şi frecvenţa mult mai mare a femeilor singure? Hendrick şi Hendrick (1986) au realizat un studiu pe mai mult de 800 de studenţi, utilizând scala tipurilor de parteneri a lui Lee (1977). Ei au găsit că bărbaţii sunt semnificativ mai frecvent ludici în raport cu femeile, iar acestea sunt în mod semnificativ mai curând storgice, pragmatice şi „maniace", comparativ cu bărbaţii. Ambele sexe sunt însă egal repartizate în privinţa comportamentelor de tip eros şi agape. Femeile tind să lege sexul şi dragostea mult mai strâns decât bărbaţii şi, în general, vor avea relaţii sexuale numai când simt că sunt îndrăgostite.

Fengler (1974) găseşte că, pe măsură ce relaţia erotică progresează, romantismul creşte pentru bărbaţi şi descreşte pentru femei. Totodată, femeile sunt cele care pun capăt unei relaţii, cu mai mare probabilitate decât bărbaţii, în vreme ce ei resimt o mai mare supărare când relaţia sfârşeşte. Romantismul în dragoste se pare că este influenţat şi de alte variabile, în afara sexului. Astfel, Kando (1978) concluzionează, pe baza unei cercetări, că studenţii din clasele bogate sunt mai puţin romantici decât cei din clasele sărace, iar Knox şi Sporakowski (1968) au constatat că cei căsătoriţi sunt mai puţin romantici decât cei necăsătoriţi, la fel cei vârstnici faţă de cei tineri.

Comparând femeile cu bărbaţii din punctul de vedere al manifestărilor erotice, cercetătorii conchid că bărbaţii sunt mai romantici, se îndrăgostesc mai repede, dar mai puţin intens. Ei însă nu se ridică la nivelul de intensitate al atracţiei faţă de partener pe care îl manifestă femeile şi nu percep o relaţie atât de strânsă între sex şi dragoste, precum acestea din urmă. În schimb, femeile tind să fie mai pragmatice în dragoste, deoarece ea devine mijloc pentru alegerea partenerului şi pentru căsătorie, care încă joacă un rol important în viaţa lor.

Dezvoltarea iubirii şi funcţiile ei

Dragostea se poate dezlănţui brusc, la prima vedere („*coup de foudre*"), sau se poate instala progresiv, lent, crescând şi înflorind ca o plantă, din ce în ce mai bogată, în universul nostru interior. Unele persoane se îndrăgostesc repede, sub impulsul nevoii de a fi permanent îndrăgostite de cineva. Altele, dimpotrivă, îşi doresc şi caută sistematic iubirea, deoarece a găsi pe cineva pentru care persoana lor contează, le reafirmă valoarea, într-o lume pe care o percep impersonală şi incertă.

Dezvoltarea relaţiei erotice stă sub semnul paradoxului. Pe de o parte, îndrăgostiţii sunt tentaţi să-şi declare sentimentele pentru a se bucura de recompensele intimităţii, pe de altă parte, ei nu doresc ca relaţia să se dezvolte mai repede decât îi pot face ei faţă. În acest stadiu se negociază relaţia şi se caută menţinerea unei balanţe delicate între aceste presiuni conflictuale, aşa încât nici unul dintre parteneri să nu se simtă exploatat.

Modul de a iubi se învaţă iniţial de la părinţi. Părinţii cu imagini de sine clare, puternice, care se iubesc între ei şi îşi iubesc şi copiii oferă excelente modele pentru învăţarea dragostei. Există însă şi modele „proaste", oferite de părinţii neiubitori, atât între ei, cât şi în raport cu copiii. Reci şi neimplicaţi, ei nu asigură un suport de dezvoltare a disponibilităţii de a iubi, pentru mai târziu. Dar există şi o altă categorie de părinţi – cei care îşi copleşesc copiii cu dragostea lor, astfel încât aceştia nu mai au posibilitatea să-şi exploreze propria personalitate, să-şi dezvolte concepţia de sine, să trăiască şi să experimenteze respingerea ocazională, ori să înveţe cum să facă faţă uneori compromisului. Dragostea este un proces asemănător maturizării psihologice.

Cum începe iubirea? Mai întâi, două persoane se simt confortabil, plăcut, împreună, apoi evoluează către o relaţie de interdependenţă. Ea începe prin autocunoaştere şi dezvoltă o bună imagine despre sine. Această autoinvestire nu este narcisistă, ci îţi dezvoltă autoacceptarea. Pe baza ei înveţi să îi accepţi şi să îi apreciezi pe alţii. Acordând atenţie mai întâi altora, devii tu însuţi mai atractiv, iar aceasta sporeşte autoîncrederea. Autoîncrederea te poate ajuta să-ţi scazi nevoia de a te automistifica în scopul obţinerii acceptării de către alţii. Cu alte cuvinte, autoîncrederea te ajută să te menţii autentic şi să te dezvolţi pe măsura potenţelor tale. Pe măsură ce dragostea se dezvoltă, câmpul conştiinţei se extinde, experienţa de cunoaştere sexuală, afectivă şi spirituală se intensifică şi se aprofundează. Iubind, omul devine mai bogat mental, mai conştient de sine şi de altul. Când partenerii interacţionează, primind şi oferind în mod egal, ei pot deveni dependenţi unul de altul, păstrându-şi totuşi autonomia personală. Ei pot să respecte fiecare dorinţele celuilalt, stilul de viaţă şi obiectivele ca indivizi luaţi separat, dar rămân totuşi un cuplu cu legături şi scopuri comune. Intimitatea reală în dragoste se dezvoltă când partenerii fac schimburi în mod liber, iubind cu un înalt grad de onestitate, ceea ce nu este posibil în alte tipuri de relaţii.

Iubirea, deşi presupune interdependenţă, se întemeiază pe libertate şi dezvoltă libertatea individuală.

Dragostea asigură trei funcţii importante:

a) serveşte interesele procreative ale societăţii;
b) satisface o serie de nevoi personale cu caracter general-uman cum ar fi: nevoia de intimitate, de apropiere, de gratificare sexuală şi de familie, precum şi nevoi particularizate de la o persoană la alta, cum ar fi: nevoia de statut, de recunoaştere socială şi de validare personală (După Lynch şi Blinder, 1983, p. 91).
c) asigură revitalizarea, echilibrul şi dezvoltarea personalităţii.

Atunci când cineva se interesează şi are grijă de el, individul se simte important. Dragostea îl ajută să-şi dezvolte o identitate autonomă. Ea îi poate creşte autoîncrederea şi sentimentul valorii personale, îl poate ajuta să evite singurătatea, pentru că îi oferă companie, securitate şi sentimentul apartenenţei la un parteneriat. Din nefericire, mulţi indivizi se menţin într-un parteneriat erotic numai datorită fricii de singurătate. Dragostea are însă şi o funcţie revitalizantă, deoarece iubind şi simţindu-te iubit îţi se revelează sensul bucuriei şi al stării de bine. Toate formele de manifestare a iubirii asigură resuscitarea energiilor, iniţiativelor şi comportamentelor pozitive. Un alt efect benefic este activarea creativităţii şi creşterea eficienţei personale. Senzaţiile fizice erotice sunt energizante şi traduc la rândul lor modificările pozitive ce apar la nivelul mentalului şi stărilor emoţionale în experienţa profundă a comunicării şi interacţiunii sexelor. Din acest punct de vedere, D. Reid cunoscut specialist în medicina tradiţională chineză şi cunoscător serios al încă exoticei tradiţii taoiste pentru spiritul occidentalului (prea grăbit pentru a se apleca asupra adevărurilor subtile), consideră că a învăţa cum să-ţi utilizezi puterile mentale pentru a valorifica

energia și a-ți regla funcțiile vitale pe calea iubirii este o șansă reală de împlinire a omului, mai mult, de prelungire a vieții în condițiile unui echilibru psihosomatic autocontrolat. În cartea *Tao al sănătății, sexului și longevității* la care face referiri D. Reid (1996) se precizează că „energia sexuală debordantă a fost în tradiția taoistă ca un semn de sănătate și vitalitate înfloritoare. Modul în care se exprimă practic această energie determină diferențele dintre sănătate și boală, regenerare și degenerare, și chiar dintre viață și moarte" (p. 122). În domeniul sexual există căi corecte și căi greșite de a satisface nevoile trupești, iar alegerea nu are nimic de a face cu moralitatea. La ambele sexe, epuizarea energetică sexuală (prin ejaculări repetate, excesive, la bărbat) sau stagnarea energetică în cazul orgasmului insuficient sau incomplet la femei - au efecte psihice și biologice păgubitoare. Stresul cronic inhibă satisfacția sexuală a ambelor sexe, dar satisfacția sexuală „este un bun antidot pentru starea de stres". De aceea, taoiștii au găsit că un anumit mod de activitate sexuală, care să prevină epuizarea energetică a bărbatului și să producă satisfacție deplină femeii, poate fi benefic pentru sănătate. „Acest mod este *tao* al lui *yin* și *yang*, prin care yin este eliberat și satisfăcut pe deplin în timpul orgasmului, în timp ce yang este atent controlat și conservat prin reglarea ejaculării, astfel încât să preîntâmpine extenuarea, indiferent de vârstă, stare de sănătate, anotimp și alți factori relevanți. Taoiștii privesc activitatea sexuală ca fiind benefică pentru sănătate, dacă în urma ei vă simțiți relaxați, reîmprospătați și bine dispuși, ea fiind în schimb considerată vătămătoare dacă produce senzații de extenuare, slăbiciune și frustrare. În ciuda atitudinii sale deschise și raționamentului științific, yoga sexuală taoistă a fost deseori acuzată de-a lungul timpului că ar fi doar o scuză pentru desfrânare. De fapt, au existat întotdeauna și încă vor mai exista șarlatani care invocă Tao ca pe o perdea de fum pentru desfrâu. Nu trebuie să ne lăsăm prostiți de miturile populare despre sex, precizează D. Reid - și nici să ne inhibăm comportamentul natural din cauza unor experiențe neplăcute sau a falsei pudori. În schimb, trebuie să ne familiarizăm noi înșine cu aspectele reale ale sexului, să ignorăm toate absurditățile și să găsim apoi un partener iubitor și înțelegător. Practicat corect, sexul poate fi unul din cele mai rapide, mai plăcute și mai eficace moduri de a spori și fortifica esența hormonală, de a ridica nivelul energetic, de a întări imunitatea și de a prelungi astfel viața. Departe de a intra în conflict cu valorile spirituale, sexul poate conferi o bază puternică esenței generând rezervele energetice necesare pentru progresul pe calea cultivării spirituale." (*op. cit.* 1996, p. 123). Perfect adevărat, dar, din păcate, nu la fel de ușor de înțeles și acceptat de psihologia anchilozată în obișnuințe, prejudecăți și prescripții culturale inoculate prin educația sau lipsa de educație a Occidentului, deprins cu dihotomia sex-iubire și cu tot cortegiul ei de culpabilități, frustrații și egoisme „împărtășite". Și, în lipsa unei unificări reale la nivel inconștient, între sexualitate și iubire, omul zilelor noastre se hrănește compensator din „dragoste romantică", însoțită de idealizarea partenerului, singura care te poate face să te simți admirat și să admiri. Căci, pe ce altceva se poate dezvolta iubirea decât pe succesiunea unui infinit șir de exerciții de admirație reciprocă?!

Se pare că cei care trăiesc experiența îndrăgostirii sunt mult mai atrăgători decât ceilalți. O persoană îndrăgostită sau care trăiește în și prin iubire - emite semnale senzitive incoștiente care nu trec neobservate. Ele intră în rezonanță cu receptivitatea altora, trezind inexplicabile atracții și simpatii. Cei ce iubesc trezesc prin contagiu psihologic energii și stări pozitive și în colectivitate. Aceasta poate sugera că întreaga imagine despre viață se poate pozitiva atunci când ești îndrăgostit, iar dragostea deține incontestabile puteri vindecătoare și transformative.

Nici pe departe „magice" - capacitățile de revitalizare, echilibrare și dezvoltare prin iubire sunt încă incomplet studiate și „formulate" științific, ceea ce, din păcate, mai plasează încă, cea mai importantă *resursă* a omului de azi și din totdeauna, în sfera inefabilului (fie el poetic, magic sau esoteric). Probabil că teoriile de vârf ale fizicii și abordările neuro-psiho-cibernetice ar putea susține cel mai bine, experimental, aceste afirmații. Atunci când experiența iubirii este trăită incomplet sau inautentic, ea poate avea și efecte dezechilibrante: o nedorită dependență față de partener, o lipsă de încredere în sine și în parteneriat, sentimentul unei limitări ca individ sau pierderea unui timp prețios pentru propria persoană.

Paradoxuri, bariere și blocaje în atracția erotică

S-a constatat că, uneori, semnalele care traduc trăirile erotice pot crea confuzii și incertitudini în starea partenerului și acestea conduc la efecte paradoxale. Așa de pildă, unele modificări fiziologice ce însoțesc emoțiile pozitive în cazul îndrăgostiților (transpirația palmară, modificarea pulsului și a presiunii sanguine, a ritmului respirator etc.) sunt similare celor care apar și în cazul unor stări psihice negative (frică, ură, supărare). Aceste mofidicări neurovegetative pot fi decodificate incorect, mai ales când gradul de dezvăluire reciprocă este redus. Așa încât dubitațiile îndrăgostitului sunt datorate unei necunoașteri a codului de „semne personale" ale partenerului său. Aceasta antrenează suspiciuni nefondate și supărări sâcâitoare („necazuri din dragoste"). *Riscul* și *frica* pot stimula în schimb, nu mai puțin paradoxal - atracția erotică. Dutton și Aron (1974) au demonstrat într-un experiment clasic efectele fricii generate de situațiile riscante asupra atracției pasionale. Astfel, ei solicită două grupuri de bărbați să traverseze două poduri cu grad diferit de periculozitate, urmând ca la sfârșitul „încercării curajului" să fie întâmpinați la capătul podului, fiecare de câte o femeie seducătoare, extrem de atrăgătoare. Primul grup a traversat un pod înalt, mișcător, suspendat deasupra unei prăpăstii; al doilea grup a parcurs un pod stabil, solid, așezat la o mică distanță de sol. Cei care au traversat podul periculos au manifestat un interes romantic și sexual mult mai mare decât ceilalți (*apud* O. Pocs, 1984).

O relație de iubire poate fi însă blocată sau compromisă de o serie de „bariere" psihologice, rezultate din experiențe de relație traumatizante, cum ar fi:

- Anticiparea respingerii. Experiența de a fi fost rejectat grevează autoîncrederea și inhibă atracția erotică. În acest caz, persoana evită în mod preventiv sau defensiv repetarea respingerii de către partener sau chiar de către un alt partener posibil (mecanism de generalizare și transfer al potențialului traumatogen).
- Teama de a se pierde ca individ, într-o relație de tip fuzional, cum este cea de iubire. În acest caz, persoana asimilează inconștient experiența unificării unei experiențe de tip regresiv-infantil, care se opune procesului normal de individuație.
- Teama de pierdere, comută sensul relației cu prețul scăderii atracției. Unii oameni pot simți că au investit prea mult emoțional pentru a fi capabili să rupă o relație nefericită, dar aceasta le agravează blocajul atracției și dorinței sexuale și întreține recurent nefericirea. Deblocarea nu poate fi produsă decât prin tatonarea, găsirea și dezvoltarea unui nivel optim de intimitate.

Un alt paradox al relației erotice constă în faptul că frica de respingere poate acționa totuși și ca un stimul pentru creșterea disproporționată a atracției erotice, întreținând atitudini și comportamente, uneori chinuitoare pentru ambii.

Marii geloşi sunt, în fond, bântuiţi de o irepresibilă frică de respingere şi abandon, iar perseverenţa lor în a se asigura prin toate mijloacele de bunele sentimente şi de exclusivitatea partenerului, nu sunt altceva decât reacţii de autoapărare manifestate sub forma presiunilor psihologice de tot felul.

Metafora „fructului oprit" este un alt tip de comportament paradoxal în dragoste. Walster nota: „Socrate, Ovidiu, Kamasutra şi alte texte sunt deplin de acord asupra unui lucru: persoana a cărei afecţiune este uşor de câştigat va inspira mai puţină atracţie pasională decât persoana a cărei afecţiune este greu de cucerit" (1980, p. 30).

În aceeaşi ordine de idei, *frustraţia* sexuală, *anxietatea* şi *interdicţia* care însoţesc adesea dragostea pot hrăni, de asemenea, emoţiile şi atracţia, angajând comportamente în consecinţă. Nu numai „întărirea pozitivă", încurajarea etc. pot ajuta dragostea să se dezvolte, dar uneori, şi, întărirea negativă" - descurajarea, opoziţia, dacă sunt ocazionale, o pot stimula. Tot astfel, părinţii care se opun făţiş alegerii făcute de fiul sau fiica lor, le pot doar alimenta sentimentele romantice şi dorinţa, întrucât opoziţia creşte frustraţia. Această reacţie a fost denumită „efectul Romeo şi Julieta". Să nu ne mire în acest caz, că multe căsătorii intempestive şi nereuşite sunt şi efectul reacţiei de opoziţie a părinţilor, chiar dacă ei ulterior vor relua tema cu amărăciune în lamento-ul „Şi doar ţi-am spus noi că aşa va fi. N-ai vrut să ne asculţi..."

Efectele psihologice? Erorile se repetă, iar alternativa singurătăţii e mai sigură.

De ce şi cum se încheie un parteneriat erotic ?

Dragostea este un proces dinamic, şi aceasta presupune transformări în psihologia persoanelor şi în relaţia lor de parteneriat. Motivele pentru care sfârşeşte o iubire sunt diverse, complexe şi adesea, imprevizibile. Iată câteva motive posibile:

- partenerii au imagini şi aşteptări diferite în raport cu relaţia lor - unul dintre ei preferă o relaţie mult mai deschisă decât ar avea nevoie celălalt;
- unul dintre ei poate gândi că dragostea înseamnă o foarte strânsă apropiere şi o mai mare deschidere, în timp ce celălalt preferă mai multă autonomie personală şi discreţie;
- incapacitatea unui partener de dăruire şi susţinere în relaţia de dragoste, ca urmare a carenţelor sale emoţionale din copilărie. Cei care nu au învăţat dragostea prin intermediul experienţei personale sunt mai expuşi la dificultăţi de comunicare şi dăruire erotică;
- atitudinile posesive sau inadecvate („a trata partenerul ca pe un obiect") grăbesc sfârşitul unei iubiri;
- rolurile sexuale prescrise (modele culturale de sex-rol) pot „forţa" indivizii mai mult să „joace", să simuleze comportamente erotice, decât să fie ei-înşişi. Spontaneitatea şi autenticitatea sunt astfel subminate. De exemplu, dacă un bărbat este mai mult preocupat să se dovedească „masculin", el îşi poate restrânge libertatea de expresie în acest sens sau poate deveni „caricatural" în „bărbăţia" sa.

Orice iubire eşuată se poate sfârşi brusc cu un efect eliberator sau se poate stinge treptat, menţinându-se adesea într-o formă falsă sau sărăcită, multă vreme. Cât şi cum îşi mărturisesc partenerii motivele separării sau pierderii iubirii - este o altă problemă. Există o tendinţă la mărturisire incompletă, deformată sau însoţită de reproş şi reducere a propriei culpabilităţi. Resentimentele apar, de cele mai multe ori, deşi pentru unii sfârşitul unei iubiri este aproape natural şi fără consecinţe prea mari. Aceasta se întâmplă mai mult la tineri. Înaintarea în vârstă îi face pe oameni oarecum mai detaşaţi în iubire, dar şi mai vulnerabili în faţa alternativei pierderii ei. Un studiu

pe 400 de tineri, efectuat de O. Pocs constată că 90% au recunoscut că i-au mărturisit partenerului motivele încetării relaţiei lor erotice, iar ceilalţi 10% au ascuns motivele deciziei pentru a nu-şi „răni" partenerii. Motivele „mărturisite" se referă la nepotrivirea opţiunilor şi percepţiilor privind valorile şi scopurile. Motivele nemărturisite ţin de incompatibilităţi sau insatisfacţii fizice, senzitive sau chiar comportamentale.

Probabil că dragostea este ea însăşi un *paradox relaţional* al sexelor. Oamenii iubesc, fiecare în felul său, pentru o varietate de motive, sunt fericiţi sau suferă, doresc sau se tem, se angajează şi se retrag, construiesc în egală măsură realităţi şi himere, sacralizează şi degradează, dar puţini dintre ei renunţă să îşi mai caute „jumătatea", pentru că mărturisit sau nemărturisit, ea este un *sens* fundamental al devenirii şi regăsirii de *sine*.

Bibliografie

BREHM, S.S., *Intimate relationships*, New-York, Random House, 1985.
DUTTON, D.G., ARON, A.P., *Some Evidence for Heightened Sexual Attraction under Conditions of high anxiety*, „Journal of Personality and Social Psychology", 30(4), 1974.
COLEMAN, J.C., *Intimate Relationships marriage and Family*, MacMillan Publishing Company, New-York, 1998.
EVOLA, J., *Metafizica sexului*, Ed. Humanitas, Bucureşti, 1994.
FORISHA, B.L., *Sex Roles and Personality Awareness*, Morristown, N.J: General Learning Press, 1978.
FREMONT, W., FREMONT, T., *Formula pentru o familie unită*, Timişoara, Ed. Metonia, 1993.
FROMM, E., *Arta de a iubi*, Ed. Anima, 1985.
HENDRICK, C., HENDRICK, S., *A Theory and Method of Love*, „Journal of Personality and Social Psychology", 50(2), 1986.
JUNG, C.G., *Introducere şi comentariu la „Arta prelungirii vieţii. Secretul florii de aur. Cartea chinezească a vieţii"*, tradusă şi explicată de R. Wilhelm, Ed. Trei, 1996.
JUNG, C.G., *Căsătoria ca relaţie psihologică*, în volumul „Puterea Sufletului", a treia parte, Ed. Anima, Bucureşti, 1994.
KEPHART, W.A., JEDLICKA, D., *The Family Society and the Individual*, New-York, 1988.
LEE, J.A., *The Colours of Love*, New-York, Bantam, 1977.
MACNAB, F., *Sexual Desire*, Melbourne, 1982.
MASTERS, W., JOHNSON, V.E., KOLODNY, R.C., *Human sexuality*, 4th ed, Harper Collins Publishers, 1994.
MITROFAN, N., *Dragostea şi căsătoria*, Ed. Ştiinţifică, Bucureşti, 1984.
MITROFAN, I., *Cuplul conjugal - armonie şi dizarmonie*, Ed. Ştiinţifică şi enciclopedică, Bucureşti, 1989.
MITROFAN, I., MITROFAN, N., *Intimitatea - o cheie a longevităţii cuplului*, in: „Alternative", nr. 9-10/1991.
MITROFAN, I, MITROFAN, N., *Elemente de psihologia cuplului*, Ed. Şansa, Bucureşti, 1994.
POCS, O., *Our intimate relationships marriage and the family*, Horper and Row Publ., New-York, 1989.
REID, D., *TAO Cartea completă de medicină tradiţională chineză*, Bucureşti, Ed. Colosseum, 1996.
RUBIN, Z., *The Love Research*, in R.H. Walsh & O. Pocs (eds.), *Marriage and Family*, 82/83, Guilford, C.T. Dushkin, 1982.
ROUSSEL, L., *La famille incertaine*, Paris, 1989.
SCHULZ, D.A., RODGERS, S.F., *Marriage, the Family and Personal Fulfilment*, (3rd ed.), Englewood Cliffs, New York, Prentice-Hall, 1985.
WALSTER, E., *What Causes Love ?*, in: J.M. Henslin (ed), *Marriage and Family in a changing society*, Boston: Little Brown, 1974.
WHEAT, E., *Fascinanta aventură a dragostei*, Roumain Aid Fundation, 1991.

O viziune asupra homosexualităţii din perspectiva psihologiei analitice

Mihaela Minulescu

Prezentarea de faţă va aborda exclusiv perspectiva dezvoltată de Jung şi de urmaşii săi contemporani pentru a discuta în termenii psihologiei analitice un comportament uman peren în istoria civilizaţiilor umanităţii, pe rând sau simultan acceptat sau blamat, homosexualitatea. Aspectele avute în vedere exclud dezvoltările patologice - de altfel, prezente şi în cadrul heterosexualităţii (pedofilia, fetişismul, coprofagia etc.). Un determinant important pentru înţelegerea exactă a perspectivei, este faptul că, odată cu comportamentul de tip homosexual, expresia erotică a sexualităţii prezintă şi alte modalităţi, precum heterosexualitatea, bisexualitatea sau abstinenţa.

Viziunea socială asupra acestui tip de comportament a cunoscut nuanţări importante de-a lungul acestui secol în măsura în care Asociaţia Americană de Psihologie a declarat explicit (1973) că homosexualitatea nu mai este considerată o tulburare mentală şi a scos-o din lista bolilor psihice, dar, pe de altă parte, cercetările contemporane lasă încă să se întrevadă prejudecăţi care influenţează modalitatea de abordare şi interpretare a datelor, respectiv considerarea homosexualităţii ca fenomen aberant/boală şi centrarea în cercetarea fenomenului pe cauzalitate/etiologie.

Este de asemenea semnificativ să menţionăm că, de la mijlocul acestui secol, o serie de cercetări etologice şi etnologice au adus la suprafaţă date importante pe care psihologia nu le deţinea ca argumente, respectiv studii care demonstrează că la multe specii animale există comportamente homosexuale în cadrul normalităţii, sau faptul că datele comparative interculturale par să acrediteze concomitenţa unor culturi care consideră homosexualitatea un aspect normal precum şi ipoteza că modelul sexual are un fundament în sexualitatea anatomică. Sunt cercetări contemporane care insistă pe faptul că, în rândul cuplurilor de acest tip, există o mai bună comunicare şi deschidere comparativ cu cele heterosexuale încă subminate de prejudecăţile unei culturi de tip patriarhal, care subliniază superioritatea masculinităţii.

Şi, nu în ultimul rând, încercând să nuanţăm la rândul nostru prezentarea, trebuie să pornim de la diferenţierea necesară între variabilele identităţii sexuale, respectiv genul, rolurile sexuale socioculturale, orientarea sexuală.

Cercetările şi studiile desfăşurate din interiorul psihologiei jungiene/analitice au în comun centrarea nu pe stringenţa unui cadru teoretic bine definit şi dogmatic - exact reproşul pe care Jung îl face psihanalizei lui Freud -, ci pe semnificaţia unui

fenomen psihic în contextul vieţii individului, a sensului individuării implicit în fiecare existenţă umană, deci a nevoii interioare de a realiza o lărgire a conştiinţei prin integrarea contrariilor într-o totalitate, un întreg cu sens. Jung nu caută în primul rând cauza imediată a unui fenomen, ci mai ales sensul apariţiei acestui fenomen acum şi aici, în situaţia prezentă a psihismului. Abordarea homosexualităţii va prelua aceeaşi viziune largă - nu centrarea pe etiologie, ci mai ales pe ceea ce, în dezvoltarea psihică a individului, poate însemna şi aduce fenomenul respectiv. În acest sens, homosexualitatea apare ca un fenomen natural, iar în cadrul terapiei analitice, pacienţii care se adresau medicului nu erau abordaţi din perspectiva vindecării de manifestările sau orientarea erotică prevalentă, ci s-a urmărit, ceea ce se urmăreşte în general, ieşirea psihicului din impas, restituirea desfăşurării fireşti a procesului de individuare specific astfel încât, pentru unele cazuri, soluţia a întărit orientarea homosexuală. O serie de date poartă amprenta situaţiei de terapie. Totuşi, mai ales cercetătorii jungieni americani contemporani s-au centrat pe comunitatea de homosexuali lucrând cu subiecţi care nu s-au adresat terapeutului pentru ajutor, studiind specificul simbolisticii culturii şi al relaţiilor interumane.

Nu putem vorbi nici la Jung, nici la urmaşii săi de o teorie clar definită asupra homosexualităţii. Totuşi, la fel cum există astăzi în interiorul psihologiei analitice mai multe direcţii de adâncire teoretică (psihologia arhetipală, psihologia dezvoltării, psihoterapie), americanul R.H. Hopcke, un terapeut analitic contemporan, încearcă să structureze într-un cadru teoretic unitar datele empirice şi explicative ale colegilor săi şi ale sale, articulând teoria arhetipală asupra sexualităţii pe modelul unei tridimensionalităţi care cuprinde virtual, alături de cele două diferenţieri sexuale, feminitate şi masculinitate, şi o posibilă tendinţă hermafrodită (1989).

Jung, în mod consecvent, nu şi-a transformat explicaţiile ştiinţifice în dogmă, iar deschiderile importante pe care le-a operat în ceea ce priveşte mecanismele şi conţinuturile psihice semnificative implicate în analiza unor pacienţi au fost confirmate şi reluate de urmaşii săi. Nu există însă o lucrare care să se focalizeze asupra homosexualităţii, dar există prezentări de studii de caz, amplificări teoretice, precum şi referinţe semnificative în *Scrisori* şi în *Memorii*. Astfel că, pentru a putea cuprinde dezvoltările actuale, vom începe prin a examina mai în detaliu modalităţile caracteristice lui Jung de a aborda relaţiile homoerotice şi homosexualitatea. Putem astfel decela în lucrările sale ştiinţifice, pe fondul unor atitudini caracteristice, trei modalităţi explicative complementare între ele, care de fapt ţin de specificul cazurilor intrate în terapie. Sub aspectul orientării sale generale, Jung este dintre primii psihiatri care abordează fenomenul, afirmând clar că homosexualitatea nu trebuie să fie considerată o infracţiune (atitudine prevalentă în epocă), mai mult, că o astfel de atitudine a societăţii ar duce la promovarea unor infracţiuni reale precum şantajul (1912).

De asemenea, Jung este printre primii care consideră că homosexualitatea trebuie studiată în contextul istorico-cultural al civilizaţiilor omenirii (atât în articole destinate discutării unor cazuri concrete, cât şi în studii mai largi/generalizatoare în care, de exemplu, prezintă diferitele faţete ale sexualităţii precum *Problemele de dragoste ale unui student* (1922), *Căsătoria ca relaţie psihologică* (1925), sau în *Femeia în Europa* (1927). Caracteristică pentru Jung este, de asemenea, centrarea pe complexitatea aspectelor cazului concret, nu pe un aspect în particular, fie acesta conduita homosexuală. De fapt, această atitudine constituie diferenţa de esenţă între terapia analitică şi orice altă abordare, în măsura în care, pentru Jung, ceea ce are valoare şi sens este întregul, nu vreuna dintre părţile acesteia. Din această perspectivă, homosexualitatea unei persoane are un sens, un înţeles specific pentru acea persoană, iar

conștientizarea sensului este exact ceea ce îi va permite în continuare dezvoltarea spre întregire. Din modalitatea de a discuta cazurile prezentate se desprinde și considerarea homosexualității ca rezultantă sau expresie a unei imaturități particulare a psihismului, având ca o consecință reversul, considerarea heterosexualității ca expresie a maturității psihice, echivalent simbolic al unirii opuselor, syzygy (conceptul prin care Jung definește uniunea opuselor).

Homosexualitatea și relația cu feminitatea (complexul matern, anima)

Aceste tipuri de orientări atitudinale sunt parțial implicate și în modalitățile explicative teoretizate de Jung. Majoritatea referințelor și analizelor operate implică o relație particulară cu feminitatea. Inițial, Jung implică o imaturitate a funcționării psihicului în măsura în care - cum apare, de exemplu, în cursul explicațiilor din *Definiții* (1921) privind psihismul inconștient și modul cum funcționează Anima/Animus - în loc ca acesta să-și joace rolul de mediere relațională în proiecții asupra unor parteneri de sex opus, iar identificarea Eului să se producă cu Persona, în homosexualitate intervine un mecanism cu o desfășurare inversă. Astfel, poate avea loc o identificare a Eului cu arhetipul contrasexual „pentru că subiectul este convins astfel că felul în care relaționează cu procesul său interior constituie adevăratul său caracter (personalitate). În acest caz, Persona, rămânând inconștientă, va fi proiectată pe o persoană de același sex, formându-se astfel o bază pentru multe cazuri de homosexualitate deschisă sau latentă".

Studiul din 1922 (publ. 1928), *Problemele de dragoste ale unui student*, ia în discuție pe larg formele erotismului la vârsta adolescenței, cuprinzând și o prezentare a formelor extrem de variate ale legăturilor de tip homosexual, cu evaluarea experiențelor homosexuale la această vârstă ca fenomene naturale, care prezintă atât avantaje, cât și dezavantaje. În acest context însă, se referă din nou la situațiile de imaturitate psihică ocazionate de identificări puternice cu formele interioare ale arhetipului contrasexual.

În 1924 și 1925, cu ocazia unor conferințe de specialitate, Jung prezintă detalii asupra a două cazuri de homosexualitate. Primul este cazul unei femei adulte pentru care homosexualitatea este secundară lipsei unei dinamici emoționale intrafamiliale care să fi susținut afectiv copilul, astfel că „fanteziile homosexuale indică limpede că trebuința sa de dragoste reală nu a fost satisfăcută și, în consecință, cere dragoste de la profesoara ei, dar de un tip inadecvat. Dacă sentimentele de tandrețe sunt azvârlite pe ușă, atunci pe fereastră intră sexualitatea în forme violente, pentru că în afară de dragoste și tandrețe, copilul are nevoie și de înțelegere". Cazul adolescentului aduce în prim plan complexul matern, respectiv o dependență nerezolvată față de propria mamă.

Aspectele sunt dezbătute în plan teoretic și în studiile *Căsătoria ca relație psihologică* și *Femeia în Europa*, unde apare delimitat pericolul spre care este împinsă femeia contemporană de conștientul colectiv, respectiv spre identificarea cu Animus, masculinizarea mentală a femeii occidentale. Unor astfel de analize li se poate reproșa o relativă neaccentuare a diferențierii între aspectele de rol sexual și sexul/genul propriu-zis.

Specifică pentru Jung nu este însă centrarea pe materialul asociativ într-o manieră reductivă, deci strict cauzală, ci mai ales amplificările prin care circumscrie simbolistica materialului personal al subiectului, respectiv abordarea sintetic-finalistă. Din această perspectivă, mult mai generoasă, amplificările materialului analitic, prin referințele la simbolismul ritualurilor de trecere de la pubertate la lumea adultului tânăr, relevă, pentru ambele sexe, dar mai ales pentru băiat, același puternic răsunet al dependenței de feminin, adâncind spre lumea matriarhală a începuturilor. Există relații de inițiere în care, de exemplu, novicele este tratat în mod expres ca femeie vreme de nouă luni, până reușește să depășească un număr de încercări. În cadrul acestor încercări există practici homosexuale, care în plan simbolic reprezintă impregnări cu o masculinitate matură și, în același timp, cu spiritul colectiv al strămoșilor. O serie de astfel de ritualuri de inițiere a căror componentă homosexuală este evidentă, dar ale cărei semnificații par pierdute astăzi, sunt prezente de Marie Delcourt în *Hermaphroditos, Mituri și rituri ale bisexualității în Antichitatea clasică* și de A. Van Gennep în *Riturile de trecere*.

O serie de autori importanți, discipoli ai lui Jung, precum Iolande Jacobi, Marie Luise von Frantz sau Eric Neumann aduc material și/sau conceptualizează de-a lungul acestei linii explicative. Pentru ultimul, recunoscut pentru monumentala sa operă dedicată explicării apariției și dinamicii emancipării conștiinței individuale de-a lungul copilăriei, *The Origin and History of Consciousness*, problema homosexualității nu intră între manifestările firești ale dezvoltării. Neumann vorbește de psihologia matriarhală a homosexualului, în inconștient dominând figura arhetipală a Marii Mame. M.L. von Frantz, distinsa discipolă și colaboratoare a lui Jung, într-o lucrare consacrată arhetipului copilului divin, *Puer Aeternus*, discută homosexualitatea în acest context, legând homosexualitatea masculină de *puer*. Într-o astfel de identificare, „bărbatul rămâne prea mult timp în psihologia adolescenței. Toate acele caracteristici care sunt normale la un tânăr de șaptesprezece și optsprezece ani se continuă în viață, cuplate în majoritatea cazurilor cu o dependență de mamă". Identificarea cu *puer* este o urmare a imaturității psihice provocate de complexul matern nerezolvat. Paradoxal pentru acest tip de abordări, o problemă care ar apărea exclusiv masculină (relația între doi parteneri de același sex, masculin) este problematizată în termeni exclusiv feminini.

Verena Kast, analistă elvețiană din generația postjungiană, pornind de la faptul că Jung nu a vorbit niciodată de arhetipuri sexuale *per se*, consideră că animus/anima ar putea fi imagini care pot fi percepute și trăite de ambele sexe: „Eu cred, astfel (se referă la primele proiecții ocazionate copilului mic de ambii părinți, *n.n.*) că ambele, *animus* și *anima* apar atât la bărbat, cât și la femeie, și ele reprezintă aspecte ale psihicului masculin și feminin" (p. 201).

Homosexualitatea constituțională

Un alt punct de vedere semnificativ în explicațiile psihologiei analitice se desprinde din studiile *Contribuție la psihologia copilului ca arhetip* (1939) și *Contribuție la aspectul psihologic al figurii zeiței Kore* (1940) realizate de Jung ca un comentariu psihologic la câteva dintre lucrările mitologice ale lui K. Kerenyi. În examinarea modului cum funcționează la bărbat arhetipul figurii fetei tinere, *puella aeterna*, Jung implică fără însă a aprofunda explicația, existența unor factori constituționali, genetici sau biologici, în orientarea homosexuală. Astfel, „totalitatea, întregul unui bărbat, atâta timp cât nu este constituțional homosexual, poate fi doar o personalitate masculină - figura feminină a animei nu poate fi catalogată ca un tip de personalitate supraordonată (Sinele ca arhetip central este o personalitate supraordonată cuprinzând totalitatea psihismului conștient și inconștient, *n.n.*), ci cere o altă evaluare și poziționare."

Jolande Jacobi preia acest punct de vedere în lucrarea *Complex/Arhetip/Simbol în psihologia lui C.G. Jung*. Prezentarea unui studiu de caz al unui homosexual pune în evidenţă, pe lângă maniera plină de consideraţie şi înţelegere caracteristică modului în care un terapeut jungian îşi abordează subiectul analizat, condamnarea prejudecăţilor sociale şi a efectelor acestora. Astfel, „de multe ori, bărbaţii homosexuali împărtăşesc soarta psihologică a imigranţilor, a copiilor neligitimi, a membrilor unor grupuri minoritare sau a altor tipuri de marginalizaţi. Mai întotdeauna ei se simt respinşi, dispreţuiţi chiar, având complexe de inferioritate care conduc adesea la sentimente de persecuţie ce par justificate deoarece sunt condamnaţi pe baza unor principii religioase şi morale". Continuând, J. Jacobi introduce în discuţie baza biologică pentru unele forme, deoarece „există homosexuali a căror constituţie este astfel încât nu au altă posibilitate decât aceea de a fi ceea ce sunt, fie că se pune problema eredităţii, fie a mediului". *Scopul terapiei este de a le da un sens, un înţeles vieţii, de a le da stabilitate în profesie şi a le ridica valorizarea de sine, conducându-i spre individuare prin atingerea unui stadiu spiritual mai înalt*. Jung nu intră în detalii privind ideea homosexualităţii constituţionale, de exemplu măsura în care aceasta este determinată genetic sau este o caracteristică dobândită care ţine de perioada infantilă a dezvoltării psihismului individual. Există însă studii care par să răspundă implicit la aspectul factorilor subiacenţi, din psihismul matricial, consideraţi uneori responsabili de dezvoltările de tip homosexual.

Studiul lui Jung din 1936, revizuit în 1954, *Despre arhetip, cu referire specială la conceptul Anima*, concentrează teoretic explicaţia legăturii dintre dependenţă în complexul matern şi sarcina adolescenţei de a se emancipa, dar implică în mecanisme şi un nivel arhetipal profund. Astfel, „Tânărul în creştere trebuie să fie capabil să se elibereze din fascinaţia animei cu figura mamei (procesul care conduce spre maturizare heterosexuală - *n.n.*). Există excepţii, mai ales la artişti, unde problema ia o turnură diferită, la fel în homosexualitate, care este caracterizată prin identitatea cu anima... Descoperirile psihologiei indică mai degrabă o problemă a unei incomplete detaşări de arhetipul hermafrodit, cuplată cu o rezistenţă clară de a se identifica cu rolul unei fiinţe unisexuate. O astfel de dispoziţie nu trebuie evaluată negativ în toate cazurile, atâta timp cât ea prezervă arhetipul Omului Originar, arhetip pe care fiinţa unisexuată l-a pierdut până la un anume punct."

Homosexualitatea în context arhetipal

Odată cu descoperirea semnificaţiilor simbolisticii materialului alchimic, reflectată în opere precum *Psihologie şi alchimie*, *Aion*, *Psihologia transferului*, sau *Mysterium coniunctionis*, sursele arhetipale ale homosexualităţii sunt explorate pe larg de Jung, care afirmă posibilitatea ca hermafroditismul să fie o *punere în act a dimensiunii unitare a arhetipului originar al androginului, simbolul totalităţii şi întregirii, Sinele*. Într-o astfel de ipoteză de exemplu, anima este considerată ca arhetipul vieţii însăşi, „anima care exprimă viaţa" (p. 233) sau „Anima este într-adevăr arhetipul vieţii însăşi, care este dincolo de orice înţeles sau categorie morală" (p. 213).

Înţelegerea homosexualităţii ca având rădăcinile în virtualitatea arhetipală conduce spre ideea că fenomenul ar putea fi manifestarea unei posibile forme de *coniunctio*, în care „uniunea asemănătorului cu asemănător ţine de o imagine/figură anterioară uniunii asemănătorului cu opusul". Jung nu mai face o explicită evaluare a semnificaţiei acestui fenomen în raport cu maturizarea psihismului, pentru că, privită din

această perspectivă, homosexualitatea apare fie având conotaţii negative, ca un refugiu în simbioza primară, o apărare împotriva procesului dureros de diferenţiere a afectivităţii şi a identităţii cerut de procesul de individuare, fie având conotaţii pozitive, ca o atingere a unei unităţi interioare care pune individul în situaţia de a putea răspunde cerinţelor lumii exterioare fără primejdia de a-şi pierde sau pune în pericol sufletul.

Această direcţie teoretică a prilejuit unei noi generaţii de practicieni şi teoreticieni să dezvolte o interesantă teorie contemporană asupra sexualităţii, respectiv homosexualităţii în particular.

J. Hillman, preocupat de psihismul arhetipal, discută interconexiunile între arhetipul copilului divin, *Puer aeternus*, şi arhetipul bătrânului înţelept, Senex, ajungând la concluzia că acestea reprezintă două polarităţi opuse ale unei singure dimensiuni unitare. Acest tandem operează intrapsihic la fel cum, consideră Hillman, operează şi alte polarităţi simbolizate de exemplu de relaţia Venus-Vulcan, Pan şi Nimfele, Apolo şi Dionisos, Apolo şi Daphne, Hermes şi Apolo, Zeus şi Hera, Echo şi Narcis etc. „Aceste tandemuri ne furnizează ocazia de a examina diversele forme de relaţii erotice, retorica şi expectaţiile acestora, stilul particular de suferinţă şi reciprocităţile care acţionează ca înlănţuiri pe care fiecare tandem le impune. Aceste tandemuri sunt imaginate ca petrecându-se în plan intrapsihic, ca modele de relaţii între complexe în interiorul unui individ", dar, prin mecanisme proiective, unul dintre poli este transferat pe un partener extrapsihic, prilejuind o relaţie trăită atât în plan personal, cât şi în plan impersonal, arhetipal, imaginar astfel încât „transferul nu este nimic decât erosul cerut de trezirea realităţii psihice - şi această trezire impune roluri arhetipale..." (p. 50). În acest context, Hillman se referă direct la uniunea celor ce se aseamănă care devine semnificativă pentru înţelegerea homosexualităţii. „Uniunea opuselor - masculinitate şi feminitate - nu este singura uniune căreia îi ducem dorul şi nu este singura care ne eliberează/mântuie. Există şi uniunea celor ce se aseamănă, re-unirea axei verticale care ar putea vindeca spiritul divizat". În plus, în studiul *Anima, o anatomie a unei idei personificate,* Hillman se referă la posibilitatea ca prejudecăţile curente privind feminitatea - în termenii lui Jung definirea feminităţii Animei prin forma şi conţinuturile proiecţiilor sale - să fi influenţat asupra modului cum este conceptualizat arhetipul Anima ca imagine cu faţete exclusiv feminine a inconştientului/sufletului unui bărbat. În acest sens, se sugerează că acest arhetip (la fel ca şi arhetipul Animus) ar putea fi androgin, în esenţă lipsit de conţinut.

June Singer, în lucrarea *Androginitate. Către o nouă teorie privind sexualitatea*, prezintă trei studii de caz în care, în cursul terapiei, potenţialul androgin devine din ce în ce mai deschis şi manifest, cu efecte pozitive pentru dezvoltarea psihică şi starea morală a pacienţilor. Cartea autoarei pledează pentru ca azi, „într-o eră a androginităţii", să nu mai delimităm între homo- sau heterosexualitate, pentru eliminarea categorializării oamenilor pe baza preferinţelor pentru parteneri sexuali aşa cum se manifestă la un anumit moment al vieţii lor.

De altfel, o serie de autori contemporani pun în discuţie o delimitare prea rigidă în virtualitatea conţinuturilor celor două arhetipuri, animus şi anima. A. Samuel, pornind de la complementaritatea Eros-Logos, şi analizând măsura în care echilibrul şi relaţia dintre aceste două principii reglează sensul individual pentru fiecare individ, respectiv identitatea de fiinţă sexuată, dar şi a sensului completitudinii, subliniază câteva aspecte importante pentru abordarea androginităţii. Astfel, conform viziunii lui Jung, Logosul şi Erosul există în fiecare persoană de orice sex, dar, spune Samuels, caracteristicile asociate fiecăruia dintre cele două principii nu trebuiesc automat aplicate arhetipului contrasexual. Conceptul jungian de syzygy indică uniunea

animusului şi a animei, aproximând astfel reprezentarea întregului. „A vorbi despre unul fără celălalt nu este fructuos, dar un astfel de *celălalt* este, psihologic, mai mult decât a vorbi de un gen. Considerând syzygy a fi compus din, să spunem, conştiinţă focalizată cuplată cu fantezie (alt mod de a introduce Logosul şi Erosul, *n.n.*) înseamnă a lăsa încă o cale deschisă tensiunii, reconcilierii, dezvoltării opuselor – dar într-o manieră pragmatică, evacuând genul care atrage confuzii". În context, Samuels pledează pentru a înţelege animus şi anima ca pe modalităţi mai complexe decât simpla perspectivă contrasexuală, ele fiind în fond modalităţi de a comunica ceea ce este, în acest moment, diferit şi necunoscut în inconştientul subiectului, în termenii lui Jung în „personalitatea interioară, adevăratul centru al personalităţii". În acest sens, „animus şi anima vorbesc de ceea ce este misterios şi neaşteptat, de ceea ce nu e cum trebuie, care ofensează ordinea ce prevalează" (p. 131) iar acest ceva diferit cuprinde inclusiv aspecte inconştiente legate de propriul gen/sex, sau în cuvintele autorului, „femeile şi bărbaţii exprimă, de asemenea, o feminitate inconştientă şi, respectiv, masculinitate inconştientă" (p. 132).

A. Guggenbuhl-Craig, vorbind de consecinţele temerii destructive de homosexualitate, mai ales în planul relaţiei analist-terapeut, implică două aspecte. În primul rând, funcţionarea unei dualităţi a energiilor sexuale – în plan hetero şi homosexual, a doua tendinţă, reprimată prin atitudinea socială, se poate manifesta în forme sublimate în care se identifică interesul pentru tinerii de acelaşi sex. Iar, în al doilea rând, faptul că în orice relaţie interumană există în compozitul afectiv şi sentimente faţă de aspectele corporalităţii. Tocmai acestea din urmă, respectiv sentimentele corporalităţii între doi oameni, sunt caracterizate ca homosexualitate latentă şi în unele societăţi ele apar puternic inhibate de reguli comportamentale. În acest context însă, în relaţia analitică, aceste idei funcţionează ca preconcepţii, pot fi destructive pentru ambii participanţi ai relaţiei terapeutice, de aceea „analistul serios, care vrea să se expună pericolului, nu are de ales – el nu trebuie să respingă astfel de sentimente, ci trebuie să le permită şi să-i permită pacientului său să fantazeze" (p. 71).

Hopcke, trecând în revistă o serie de studii de caz şi de atitudini implicate în comentarea acestora, consideră că este momentul să realizeze o teorie unitară privind homosexualitatea. Ideile lui Singer, ca şi ale altor analişti, nu sunt suficient de coerente cu toată literatura de specialitate, pentru că „o adevărată recunoaştere a individualităţii trebuie să includă recunoaşterea faptului că, pentru majoritatea oamenilor, identitatea şi funcţionarea de tip androgin bisexual nu reprezintă norma şi nici nu trebuie să devină un nou standard. Există homosexuali adevăraţi la fel cum există heterosexuali adevăraţi pentru care nu se potriveşte androginitatea."

Concentrându-şi efortul de cercetare pe simbolistica culturii comunităţii de homosexuali (deplângând faptul că acest tip de cercetări nu se face şi pentru comunitatea de lesbiene), Hopcke reia şi reanalizează nuanţat preferinţele acestora pentru anumiţi eroi reali (actori de film, muzică etc.) şi pentru anumite poveşti precum *Vrăjitorul din Oz*. Aceste tipuri de analize sunt de fapt curente în procedurile terapeutice jungiene, unde se folosesc mitologeme sau dezvoltări din basme capabile să exprime situaţia intrapsihică şi relaţională a subiectului. Interesantă pentru Hopcke este însă modalitatea prin care, comentând semnificaţiile simbolice analizate anterior de Ann Belford Ulanov privind faptul că filmul *Vrăjitorul din Oz* este o reprezentare a integrării Animusului în procesul individuării feminităţii, reuşeşte să integreze nuanţat psihologia specifică homosexualului în simbolistica acestui proces, explicând astfel de ce acest film a fost şi este popular în comunitatea de homosexuali, de ce el răspunde simbolic nevoilor, dorinţelor şi imaginarului acestora.

Pornind de la aceste date, Hopcke teoretizează în jurul ideii că orientarea sexuală este un fenomen arhetipal cu mai multe faţete, astfel încât „dacă întreaga orientare sexuală este rezultatul unei confluenţe personale a masculinităţii, feminităţii şi androginităţii, atunci bărbaţii şi femeile bisexuale nu sunt creaturi ciudate, anomalii sexuale, excluşi din societate, ci indivizi ale căror energii masculine, feminine şi adrogine se amestecă şi curg într-un model particular individual ca răspuns la anumite experienţe/trăiri arhetipale şi personale" (p. 189).

În plus, Hopcke afirmă o bază explicativă pentru homosexualitatea constituţională, teoretizând posibilitatea funcţionării unei tipologii sexuale analoge tipologiei teoretizate de Jung pentru dinamica personalităţii, tipologie sexuală „legată inextricabil în anumite cazuri de o predominanţă a unei anumite configuraţii arhetipale" (p. 187). În acest sens, de exemplu, feminitatea arhetipală apare ca extrem de complexă – antrenând relaţionări de aspecte opuse în tipologii diverse, mamă-fiică, Afrodita-Artemis, uterul care expulzează şi peştera devoratoare, naştere şi moarte, rănire şi vindecare, Gorgona şi Kore, Marilyn Monroe şi Bette Davies, Bătrâna Înţeleaptă şi *puella aeterna*, Sofia şi Eva, felina domestică şi tigresa devoratoare, spiritualitate şi chtonic, aprig şi tandreţe, pământ şi lună, apă şi foc. Faţetele masculinităţii sunt la fel de divers exprimate prin cupluri opuse simbolice precum tată-fiu, Wotan şi Loki, sămânţă şi spirit, nebun şi magician, priapic şi impotent, eremit şi împărat, Animus şi Logos, soare-cer, Neptun şi Hades, Peter Pan şi Charles Bronson, intelect şi sexualitate neatentă, lumină-umbră, încredere şi renunţare, animal feroce şi prieten al omului. Toate acestea formează nenumăratele modalităţi de exprimare ale identificărilor şi proiecţiilor particulare.

În plus, Hopcke modelează posibile expresii ale androginităţii în cupluri opuse precum antroposul originar şi fiinţa nonexistentă, divizibilul şi indivizibilul, totalitatea masculină şi totalitatea feminină, oul cosmic unitar şi multiplicitatea însăşi, perfecţiunea spirituală şi aberaţia monstruoasă, cuplarea incestuoasă şi uniunea supremă, şamanul şi perversul, Boy Geoge şi Tootsie, Yentl şi Gertrude Stein. Toate aceste modele semnifică nenumăratele configuraţii arhetipale care stau în fundalul atracţiei persoanei faţă de femei sau faţă de bărbaţi.

Hopcke consideră că *toate cele trei modele de identitate sexuală umană – femininul, masculinul şi androginul, joacă un rol în viaţa lesbienelor şi a homosexualilor.* Nu este vorba de un singur arhetip al homosexualităţii, cum nu este vorba nici de un singur tip de homosexual „ci mai degrabă de un caleidoscop de modele, impulsuri, pulsiuni, fantezii şi scopuri ale homosexualităţii reflectând infinita varietate de interacţiuni dintre aceste trei arhetipuri, care ele însele au extraordinar de multe faţete şi o multitudine de polarităţi conflictuale" (p. 192). Scopul terapiei este de a dezvolta o relaţie matură, individuală cu oricare dintre cele trei arhetipuri. Acest lucru nu va conduce inexorabil spre heterosexualitate, spune Hopcke, ci va permite dezvoltarea potenţialităţilor specifice individului, lărgirea personalităţii şi auto-cunoaşterii, individuarea în termeni jungieni.

Datele de analiză de care dispunem până în prezent, deşi limitate, ne indică mai degrabă că aceste instanţe explicative prezentate intervin pe măsură ce procesul de individuare avansează, dar şi faptul că modalităţile au o specificitate individuală greu de înţeles atâta vreme cât nu participi în efortul şi munca analitică respectivă. Desigur, în stadiul incipient al terapiei, problematica pe care, în general, se focalizează eforturile terapeutului şi ale subiectului este coerenţa imaginii de sine. De altfel, aşa se explică de ce materialul simbolic nu trimite direct la originile arhetipale ale orientării sexuale, ci mai degrabă aduce la suprafaţă, ca în orice caz analizat, aspecte

privind funcţionarea şi conţinuturile complexelor personale, în primul rând ale Umbrei (alter-egoul) şi ale Persoanei. Există, tot în momentele prime ale procesului terapeutic, o serie de date anunţând pe de o parte conţinuturi ambivalente privind identificarea sexuală, pe de alta, consecinţa introiectării unor stereotipuri sociale specifice conştiinţei colective (rolul feminităţii, rolul masculinităţii în social), precum şi necesitatea emancipării eului de sub aceste conţinuturi imperative inconştiente pentru a-şi clarifica, diferenţiindu-se, propriul specific.

În problematica individuală a unora dintre cazuri sunt implicate desigur şi aspecte privind dependenţele de identificările parentale, respectiv conţinuturi de acest tip la nivelul complexului matern. Acest demers iniţial al terapiei ancorează de regulă la nivelul conţinuturilor inconştientului personal pentru a putea restabili, într-un pas ulterior, funcţionarea normală a potenţialităţilor arhetipale. Nu avem încă date personale semnificative privind acest nivel al analizei arhetipale pentru că, adesea, munca de restabilire a coerenţei eului şi emanciparea lui relativă de sub influenţa unor conţinuturi complexuale este laborioasă şi, de obicei, de durată.

Mesajul subsidiar transmis de acest tip de abordări psihologice este însă, în mod coerent, unul umanist. El invită, o dată în plus, la considerarea specificului cazului particular, pe acordarea nivelului de abordare a problematicii în funcţie de stadiul şi specificul situaţiei şi, nu în ultimul rând, la toleranţă, dincolo de prejudecăţi, pentru situaţia existenţială a celuilalt şi la dreptul său de a se exprima în funcţie de ceea ce se întâmplă cu sine. În cuvintele lui J. Singer, „Desigur, conceptele stereotipe care sunt în mod obişnuit asociate cu noţiunile *homosexualitate* şi *heterosexualitate* trebuie să decadă în faţa trăirilor/experienţelor de acest gen ale unor oameni reali. Dacă fiinţele umane sunt eliberate sau se pot elibera ele însele din îngrădirile sexului şi genului, vor exista mult mai multe împliniri în dragoste ale oamenilor ca *oameni*, pe baza trebuinţelor şi dorinţelor individuale."

Bibliografie

DELCOURT, M., 1996, *Hermaphroditos, Mituri şi rituri ale bisexualităţii în Antichitatea clasică* (1992), Ed. Symposion, Bucureşti (trad.).

FRANTZ, M.L. von, 1981, *Puer Aeternus*, Sigo Press, Boston.

GENNEP, A. Van, 1996, *Riturile de trecere* (1909), Polirom, Iaşi (trad.).

GUGGENBUHL-CRAIG, A., 1986, *Power in Helping Professions*, Spring Pub., Dallas Texas.

HILLMAN, J., 1979, *Senex & Puer*, in: „Puer Papers", 3-53, Spring Publications.

HILLMAN, J., 1983, *Archetypal Psychology*, Spring Publ., Dallas Texas.

HOPCKE, R.H., 1989, *Jung, Jungians and homosexuality*, Shambala, Boston & Shaftesbury.

JACOBI, J., 1981, *Complex/Archetype/Symbol in the Psychology of C.G. Jung*, Pantheon Books, New York.

JUNG, C.G., 1954, *Psychology of the Transferance*, in: „The Practice of Psychotherapy", CW 16, 163-202, Routledge & Kegan, London, *Psihologia transferului* (trad.) in: *Personalitate şi transfer*, Ed. Teora, Bucureşti (1997).

JUNG, C.G., 1954, *The Significance of Unconscious in Individual Education*, in: *The development of Personality*, CW. 17, Routledge & Kegan, London, 149-164.

JUNG, C.G., 1959, *The Archetypes with special References to the Anima Concept*, CW, 9 i, Routledge & Kegan, London, *Despre arhetip cu referinţe speciale la conceptul de Anima* (trad.) in: *În lumea arhetipurilor*, „Jurnalul literar", Bucureşti, 1994.

JUNG, C.G., 1959, *The Psychological Aspects of the Kore*, in: *The Archetypes and the collective Unconscious*, CW 9i, *Contribuţii la aspectul psihologic al figurii zeiţei Kore*, in C.G. Jung, K. Kerenyi, *Copilul divin, Fecioara divină* (trad.), Amarcord, Timişoara, (1994).

JUNG, C.G., 1963, *Mysterium Coniunctionis*, Routledge-Kegan, London.

JUNG, C.G., 1971, *Definitions* (1921) in: *Psychological types*, CW 6, Princeton Press, N.J., *Definiţii* (trad.), *Puterea sufletului*, vol. II, (1995), Ed. Anima, Bucureşti, sau *Tipuri psihologice*, Humanitas, Bucureşti (1996).

KAST, V., 1992 (1990), *The Dynamics of Symbols. Fundamentals of Jungian Psychotherapy*, Fromm I.P., New York.

SAMUELS, A., 1985, *Gender & Psyche, Developments*, in: *Analytical Psychology*, „Anima", 11/2.

SINGER, J., 1977, *Androgyny, Towards a New Theory of Sexuality*, Routledge and Kegan, London.

ULANOV, A., 1981, *Receiving Woman, Studies in the Psychology and Theology of the Feminine*, Philadelphia, Westminster.

DERAPAJE PSIHOCOMPORTAMENTALE

Analiză critică a unei noi entităţi nosografice. Tulburarea borderline a personalităţii

George Ionescu

Tulburare de personalitate heteroclită, lipsită de consistenţă şi structură internă, cu manifestări incongruente şi relaţional-contradictorii, această nouă entitate clinică nu se bucură încă, la aproape două decenii de la descriere, de o validitate nosografică satisfăcătoare.

Cu nume predestinat - *borderline* -, această tulburare de personalitate prezintă trăsături şi manifestări clinice nespecifice, provenite din principalele arii nosografice: a nevrozelor, a psihozelor şi, desigur, a tulburărilor de personalitate.

1. Izvoare nosografice ale celei mai noi entităţi clinice

Această nouă condiţie clinică, aflată încă în căutarea identităţii, îşi găseşte izvoarele nu în inima psihiatriei, în cercetarea clinică psihiatrică, aşa cum ne-am fi aşteptat, ci în arii întru câtva marginale cercetării psihopatologice. Astfel:

- *psihologii*, în investigaţiile lor paraclinice, axate în special pe tehnici proiective (*Testul Apercepţiei Tematice, Testul Rorschach, Testul Szondi* etc.), au constatat la anumiţi pacienţi aspecte psihopatologice suprinzătoare, asemănătoare cu cele întâlnite în psihoze, mai ales în ariile senzoriale şi dispoziţionale ale acestora;
- *psihanaliştii*, în cadrul curelor de psihoterapie (desigur, psihanalitică) au constatat, la rândul lor, la unii pacienţi care nu erau psihotici, regresii surprinzător de severe, care, în mod obişnuit, nu erau întâlnite decât în psihoze;
- *psihoterapeuţii nonpsihanalişti*, în cadrul unor psihoterapii superficiale, în special suportive, au constatat că eforturile lor de a realiza o „alianţă terapeutică" sau numai o relaţie terapeutică suportivă erau primite cu ostilitate de către anumiţi pacienţi care dezvoltau chiar conduite de contratransfer negativ;
- *personalul de îngrijire inclus în echipa terapeutică* a acestor pacienţi era surprins de severitatea regresiei lor comportamentale, ca şi de faptul că în conduita lor apăreau cu uşurinţă atitudini paranoide.

Astfel de observaţii, provenite din mai multe direcţii, au generat etichetări variate ale acestor pacienţi care nu aparţineau în mod cert nici unei categorii nosografice. Ei au primit cu precădere apelativul „de graniţă" (*borderline*), sugerându-se prin acestea că ar putea fi situaţi la marginea psihozei.

Pe de altă parte, din perspectiva psihopedagogiei cercetării, noi, psihiatrii, dacă putem să depăşim această rană narcisică, va trebui să recunoaştem că:

- încă nu ni s-a spus totul despre cunoaşterea clinică a pacientului psihic;
- numai cei ce au răgazul de a rămâne mai mult timp în faţa pacientului (ca de exemplu în cadrul investigaţiilor sau al psihoterapiei) pot releva aspecte noi din lumea inefabilă a trăirilor sale.

2. Istoria tulburării *borderline* a personalităţii

Cu aproximativ trei decenii în urmă, în literatura psihiatrică au început să apară observaţii asupra „Sindromului de graniţă". La genul proxim de „sindrom" diferenţa specifică „de graniţă" (*borderline*) avea drept accepţie zona dintre psihismul normal şi psihoză care, de fapt, nu a fost niciodată satisfăcător marcată.

La origini, această noţiune incertă, încărcată de ambiguitate, nu desemna de fapt o boală, ci acoperea o zonă jenantă pentru psihiatri, zonă pe care până atunci scria *hic est leone*.

Ulterior, la finele deceniului opt al secolului nostru, prin studiile lui J.C. Gunderson (1978), R. Spitzer et al. (1979) şi Kroll et al. (1981), tulburarea capătă consistenţă clinică, este integrată în aria psihopatiilor şi primeşte recunoaşterea nosografică prin includerea sa în DSM, III (1980).

3. Accepţii semantice

Din perspectiva euristică, termenul însuşi, *borderline*, prezintă o conotaţie polisemică, ceea ce impune o succintă analiză a semnificaţiilor sale. Astfel, în scurta sa istorie aceste termen a exprimat:

- graniţa dintre psihoză şi normalitatea psihică;
- o formă uşoară de schizofrenie, o schizofrenie de graniţă, care, la rândul ei, a primit de-a lungul timpului şi alte denumiri: schizofrenie latentă, schizofrenie ambulatorie, schizofrenie moale, schizofrenie ştearsă, schizofrenie pseudonevrotică, schizofrenie de spectru etc.;
- un subtip de tulburare a personalităţii, pe care experţii OMS l-au prezentat atât alături de personalitatea emoţional-instabilă, cât şi superpozabil acesteia;
- o tulburare propriu-zisă de personalitate, cu statut legitim în aria acestui grup nosografic;
- o entitate nosografică independentă, situată la graniţa dintre nevroze şi psihoze şi ilustrată prin accese coleroase, clasice şi prin dificultăţi de relaţionare.

4. Sinonimii, includere

Tulburarea borderline a personalităţii, deşi a căpătat o acreditare internaţională prin includerea sa în ultimele ediţii ale *Clasificării Internaţionale a Maladiilor* ca şi în

ultimele ediţii ale *Manualului Diagnostic şi Statistic* cunoaşte şi alte noţiuni sinonime printre care se menţionează: stare de graniţă, sindrom de graniţă, caracter psihotic, psihoză de graniţă, schizofrenie pseudonevrotică.

5. Definiţie

Tulburarea *borderline* este ilustrată în plan clinic printr-un „patern pervaziv de instabilitate a relaţiilor interpersonale, a imaginii de sine, a afectelor şi o impulsivitate accentuată" (*DSM, IV*, 1994, p. 654). Aceeaşi definiţie poate fi regăsită şi în *Borderline Personality Disorder* (J.G. Gunderson, Katharine A. Phillips, 1995, p. 1438).

6. Factori corelativ-etiologici

6.1. Factori de heritabilitate. Existenţa unui pattern familial este elocventă în tulburarea *borderline*, ea fiind de cinci ori mai frecventă printre rudele biologice de gradul întîi ale pacienţilor schizofreni comparativ cu populaţia generală. De asemenea, „la rudele de gradul întâi ale pacienţilor cu tulburare *borderline* se constată o prevalenţă superioară a depresiei majore, alcoolomaniei şi toxicomaniei" (H.I. Kaplan et al., 1994, p. 534).

6.2. Factori neurofiziologici. Studii recente au evidenţiat un prag scăzut de excitabilitate în sistemul limbic, observaţie care ar putea fi corelată cu labilitatea afectivă şi cu impulsivitatea acestor pacienţi.

6.3. Factori electrofiziologici. Investigaţiile electrofiziologice efectuate asupra pacienţilor cu tulburare *borderline* sunt superpozabile cu acelea întâlnite în tulburarea depresivă severă. Ca şi aici, în tulburarea *borderline* s-a constatat:

- reducerea perioadei de latenţă *REM* (a mişcărilor rapide ale globurilor oculari);
- reducerea timpului de somn total;
- frecvente întreruperi ale continuităţii somnului.

6.4. Factori biochimici. Există actualmente date care evidenţiază „deficienţe în metabolismul central al serotoninei" (J.G. Gunderson, 1989, p. 1389) ce ar putea fi corelate cu disforia, impulsivitatea şi depresia, atât de frecvent întâlnită în tulburarea *borderline* a personalităţii. Totodată, aici, ca şi în depresiile majore, au fost înregistrate rezultate pozitive

- atât la testul de supresie la dexametazonă,
- cât şi la testul de eliberare a tireotropului.

6.5. Factori psihopatologici. Considerăm că tulburarea *borderline* cunoaşte resorturi psihopatologice profunde, observaţie care poate fi argumentată prin:

- manifestări psihotice (neîntâlnite în nici o tulburare de personalitate) care irump în planul fenomenologiei clinice în mod spontan, dar mai ales în urma unor situaţii psihotraumatizante sau stresante;
- rezultate psihologice sever perturbate la teste şi tehnici nestructurate, ca de exemplu tehnicile proiective (*Testul Rorschach, Testul Apercepţiei Tematice, Testul Szondi* etc.);
- în mod aparent surprinzător, rezultatele la chestionare şi scale (structurate şi semistructurate) sunt în limite normale.

Aceste date relativ concordante (în pofida faptului că provin din domenii atât de diferite) confirmă faptul că, din perspectivă etiologică, această condiție clinică ar constitui „calea finală comună a unor factori nonspecifici, neurobiologici, de dezvoltare și socializare" (J.G. Gunderson, 1989, p. 1389).

7. Date epidemiologice

După cum în deceniile trecute se sublinia că psihopatia impulsivă (respectiv emoțional-instabilă) cunoaște cea mai înaltă prevalență din ansamblul psihopatiilor, tot astfel, actualmente, tulburarea *borderline* care i-a preluat cele mai multe atribute clinice „reprezintă 30-60% din ansamblul tulburărilor de personalitate" (*DSM*, IV, 1994, p. 652).

În ceea ce privește prevalența tulburării *borderline* în ansamblul tulburărilor psihiatrice, se apreciază că, în populațiile clinice de pacienți, internați și ambulatori, „prevalența variază între 15 și 25%, această condiție fiind, de la distanță, cea mai comună formă de tulburare a personalității" (J.G. Gunderson, 1989, p. 1388). Conform altor studii, prevalența tulburării *borderline* constituie :
- 10% din ansamblul pacienților tratați în condiții ambulatorii și
- 20% din numărul pacienților din spitalele de psihiatrie.

În cadrul populației generale, tulburarea *borderline* reprezintă 1-2% (H.I. Kaplan et al., 1994, p. 534) și respectiv 2-4% conform altor cercetări.

8. Debut

Asemenea celor mai multe tulburări de personalitate, tulburarea *borderline* debutează la vîrsta adultă tânără.

Se apreciază însă că diagnosticul se pune relativ târziu față de debutul propriu-zis al tulburării, respectiv aproape de 40 de ani, când această condiție devine evidentă în urma eșecurilor repetate ale pacientului de a se integra în realitate.

9. Trăsături psihologice și psihopatologice

Menționăm faptul că, deși înscrisă în aria tulburărilor de personalitate, tulburarea *borderline* este singura care a beneficiat de scale diagnostice specifice, de instrumente bazate pe un grad semnificativ de structurare. Printre acestea menționăm :
- Interviul Diagnostic pentru pacienți Borderline (J.G. Gunderson) ;
- Scala Tulburării Personalității Borderline (J.C. Perry) ;
- Interviul Structurat pentru Organizarea Personalității Borderline (O. Kernberg).

Este fără îndoială faptul că aceste mijloace psihologice de discriminare și fixare a trăsăturilor clinice au constituit un puternic element de susținere a acestei controversate entități clinice.

9.1. Trăsături caracteristice sau esențiale

Intensitatea și versatilitatea relațiilor interpersonale. Relațiile interpersonale sunt intense, dar foarte schimbătoare sub aspectul conținutului afectiv, care poate trece de la o extremă la alta fără motive reale și în mod rapid.

Binomul dispozițional în raportul interpersonal. Față de aceeași persoană, pacientul poate dezvolta o stare afectivă intens pozitivă, exprimată prin dependență și admirație nelimitată pentru ca, în urma unei insatisfacții sau frustrații să exprime furie și rejecție.

Reacții impulsiv-agresive la incitații minime. Eșecuri, pierderi, frustrații, mai ales, contrarieri determină reacții ample, hipermetrope, cu dezlănțuiri clastice și agresive incontrolabile.

Intoleranța solitudinii. Persoanele cu tulburare *borderline* prezintă o marcată indisponibilitate pentru starea de singurătate ; solitudinea le creează disconfort și anxietate, care îi determină la o căutare frenetică a companiei, în pofida faptului că aceasta poate fi sub expectațiile lor.

Sentimentul de vid interior. Este o stare elocventă trăită, dar greu definită de către cei în cauză, care vorbesc de „un gol interior", de „sentimente de imensă plictiseală" sau „de zădărnicie".

Sentimentul inconsistenței și dispersiei identității, descris ca „neregăsire de sine", ca „instabilitate a imaginii de sine", ca „dificultatea sau inautenticitatea trăirii" propriei existențe.

9.2. Trăsături facultative sau asociate

Reactivitatea și instabilitatea dispoziției, care în mod spontan sau reactiv dezvoltă stări de disforie episodică, ilustrate prin iritabilitate, depresie sau anxietate ; durata lor este variabilă, fiind cuprinsă între cîteva ore și câteva zile.

Comportamentul imprevizibil constituie o consecință inteligibilă a trăsăturilor sus-menționate.

Acreditarea afectivă exclusivă (univoc pozitivă sau negativă). Sub raportul investiției și atitudinii afective, pacienții dezvoltă polarizări exclusive : pozitive sau negative. Sub acest raport, ei sunt oamenii delimitărilor clare, astfel încât cei din jur sunt tandri și protectivi ori ostili și rejectivi.

Acte autodestructive, repetitive. În stări de tensiune afectivă negativă, pacienții recurg la acte autolezionale, automutilante sau autodestructive : incizii tegumentare, abdominale sau toracale, secționarea venelor sau tentative suicidare demonstrative, veleitare.

9.3. Trăsături diferențiale

9.3.1. Trăsături diferențial-culturale. Tulburarea *borderline* cunoaște o determinare genetică, dar și socioculturală, având o prevalență mai înaltă la periferia marilor metropole sau la anumite grupuri etnice.

9.3.2. Trăsături diferențiale de sex. Tulburarea este mult mai frecvent întâlnită la femei, raportul pe sexe fiind de 3/1 în favoarea lor. Fără îndoială că această prevalență a tulburării la femei este corelată cu anumite caracteristici psihologice ale sexului ilustrate prin sensibilitate, labilitate, puternică rezonanță afectivă, reacții mai ample la pierderi și frustrații etc.

9.3.3. Trăsături diferențiale de vârstă. Tulburarea poate apărea și în adolescență, dar la acea vârstă diagnosticul trebuie pus cu prudență deoarece anumite trăsături întru câtva specifice acestei perioade pot ocaziona confuzii și erori. Oricum, instabilitatea emoțională, conduita disforică, insuficienta deliberare, spiritul de independență și lipsa de prudență trebuie atent analizate de psihologul clinician înainte de a fi diagnosticate.

10. Diagnostic diferenţial

Dat fiind polimorfismul trăsăturilor şi manifestărilor clinice ale tulburării *borderline*, diagnosticul diferenţial are în vedere numeroase alte entităţi nosografice, în prim-planul atenţiei situându-se pe de o parte schizofrenia, pe de altă parte unele tulburări de personalitate.

Schizofrenia se impune diferenţierii de tulburarea *borderline* datorită manifestărilor psihotice ale acesteia. Totuşi, aici fenomenele psihotice sunt efemere (durata lor fiind de ore sau zile), în timp ce episoadele de schizofrenie evoluează pe parcursul mai multor luni.

Tulburarea schizotipală se deosebeşte de tulburarea *borderline* prin manifestările patologice ale ideaţiei (ilustrate prin idei de urmărire, idei recurente de referinţă), ca şi prin unele manifestări senzoriale de aspect psihopatic, a căror evoluţie este mult mai îndelungată şi mai elocventă decât în tulburarea *borderline*.

Tulburarea de personalitate schizoidă se deosebeşte de tulburarea *borderline* prin dezinteresul şi detaşarea faţă de problemele vii ale vieţii, ca şi prin incapacitatea de trăire şi rezonanţă afectivă.

Tulburarea de personalitate paranoidă, spre deosebire de tulburarea *borderline*, prezintă suspiciune şi neîncredere cronică, elocvenţă în comunicare şi o surprinzătoare stabilitate a imaginii de sine.

Tulburarea de personalitate dissocială este ilustrată prin sfidarea, dezavuarea şi violarea drepturilor celorlalţi, ca şi printr-o surprinzătoare lipsă de sensibilitate sau de remuşcare, trăsături care lipsesc în tulburarea *borderline*.

Tulburarea de personalitate dependentă se distinge prin grija copleşitoare pentru o relaţie paternalistă, protectoare şi dorinţa excesivă de ocrotire, îngrijire şi ghidare, trăsături care nu caracterizează tulburarea *borderline*.

Tulburarea de personalitate narcisică poate prezenta unele tulburări relativ comune cu tulburarea *borderline*, dar se distinge de aceasta prin cheta de afecţiune, dorinţa de a fi admirat şi conduita grandilocventă.

11. Evoluţie

Tulburarea *borderline* are o evoluţie relativ constantă şi continuă, având cele mai înalte cote de manifestare în decadele a treia şi a patra, urmate de o uşoară estompare a manifestărilor în a doua parte a existenţei, mai concret, după vârsta de 40 de ani.

În decursul evoluţiei, tulburarea poate prezenta scurte episoade psihotice sau simptome psihotice independente pe fondul tulburării personalităţii. În pofida acestor manifestări psihotice, „studiile longitudinale efectuate nu au putut indica o evoluţie spre schizofrenie" (H.I. Kaplan, B.J. Sadock, J.A. Grebb, 1994, p. 740).

Desigur, evoluţia unei condiţii poate fi mai precis evaluată prin aşa-numitele studii de urmărire. Prin astfel de cercetări s-a constatat că:

- după trei ani de la diagnosticarea tulburării *borderline* s-a observat o relativă stabilitate a manifestărilor clinice şi puţine schimbări în funcţionarea socială şi globală;
- după cinci ani, principalii parametri clinici ai tulburării nu erau modificaţi, în sensul că pacienţii *borderline* erau angajaţi în servicii de nivel scăzut, nu-şi foloseau în mod eficient timpul liber, erau încă celibatari, aspecte care ilustrează o slabă adaptare socială; se menţionează şi în acest context faptul că nici un pacient al grupului nu a evoluat spre schizofrenie;
- după 15 ani, pacienţii *borderline* prezentau încă o funcţionare socială şi globală satisfăcătoare, în mod cert superioară acelora cu tulburare schizotipală.

12. Prognostic

Polimorfismul manifestărilor clinice ale pacienţilor cu tulburare *borderline* şi în special prezenţa simptomelor sau a episoadelor psihotice impun analiza prognosticului acestei condiţii.

Problemele prognosticului acestor pacienţi vizează în primul rând eventualitatea dezvoltării unei schizofrenii sau a unei depresii majore.

Aşa cum s-a constatat din paragraful precedent (acela al evoluţiei), „numeroase studii de urmărire au arătat că asemenea schimbări sunt rare şi că pacienţii *borderline* rămân, de obicei, *borderline*" (J.G. Gunderson, 1989, p. 1393). Cu toate acestea, se menţionează că „numeroşi pacienţi *borderline* continuau să aibă simptome depresive persistente şi intermitent exacerbate în următorii 5-10 ani de la diagnosticare" (*Ibidem*).

Studii de urmărire pe termen lung şi analize la distanţă de câteva decenii de la debut au constatat că pacienţii cu *borderline* prezentau simptome reduse şi o tot mai mică nevoie de asistenţă psihiatrică.

În linii generale, se poate considera că pacienţii *borderline*, în primii ani de la debut, prezintă o funcţionare socială asemănătoare cu cea a pacienţilor schizofreni (desigur, cu o evoluţie favorabilă) pentru ca, ulterior, în următoarele decenii, să se asemene (sub aspectul funcţionării sociale) cu pacienţii depresivi.

Evident, supraadăugarea alcoolomaniei şi a toxicomaniei înrăutăţeşte prognosticul, în timp ce comorbiditatea cu depresia non-bipolară are un efect redus asupra evoluţiei şi prognosticului tulburării *borderline*.

13. Patomorfoza intrasindromală a manifestărilor clinice în tulburarea *borderline*

Cu mai bine de un deceniu în urmă s-a constatat că în tulburarea *borderline* „diagnosticul se pune rareori la pacienţi peste 40 de ani" (G.E. Vaillant, J.C. Perry, 1985, p. 980, precum şi J.C. Perry, G.E. Vaillant, 1989, p. 1379).

Întrucât această observaţie a fost reluată relativ frecvent, se ridică problema modificării fenomenologiei clinice a pacienţilor cu tulburare *borderline*. Din această perspectivă pot fi emise mai multe supoziţii:

- prin amploarea, labilitatea şi nespecificitatea manifestărilor clinice, tulburarea *borderline* reprezintă în planul psihopatologiei ceea ce adolescenţa ilustrează în planul psihologiei;
- după cum criza adolescenţei se reduce, se stinge, se estompează treptat, tot astfel manifestările *borderline* îşi pierd culoarea şi efervescenţa psihopatologică, iar pacientul se aplatizează, se reaşază, iar în termeni specifici se resocializează, se reintegrează;

- după cum adolescentul, depăşind criza, se maturizează, tot astfel, pacientul *borderline*, cu vârsta, în mod treptat se „normalizează"; aşa cum am menţionat în alt context, simptomele şi trăsăturile acestei condiţii clinice sunt supuse influenţei patoplastice a vârstei;
- în acelaşi sens, *pattern*-urile de personalitate ale pacientului *borderline*, care la adultul tânăr erau ilustrate prin instabilitate, odată cu maturizarea îşi reduc amploarea şi cunosc stabilizarea.

14. Invalidare funcţională

În această privinţă, clinicienii fac o distincţie netă între invalidarea funcţională redusă a pacienţilor care au beneficiat de o „terapie extensivă" şi aceia care au avut o evoluţie „naturală", situaţie în care se constată o „disfuncţie interpersonală şi vocaţională".

Considerăm că un indice relativ obiectiv al invalidării funcţionale a pacienţilor cu tulburare *borderline* îl constituie statutul marital.

Din această perspectivă, studiile atestă faptul că aproximativ 40% dintre pacienţii cu tulburare *borderline* trăiesc singuri, iar un procent de 20-40 % se căsătoresc, întemeindu-şi familii proprii.

Evoluţia statutului marital în ansamblu constituie, în opinia noastră, un indiciu al evoluţiei acestei condiţii în care se constată o anumită suită cronologică:
- o dezordine şi chiar promiscuitate sexuală iniţială (aproximativ în primul deceniu de la debutul tulburării);
- o deplasare spre o relaţie sexuală stabilă, în afara căsătoriei;
- o relaţie maritală relativ stabilă, de cele mai multe ori asociată cu o funcţionare profesională satisfăcătoare.

15. Complicaţii

Situată între nevroze şi psihoze, cu manifestări clinice imprevizibile, ar fi fost de aşteptat ca tulburarea *borderline* să prezinte numeroase complicaţii. Totuşi, ceea ce înscriem aici drept complicaţii sunt mai degrabă reacţii la împrejurări nefavorabile şi mai ales la situaţii psihotraumatizante sau stresante. Printre cele mai redutabile complicaţii menţionăm:

15.1. Episoade psihotice, denumite uneori micropsihotice, ale căror simptome sunt neclare şi volatile. De cele mai multe ori, „episoadele psihotice ale personalităţilor de graniţă sunt de scurtă durată şi aproape întotdeauna circumscrise, evanescente sau însoţite de o bună testare a realităţii" (J.C. Perry, G.E. Vaillant, 1989, p. 1378).

15.2. Simptome psihotice propriu-zise, care apar în urma unor situaţii stresante şi sunt ilustrate prin „halucinaţii, distorsiuni ale imaginii corporale, idei de referinţă şi fenomene senzoriale hipnagogice" (*DSM*, IV, 1994, p. 652).

15.3. Episoade depresive majore care au fost ştiinţific validate prin studii longitudinale. Totodată, studii pe termen scurt au evidenţiat la pacienţii cu tulburare *borderline* o incidenţă surprinzător de mare a depresiei majore, aceasta fiind estimată la două episoade depresive complete pe an.

15.4. Tentative de suicid, al căror risc (mai mare în primele decade ale evoluţiei tulburării) se reduce odată cu avansarea în vârstă. Totuşi, s-a constatat că „o proporţie

de 3-10% dintre pacienţii cu tulburare *borderline* pot muri în cele din urmă prin suicid, deoarece tentativele multiple sunt comune" (J.C. Perry, G.E. Vaillant, 1989, p. 1379).

Alţi clinicieni acordă o importanţă particulară fenomenului suicidar al acestor pacienţi, al căror comportament autodestructiv implică tentative de suicid care sunt uzuale pentru majoritatea pacienţilor *borderline*" (J.G. Gunderson, 1989, p. 1394). Totodată, estimând rata suicidului pacienţilor *borderline* la 8-10%, se precizează că aceştia „au un istoric cu mai multe gesturi suicidare anterioare, dar şi abuz de alcool şi tulburări depresive" (*Ibidem*).

15.5. Alcoolomania. Se consideră că „un număr substanţial" dintre pacienţii cu tulburare *borderline* devin alcoolici. Sub alt unghi, s-a constatat că aproximativ 30% dintre femeile alcoolice îndeplinesc criteriile tulburării *borderline* a personalităţii. Rata înaltă a alcoolomaniei la aceşti pacienţi a fost interpretată ca o sursă alternativă de confort după ani de căutare inutilă a unei relaţii protectoare.

16. Abordare terapeutică

Cu toate că în ultimii ani au fost aduse tot mai numeroase argumente pentru tratamentul psihofarmacologic, abordarea psihoterapeutică rămâne esenţială în tulburarea *borderline*.

16.1. Psihoterapia individuală

Pentru o abordare psihoterapeutică de succes, este necesară o bună cunoaştere a fenomenologiei clinice a acestei condiţii şi, în egală măsură, a psihologiei pacientului cu tulburare *borderline*. În plus, pentru psihoterapeutul începător sunt utile câteva recomandări specifice pentru aceşti pacienţi:
- datorită trebuinţei pacienţilor *borderline* de a realiza o relaţie exclusivă cu o persoană puternică şi suportivă, psihoterapia individuală constituie, în astfel de cazuri, „piatra unghiulară" a abordării terapeutice;
- dată fiind instabilitatea pacienţilor „de graniţă", este necesară o abordare psihoterapeutică „intensivă" în locul celor 2-3 şedinţe săptămânale;
- o dificultate care nu trebuie ignorată constă în uşurinţa şi rapiditatea instalării regresiei la aceşti pacienţi; drept consecinţă a acestui fapt este
- facilitatea elaborării transferului pozitiv (care în aceste cazuri este puternic şi stabil); în acelaşi timp
- există un risc remarcabil pentru transferul negativ, care este însă uşor de depăşit;
- psihoterapeutul nu trebuie surprins şi mai ales derutat de apariţia *splitting*-ului, mecanism defensiv al pacientului ilustrat prin dragoste şi ură, care se dezvoltă în mod alternativ;
- când nu are suficientă experienţă, psihoterapeutul trebuie să evite abordarea psihanalitică a acestor pacienţi sau, în orice caz, să manifeste atenţie şi prudenţă în interpretări;
- este recomandabilă *psihoterapia exploratorie*, orientată spre *insight*, care ajută la căutarea şi controlul motivelor ostilităţii pacientului pentru ca acestea să fie supuse confruntării şi interpretării încă de la începutul tratamentului;
- de asemenea, poate fi preferată o *abordare suportivă*, pentru a putea sesiza astfel tipul de relaţie necesar dezvoltării unei „alianţe terapeutice".

- *terapia comportamentală* constituie o alternativă utilă şi va fi fixată în special pe :
- hipersensibilitatea pacientului la frustraţie sau rejecţie ;
- antrenamentul abilităţilor sociale.

16.2. Terapia de familie

Majoritatea pacienţilor cu tulburare *borderline* provin din familii instabile, tensionate, abuzive sau destrămate. Toate aceste situaţii pun problema terapiei de familie care, în această condiţie clinică, comportă anumite recomandări :
- evitarea întâlnirilor de familie care, de cele mai multe ori, agravează problemele existente şi subminează capacitatea familiei de a susţine tratamentul ;
- este recomandabilă întâlnirea separată şi periodică cu părinţii pacientului în vederea unei *psihagogii* referitoare la conţinutul tulburării şi atitudinii lor faţă de pacient ;
- sunt recomandabile contacte intermitente cu membrii importanţi ai sistemului de sprijin al pacientului pentru a le furniza informaţii referitoare la situaţia acestuia sau pentru a le obţine colaborarea în efortul terapeutic.

16.3. Terapia de grup

Este recomandată de rutină şi considerată ca utilă de către psihoterapeuţii lipsiţi de cunoştinţe în domeniul personologiei şi al tulburărilor de personalitate. Tocmai de aceea menţionăm că :
- pacienţii cu tulburare *borderline* sunt rezistenţi *ab initio* la terapia de grup ;
- ei nu pot tolera confruntările sau interpretările pe care le implică această abordare terapeutică ;
- terapia de grup ar putea fi recomandată numai în asociere cu psihoterapia individuală care-l asigură pe pacient de alianţa cu terapeutul şi suportul (considerat personal) al acestuia ;
- în situaţiile în care terapia de grup este recomandată, grupul terapeutic dezirabil va fi heterogen şi „lent deschis" ;
- această abordare ar putea fi utilă în controlul manifestărilor coleroase şi al labilităţii afective a pacienţilor cu tulburări *borderline* ;
- terapia de grup este, de asemenea, recomandabilă pacienţilor *borderline* care prezintă în plus o condiţie adiţională ca alcoolomania sau toxicomania.

16.4. Abordarea psihofarmacologică

Considerată ca adjuvantă, această abordare a fost tot mai frecvent invocată în anii '90. Ea este recomandată episodic şi situaţional în vederea corecţiei :
- manifestărilor impulsiv-agresive prin neuroleptice fenotiazinice, prin *Carbamazepină* (*Tegretol, Finlepsin*), dar şi prin *Alprazolam* (*Xanax*) ;
- episoadelor micropsihotice şi a simptomelor psihotice prin *Haloperidol* sau alte neuroleptice incisive ;
- dispoziţiei disforice prin Inhibitori de Monoaminoxidază (*IMAO*) de tipul *Tranilcipromínei* (*Parnate*) ;
- dispoziţiei depresive prin neuroleptice sedative, în special *Tioridazin* (*Melleril*), care prezintă şi o acţiune antidepresivă, sau prin *Tanakan*, în al cărui spectru terapeutic sunt incluse şi depresiile trenante sau rezistente la alte antidepresive.

Este util a reţine faptul că în tulburările de personalitate, dar cu precădere în tulburarea *borderline* :
- amitriptilina (ca şi alte antidepresive triciclice) a înrăutăţit starea pacienţilor ;
- benzodiazepinele au avut deseori efecte dezinhibante.

Bibliografie

FREUD, S., *Obsessions and phobias : their psychical mecanismus and their aetiology*, in : *The standard edition of the complete psychological works*, Hogarth Press, London, 1895.

GELDER, M., GATH, D., MAYOU, R., *Personality Disorder*, in: *Oxford Textbook of Psychiatry*, Oxford University Press, Oxford, New York, Melbourne, 1989.

GUNDERSON, J.G., *Borderline Personality Disorder*, in: *Comprehensive Textbook of Psychiatry* (H.I. Kaplan, B.J. Sadock, eds.), Williams Wilkins, Baltimore, 1989.

GUNDERSON, J.G., PHILLIPS KATHARINE, A., *Personality Disorders*, in: *Comprehensive Textbook of Psychiatry* (H.I. Kaplan, B.J. Sadock, eds.), Williams Wilkins, Baltimore, 1995.

KAPLAN, H.I., SADOCK, B.J., GREBB, J.A., *Synopsis of Psychiatry*, Williams Wilkins, Baltimore, 1994.

KONUT, H., *The Analysis of the Self*, International Universities Press, New York, 1971.

PERRY, J.C., VAILLANT, G.E., *Personality Disorders*, in: *Comprehensive Textbook of Psychiatry* (H.I. Kaplan, B.J. Sadock, eds.), Williams Wilkins, Baltimore, 1989.

SPITZER, R. *et al.*, *Crossing the border into borderline personality and borderline schizophrenia*, „Archives of General Psychiatry", 1979, 36.

VAILLANT, G.E., PERRY, J.C., *Personality Disorders*, in: *Comprehensive Textbook of Psychiatry* (H.I. Kaplan, B.J. Sadock, eds.), Williams Wilkins, Baltimore, London, 1985.

* * * – *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders*, ed. a III-a, American Psychiatric Association, Washington DC, 1980.

* * * – *Personality Disorders*, in: *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders* (DSM-IV), American Psychiatric Association, Washington DC, 1994.

* * * – *The ICD-X. Classification of Mental and Behavioural Disorder*, Clinical description and diagnostic guidelines, World Health Organisation, Geneva, 1992.

Implicaţii psihoclinice ale unor disfuncţii sociale : conflict, violenţă, maltratare, suicid, homosexualitate

Ruxandra Răşcanu

Argument

Problemele actuale ale sfârşitului de secol şi mileniu, coexistenţa acţiunilor de implicare comunitară cu a celor de tip deviant-disfuncţional modifică percepţia socială a mediului şi a insului în luarea deciziilor, în cunoaştere, în crearea unor organisme şi programe de penetrare în această complexă fenomenologie, în dinamică.

Povara sărăciei, inflaţia, şomajul, drogurile, răspândirea unor maladii cu determinism mixt patologic şi social constituie doar o mică parte din mozaicul care compune faţetele imaginii lumii în care trăim. Pilonii societăţii moderne păstrează încă o serie de valori, tradiţii, obiceiuri, cutume care se redimensionează permanent, pe de o parte datorită dinamicii economico-sociale în balans, iar pe de altă parte, datorită performanţelor extrem de variate şi rapide în cunoaştere, în domenii de neimaginat pentru începutul secolului XX. Controversele din ştiinţele umane şi din psihologie în special, achiziţiile în ştiinţele de graniţă, penetrarea în neurochimia creierului, încercările chiar contradictorii privind explicarea fenomenelor conştiente, paşii făcuţi de psihofiziologie, de neurocibernetică, de managementul psihologic sunt tot atâta „deschideri" spre cercetări ale mecanismelor actelor umane subtil abordate, dar cu tentaţia cuantificării şi computerizării.

Multi- şi interdisciplinaritatea nu vor fi percepute ca restrictive pentru psihologul secolului XXI, ci îl vor ajuta să dezlege etiologii şi să propună metode pentru estomparea unor fenomene, care, deşi vechi, se amplifică şi se nuanţează, dovadă că sunt în mod curent prezente şi încă vor alcătui problemele dificile ale câmpului social.

Într-un grad mai slab sau mai intens, orice om are prezentă trăirea unor atitudini de atracţie, respingere, aprobare sau dezaprobare. Omul nu este un intelect impasibil faţă de ceilalţi, ci un ansamblu de *„dispoziţii vectoriale"* (Horney) : spre oameni, contra oamenilor sau departe de oameni. „Obiectul atitudinii sale este o valoare, pozitivă sau negativă."

Ca urmare, lumea se înfăţişează ca o mare de valenţe pozitive sau negative (valori sau nonvalori). Activităţile, acţiunile, planurile, eforturile noastre se desfăşoară sub

influenţa valorilor şi a nonvalorilor, de aceea este cu neputinţă de izolat analiza structurii şi a situaţiilor conflictuale în care nimerim, de problema sensului persoanei, a destinului şi rostului ei în lumea aceasta atât de contradictorie.

Tensiunile şi chiar conflictele interpersonale pot fi adesea semne ale moralului scăzut, când exprimă antagonismul unor interese egoiste : uneori însă, reflectă dorinţa de progres a grupului, interesul pentru dezvoltarea capacităţii colective şi atunci sunt un semn al sănătăţii psihosociale a grupului.

Cercetările psihosociologice aduc suficiente dovezi că viaţa cotidiană poate constitui o sursă de satisfacţii şi bucurii, dar şi de tensiuni şi conflicte ; stimulent pentru creaţie, dar şi frână ; prilej de manifestare a personalităţii, dar şi de închistări şi retrageri ofensatoare, mergând până la înstrăinare.

Analiza fenomenelor psihosociale ne explică de ce întreaga viaţă spirituală a societăţii, în perioade istorice deosebite, capătă trăsăturile unei problematici existenţiale, în care domină „conflictul existenţial". Aceste fenomene depăşesc *stricto sensu* cadrul psihologiei sociale şi urmează să fie analizate şi de alte ştiinţe : antropologia, etnologia, culturologia, caracteriologia, imagologia etc.

Astăzi se acceptă că noi ştim *cum* şi *cât* este de limitat, stimulat sau determinat omul de forţele externe şi interne în situaţiile de conflict în care ajunge. S-a dobândit o imagine a conflictului după ce s-a cunoscut influenţa „câmpului psihologic" (K. Lewin), a factorilor psihologici, sociali şi culturali, a motivaţiei care sugerează o declanşare a actelor şi a manifestărilor noastre mai mult sau mai puţin conflictuale pe care le provoacă mediul (intern sau extern). Acte şi manifestări conflictuale, violente, dar care trebuie rezolvate în condiţiile sau situaţia respectivă.

Conflictul – o categorie psiho-socio-culturală

Etimologic, termenul de *conflict* provine de la latinescul *confligo* – a lovi, a supăra, a se ciocni, a contraria. Acest termen posedă două sensuri diferite, prin natura şi violenţa şocului (*conflictatio*) – unul se plasează în plan verbal şi ideologic, altul în plan psihic şi comportamental. Filosofii văd în conflict o contradicţie internă, un raport dintre două puteri sau două principii contradictorii ; „conflictul tendinţelor" semnifică o ciocnire între conştient şi inconştient în cadrul fenomenelor de respingere.

În literatura psiho-sociologică de specialitate, conflictul este definit ca o opoziţie mutuală sau o agresiune raportată întotdeauna la un scop indivizibil (P. Golu, M. Deutsch, 1973). Din definiţie, se deduce că un conflict poate să apară din competiţia sau rivalitatea exagerată a două sau mai multe persoane, când devine un scop în sine şi nu un mijloc, şi atunci când un motiv ori un sentiment individual foarte puternic este blocat de o altă persoană. Formele conflictului interpersonal sunt, de obicei, reglementate de societate, de cultură, în ultimă instanţă de norme şi legi impuse de oameni.

La nivel de societate există conflicte între generaţii, între clase şi categorii sociale, determinate de poziţia diferită faţă de bunuri şi mijloacele de producţie, de diferenţele de venituri, de gradul diferit de participare la conducere.

Conflictul este un element constitutiv al fiinţei umane, care se traduce în simptome de dezordine comportamentală, tulburări caracterologice.

S. Freud analizează conflictul dintre individ şi societate, ajungând la concluzia că scopurile indivizilor şi ale societăţii nu coincid, individul fiind caracterizat prin agresivitate, dorinţa de a distruge, care se pot manifesta sadic sau masochist, supra-eul

devenind autodistructiv. În acest caz, menţionează K. Lewin, persoana nu poate ieşi din situaţie, nu îşi poate alege „câmpul" sau „spaţiul de viaţă", nu poate trece decât dintr-o zonă, regiune de violenţă (negativă) în alta.

De pe altă poziţie, D. Lagache susţine că „viaţa umană apare istorică, fiindcă e conflictuală, pentru că relaţia omului cu lumea şi cu el însuşi este o relaţie polemică". Se spune că oamenii fericiţi nu intră în istorie. Astfel, se pune problema valorii conflictului în existenţa umană, a unui conflict cu două accepţii: una statică, alta dinamică. Prima (a) ar fi starea în care Eul se află în armonie cu mediul său intern; a doua (b) modificarea unei funcţiuni sau organ, al cărei rezultat să fie pus în acord cu întregul sau cu o parte a mediului: ori intern, ori extern. Acordul ar însemna că aceste părţi nu sunt în conflict.

În care situaţii este normal să vorbim despre conflict? Am discutat despre întâlnirea (ciocnirea) a două forţe opuse sau incompatibile. Dar, în care moment un şoc între două forţe poate fi calificat drept conflict? În situaţia în care, după ciocnirea lor, ele continuă să acţioneze şi să interacţioneze, sunt relativ egale şi se influenţează reciproc în sens dinamic.

În conflict, unele variabile psihosociale se manifestă în mod specific, influenţându-i intensitatea, extensia temporală etc. (P. Swingle, 1970; M. Deutsch, 1973). Aceste variabile sunt:

- comunicarea interpersonală - fie lipsa acesteia, fie dezinformarea reciprocă;
- percepţia interpersonală - sunt accentuate diferenţele şi micşorate asemănările dintre partenerii aflaţi în conflict, stimulându-se opoziţia totală: „tu eşti rău, eu sunt bun". Acţiunile neutre sau conciliatorii ale adversarului sunt percepute şi interpretate ca rău intenţionate;
- comportamentul interpersonal - dominat de ostilitate şi suspiciune, crescând tendinţele de a „exploata" nevoile celuilalt, de a nu răspunde la solicitările sale;
- orientarea către sarcină (problema) comună: - se consolidează opinia că soluţia poate fi numai una, impusă de un adversar celuilalt. Fiecare îşi supraestimează propria competenţă şi autoritate şi minimalizează interesele celuilalt, competenţa şi autoritatea sa. Acest proces se desfăşoară în regim de autoîntreţinere: cu cât mai mult unul dintre adversari procedează astfel, cu atât mai mult şi celălalt recurge la astfel de comportamente. De fapt, intensificarea conflictului decurge din creşterea semnificaţiei sale motivaţionale pentru adversari şi implicarea lor acţională tot mai profundă.

Conflictul socio-cultural constă în neînţelegerile dintre instituţiile sociale şi culturale, care se răsfrâng asupra conştiinţei şi condiţiei individului (familia nu se înţelege cu reprezentanţii şcolii, iar ambele cu locul ori „comunitatea" de muncă).

Conflictele psihologice privesc pilonii de bază ai *structurii psihice*: inteligenţa, caracterul şi afectivitatea, pilonii *raporturilor dintre conştient şi inconştient*, precum şi relaţiile dintre sine, eu şi supra-eu, modul de traducere a lor în conduită, tulburând astfel relaţiile dintre gând, vorbă, faptă şi natură, rol, mască (N. Mărgineanu, 1973). Cauzele acestui tip de conflict pot fi atât ereditare, cât şi educaţionale. Asupra acestor importante probleme pentru psihologie, sociologie, pedagogie, pentru societate în ansamblu şi în perspectiva evoluţiei ei, vom reveni.

Aşa-zisele conflicte de evoluţie presupun nişte crize de dezvoltare bio-psiho-socio-culturală la diverse etape de vârstă ale insului (în special la adolescenţi, dar şi la pensionari). Fenomenul de dezrădăcinare este provocat de transplantarea de la sat la oraş, care se manifestă prin refuzul de a accepta noile norme, prin adaptarea superficială la modul de viaţă al oraşului, prin „derapajul" în devianţă şi violenţe.

Conflictul reprezintă un antagonism între forţe şi procese psihice: interese, motive, sentimente, elemente cognitive şi culturale; starea psihologică a unei persoane fiind motivată să admită două sau mai multe răspunsuri reciproc incompatibile, stare care este însoţită adesea de emoţii negative care dezorganizează comportamentul şi reduc eficienţa activităţii omului intrat în conflict.

Din perspectivă psihologică, *conflictul social* este definit prin existenţa unui comportament agresiv, care este generat de pulsiuni endogene, înnăscute, dar declanşat de o situaţie externă frustrantă: o utilizare a agresiunii, ca mod gratifiant de acţiune (Hubert Tuzard: *La médiation et la résolution des conflicts*, Paris, PUF, 1977).

După L. Berkowitz, „intensitatea mâniei poate fi motivul unui *început de conflict*, întrucât mânia reprezintă o variabilă intermediară între frustrare şi agresiune".

Autorii *teoriei instrumentalităţii agresiunii* apreciază că sursa conflictului nu este în frustrare, ci în caracterul ei instrumental. Buss (1961, 1966) distinge două tipuri de înfruntări primare ale agresiunii:

1. înfruntări intrinseci, respectiv plăcerea produsă de agresor sau suferinţa provocată de el;
2. înfruntări extrinseci, cum ar fi comportamentul agresiv, care împiedică adversarul să-şi atingă scopul.

În acest caz, instrumentalitatea este un factor determinant al comportamentului agresiv.

Din perspectivă sociologică, acelaşi concept - *conflictul* - este o disfuncţie socială, alţii percepându-l ca fundamental, inerent în procesele sociale. Pentru unii, conflictul trebuie suprimat, pentru alţii conflictul este necesar să funcţioneze mai ales într-o societate industrială. Astfel, au apărut teoriile funcţionaliste asupra conflictului, care, în principal, aparţin americanilor: Parsons, Bernard, Merton, Mayo, Drucker. După aceştia, conflictul este o deviere de la starea normală a atitudinilor şi conduitelor umane, care poate şi trebuie să fie eliminat prin educaţie şi formare socio-morală. Conflictul social este o relicvă, susţin aceşti autori, a stării primitive a umanităţii, expresia imperfecţiunilor umane, şi el poate fi suprimat prin dobândirea unor atitudini sănătoase de cooperare şi comunicare intra şi intergrupală.

Pentru unii cercetători, sursa conflictului se află în agresivitate, în ostilitatea umană; pentru alţii - în procesele sociale înseşi, ca de exemplu în inegalitatea repartiţiei puterii sociale.

În aceeaşi ordine de idei, competiţia, din punct de vedere psihologic, ar fi o formă de conflict (Raven şi Kruglanski, 1970). Deutsch (1969) face o distincţie între *competiţie* şi *conflict*. Conflictul rezultă dintr-o insuficienţă de bani, de timp, de spaţiu, de statut, din cauza rivalităţii între două persoane. Deutsch defineşte competiţia ca „opoziţie între scopurile părţilor interdependente" în atingerea acestor scopuri. Ea este acompaniată de motivaţiile protagoniştilor.

Nu trebuie uitate nici aspectele afective, emotive, expresive ale conflictului. Deutsch (1969) vorbeşte de conflictul latent care constă din reprezentări, atitudini, percepţii, stereotipuri sau sentimente pe care adversarii le întocmesc şi le încearcă unul împotriva altuia. Nu toate conflictele generează în mod obligatoriu violenţă, ca de exemplu, conflictele de muncă. M. Deutsch (1973) a stabilit un inventar de variabile structurale, strategice şi emoţional-afective. A efectuat o analiză a conflictului după cele două dimensiuni principale ale lui:

a) *structurală* sau *instrumentală*;
b) *expresivă* sau *afectivă*.

Cei care au demonstrat, printre primii, că cea mai mare parte a conduitei umane conflictuale este un produs al culturii, sunt: Malinowski (Anglia), Lévi-Strauss (Franța), Bois (SUA), Thurnwald (Germania). Teoriile socio-culturale pun accentul pe modelare. În acest sens, prezintă mult interes teoria lui Kardiner despre personalitatea de bază și studiile Corei de Bois asupra structurii de bază.

Între teoriile socio-culturale, o poziție destul de importantă o deține behaviorismul, reprezentat de Clark L. Hull, Mowrer, Dollard și Miller. Pentru aceștia, culturile sunt seturi de stimuli. Conexiunile de tipul *stimul-răspuns* la nivel social se numesc *obiceiuri*. Iar la nivel individual, sunt *deprinderile*. Impulsurile primare (foamea, setea, sexul) constituie o bază motivațională pentru activitatea individului și dacă aceste trebuințe fundamentale nu sunt satisfăcute, apare o situație de conflict care duce la *agresivitate și violență*. Dimpotrivă, prin satisfacere, se ajunge la reducerea acestor implusuri, care devin în timp deprinderi. Studiile culturale ale lui Witing și Child consideră cutuma o deprindere împărtășită în mod tipic de către membrii societății. Practicarea cutumelor se bazează pe credințe, valori, reguli etc., care pot favoriza rezolvarea sau declanșarea unor conflicte.

Este dovedit - și nu doar de psihologie - că oamenii se înțeleg unii pe alții nu numai prin trăire sau retrăire, prin intuiții, empatie, simpatie etc., ci și prin normele și valorile culturale ale adevărului, binelui, frumosului, dreptății, care sunt nu numai supraindividuale, dar și suprasociale (Eduard Spranger). O cultură este nu numai o formațiune vitală, ci și o unitate spirituală complexă, pătrunsă de un înțeles sau de un rost. Viața spirituală a omului nu se poate înțelege decât în funcție de viața culturală a societății din care face parte. Pe acest drum, omul nu tinde numai să-și conserve viața, ci și să și-o îmbunătățească, în mod conștient și eficient-pragmatic, după anumite idealuri de progres. În acest context, cultura are o semnificație enormă în medierea și rezolvarea conflictelor intra- sau interpersonale, în tendința omului de a aspira la bine, frumos și adevăr.

Din punctul de vedere al psihologiei sociale, relațiile interpersonale conflictuale pot fi: de antipatie, de repulsie, de ură, de dușmănie, de agresivitate; ele pot fi *intragrupale* ori *intergrupale*, în condițiile în care personalitatea aparține și activează în grupuri diferite: familiale, școlare, profesionale, instituționale, socio-culturale.

Când insul începe integrarea sa într-un grup, într-un colectiv, el găsește norme și modele de conduită deja elaborate, funcționând efectiv în comportarea tuturor celor care îl preced, dar care nu coincid întotdeauna cu aspirațiile și tendințele subiectului uman. Astfel ia naștere un conflict al normelor, care pornește de la o persoană stimulată de două sau mai multe norme incompatibile, de rolurile diferite pe care le poate „juca", de modele pe care le împrumută.

De obicei, pentru statutul de adolescent, societatea „prescrie" roluri diferite și chiar contradictorii: în toate situațiile când este vorba de emanciparea acestuia, de unele libertăți ale generației în creștere, suntem tentați să-i pretindem roluri de supunere, de ascultare, considerându-l încă un copil. În schimb, în condițiile comiterii unor greșeli și oricând este vorba de obligațiile sale, i se pretind roluri mature, amintindu-i că nu mai este copil. Ca atare, adolescentului i se prescriu *anumite roluri* când este vorba de aspirațiile sale și *altele* - când este vorba de efectele acțiunilor sale, fapt care poate induce conflicte intra- și inter-personale.

Asupra conflictelor de rol la adolescenți atrage atenția, pentru prima dată în psihologie, cercetătoarea Margaret Mead. Ea a descris rolurile unui adolescent ca fiind diferite: unul aprobat sau dezaprobat de părinți, altul așteptat sau nu de semeni. De aceea, se știe că este întotdeauna dificil pentru adolescent să aleagă între aceste

două modele: *tradițional* și *modern*. Transferul de la un model la altul, de la un grup la altul, creează anumite incoerențe și discontinuități în structura personalității, care nu va intra în conflict dacă va găsi „un limbaj comun" cu reprezentanții ambelor grupuri: cu părinții și cu prietenii. În același timp, individul este obligat să aleagă între două conduite.

Maltratarea și violența: aspecte psihomorale și încercări de intervenție socială

Preocupări multiple și de tip interdisciplinar se concentrează, în ultimele decenii, atât pe cunoașterea conceptelor privind *copilăria, familia, toleranța, umanitarismul, drepturile copilului*, dar și pe elucidarea unor probleme privind definirea și încadrarea altora, precum: *factori de risc, abandon, maltratare, neglijență, suicid, devianță* etc.

În toate timpurile, la toate generațiile, se va pune problema minorului, a conturării personalității lui, dar mai ales a rolului *familei* și al unui set de *instituții* care pot influența structurarea componentelor psiho-morale ale tânărului.

În diferite culturi și societăți s-au identificat fenomene pe care justiția și cadrul legal le condamnă, le pedepsește. În orice societate au existat și vor exista copii orfani, maltratați, abandonați, neglijați educațional. Violența și agresivitatea revin tot mai frecvent în studiile recente ale specialiștilor, cu scopul cunoașterii etiologiei unor comportamente care „pecetluiesc" viața copiilor și tinerilor. În ultimele decenii, în România, mai ales după 1990, o serie de preocupări concretizate în congrese, simpozioane, reviste, emisiuni radio și TV și îndeosebi presa se ocupă de problemele persoanelor vulnerabile, de cauzele și formele maltratării.

Ca fenomen, maltratarea apare în momentul în care părinții sau educatorii le aplică copiilor tratamente dăunătoare, putându-le provoca lezări organice sau tulburări psihice (*apud* Sillamy, N., 1994). Se acceptă că maltratarea se poate manifesta în mai multe moduri, dar în primul rând prin violență psihică. În afara brutalităților frecvent comise în mod voluntar, diverși autori acceptă că maltratarea mai conține și aspecte de neglijență, absența îngrijirilor, delăsare etc. Uneori, copiii mai pot fi maltratați sub aspect psihologic, astfel încât dezvoltarea lor psihoafectivă are de suferit prin aplicarea de către adulți și chiar de către minori a unor tratamente sadice sau de teroare, a unor modalități de devalorizare a copilului, a unor manifestări de respingere, de neînțelegere și abandon afectiv, mergând până la pedepse aberante. De asemenea, copiii mai pot fi obiectul abuzului sexual atât în familie, cât și în afara ei.

Motivele sunt multiple, dar se consideră că părinții care maltratează sunt, în majoritatea lor, persoane vulnerabile, cu o serie de probleme psihologice și educaționale pe care sunt incapabile să și le rezolve singuri. De aceea, *dezinteresul* față de creșterea și educarea copiilor și *violența* nu reprezintă altceva decât expresia neputinței lor.

Violența fizică și psihică, abandonul, neglijențele grave având victime copiii, nu mai sunt fenomene rare. În literatură, aceste fapte sunt prezente din totdeauna, dar psihologii și medicii au început să se mobilizeze în vederea estompării acestui flagel abia din a doua jumătate a secolului XX. Astfel, în 1961, Henry Kempe (Denver, SUA) a susținut la academie o comunicare pe tema „Sindromul de copil bătut", iar în 1965, în Franța, N. Neimann (Nancy) și Pierre Strauss (Paris, 1968) au fost printre primii care au descris acest subiect (Sillamy, N. 1994).

Delimitarea maltratării

Maltratarea începe de cele mai multe ori o dată cu excesul de alcool, tutun, droguri. Studiile din ultimele decenii au evidențiat riscul major al copiilor născuți din părinți care au consumat alcool, al mamelor consumatoare de droguri în timpul gravidității, subliniindu-se posibilitatea unor întârzieri în dezvoltarea psihomotorie a individului. Cercetări efectuate pe 17.000 de cazuri în Anglia au evidențiat întârzieri în dezvoltarea copiilor proveniți din părinți alcoolici, atrăgându-se atenția chiar asupra riscului mortalității copilului la naștere.

Cauzele maltratării

Cel mai adesea, condițiile psihosociale care sunt făcute răspunzătoare de apariția maltratării includ: șomajul, promiscuitatea, sărăcia, stresul, suprapopulația, mediul cu zgomote care cresc iritabilitatea etc. Însă, în etiologia maltratării sunt cuprinse mai ales cauze psihoafective:

- Instabilitatea afectivă a mamelor, în special a celor tinere. Ascunderea sau chiar omorârea copiilor nedoriți, la scurt timp după naștere.
- Orgoliul unui părinte care vrea să-și afirme autoritatea.
- Exasperarea părinților față de comportamentul necontrolat al unor copii-problemă (ex: copil hiperkinetic).
- Gelozia părinților față de copilul perceput ca rival, apărând conflicte și loviri.
- Neînțelegerea nevoilor copilului și a mesajelor sale nonverbale.
- Neîncrederea părinților, amorul propriu lezat, speranța frustrantă - ducând mai ales la violență psihică.
- Ignoranța și inconștiența părinților față de nevoile de creștere și educare ale copiilor.

Studiile din ultimele decenii privind maltratarea arată că părinții pot fi ajutați; chiar dacă e vorba de o reprobare socială, chiar dacă ne referim la admonestări și condamnări penale - acestea nu-și ating scopul în lipsa unor măsuri de susținere psihologică și pedagogică. Pe de altă parte, s-a constatat că atunci când părinții trăiesc reprobarea socială, aceasta induce la ei un sentiment de injustiție, care nu face decât să le crească agresivitatea. Cum această agresivitate nu se poate întoarce asupra autorității, ea se revarsă asupra copilului care de multe ori devine victimă, el fiind considerat vinovat pentru multe neîmpliniri.

Părinții pot fi susținuți de o echipă formată din psihologi și pedagogi, cu care pot avea discuții în grup, cel puțin o dată pe săptămână, plecând de la cazuri concrete. Autori diverși precum Sillamy N., 1994; Bonnet G., 1994; Mercader Patricia, 1995; Andrée Fortin, 1995 etc. arată că există o multitudine de mijloace educative care pot fi folosite de părinți, altele decât maltratarea corporală, privațiunile sau umilințele. Violența și maltratarea au la bază sentimente negative față de copii sau părinții ce nu se pot schimba foarte repede, dar experimentarea unor relații tolerante de ambele părți, dublate de înțelegere și tandrețe, poate crea climatul de afecțiune de care au nevoie atât părinții, cât și copiii. Se acceptă că în încercările de estompare a acestor fenomene agresive este necesară o schimbare de atitudine. În mod concret, apreciem că vindecarea trebuie realizată simultan atât la copii, cât și la părinți.

Nevoile copilului sunt, de obicei, identificate, numeroase organisme și organizații preocupându-se de ierarhizarea lor, în încercarea de estompare și asanare a factorilor care generează conflict, abandon, maltratare etc.

Orfanii și semiorfanii, abandonații, handicapații fizic ori mental ajung în unități speciale, deși se știe în mod cert că *de preferat este tratamentul în familie*. Minorii internați, trecând dintr-o unitate de stat în alta, au suficiente probleme. Una dintre cele mai delicate este *nevoia de afecțiune* - nevoie firească, umană. Iar lipsa unor dovezi de afecțiune și căldură emoțională face din acești minori niște persoane *vulnerabile* și, oricum, cu un *risc mai mare* de a se înscrie între cei care vor migra spre vagabondaj, viol, maltratare și violență.

Carențele afective ale dezvoltării neuropsihice a minorului pot favoriza inadaptări, nonadaptări la mediul instituționalizat, accentuarea unor retarduri și tulburări de comportament. Întârzierile în dezvoltarea psiho-socio-morală a minorului, care poate deveni *agresiv* și *violent*, sunt explicate prin neexersarea și needucarea unor conduite, ori prin lipsa unor abilități complexe cognitive și motrice. Se acceptă că o mare parte din minorii instituționalizați au performanțe reduse, datorită lipsei de *căldură și afecțiune parentală* în copilărie și pubertate - lipsă greu sau imposibil de suplinit de către educatorii, profesorii și pedagogii din unitățile speciale.

Cu 50 de ani în urmă, piramida motivelor (MASLOW) identifica, nevoile fiziologice elementare ca bază a psihismului, în vreme ce necesitățile de tip uman (specific spiritual) erau evidențiate numai la unele persoane; violenții și agresivii trăiesc prin satisfacerea nevoilor primare.

Există dezacorduri de terminologie între legislația română și cea internațională. De aici, și diferențieri în definirea conceptelor. De exemplu, legislația română nu operează frecvent cu termenul general de „abuz sexual".

Încă din 1969, în Codul Penal român, se aminteau „infracțiuni privitoare la viața sexuală", „infracțiuni contra persoanei", iar modificările în accepția unor concepte de sorginte socială au apărut permanent și după 1990. Astfel, în 1996, prin legea nr. 140 se operează modificări și înăspriri ale pedepselor privind: violul, corupția sexuală, actele de perversiune sexuală etc.

Violul este definit ca fiind fapta de a avea un raport sexual cu o persoană de sex feminin, prin constrângerea acesteia sau profitând de imposibilitatea ei de a se apăra ori de a-și exprima voința.

Raportul sexual cu o minoră reprezintă relațiile sexuale cu o persoană de sex feminin care nu a împlinit vârsta de 14 ani.

Seducția este fapta aceluia care, prin promisiuni de căsătorie, determină o persoană de sex feminin, mai mică de 18 ani, de a avea cu el raport sexual.

Corupția sexuală presupune actele cu caracter obscen săvârșite asupra unui minor sau în prezența acestuia.

Incestul este definit ca raportul sexual între rude în linie directă sau între frați și surori.

Cu excepția seducției și a corupției sexuale, infracțiunile privitoare la viața sexuală sunt prevăzute atât în formă simplă, cât și în formă agravantă. Circumstanțele agravante constau, de cele mai multe ori, în producerea unui rezultat mai grav, constând fie în vătămarea gravă a integrității corporale a victimei, fie în moartea sau sinuciderea acesteia.

Unele dintre circumstanțele agravante ale acestor infracțiuni sunt legate de victime minore.

Pentru conceptele de: exploatare sexuală, prostituția copilului și traficul cu copii și tineri, în absența unor sistematizări conceptuale legislative sau a cercetărilor

românești, utilizăm definițiile cuprinse în Raportul Consiliului Europei intitulat: „Exploatare sexuală, pornografie, prostituție și traficul de copii și tineri", Strasbourg, 1991. Grupul de experți care realiza studiul propunea următoarele accepții generice:

1. *Exploatarea sexuală* a copiilor și tinerilor este definită ca „folosirea sexuală a copilului sau adolescentului în scopuri economice, cu violarea directă sau indirectă a demnității umane, a libertății sexuale și cu lezarea dezvoltării sale psiho-sociale".
2. *Prostituția copilului* este definită ca „satisfacerea dorinței sexuale, în mod obișnuit sau ocazional, cu scopul obținerii unor avantaje materiale".
3. *Traficul*: „Orice act sau activitate care are drept scop introducerea copilului sau a unei persoane tinere în activități de prostituție sau pornografie sau menținerea lui în aceste activități, inclusiv prin transportul lui/ei la nivel național sau internațional, cu consimțământul lui/ei sau prin utilizarea forței sau a altor tipuri de influență".

Nu se poate spune cu exactitate câți copii ai străzii sunt în prezent în București sau în țară. În București, estimările variază între 1500-2000 de copii. Diferențele sunt datorate dificultății de a ține sub observație toți copiii care *„locuiesc" pe străzi, în gări, în blocuri, în stațiile de metrou* etc. și, într-o anumită măsură, diferitelor definiții date unui *„copil al străzii"* (datele fiind furnizate de raportul anual al Organizației „Salvați copiii", 1995).

Grupul „copiii străzii" este neomogen și extrem de complex.

Copiii străzii sunt, de regulă, definiți prin intermediul a două criterii:

a) relațiile cu familia de origine;
b) relațiile cu strada (inclusiv a celor fugiți din instituții de *asistență* și *protecție socială*).

În prezent, în România, datorită unui set de factori și cauze multiple, există extrem de mulți *copii pe stradă.*

La aceștia, legătura cu familia poate fi permanentă. Copiii au un cămin și aparțin unei familii. Își petrec aproape toată ziua pe stradă, nu frecventează școala și încearcă să întregească veniturile familiei prin diverse activități: furt, cerșit, vânzarea unor produse. Seara, se întorc în familie doar pentru a dormi, ca într-un hotel sărăcăcios și neprimitor.

Dimensiunile acestui grup sunt mari, ceea ce creează dificultăți în estimarea numărului de copii ai străzii care aparțin acestei categorii.

Problemele economice specifice trecerii la o economie de piață se repercutează negativ asupra familiei, în general, și a familiei cu copii în special, fapt ce împiedică familia să-și exercite rolul ei social. Nu rareori părinții înșiși sunt cei care fie că încurajează tacit, fie că pretind ieșirea copiilor pe stradă.

După 1989, în România a crescut rapid numărul de *copii ai străzii*. Contactele lor cu familia sunt rare, ocazionale. Separarea de familie se realizează treptat, pe măsura adaptării și implicării copilului în ceea ce s-ar putea numi „subcultura străzii". Sunt copii cărora li se formează motivații puternice - autoimpuse sau inoculate din afară - de rămânere în stradă, și, treptat, ei vor alege *strada* ca mediu de viață. Vagabondajul, consumul de droguri (nu doar aurolac, căci numărul minorilor care își procură marijuana ori cannabis a crescut), violența, mizeria, cerșetoria, prostituția și promiscuitatea devin elemente integrate comportamentului lor (*apud* „Salvați copiii", 1995).

În cadrul acestei categorii, se detașează un grup de copii cu caracteristici proprii, a căror prezență în stradă este efectul unui act disperat de evadare din familie, de cele mai multe ori fiind vorba de un conflict acut cu părinții (în special cu tatăl) ori de maltratare în urma abuzului de alcool. Fuga acestor copii reprezintă doar o situație temporară, care poate dura câteva zile sau câteva luni. Sosiți în gări din diferite localități, ei se atașează rapid grupurilor de copii din stradă, acceptându-le fără împotrivire „regulile" și modul de viață.

Mulți *copii nu mai au nici o legătură cu familia. Pentru aceștia*, casa lor este strada. *„Familia"* este formată din ceilalți copii ai străzii, iar rolul părinților este preluat de cei mai mari dintre ei, lideri ai acestor grupuri, sau chiar de persoane adulte, respinse la rândul lor și marginalizate de societate. Cei din urmă îi folosesc fără scrupule pe copii la obținerea de avantaje materiale - fapt ce ar trebui să constituie un serios semnal de alarmă.

Funcțiile și valențele educative ale acestui „cămin" și ale acestei „familii" sunt bine cunoscute. La „școala" străzii, copiii sunt învățați să fure, să cerșească, să facă orice pentru a putea supraviețui. Slabe, murdare, dezorientate, aceste făpturi sunt condamnate de proprii părinți și de societate la înstrăinare, violențe, izolare, inadaptare, boli fizice și psihice, agresiune, maltratarea semenilor.

Un număr foarte mare de copii care trăiesc pe străzi își câștigă existența prin vânzarea propriului trup. Unii îndeplinesc munci ușoare, în schimbul unor sume modeste de bani, cerșesc, cântă în metrou, vând ziare sau fură. Inventivitatea lor este, practic, nelimitată.

Copiii străzii trăiesc, în general, în grupuri (denumite gașcă), cu lideri care, uneori, joacă roluri deosebite și periculoase. Copiii, în această situație, sunt liberi să facă ceea ce vor ei și, de obicei, își păstrează cea mai mare parte a câștigului astfel obținut. Mulți dintre ei au doar clienți ocazionali. Preferă să fure, să cerșească sau să îndeplinească munci ușoare.

Copiii străzii sunt utilizatori fideli ai substanțelor volatile. Marea lor majoritate inhalează *aurolac*. Doar unii își pot permite procurarea de droguri mai puternice. O parte din câștigurile obținute din prostituție și cerșit este folosită pentru cumpărarea de solvenți. Acești solvenți inhalați și care, în timp, creează *dependență*, le permit copiilor să doarmă și chiar să-și înfrângă senzația de foame, frig, frică, însingurare, deznădejde.

În România, exploatarea și abuzul sexual al copiilor nu au fost studiate sistematic, științific, cu antrenarea unor echipe pluridisciplinare de specialiști (sociologi, psihologi, medici, lucrători sociali, experți în problematica drepturilor copilului), a instituțiilor guvernamentale ori a organizațiilor neguvernamentale care realizează programe de apărare și de promovare a drepturilor copilului.

Fenomenul este perceput atât la nivelul cunoașterii cotidiene, cât și în cadrul instituțiilor statului, ca fiind „nesemnificativ". Inexistența unor date statistice referitoare la incidența cazurilor de abuz sexual și exploatare sexuală a copiilor determină ignorarea sau minimalizarea extensiei fenomenului la scara întregii societăți. La aceasta contribuie și faptul că energiile sociale sunt focalizate pe studierea disfuncționalității ce derivă din tranziția la o economie de piață, pe probleme stringente care decurg din această trecere: șomaj, inflație, salarii, boli în ofensivă (TBC, SIDA etc.), devianță.

Există, totodată, și tendința fie de a situa problema în domeniul patologicului, al comportamentului deviant, fie de a culpabiliza victimele de care s-a abuzat (cu violență, prin maltratare), datorită atitudinilor față de agresori.

Deși legislația românească încă nu operează cu termenii de *abuz sexual* sau *exploatare sexuală*, așa cum apar definiți în documentele ONU și în cele ale Consiliului Europei, în cea mai mare parte conținutul lor este acoperit în accepțiile uzuale din țara noastră.

Succinta analiză pe care încercăm să o realizăm se bazează pe statistici din anul 1995 şi 1996, referitoare la cazurile cunoscute şi înregistrate la poliţie, în hotărârile judecătoreşti şi în studiile empirice realizate printre „copiii străzii" de către organizaţii nonguvernamentale (de exemplu „Salvaţi copiii"; „Observatorul European privind Dezvoltarea Copilului").

Aceste date statistice furnizate de poliţie şi organizaţii neguvernamentale nu reflectă decât parţial fenomenul, deoarece multe cazuri nu au fost reclamate din diferite motive, ele alcătuind aşa-numita „piaţă neagră" a fenomenelor sociale. Astfel, în cursul anului 1995 au fost înregistrate 831 de cazuri de infracţiuni referitoare la abuzuri privind viaţa sexuală în care au fost implicaţi minori, din care în 676 de cazuri minorii au fost victime, iar în 155 de cazuri au fost infractori. Din cele 676 de cazuri de minori-victimă a agresiunii sexuale, 601 au fost fete, 75 băieţi, iar din acest total 119 sunt în vârstă de până la 10 ani.

Au fost înregistrate un număr de 155 de infracţiuni comise de minori, din care 129 reprezintă prostituţie, iar 25 corupţia sexuală.

Prostituţia, ca formă manifestă de practicare a actului sexual în scopul obţinerii unor foloase materiale sau financiare, a fost constatată în cursul anului 1995 la 129 de fete, toate în vârstă de peste 13 ani.

Corupţia sexuală, fie că a fost săvârşită asupra minorului (în 44 de cazuri), fie că a fost săvârşită de către minor (25 de cazuri) reprezintă o particularitate îngrijorătoare. 25% dintre minori sunt în vârstă de până la 10 ani.

În ţară au fost înregistrate doar 73 de cazuri de proxenetism, subiect şi „obiect" de trafic au fost *fete, în cea mai mare parte între 15-18 ani*, din mediul urban, de regulă, fără ocupaţie.

În anul 1995 au fost înregistrate 511 persoane condamnate definitiv pentru infracţiuni sexuale în care au fost implicaţi minori, 12% dintre acestea au fost condamnate pentru viol asupra unei minore. Pentru proxenetism au fost condamnate doar 46 de persoane, iar 43 au fost condamnate pentru perversiune sexuală.

Deşi un număr de 24 de minore au fost condamnate pentru prostituţie, fenomenul nu poate fi apreciat la adevărata amploare, deoarece o serie de cazuri sunt abordate juridic pentru a fi sancţionate doar contravenţional.

În România, această problematică nu este încă percepută ca fenomen social, pentru că nici pe departe nu are amploarea din alte ţări. Totuşi, tendinţele sunt îngrijorătoare, iar măsurile de protecţie a copiilor nu sunt suficiente şi nu sunt concertate între diferite organizaţii nonguvernamentale, guvernamentale, şcoli, familie, comunitate.

Totuşi, sunt identificate o serie de activităţi de prevenire a riscurilor pentru copii; în acest domeniu Comitetul Naţional pentru Protecţia Copilului are în vedere mai multe programe naţionale (1995).

Dorim să accentuăm ideea majoră a specialiştilor, unanim de acord, conform cărora *copilul nu poate fi partener sexual*, el trebuie cunoscut, înţeles şi protejat, pentru a nu deveni nici victimă şi nici agresor. Problema *exploatării sexuale* a copilului nu este suficient de cunoscută şi studiată, dar aceasta nu poate însemna că ea nu există şi la noi în ţară. Faptul că în România este posibilă practicarea „turismului sexual", copiii fiind victime, trebuie să îngrijoreze atât *autorităţile*, cât şi pe *părinţi*, primii responsabili de respectarea drepturilor la viaţă şi dezvoltare normală a propriilor copii.

Subliniem că se impune mai mult ca oricând *conjugarea tuturor forţelor – risipite în componentele multor organe de stat şi organizaţii nonguvernamentale* – de a se asigura o mai bună ocrotire a copiilor, inclusiv în domeniul maltratării infantile: *de cunoaştere a cazurilor, a cauzelor şi a modalităţilor de intervenţie profilactică*.

Fenomenul infracţional determină o serie de confruntări în care apar aceleaşi dificultăţi ca şi în alte domenii, şi anume: *există date incomplete, lipsa unor studii „ţintă" privind fenomenul* şi *întinderea lui*. Ne referim în egală măsură şi la aşa-numita *criminalitate „neagră"*, despre care se ştie că există, dar nu ajunge în faţa justiţiei. Ar fi deajuns, în acest sens, o referire la „copiii puşi de cei mari – uneori organizat – *să cerşească* în mijloacele de transport în comun ori pe stradă, sau la sugarii ţinuţi zile întregi la cerşit, pentru a stârni mila trecătorilor" (*apud* R.M. Stănoiu, 1994).

Sporadic, poliţia şi alţi factori de răspundere iau măsuri de reprimare a acestor fenomene, dar, la scurt timp, ele reapar, de multe ori cu o mai mare frecvenţă şi intensitate. Din nefericire, nu toate faptele de maltratare a copiilor sunt descoperite, iar alteori se află despre comiterea lor cu foarte mare întârziere, când răul s-a produs, lăsând urme de neşters în fizicul şi mai ales în psihicul copilului.

În *mass-media* se relatează din când în când despre cazuri de *maltratări infantile*, în special *la unele instituţii de ocrotire*, dar ecoul lor se stinge destul de repede. Aceasta pentru că se pedalează mult pe latura senzaţională a faptelor, care, neînsoţită de *referiri la amploarea unor asemenea manifestări*, la situaţia generală în domeniul *ocrotirii* minorilor, riscă să anihileze eforturile care se fac, totuşi, pentru preîntâmpinarea şi combaterea unor astfel de manifestări.

Recent s-au efectuat studii cu scopul de a construi şi valida o scală privind justificarea violenţei în rândul copiilor. Acest instrument – MJVE (*mesure de la justification de la violence envers l'enfant*) – evaluează trei componente ale autojustificării parentale:

- concepţia restrictivă asupra violenţei între copii;
- tolerarea acestei violenţe;
- atribuirea indirectă care tăgăduie (neagă) responsabilitatea părinţilor ori vinovăţia lor.

Calităţile psihometrice ale scalei MJVE au fost evaluate în Canada cu ajutorul investigării a 896 de părinţi. Rezultatele indică faptul că această scală este alcătuită având la bază 6 factori care reflectă trei componente ale justificării identificate în atitudinile parentale.

Aprecierea rezultatelor subliniază interesul pentru continuarea studiilor şi relevanţa validării scalei ca o posibilă unealtă de folosit în prevenirea şi intervenţia asupra fenomenelor legate de violenţa între copii.

Dimensiunea şi costurile sociale ale violenţei de care se face paradă în legătură cu drepturile copilului subliniază urgenţa privind utilizarea măsurilor de prevenire şi intervenţie psihosocială eficace. Cercetări extinse şi de tip interdisciplinar subliniază diversitatea factorilor de risc susceptibili de a prognoza un nou val în care se recurge la violenţă. (Chamberland, 1992).

O serie de factori de risc ai violenţei au fost deja identificaţi de cercetări efectuate de: Belsky, 1980, Cichett & Carlson, 1989, Wolfe, 1985. Dar este încă puţin studiată atitudinea de justificare a violenţei faţă de copil, care ar încerca să scuze actul de violenţă şi care determină reacţii de acceptare şi menţinere a ei, făcându-l pe copil, în parte, responsabil.

Justificarea violenţei a fost deseori evocată în studiile asupra violenţei faţă de copil. Diverşi autori abordează justificarea de pe poziţia părinţilor care fac abuzuri faţă de copil (Burgental, Blue & Cruzcusa, 1989; Mash & Johnston, 1990).

Unele studii reînvie miturile care denigrează copilul (Miller, 1984 şi 1986), altele, sub unghiul credinţelor religioase (Payne 1989, Wiehe 1990) sau educative

(Dubanovsky, Inaba Gerkwicz, 1983, Sigel, McGillicudy-DeLisi & Goodnow, 1992) pledează pentru legitimarea violenței parentale.

Unii autori menționează totodată concepția foarte limitată conform căreia violența va constitui o formă de justificare a acesteia (Straus, Gelles & Steinmetz 1980).

Sprijinindu-se pe analiza de justificare a faptului făcută de Aronson (1988) în legătură cu prejudiciile și stereotipiile intergrupale, Auger (1990) a definit „justificarea violenței conjugale" ca un sistem de convingeri, credințe, atitudini de atribuire de rol care scuză recurgerea la violență furnizând explicații în aparență logice și raționale. Această definiție postulează că justificarea violenței conjugale conține trei componente:

- componenta cognitivă, reflectată în convingerile umane față de anume forme de violență care nu reprezintă violența conjugală;
- componenta evaluativă care traduce adeziunea față de miturile ce banalizează și tolerează violența conjugală;
- componenta de atribuire (de însărcinare) care regrupează un ansamblu de explicații ale violenței conjugale, negându-se responsabilitatea agresorului sau a celui vinovat.

Printre cei șase factori identificați, doi se referă la o concepție restrânsă privind *violența conjugală* (concepția relativă la violența psihologică și la abuz), unul este legat de toleranță față de violența partenerului, iar ceilalți reflectă „atribuirea" unei nepotriviri față de violența conjugală (non-responsabilitatea agresorului, blamarea partenerei violente și non-blamarea partenerului violent, Auger & Turgeon, 1990).

Referitor la definirea *justificării violenței* elaborate de Auger (1990), este propusă o altă metodă privind justificarea violenței față de copii, din unghiul de vedere al părinților, metodă elaborată de A. Fortin, 1995.

Metoda are în vedere elemente justificative deja observate la părinți și postulate, care formează împreună un sistem coerent.

Agresivitatea, violența, maltratarea, abuzul fizic, psihic și sexual reprezintă fațete ale fenomenologiei sociale pe care ar fi greșit să o atribuim exclusiv perioadelor de conflict, de mari transformări sociale, economice și morale.

De aceea, în acord cu o serie de autori români (N. Mitrofan, 1992, 1996; V. Dragomirescu, 1963, 1992; T. Bogdan, 1955, 1983 etc.) și străini (M. Deutch; Lindsey, 1970; Dershowitz, 1988, J. Spineta, 1972, J.J. Bigner, 1989 etc.), considerăm că este locul și momentul să menționăm *suicidul* și *homosexualitatea* – ca reflexul unei palete deosebit de largi de *factori care le exacerbează*, în tranziție, în recesiuni socio-economice.

Suicidul și tentativa de suicid. Considerate ca unele dintre cele mai frecvente reacții antisociale din cadrul patologiei medicale în general, ideile, tentativele și reușitele suicidare sunt de obicei expresia unor tulburări instinctivo-afective foarte profunde.

Suicidul este actul autoagresiv prin care o persoană, în mod intenționat, își cauzează moartea (Sutter, 1969). Apărând sporadic la vârsta copilăriei, frecvența lui crește brusc în adolescență.

Henderson, Krupinski, Stoller (1979) oferă următoarea statistică a suicidului la adolescență, raportat la 100.000 locuitori: Japonia 12; Germania 13,9; Ungaria 19,6; S.U.A. 5,9; Franța 4,2, iar Point subliniază că 15 din sinucideri se produc la tineri normali, Durkheim făcând inițial paralelă între gradul integrării în societate și frecvența tentativelor.

Din fericire, suicidul reușit este de 10 ori mai puțin frecvent decât tentativele de suicid, cauzele fiind de ordin psihologic; aparent, el pleacă de la lucruri minore, dar niciodată nu trebuie eliminată potențialitatea lor (Dragomirescu, 1969; Grecu *et al.*, 1973; Sutter, 1969), Sachel și Ehtinger fac deosebirea între „suicidul sincer", bine motivat, al disperării autentice și „suicidul-șantaj", ipocrit, cu amprentă isterică, în care este implicată în mod deosebit responsabilitatea unei persoane.

Dintre situațiile patologice care se însoțesc de suicid se notează *schizofrenia*, în care actul îmbracă haina absurdului, ca și *elementele depresive*, asemănătoare cu cele din psihoza maniaco-depresivă la adult, maladie ce „deschide ușa suicidului".

La copiii și adolescenții ultimelor decenii ale secolului XX se descriu o multitudine de fenomene, de comportamente, de reacții care, prin frecvență, dovedesc și implicații larg *biopsihosocioculturale* ce depășesc granițele unor preocupări individuale.

Incidența crescută a inadaptabilității generată la tineri de foarte mulți factori, ca și complexitatea terapiei, necesar a fi sinergic și creativ gândită – sunt doar câteva motive pentru care semnalăm cu titlu de alarmă pericolul pe care îl poate genera necunoașterea unor stări, a unor fenomene la granița dintre normal și patologic.

După clasificările internaționale ale OMS și încadrările DSM-III-R, *homosexualitatea* reprezintă o *tulburare* a comportamentului sexual. Această tulburare constă în atracția exclusivă sau predominantă pentru persoanele de același sex, cu sau fără raporturi fizice. Ea este, totodată, o *deviere sexuală* care nu presupune factori patogeni ca în cazul unei boli propriu-zise, cum ar fi schizofrenia sau TBC. Ea ar fi, conform Asociației Americane de Psihiatrie, o „tulburare a orientării sexuale".

Autorii de limbă franceză consideră homosexualitatea drept o perversiune în adevăratul înțeles al cuvântului doar atunci când persoana respectivă își caută în mod conștient și deliberat satisfacția în relația sexuală.

O serie de orientări în literatura de strictă specialitate includ homosexualii (bărbați sau femei) printre psihopații perverși sexual deoarece, în general, conduita lor relevă o serie de *deviații caracteriale adânci*, pe care nu le putem reduce la o simplă anomalie de satisfacere a instinctului sexual. Importanța pe care modul de satisfacere a sexualității o are în structurarea existenței individului, mai ales la adolescență și tinerețe, este atât de mare încât poate duce adesea la o răsturnare a conduitelor, a normelor etice în multe grupuri și comunități.

Ca *deviere sexuală*, *homosexualitatea* poate avea un caracter tranzitoriu sau accidental, ca masturbația adolescenților, homosexualitatea din perioadele de detenție, practicile perverse ale bolnavilor psihici, ale celor cu tulburări de dinamică sexuală. În aceste cazuri, devierile sexuale trebuie înțelese ca rezultat al unei dinamici de maturizare, ca o tranziție spre adaptarea din „necesitate" la închisori sau ca epifenomene ale unor nevroze sau psihoze.

Mai aproape de realitatea în balans multifactorial este acceptarea tezei conform căreia *homosexualitatea se înțelege ca o anomalie a contactului sexual* care presupune o dificultate majoră a subiectului de a stabili orice fel de contacte interumane. În acest sens, din ce în ce mai mult orientările specialiștilor din diverse zone de pe glob inserează homosexualitatea, ca abordare complexă și tratament diferențiat, între stările cu defect. Aceste *accepții* teoretice și clinice statuează *concepte*, *definiții* și *factori* determinanți.

Persoanele care practică o formă de homosexualitate, o anomalie majoră sexuală, s-ar recruta dintre acelea care prezintă un „grup polimorf de dezvoltări patologice ale personalității lor, caracterizate printr-o permanentă sau episodică incapacitate de

înţelegere armonică şi suplă a persoanei în ambianţa sa cotidiană, familială, profesională, generic socială" (V. Predescu, 1989). În aceste încadrări, accentul este pus pe expresia unei instabilităţi emoţionale, a unei insuficiente capacităţi frenatorii faţă de instincte, a lipsei de maturitate psihică (conduite şi sentimente morale formate cu defect), răspunzătoare de nonadaptarea la realitatea complexă.

Între cauzele care determină formarea şi structurarea cu defect a personalităţii enumerăm : *cauze genetice* – incomplet elucidate de cercetările din ultimii 50 de ani şi *cauze educaţional-sociale*.

Homosexualii se mai pot recruta dintre persoanele care prezintă unele insuficienţe endocrine şi la care tratamentul medicamentos (Isvoranu, M. 1993 ; Gorgos, C. 1985) este exclusiv controlat de medicul de specialitate. Într-o anumită proporţie, oligofrenii şi schizofrenii pot genera homosexualitate la femei şi la bărbaţi ; o incidenţa relativ scăzută o dau procesele demenţiale.

Cele mai multe cazuri de homosexualitate sunt la persoanele la care s-au perceput *greşeli educative* în copilărie, perpetuate în adolescenţă şi devenite conduite cu condiţionare negativă : *obiceiuri proaste*. Activitatea clinică ne arată că indiferent de etiologia care generează homosexualitatea, persoanele care practică această anomalie sunt dintre cele care nu-şi recunosc propriile defecte din structura personalităţii lor, sunt permanent nemulţumite de condiţiile oferite de societate conform unor criterii reale şi obiective.

De cele mai multe ori ascunsă ca deviaţie, *homosexualitatea nu poate fi surprinsă ca frecvenţă şi dinamism*. Oricum, în creştere pe glob, cifrele arată că prezenţa fenomenului în lume se înscrie între 10% pe întreaga planetă şi 15% în SUA (conform ECK 1976).

Veche de când lumea, amintită chiar de *Biblie*, homosexualitatea a fost introdusă în literatura de specialitate în 1869 de către Benett, iar autori precum Kirschfeld, H. Ey, Philip Solomon, Vernon Patch, F.J. Kallamann, cu ajutorul studiilor genetice, psihosociale, clinice opinează o serie de caracteristici intime. Între acestea sunt amintite :

- inhibiţiile psihoafective la vârste mici ;
- stereotipii în imitarea unor conduite preluate nefiltrat la pubertate şi adolescenţă. Ulterior, la vârsta adultă, se remarcă existenţa impotenţei sau frigidităţii – toate întărind convingerea dureroasă de anormalitate.

Pe lângă o cauzalitate genetică (moştenire genetică, defectuoasă, cu anomalii cromozomiale), există şi una de tip socio-educaţional care are la bază învăţarea, deprinderea unor conduite aberante.

Fie ea *deviere, anomalie, boală* sau *viciu*, homosexualitatea se află sub incidenţa medicală, psihologică şi larg socială, interesând pentru abordare diferenţială terapii speciale şi penetrând planul adaptabilităţii globale, al integrării socio-morale. Homosexualitatea generează prozeliţi mai ales dintre adolescenţi şi tineri aflate în procesul de conturare a personalităţii, la vârsta opţiunilor, când ei ar trebui să selecteze valorile în cunoştinţă de cauză.

Structuri dizarmonice, marea majoritate a celor ce ajung într-un impas, cu *falsă motivaţie*, la specialiştii din Clinica de psihiatrie, homosexuali cu „state vechi", pretind că ar fi preluat atari conduite prin imitaţie (Răşcanu, Ruxandra, *Psihologia comportamentului deviant*, EUB, 1994), nefiltrând eventualele urmări în plan social şi medical. Ei explică, în fapt, că aceste conduite s-au fixat şi consolidat de-a lungul

unor ani, astfel că doar în mod cu totul excepţional pot încerca conştientizarea implicaţiilor *alegerilor lor sexuale*. Concret, copiii cu structură de tip „idol de familie" care pot evolua spre personalităţi egoiste, ori fetiţe crescute drept „cenuşăreasa familiei" care, dezinhibate, ajung să practice prostituţia, ori copiii irascibili, explozivi, brutali şi neglijaţi afectiv, devin la pubertate, sub *influenţa străzii*, virtuali homosexuali. În stradă, aceste categorii de copii tentaţi de succese rapide şi facile, la care se adaugă curiozitatea vârstei, demobilizaţi în faţa insucceselor, trec la fapte fără a percepe „lupta de motive" şi măresc astfel numărul „activilor", al celor cu acte antisociale.

De aceea, credem că *abordarea şi tratamentul diferenţiat* în cazul acestor deviaţii sociale (homosexuali recrutaţi dintre „copiii străzii", dintre cei care consumă, în România, ca drog Aurolac etc.) nu pot decât să vină în ajutorul celor care doresc să cunoască amploarea, complexitatea şi implicaţiile fenomenului pe care specialiştii îl percep ca *devianţe*.

Studii pertinente din alte ţări, dar şi din România (vezi N. Mitrofan – 1992, T. Butoi – 1996, R. Stănescu – 1994 etc.), ajung la concluzia că noţiunea de maltratare a avut o evoluţie dinamică, dar legată întotdeauna de familie, de procese de instabilitate psihică, de carenţele afective ale celor care fac victime mai ales între minori şi femei tinere. Totodată, voci autorizate precum Pierre Strauss şi Michel Manciaux (1993), J. Barrot (1988), M. Kellmer-Pringle, E.A. Saud (1995), M. Abelsey atrag atenţia asupra importanţei ce trebuie acordată minorilor, copiilor fragili ori vulnerabili psihic etc. Cu toţii pledează pentru alternative care să accentueze rolul familiei, responsabilitatea părinţilor, a şcolii (cu profesori, educatori, specialişti care să iasă din nepăsare şi indiferenţă) şi global, a autorităţilor (guvernamentale şi nonguvernamentale) care pot influenţa opinii, atitudini şi chiar acţiona eficient.

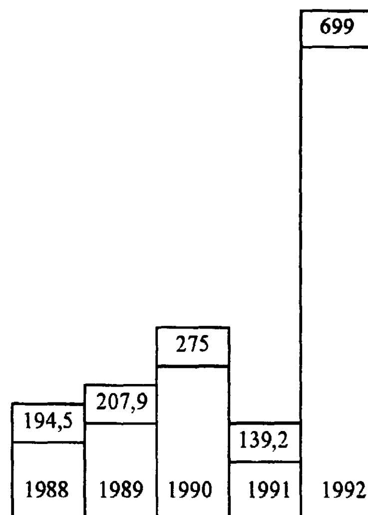
Un studiu deosebit realizează, în acest sens, N. Mitrofan (1992 şi 1996), încercând definirea agresivităţii, a victimei, a condiţiilor în care se produc aceste *rele tratamente*, cu posibilitate de a le încadra juridic. Autorul prezintă sistematic forme de agresiune, etiologia lor, insistând asupra comportamentelor victimelor şi agresorilor, implicit asupra interrelaţiei socio-economic *versus* psihomoral.

Studiile viitoare ar fi utile atât în depistarea violenţei şi maltratării casnice – în special asupra femeilor şi copiilor –, a prostituţiei la minore sub 16-18 ani, a fenomenelor care generează un număr mare de „copii ai străzii", a conduitelor deviante la minori, ca şi asupra climatului non-educativ din penitenciare, care stimulează noi deprinderi parazitare etc.

Incidenţe psihosociale ale tranziţiei ; devianţa comportamentală şi criminalitatea

Prăbuşirea relativ recentă a sistemului politic, dezintegrarea structurilor economice, cu tot lanţul de consecinţe negative – *inflaţia, şomajul, creşterea preţurilor* – dar mai ales răsturnarea valorilor – respectiv criza morală, au lovit din plin societatea românească.

Actualmente unul dintre cele mai grave fenomene cu care e confruntată societatea românească este *creşterea criminalităţii*. De la o rată de 192,5 infracţiuni la 100.000 de locuitori, în 1988, s-a ajuns la o rată de 699 în 1992 (*apud* Rodica Mihaela Stănoiu, 1994).

Rata infracţiunilor la 100.000 de locuitori
(din înregistrările poliţiei) 1988-1992

Se acceptă în prezent că îngrijorează nu atât dimensiunile fenomenului de devianţă--criminalitate, pentru că în anii 1988 şi 1989 el era mult subdimensionat datorită, mai ales, actelor de clemenţă din acea perioadă, cât factorii generali de filtru şi, pe de altă parte, comparativ cu ţările dezvoltate, rata criminalităţii ce a atins cote relativ alarmante la noi în ţară.

Rata infracţiunilor la 100.000 de locuitori în principalele
ţări industrializate (1990)

Japonia	1 324
SUA	5 324
Germania	7 108
Anglia şi Tara Galilor	8 630
România	2 758

În prezent, este periculos mai ales ritmul de creştere, modificările în structura criminalităţii orientate în direcţia „marii criminalităţi" şi, mai ales, violenţa, (*apud*, Rodica Mihaela Stănoiu, *Tranziţia şi criminalitatea*, 1994). Totodată, diferită este şi percepţia fenomenului la nivelul populaţiei.

În ţările care au avut regim totalitar, inclusiv în România, spre deosebire de perioada anterioară, când criminalitatea nu prezenta un motiv de teamă, actualmente ea se situează pe primele locuri ale motivelor de nelinişte, după cum reiese din diversele studii sociologice şi juridice. Din anchete, a reieşit că între 22 de motive de nelinişte prezentate unor subiecţi investigaţi (din Varşovia, Praga, Budapesta, Bucureşti, Sofia, Berlin-Est, Moscova), *agresivitatea* şi *violenţa*, ca şi *criminalitatea organizată* ocupă primele 2 locuri, cu un procent de 75% şi respectiv 70%, faţă de degradarea stării sociale 58%, război sau pericol de război 57% ori şomaj 48%.

Iată cum arată o listă cu posibila percepere a motivelor de nelinişte socială, în ordine descrescătoare a incidenţei (R.M. Stănoiu, 1994) :

1. Agresivitatea şi violenţa
2. Crima organizată
3. Degradarea stării sociale
4. Creşterea preţurilor
5. Război, pericol de război
6. SIDA
7. Rămânerea foştilor activişti de partid în posturi de conducere
8. Fenomenele de corupţie
9. Situaţia mediului înconjurător
10. Şomajul
11. Pierderea locuinţei
12. Asigurarea pensiilor
13. Pierderea legăturilor în cadrul familiei

14-15. Procurarea medicamentelor

16. Radicalismul politic naţionalist
17. Alcoolismul
18. Situaţia economică a persoanelor necăsătorite
19. Risipirea fostei proprietăţi a poporului
20. Pierderea sentimentului de apartenenţă la o comunitate (singurătatea)
21. Creşterea numărului de străini refugiaţi
22. Inegalitatea sexelor

După autorii mai sus menţionaţi (Rodica Mihaela Stănoiu şi colectiv), teama de criminalitate pare să fie mai mare decât însuşi fenomenul. Menţionăm doar trei motive care ar putea explica această situaţie :

• Primul ar fi *mediatizarea excesivă a criminalităţii* după 1989, tema crimei fiind din totdeauna o sursă de profit important pentru *cinematografie*, pentru *televiziune* şi pentru *presa scrisă* de oriunde, fireşte România nefăcând excepţie de la aceasta. În ancheta mai sus citată, teama de a deveni victima unei infracţiuni se manifestă mai ales în rândul femeilor, iar infracţiunile de care se tem sunt, în general, infracţiunile intens mediatizate.

• Al doilea motiv este determinat de lipsa de pregătire a populaţiei de la noi din ţară în confruntarea cu acte de tip criminal, ca, de altfel, şi cu alte fenomene negative, apărute sau devenite mai pregnante în perioada de tranziţie. De aceea putem afirma că asistăm la derularea unui comportament paradoxal. Oamenii se tem foarte mult de criminalitate, dar, în acelaşi timp, nu-şi modifică în nici un fel conduita, nu-şi iau măsuri adecvate de prevenire. Cei mai mulţi nu învaţă să se apere, sunt indiferenţi la ceea ce li se întâmplă semenilor şi aşteaptă să fie protejaţi de alţii, de forţa politică, de poliţie etc (*apud* K. Gonczol, 1993).

În mai multe ţări, studiile constată că, în ciuda anxietăţii tot mai crescute faţă de criminalitate, nu se înregistrează modificări notabile în comportamentul uman. Cu excepţia evitării plimbărilor nocturne, oamenii îşi iau puţine măsuri de apărare împotriva eventualilor infractori şi agresori, spre deosebire de agenţii economici, care s-au adaptat mult mai rapid noilor cerinţe. Se ştie că un rol destul de important îl joacă şi lipsa de informaţie, lipsa de cunoaştere în fenomenologia criminalităţii, precum şi costul foarte ridicat al unor mijloace de protecţie, fapt ce a dus la creşterea implicită a actelor violente, a maltratării femeilor şi copiilor.

- Cel de al treilea motiv decurge chiar din imaginea pe care *Puterea* o oferă publicului de oriunde în acest domeniu atât de sensibil al reactivităţii umane : *fie de neputinţă*, fie de *lipsă de interes*. Deşi criminalitatea reprezintă oriunde pe glob o problemă foarte gravă, prevenirea acesteia presupune eforturi pentru constituirea unui sistem pe care Puterea să îl perceapă ca prioritate (*apud* R. Stănoiu, 1994)

Menţionăm că la Budapesta, în vara anului 1993, Congresul Internaţional de Criminologie a constituit un bun prilej pentru toată lumea să-şi exprime opiniile, tema generală a acestuia fiind tocmai *criminalitatea într-o lume în schimbare*.

După cum observăm, sănătatea, familia, locuinţa, şcoala, profesia, continuă să ocupe locurile de frunte în scala de valori a individului, unele schimbări de locuri nefiind semnificative.

Scala de valori

Muncă
Familie
Prieteni
Venituri
Locuinţa
Democraţia
Succesul
Timp liber
Sănătate
Călătorii
Mediu înconjurător
Securitatea socială
Sex
Lipsa de constrângeri
Religie

Cunoscut pentru studiile sale în domeniul social, R.K. Merton (1957) sesiza încă de acum 40 de ani că pe fondul unei profunde crize politice, economice, sociale şi morale, marcată de necompetitivitatea economiei, de prăbuşirea sistemului de protecţie socială, de scăderea nivelului de trai, de creşterea şomajului şi inflaţiei, de confuzia sau chiar absenţa ori răsturnarea unor norme şi valori, de slăbirea controlului social, riscul apariţiei şi multiplicării unui tip de comportament deviant creşte foarte mult.

Insistăm, îndeosebi, asupra acestui aspect, întrucât rezultatele studiului comparativ la care ne-am referit, arată că, în ciuda a ceea ce se afirmă, nu au intervenit schimbări spectaculoase în scala de valori a indivizilor, mai ales a celor tineri.

Schimbarea care pare să afecteze cel mai mult moralul individului este inegalitatea socială, diferenţele de statut, evidente deja între diferitele grupuri şi pături sociale, reacţie cât se poate de firească după deceniile de egalitate umană chiar în sărăcie şi neajunsuri.

Discrepanţa între *mijloace* şi *scopuri* capătă, aşadar, astăzi o altă dimensiune. Înainte, cu excepţia unei categorii restrânse de privilegiaţi, nivelul de trai foarte scăzut al majorităţii populaţiei reducea aspiraţiile la satisfacerea nevoilor minime de *alimentaţie*, *căldură*, *îmbrăcăminte*. Lipsa de bunuri materiale împingea la găsirea unor alternative, cel mai adesea ilicite, dar tolerate. Majoritatea oamenilor au astăzi impresia că în trecut aveau mai mulţi bani – şi poate pentru unii este adevărat –, dar nu-şi mai amintesc, sau nu doresc să-şi mai amintească, de perioada când acei bani nu mai aveau pur şi simplu pe ce să fie cheltuiţi.

În viziunea lui Merton, faţă de asemenea situaţii sunt posibile cinci tipuri de răspuns : *conformismul*, *inovarea*, *ritualismul*, *retragerea*, *rebeliunea*. Dintre acestea, *inovarea* şi *retragerea* reprezintă tipuri de comportament deviant „adaptate" anomiei.

R.K. Merton consideră că *inovarea* apare când sunt prezente scopurile, dar lipsesc mijloacele legale pentru a le satisface.

În perioada pe care o traversăm, în viaţa oamenilor a apărut o modificare sensibilă a motivelor şi scopurilor acţiunilor şi deciziilor lor. Apariţia de bunuri şi produse nemaiîntâlnite înainte pe piaţa românească a produs o schimbare în aspiraţiile şi concepţiile indivizilor. Vor mai mult dar au tot mai puţine mijloace materiale pentru a le achiziţiona. Foarte mulţi „inovează", mai ales tinerii, apelând cel mai adesea la furturi. Studii statistice arată clar că ponderea cea mai mare în volumul criminalităţii o au infracţiunile împotriva proprietăţii. Aceasta reprezintă punctul de convergenţă între cele două viziuni amintite asupra anomiei.

Celălalt tip de comportament „adaptat" anomiei este *retragerea* sau *evadarea*. El apare atunci când şi mijloacele şi scopurile sunt respinse. Este un mecanism de refugiu, specific acelor indivizi care au încercat să urmeze o cale ilicită de atingere a scopurilor şi au eşuat în mod repetat. Ei reprezintă adevăraţii alienaţi şi de obicei sunt : psihotici, autişti, vagabonzi, alcoolici, dependenţi de droguri.

Frica, reprezentând principalul instrument de control social, a dispărut. La noi în ţară, societatea civilă, aflată în curs de refacere, nu a reuşit să înlocuiască prin nimic frica. Legea nu numai că nu şi-a recăpătat autoritatea, ba dimpotrivă, aceasta pare a fi în continuă scădere. Încrederea în poliţie, parchet şi justiţie este încă foarte scăzută. La nivelul politicii penale s-a produs o relaxare prin : dezincriminarea unor fapte, abolirea pedepsei capitale, introducerea cauţiunii etc. Mai rău, la nivel microsocial, se înregistrează de asemenea o scădere a prestigiului şi autorităţii instanţelor de control social.

Specialiştii din domeniile social şi juridic apreciază că tipul de comportament deviant, „la vedere", este cel care sfidează direct normele sociale, fapt semnificativ în acest sens.

Fără să insistăm în legătură cu teoriile controlului social, vom menţiona, alături de „teoria asocierilor diferenţiale" a lui Sutherland şi diferitele variante ale *teoriei „subculturilor delincvente"*. Cohen, Cloward şi Olhin subliniau faptul că ele reprezintă repere interesante pentru verificarea lor practică în domeniul delincvenţei juvenile.

Studiile criminologice efectuate pe plan internaţional arată că sărăcia infantilă este unul din principalii factori social generatori de criminalitate. Irivin Waller, coordonatorul unei anchete internaţionale în acest domeniu, conchide că există o legătură directă între rata criminalităţii şi procentul de copii care trăiesc sub minimul

vital. Astfel, în S.U.A. 60% dintre copiii ce provin din familiile cu un singur părinte trăiesc sub minimul vital, faţă de 17% dintre copiii ce trăiesc cu ambii părinţi. În aceeaşi ordine de idei, Katalin Gonczol arată că în Ungaria creşterea numărului de copii ce trăiesc în sărăcie este dramatică. Deşi proporţia copiilor în populaţia generală nu s-a modificat faţă de 1970, indicele de sărăcie infantilă a crescut cu o treime, atingând 41%. Comparativ, *Norvegia*, care are o rată a criminalităţii mai scăzută, înregistrează numai 4% copii care trăiesc sub minimul vital (apud. K. Gonczol).

La noi în ţară, „copiii străzii" constituie numai partea vizibilă a icebergului care se numeşte „sărăcia infantilă". Un studiu aprofundat în această direcţie ar evidenţia gravitatea fenomenului, care nu se limitează numai la deteriorarea imaginii României în lume, ci începe să constituie o adevărată sursă de criminalitate explozivă (M. Jigău - 1993, R. Răşcanu - 1994, V. Radulian - 1995 etc.).

Concluzii generale

1. În prezent, maltratarea, violenţa asupra minorilor şi femeilor dar şi persoanele minore vulnerabile alcătuiesc, în România, un „decupaj" într-o vizibilă multiplicare în peisajul social. Motivele sunt diferite. De această populaţie friabilă psihic şi moral nu se poate ocupa un singur tip de specialişti, cu eficienţă sau cu minime rezultate.
2. Aceste concepte, devenite triste realităţi (*violenţă*, *maltratare*, *abuz psihic*, *abuz fizic* şi *sexual* etc.), au o deschidere spre familie şi societate. Probleme apar când aceşti indivizi năpăstuiţi de alţii trebuie identificaţi, deoarece, pe de o parte, legislaţia se suprapune peste Drepturile Omului, iar pe de alta, ei vor fi abordaţi în mod particular, individualizat.
3. Din cauza unor disfuncţionalităţi în privinţa legislaţiei din România, a modului deosebit de particular în care se percep în prezent libertăţile şi drepturile omului (inclusiv ale copilului), asistăm la pericolul unor exagerări prin reducere ori prin extensie faţă de aceste fenomene psihosociale, exagerări la care contribuie, de multe ori, dificultatea unei definiri unitare a conceptelor, polisemia unora dintre accepţii în plan juridic, psihologic, educaţional, familial-cotidian.
4. Studiile concertate pentru persoanele cu risc mai mare decât populaţia obişnuită de a fi victime, de a fi maltratate ori tratate cu violenţă şi cruzime, ar trebui corelate cu studii sistematice ale diverselor instituţii (şcoală, poliţie, penitenciare, autoritate tutelară, organizaţii nonguvernamentale etc.), incluzând atât fenomene devenite deja familiare (precum „copiii străzii"), cât şi cele faţă de care se păstrează o nepermisă indiferenţă sau neglijenţă (abuzuri sexuale, prostituţie la tinere sub 16 ani, consumul de alcool şi droguri în rândul liceenilor sub 18 ani etc.).
5. Pledăm pentru o abordare din dublă perspectivă : cantitativă şi calitativă, întrucât doar dimensiunea statistică a fenomenelor nu poate impune concluzii de natură intimă, psihomorală.
6. Studiile recente dintr-o serie de ţări, ca şi din România, după statuarea unor noi discipline, cum ar fi „victimologia", se ocupă mai mult de pedepsirea vinovaţilor decât de cunoaşterea etiologiei fenomenului social în curs de „derapare".
7. Propunerile individuale (chiar şi cele prezente) de *fişe de anamneză*, de *chestionare*, de *terapii* etc., alături de intervenţiile sistemice ar putea oferi doar în parte o „cheie" în aprofundarea şi cunoaşterea limitelor largi ale componentelor „câmpului social" românesc din perioada de tranziţie.

8. Această prezentare nu şi-a propus, sub nici un motiv de a fi exhaustivă, ar fi practic imposibil ! Sistemul de ocrotire şi protecţie socială, inclusiv cel medico-sanitar, specialiştii în prevenţie şi tratamente pot încerca, într-o manieră complementară, să abordeze fenomenologia. Aceasta întrucât tentative de prezentări, de cercetări, de propuneri concrete s-au făcut şi se vor face permanent. Ceea ce se impune este nu doar adâncirea cunoaşterii fenomenului violenţă-conflict-maltratare pe dimensiunea etiologică şi preventivă, şi găsirea unor modalităţi specifice de intervenţie pe grupele de marginalizaţi, de persoane cu risc mai mare de a fi în pericol.
9. Abordările judiciare şi sociologice ar putea fi articulate cu explicaţiile psiho-medicale, fapt ce ar permite organizarea de cursuri pe profil la diverse niveluri sociale (şcoli, facultăţi, poliţie), dar fără exagerări subiectiviste non-necesare.
10. Pentru „termen scurt şi mediu", se impune identificarea sinergică a unor indicatori specifici privind *vârstele* supuse riscurilor violenţei, maltratării, abuzurilor, a indicatorilor diferenţiatori privind *sexul* predilect expus, a *instituţiilor* cu *atribuţii clar delimitate* în ofensiva cunoaşterii şi estompării fenomenului, ca şi a *mediilor sociale şi etnice* pentru înţelegerea reală a fenomenului.

La aceasta nu s-ar putea aspira fără investigarea atentă şi specializată, din perspectivă psiho-socio-juridică, atât a *„mediilor ţintă"* (licee în care se consumă droguri, colectivităţi de romi etc.), cât şi a unui *eşantion naţional* în care toate forţele câmpului socio-familial şi extern-instituţional să fie surprinse de către specialişti în mod dinamic.

Bibliografie

ANZIEU, D., CHABERT, C., *Les méthodes projectives*, ed. IX, Paris, PUF, 1992.
ALLPORT, G.W., *Structura şi dinamica personalităţii*, Bucureşti, Ed. did. şi ped., 1981.
BARON, R., BYRNE, D., *Social psychology*, ed. VI, Boston, Alyn and Bacon, 1991.
BALKAN, S., BERGER, V., SCHMIDT, J., *Crime and deviance in America : A critical approach*, Belmont, CA, 1987.
BOGDAN, Tiberiu şi colab., *Comportamentul uman în procesul judiciar*, Serv. M.I., Bucureşti.
BOGDAN, T., SANTEA I., *Analiza psihosocială a victimei. Rolul ei în procesul judiciar*, M.I., SEC, Bucureşti, 1988.
BIGNER, J.J., *Parent-child relations*, McMillan Publishing Company, New York, 1989.
DERSHOWITZ, A., *Taking liberties. A decade of hard cases, bad lows and burn raps*, Chicago, Contemporary Books, 1988.
DOWELL, Thomas, *Conflictul imaginilor*, William Mouton Company, New York, 1987.
DEUTCH, M., KRAUSS, R., *Les théories en psychologie sociale*, L. Mouton (Ed.), 1972, Paris.
FATTAH, E., *Some recent theoretical developments in victimology*, in: *J. Victimology* 4(2), 1979, Washington.
FRUSTENBERG, F., *Fear of crime and its effect on citizen behavior*, in: Biderman, A. (Ed.) - „Crime and Justice", New York, Justice Institute, 1972.
GOLU P., *Psihologie socială*, Bucureşti, Ed. did. şi ped., 1974.
GOLU P., *Fenomene şi procese psiho-sociale*, Ed. şt. şi enciclopedică, Bucureşti, 1989.
KARMEN, A, *Crime Victims. An interstudying Company*, Pacific Grave, California, 1990.
MERTON, R.K., *Social structure and Anomie*, in: „Social Theory and Social Structure", Glencoe, Free Press, 1957.

MITROFAN, N., *Agresivitatea*, in: NECULAU, A. (coord.), *Psihologie socială*, Iași, 1996.
MITROFAN, N. (coord.), V. ZDRENGHEA, T. BUTOI, *Psihologie judiciară*, Casa de Editură și Presă „Șansa" S.R.L., București, 1992.
MOSCOVICI, S., *Psychologie sociale*, Paris, PUF, 1988.
NECULAU, A. (coord.), *Psihologie socială - aspecte contemporane*, Collegium, Polirom, Iași, 1996.
NECULAU, A., FERRÉOL, G., *Minoritari, marginali, excluși*, Collegium, Polirom, Iași, 1996.
Organizația „Salvați Copiii", *Raport anual*, București, 1995.
PEREZ, J.A., *Déviance et comportement intergroupes*, Univ. Valencia, 1996.
RAȘCANU, Ruxandra, *Psihologia comportamentului deviant*, EUB, 1994.
RAȘCANU, Ruxandra, *Psihologia medicală și asistența socială*, Ed. Șt. și Tehnică, București, 1996.
RAȘCANU, Ruxandra, *Elemente de psihologie a comunicării*, EUB, 1995.
RADU, I., ILUȚ, P., MATEI, L., *Psihologie socială*, Cluj-Napoca, Ed. EXE, 1994.
SEARS, D., PEPLAY, L., TAYLOR, SH., *Social Psychology*, New-Jersey, Pretince Hall, 1991.
SPINETA, J., RIGLER, D., *The Child abusing parent*, in *Psychological Bulletin*, 1992, no. 77.
STĂNOIU, Rodica Mihaela, BREZEANU, Ortansa, DIANU, Tiberiu, *Tranziția și criminalitatea*, Oscar Print, „Seria criminologie", București, 1994.
TAJFEL, H., TURNER, J., *The integrative theory of intergroup conflicts*, in Austin, W., Worchel, S. (eds.), *The social psychology of intergroup relations*, Monterey, Brooks-Cole, 1979.
WENZWEIG, Paul, *The ten commandments of personal power*, Ed. Progress, 1990.
ZLATE, M., *Cine sunt eu - o probă de cercetare și cunoaștere a Eului și Personalității*, „Revista de psihologie", nr. 4/1989.
ZAMFIR, Elena, *Sărăcia - o abordare psihosociologică*, in: NECULAU, A. (coord.), *Psihologie socială*, Iași, Polirom, 1996.

TERAPII PSIHOLOGICE

Autohipnoza de la psihoterapie la perfecţionare

Irina Holdevici

Autohipnoza – probleme generale

Ideea că oamenii se pot vindeca şi autoperfecţiona prin intermediul autohipnozei nu este nouă, cunoscute fiind tehnicile autohipnotice utilizate în majoritatea sistemelor iniţiatice de tip oriental (yoga, zen etc.). Recunoaşterea valorii ştiinţifice a autohipnozei s-a realizat în ultimii 15-20 de ani. În literatura de specialitate nu există încă precizări clare cu privire la autohipnoză, unii autori considerând-o similară cu heterohipnoza, alţii dimpotrivă, accentuând deosebirile dintre hipnoză şi autohipnoză, iar alţii considerând-o doar ca o tehnică de relaxare.

S-a reproşat hipnozei faptul că accentuează prea mult dependenţa dintre pacient şi terapeut, ceea ce face ca, ori de câte ori pacientul se află într-un impas, el trebuie să se adreseze specialistului pentru a-i rezolva problema.

Pentru a se evita această situaţie şi pentru a încuraja autonomia şi independenţa pacientului, hipnoterapia modernă începe să acorde tot mai multă atenţie autohipnozei în cadrul căreia pacientul este şi operator şi subiect al inducţiei hipnotice.

Shirley Sanders (1991) este de părere că autohipnoza clinică reprezintă mai mult decât o tehnică de autoreglare a stărilor psihice, ea putând fi utilizată ca adjuvant în psihoterapia individuală, de familie sau de grup. Terapeutul îl învaţă pe subiect autohipnoza pentru a-l determina să participe activ şi motivat la procesul terapeutic şi pentru a-i furniza nişte deprinderi de autocontrol, menite să-l ajute să facă faţă stresului vieţii cotidiene.

Erika Fromm şi colaboratorii (1981) au studiat fenomenele de autohipnoză comparativ cu cele de heterohipnoză, stabilind unele asemănări şi deosebiri între cele două categorii de fenomene.

Autorii menţionaţi afirmă că atât în heterohipnoză, cât şi în autohipnoză se constată prezenţa sentimentului de implicare imediată în situaţie, în evenimentele caracteristice transei, precum şi o detaşare de stimulii perturbatori externi.

Spre deosebire de heterohipnoză, în cadrul căreia se constată o concentrare şi o focalizare maximă a atenţiei, în autohipnoză atenţia este liberă să vagabondeze, având ca obiect un câmp mult mai larg de stimuli ambientali.

Studiile au demonstrat, de asemenea, că în autohipnoză se înregistrează mai multe fluctuaţii ale profunzimii transei, pe ansamblu, profunzimea transei atinse de subiect

fiind mult mai puţin adâncă faţă de cea obişnuită în heterohipnoză. S-a constatat şi faptul că în autohipnoză cantitatea de imagini care se perindă pe ecranul mental al subiectului este mult mai mare decât în heterohipnoză (imaginile specifice autohipnozei au un caracter mai viu şi mai realist). De asemenea, trebuie subliniată observaţia că în autohipnoză imaginaţia este mai centrată pe problemele personale ale subiectului, pe conflictele trăite de acesta, pe experienţele creative şi rezolvările cognitive de probleme. Se poate spune că în autohipnoză imaginaţia joacă un rol mai important decât în heterohipnoză, reprezentările fiind mai bogate din punct de vedere calitativ şi orientate mai direct spre problemele personale ale subiectului.

Astfel, subiecţii consideră autohipnoza ca fiind mai încărcată de semnificaţii personale în raport cu problemele lor. În heterohipnoză, subiectul este direcţionat să urmeze cu exactitate sugestiile date de experimentator, fapt ce are drept consecinţă reducerea implicării personale a subiectului şi sărăcia reprezentărilor de tip imaginativ ale acestuia.

Studiile au realizat însă că în heterohipnoză se realizează mult mai eficient experimentele legate de regresie de vârstă, cele de hipermnezie, decât cele ce au în vedere prezenţa unor halucinaţii pozitive şi negative.

Conţinuturile experienţelor trăite de subiecţi în timpul autohipnozei depind în mare măsură de nevoile, trebuinţele, interesele şi structura personalităţii subiecţilor. Studiile clinice au arătat că majoritatea subiecţilor consideră autohipnoza ca pe o posibilitate de autoexplorare creatoare a personalităţii, în timp ce în cazul heterohipnozei se aşteaptă ca instrucţiunile terapeutului să fie urmate cu exactitate.

Nu trebuie neglijat nici faptul că în timpul heterohipnozei apar mai frecvent consecinţe legate de prezenţa unor fenomene cu caracter regresiv (subiectul adoptă conduite infantile, inferioare nivelului actual de evoluţie, Fromm, 1968).

Autohipnoza este privită de mulţi subiecţi ca o modalitate de explorare creativă a eului, în care subiectul poate crea şi se poate supune acţiunii propriilor autosugestii. În acest context, autohipnoza poate fi abordată ca o activitate de rezolvare de probleme referindu-se la trecerea în revistă şi inventarierea grijilor cotidiene ale subiectului, la dezvoltarea unor deprinderi mai eficiente de studiu şi activitate, cât şi la unele modalităţi concrete de autoterapie.

O altă caracteristică a autohipnozei constă în perceperea unor modificări corporale (Schneck, 1966). Ca şi în hipnoză sau relaxare, subiecţii aflaţi în autohipnoză percep senzaţii de greutate şi căldură în membre sau, dimpotrivă, răcoare, precum şi senzaţii de modificare a dimensiunilor, poziţiei sau proporţiei dintre diferitele segmente ale corpului. Se modifică şi percepţia subiectivă a autocontrolului voluntar, majoritatea subiecţilor trăind impresia unui comportament automat. La aceste stări se adaugă senzaţii de plutire sau trăiri de tipul „lasă lucrurile să se întâmple". Trăirile din timpul autohipnozei reprezintă efectele reducerii orientării generale asupra realităţii, precum şi ale unei relaxări mai profunde.

Autohipnoza poate fi privită şi ca o modalitate eficientă de autoexploatare a lumii interioare a subiectului. În autohipnoză, pacientul investighează mai bine lumea sa subiectivă, gândurile, amintirile şi fanteziile sale, pentru a afla mai bine cine este el de fapt. Această explorare implică o sensibilitate crescută a mecanismelor gândirii şi imaginaţiei.

Foarte mulţi subiecţi consideră că autohipnoza se caracterizează prin aceea că te laşi dus, lucrezi asupra unor probleme personale şi trăieşti experienţe autorevelatoare în raport cu propria personalitate. Dacă unii autori pun accent pe diferenţele dintre heterohipnoză şi autohipnoză, alţii dimpotrivă, consideră că orice hipnoză este în cele din urmă o autohipnoză.

Milton Erickson, unul dintre cei mai creativi şi mai interesanţi hipnoterapeuţi ai secolului nostru, nu a fost adeptul unei inducţii hipnotice clasice, ritualiste şi repetitive, cu sugestii directe şi persuasive, el utilizând aşa-numita inducţie naturală, în cadrul căreia sunt utilizate trăsăturile personalităţii pacientului şi comportamentul acestuia pentru a facilita intrarea în transă. Acest mod de abordare transformă hipnoza în autohipnoză.

În abordarea bazată pe indirecţie, atenţia pacientului se fixează asupra unor aspecte ale comportamentului sau pesonalităţii sale în vederea obţinerii unei focalizări interioare. În felul acesta terapeutul acceptă sistemul de referinţă şi lumea subiectivă a pacientului şi le utilizează astfel încât acesta să intre singur în transă. Astfel, de pildă, Milton Erickson descrie cazul unei paciente care s-a oferit voluntară pentru o demonstraţie de hipnoză. Pentru că terapeutul a sesizat unele semne de rezistenţă la această pacientă, el s-a decis să utilizeze comportamentul ei manifest pentru a o determina să intre singură în hipnoză. Pacienta a cerut voie să-şi aprindă o ţigară şi a început să fumeze într-un stil meditativ, urmărind fumul de ţigară. Observând acest lucru, terapeutul a început să-i administreze sugestii în legătură cu inspiraţia şi expiraţia, cu senzaţia de uşurinţă cu care pacienta ducea ţigara la gură şi apoi cobora braţul lent înapoi. Pacienta a intrat în mod spontan în transă înainte de a termina ţigara.

O altă tehnică utilizată de Milton Erickson, şi care realizează o apropiere de heterohipnoză, o reprezintă abordarea metaforică. Terapeutul obişnuia frecvent să spună pacienţilor săi o povestire după alta, până când aceştia intrau spontan în transă.

A rămas celebru cazul de inducţie hipnotică indirectă utilizat de Milton Erickson la un pacient cu cancer terminal (Lankton, 1980), pe care-l prezentăm mai jos (cit. de Jay Haley).

Pacientul era un grădinar specialist, aflat între două vârste. El a fost operat de cancer şi şi-a pierdut o mare parte din obraz. De asemenea, i s-a spus că mai are doar câteva săptămâni de trăit. Durerile erau atât de intense încât el nu putea dormi aproape de loc, în ciuda dozelor mari de morfină administrate. Pacientul nu voia nici măcar să audă cuvântul hipnoză.

Tehnica de inducţie s-a realizat în felul următor : „Joe, aş dori să-ţi vorbesc. Ştiu că eşti un grădinar cunoscut şi că ai cultivat flori. Şi eu am cultivat flori în ferma mea din Wisconsin şi mi-a plăcut foarte mult s-o fac. Încă mai cultiv şi acum flori. Aş dori să iei loc în fotoliu în timp ce îţi vorbesc. Îţi voi spune multe lucruri, dar nu despre flori, deoarece tu te pricepi mai bine ca mine la flori. *Nu asta doreşti tu de la mine.* Acum, cât discut cu tine şi stau *confortabil*, aş dori ca şi tu să mă asculţi *şezând comod*, în timp ce îţi voi vorbi despre o roşie. E un lucru neobişnuit să vorbeşti despre aşa ceva. Te poate face *curios. De ce tocmai despre o roşie?* Se pune o sămânţă de roşie în pământ. Putem *nutri speranţa* că ea va creşte şi se va transforma într-o plantă, *aducându-ne satisfacţie* prin fructele pe care ni le va da. Sămânţa absoarbe apă *fără efort, fără dificultate*, din cauza ploii care îi aduce *linişte* şi *confort* şi bucuria de a produce flori şi fructe. Mica sămânţă încolţeşte şi creşte, apărând o tulpiniţă cu cili pe ea. Cilii lucrează şi ajută planta să crească, făcând-o să străpungă pământul. *Tu mă asculţi* Joe şi eu voi continua să-ţi vorbesc, în timp ce tu *nu te poţi opri să asculţi, mirându-te* şi *întrebându-te* ce vei învăţa de fapt ; iată aici creionul şi hârtia ta, dar să vorbim mai departe despre lujerul de roşie care creşte atât de încet. Tu *nu-l poţi vedea* cum creşte, *nu-l poţi auzi* cum creşte, dar el creşte mereu, pe tulpiniţă apar perişori, perişorii apar şi pe frunzuliţe. Aceşti perişori fac ca noua plantă *să se simtă foarte bine,* dacă te poţi gândi că planta simte ceva ; *tu nu o poţi vedea crescând, nu o poţi auzi crescând,* dar iată că a mai apărut o frunzuliţă şi apoi

încă una. Probabil, ar spune copiii, roşia se simte foarte *liniştită şi mulţumită de sine* în timp ce creşte. Pe zi ce trece, ea creşte, creşte tot mai mult. *Este atât de plăcut* să asişti la creşterea unei plante şi de fapt *să n-o vezi cum creşte, să nu simţi* cum creşte, dar să ştii că totul *se desfăşoară cât se poate de bine, din ce în ce mai bine,* pentru mica plantă care îşi mai adaugă câte o frunzuliţă, câte o crenguţă şi creşte în toate direcţiile simţindu-se bine. Lujerul de roşie creşte tot mai mult, iată că înmugureşte şi mă întreb Joe, dacă mica plantă *se simte cu adevărat bine, confortabil.*

Ştii Joe că micuţa plantă este un lucru minunat şi *este atât de plăcut, de reconfortant* să te gândeşti la o plantă ca la o fiinţă omenească. O astfel de plantă poate să aibă *trăiri, senzaţii plăcute, o stare de confort* în timp ce micile fructe încep să se formeze, ele fiind atât de proaspete şi de promiţătoare încât îţi trezesc dorinţa să le mănânci. Este atât de plăcut să mănânci o roşie, este ca senzaţia pe care o are un copil însetat care bea apă ; tot aşa se simte şi mica plantă când stropii de ploaie îi spală frunzele. Ştii Joe, planta trăieşte din plin fiecare zi, simţindu-se tot mai bine, mai confortabil în fiecare zi.

Gândeşte-te Joe la mica sământă *care se odihneşte liniştită*, generând o plantă minunată cu crenguţe şi frunze. Frunzele sunt atât de strălucitoare, atât de frumoase, *încât te poţi simţi cu adevărat fericit* privindu-le, gândindu-te că în sămânţă este ascunsă liniştea, somnul, confortul.

Pacientul a acceptat povestea pentru că ceea ce dorea el de fapt nu este o prelegere despre roşii, ci de a se linişti şi de a se elibera de durerea fizică. Intrarea în rezonanţă cu pacientul s-a făcut prin abordarea unui subiect plăcut pentru acesta, din domeniul horticulturii. Au fost utilizate apoi sugestii pentru disociere (pentru combaterea durerii) : *nu poţi vedea, nu poţi auzi, nu poţi simţi* şi sugestii pentru calmare : *confort, pace, trăiri plăcute*. Sugestiile directive administrate de terapeut transformă heterohipnoza în autohipnoză.

Este evident faptul că metafora are rolul de a organiza experienţa subiectului, de a-l ajuta să intre în transă şi de a-şi găsi în mod creativ soluţia la problema sa.

Tehnici de inducere a autohipnozei

După ce subiectul a parcurs câteva şedinţe de heterohipnoză, modalităţile de obţinere a autohipnozei i se vor părea deosebit de simple. Hunter (1987) afirmă că se poate intra uşor în autohipnoză prin următoarele tehnici :

- număraţi rar în gând până ajungeţi la o cifră mare (peste 100) ;
- repetaţi de mai multe ori mental o serie de numere ;
- repetaţi de mai multe ori literele alfabetului ;
- imaginaţi-vă că urcaţi o scară, treaptă cu treaptă, spre terasa unui castel situat într-o grădină frumoasă ;
- ascultaţi în gând zgomotul plăcut produs de un râu de munte, care curge lovindu-se de pietre şi lăsaţi-vă purtat de imaginea şi sunetul respectiv ;
- treaz fiind, utilizaţi orice alt vis cu care v-aţi obişnuit ;
- bucuraţi-vă de stimuli care vă sunt familiari : tic-tac-ul unui ceasornic, sunetul produs de valurile mării, o piesă muzicală favorită sau propriul ritm respirator, pentru a intra într-o stare de autohipnoză.

Iată şi alte câteva tehnici de autoreglare a stărilor psihice, tehnici ce pot fi utilizate cu succes în autohipnoză :

1. Deschideţi-vă spre o nouă perspectivă

Reexaminaţi situaţiile cu care sunteţi confruntaţi dintr-o nouă perspectivă, mai actuală. Ceea ce îi opreşte pe mulţi oameni să facă acest lucru este teama că au fost stupizi sau ridicoli când au acţionat într-un anume fel.

O variantă a acestei tehnici constă în abordarea propriei probleme ca şi când ar fi problema altuia. Hunter (1987) spune că atunci când se lovea de vreo dificultate intra în autohipnoză şi îşi imagina că avea o pacientă care îi purta numele. Adesea, noi ştim foarte bine ce sfat să-i dăm altei persoane care s-ar afla în aceeaşi situaţie, dar când este vorba de noi înşine, intrăm în dificultate. Autohipnoza ne ajută să ne transpunem mai bine în rolul de consilier şi să acceptăm sfaturi pe care altfel le-am respinge din motive emoţionale sau din cauza imposibilităţii de a ieşi din rutină.

Bandler (1985), unul dintre întemeietorii „Programării neurolingvistice" – sistem de psihoterapie şi autoformativ foarte la modă astăzi în Statele Unite ale Americii, recomandă şi el pacienţilor săi exerciţiul numit „schimbarea perspectivei" : „Încercaţi să vă reamintiţi o dispută avută cu cineva când aţi fost sigur că aveţi dreptate şi derulaţi în minte filmul discuţiei respective. Încercaţi să revedeţi mental filmul aceluiaşi eveniment, dar de această dată ca şi cum v-aţi privi pe dumneavoastră pledând pentru cauza adevărului. Pentru unii oameni, punctul de vedere se schimbă foarte mult. Mai sunteţi tot atât de siguri că aţi avut dreptate ? ".

Acelaşi autor ne învaţă că putem revedea o anumită discuţie şi din punctul de vedere al unui observator neutru, privindu-ne pe noi înşine şi pe partenerul de discuţie de la o distanţă egală. Uneori, este util să privim o situaţie de undeva de sus, acest mod de abordare dându-ne un grad mai mare de detaşare faţă de problemele care ne supără. De pildă, dacă cineva îşi priveşte micul necaz la scara sistemului solar, acesta parcă scade din intensitate.

2. Stabiliţi-vă priorităţile

Puteţi utiliza autohipnoza pentru a afla dacă trebuie să continuaţi să faceţi un anumit lucru sau trebuie să faceţi altceva. Exerciţiul se numeşte „balanţa" şi are rolul de a cântări argumentele pro şi contra pentru diverse acţiuni (Hunter, 1987). Subconştientul stabileşte două tipuri de scale conţinând argumente şi contraargumente pentru o anumită decizie (de pildă, o pacientă tânără nu ştie dacă doreşte să-şi schimbe sau să-şi menţină serviciul).

Argumente pentru a menţine vechiul serviciu :
- 6 ani vechime ;
- îşi cunoaşte bine munca ;
- o face bine ;
- se consideră competentă ;
- salariu bun ;
- relaţii bune cu colegii.

Argumente pentru a-l schimba :
- rutina o plictiseşte ;
- doreşte ceva nou ;
- are nevoie să fie promovată ;
- doreşte mai mulţi bani ;
- îi este greu să lucreze în acelaşi loc de muncă cu fostul prieten ;
- nu sunt bărbaţi interesanţi, necăsătoriţi, la vechiul serviciu.

În autohipnoză, pacienta frământată de ideea dacă să schimbe sau nu serviciul îşi imaginează că pune cele două scale în balanţă, obligând subconştientul să adopte o decizie intuitivă. Apoi ea adaugă în balanţă argumentele exterioare pe care le-a aflat din ziar, în favoarea sau defavoarea noului loc de muncă.

Argumente pentru noul loc de muncă:
- posibilitatea de a călători;
- probabil un salariu mai bun;
- o nouă direcţie pentru cariera profesională;
- posibilitatea unui nou mod de a se exprima;
- scapă de dificultatea de a lucra în compania fostului prieten.

Argumente contra:
- teama că nu va face faţă noilor sarcini;
- poate noul serviciu nu i se potriveşte;
- poate nu are aptitudini;
- poate nu-i va face plăcere să lucreze cu publicul;
- poate va avea dificultăţi de a intra în relaţie cu persoane necunoscute;
- poate îi va fi dor de casă;
- poate va avea dificultăţi să-şi găsească un prieten stabil.

Pacienta va cântări în gând partea cea mai grea a acestei scale, comparând-o cu partea cea mai grea a primei scale. Răspunsul, în cazul ei, va fi:
1. E absolut necesar să faci o schimbare?
2. Ce schimbare ar trebui să faci dacă simţi nevoia unei schimbări?

Un alt mod de a stabili priorităţile se referă la compararea normelor şi obligaţiilor impuse de alţii cu acele comportamente care fac în mod real parte din noi şi ne fac plăcere.

3. *Căutaţi şi formulaţi clar elementele problemei pe care o aveţi*

Uneori este util să aplicăm unei situaţii reale o formulă artificială. Valoarea procedeului constă în aceea că situaţia nu se va potrivi chiar exact schemei şi atunci va trebui să o forţăm puţin pentru a intra în schemă. Aceasta o face să se clatine puţin şi o breşă cât de mică ne poate ajuta să atacăm problema din altă perspectivă.

Un model de schemă ar fi „formula celor trei cutii". Se împart componentele problemei şi se aşează în trei sertare separate, denumite astfel:
- cutia I – „Alte persoane"
- cutia II – „Faptele" (cuprinde descrierea exactă a datelor problemei)
- cutia III – „Eu" (conţine acele părţi ale problemei la care am contribuit noi înşine; cuprinde reacţii la evenimente: furie, teamă, mândrie).

Când toate cutiile s-au umplut, luaţi prima cutie şi aruncaţi-o. Nu puteţi schimba cu nimic contribuţia altora la situaţia creată, aşa că nu merită să vă bateţi capul cu ceea ce aţi plasat în prima cutie. Acestea sunt problemele altora, nu ale dumneavoastră. Asiguraţi-vă însă că nu aţi plasat chiar persoane în întregime în cutia de aruncat! Nu vă puteţi permite să scăpaţi prea uşor de cei din jur. Aceştia sunt prea importanţi pentru dumneavoastră.

Examinaţi cutia a doua. Nici aici nu e nimic de schimbat. Bineînţeles, situaţia se poate modifica cu timpul şi atunci vor apărea noi fapte de analizat.

Nu are rost să consumaţi energie cu lucruri pe care nu le puteţi modifica. Acum priviţi problema din nou şi veţi constata că după ce aţi aruncat cele două cutii, ea

apare altfel. Cu elementele care au rămas, aveţi şansa să faceţi ceva. Aruncaţi o privire asupra propriei contribuţii la problema în cauză. Dacă nu vă simţiţi pe moment capabili să modificaţi ceva din propriile sentimente legate de situaţia problemă, tot ce vă rămâne de făcut este să conştientizaţi trăirile respective şi să le aşezaţi într-un spaţiu accesibil. Când vă veţi simţi pregătiţi le veţi putea extrage, reexamina şi, eventual, modifica.

De pildă, sînteţi într-o situaţie dificilă cu cel mai bun prieten. Modul în care acesta s-a purtat cu dumneavoastră vă face să vă simţiţi jignit şi încă nu sînteţi pregătit să renunţaţi la sentimentele negative pe care vi le-a trezit comportamentul lui. În acest caz, nu luaţi nici o decizie în legătură cu viitorul relaţiei respective şi pentru moment puneţi sentimentele respective de-o parte la păstrare.

4. *Acordaţi-vă un timp pentru reverie*

Cel mai eficient mod de a utiliza autohipnoza este să vă acordaţi zilnic 10-15 minute de reverie, când subconştientul poate să lucreze asupra problemelor dumneavoastră.

Acordaţi-vă o vacanţă imaginară la mare, în Australia sau în India.

Fiecare subiect trăieşte autohipnoza în modul său personal. Există totuşi câteva aspecte comune pe care le relatează majoritatea celor care practică această tehnică:
- tremurul pleoapelor;
- detaşarea faţă de stimulii exteriori;
- o stare de relaxare ceva mai profundă decât cea specifică antrenamentului autogen al lui Schultz.

Aplicaţiile autohipnozei sunt foarte numeroase. Iată câteva dintre acestea (Sanders, 1991):
1. Formarea şi perfecţionarea unor deprinderi specifice sportului, activităţilor artistice, profesionale, dar şi a unor deprinderi de a face faţă unor teste, examene sau de perfecţionare a muncii intelectuale.
2. Obţinerea unei stări de relaxare mai profunde, cu efecte în reglarea stărilor psihice.
3. Autoreglarea psihică pentru atingerea unor obiective personale. Sanders (1991) sublinia faptul că obiectivele pe care dorim să le atingem sunt limitate doar de propria noastră imaginaţie.
4. Antrenarea capacităţii de concentrare a atenţiei şi a disponibilităţilor creative ale subiectului.
5. Reducerea anxietăţii în general şi a celei legate de situaţiile sociale în mod special.
6. Reducerea unor simptome nevrotice: fobii, atacuri de panică, tulburări somatoforme.
7. Optimizarea învăţării şi creşterea eficienţei în activitatea şcolară şi profesională.
8. Autoexplorarea în vederea autodepăşirii propriilor limite şi a trăirii unor experienţe psihologice de „vârf".

Pentru unii pacienţi obiectivele terapeutice pot fi atinse mai uşor dacă ele sunt clar definite şi se elaborează un set de expectaţii pozitive în raport cu acestea. Astfel, de pildă, dacă dorim să nu ne temem să zburăm cu avionul, trebuie să programăm această experienţă la nivelul posibilului în plan imaginativ. Sugestiile pozitive ca şi cele negative conduc la profeţii autoîndeplinite.

În cazul altor pacienţi, autohipnoza este utilizată mai eficient dacă ea deschide accesul la zonele de natură inconştientă, permiţând unor gânduri, imagini, senzaţii să pătrundă în conştiinţă pentru a-i ajuta pe pacienţi să obţină insight-ul asupra propriilor lor probleme.

Terapeutul va utiliza un demers sau altul în funcție de orientarea sa teoretică, de particularitățile personalității pacientului, precum și de variabilele ce țin de context.

Ca și în hipnoză, în autohipnoză pacientul va învăța să fie mai puțin critic și evaluativ în raport cu propriile trăiri, el deprinzându-se să se lase absorbit total de propria experiență.

Terapeutul va solicita pacientului aflat în autohipnoză să genereze imagini care să conducă la atingerea următoarelor obiective:

- destindere, relaxarea tensiunilor;
- obținerea unor insight-uri asupra propriilor probleme;
- găsirea unor noi soluții de viață;
- restructurarea unor patternuri de gândire;
- întărirea unor stări afective pozitive;
- reducerea unor stări afective negative;
- creșterea capacității de autocontrol;
- dezvoltarea unor deprinderi sănătoase de viață;
- transformarea unei senzații dezagreabile într-o senzație agreabilă;
- dispariția unui simptom;
- substituția unui simptom dezagreabil cu unul mai puțin deranjant.

Aceste obiective vor fi întărite prin sugestii post-hipnotice și vor fi detaliate în funcție de problematica fiecărui pacient în parte.

Bibliografie

ALMAN, B.M., LAMBRON, P., *Self-Hypnosis, The complete Manual for Health and Self--Change*, Brunner-Mazel, Sec. Ed. 1992.
BANDLER, R., *Using your Brain for a Change*, Andreas, Steve; Andreas Coniral (eds). Real People Press Moab Utah, 1985.
HOLDEVICI, Irina, VASILESCU, I.P., *Hipnoza și forțele nelimitate ale psihismului uman*, Ed. Aldomars, București, 1991.
HOLDEVICI, Irina, VASILESCU, I.P., *Psihoterapia – un tratament fără medicamente*, Ed. Ceres, București, 1991.
HOLDEVICI, Irina, *Sugestologie și terapie sugestivă*, Ed. Victor, București, 1996.
HUNTER, Marlene, *Psych Yourself in! Hypnosis and Health*, Seawalk Press L.T.D., 1987.
LANKTON, St., *Practical Magic*, Meta Publications, Cupertino, California, 1980.
LE CRON, L.M., *Self-Hypnotism. The Technique and its Use in Daily Living*, Prentice-Hall, Inc. Englewood Cliffs, New-York, 7th edition, 1978.
SANDERS, Shirley, *Clinical Self-Hypnosis*, The Gulford Press, New York, London, 1991.
UNESTAHL, L.E., *Self-Hypnosis in Sports and Life*, in: *Applied Sport Psychology*, Williams, Y.M. (eds), 1987.

Actul terapeutic – între manipulare și etica intervenției eficace

Bogdan-Cezar Ion

Psihoterapia, deși disciplină științifică cu o istorie relativ recentă, pare a fi la fel de veche precum omul. Preistoria sa are rădăcini adânci în practicile religioase, magice, taumaturgice și teurgice, așa cum o reflectă însăși etimologia termenului terapeut, „therapeutos" însemnând în limba vechilor esenieni „cel care cunoaște natura ascunsă a tuturor lucrurilor și ființelor". La fel de veche și de general umană pare a fi problematica manipulării (un termen polisemic, cu conotații complexe, cunoscut îndeosebi sub înfățișarea sa negativă, peiorativă), în opoziție cu regulile eticii.

Ne putem întreba, pe bună dreptate, de ce o alăturare a acestor trei problematici.

În ultimele decenii, ca reacție la terapiile tradiționale (psihanaliza, behaviorismul și terapiile clasice de factură experiențială), au apărut, inspirate de personalități charismatice și deosebit de eficiente din domeniul psihoterapiei, dar și de cercetările asupra comunicării eficace, o serie de curente terapeutice cu câteva caracteristici comune:

- mai pragmatice;
- de durată mai scurtă;
- mai centrate pe obiectiv;
- utilizând mai eficient resursele contextului terapeutic;
- mai flexibile și mai eficace.

Ne referim în special la:

- hipnoterapia și psihoterapia ericksoniană;
- psihoterapia strategică;
- psihoterapia prin intervenție paradoxală;
- programarea neuro-lingvistică;
- psihoterapiile scurte directive, și cele curente înrudite cu acestea.

Pe măsură ce își parcurgea itinerarul ei specific către punctul central al atenției și preocupării comunității psihologice, fiecare din ele a fost nevoită să traverseze încercarea, ca un adevărat „rit de trecere" (Edgette,1989), a suportării și respingerii avalanșei de critici la adresa validării eficacității, dezirabilității și, mai apoi, a lipsei de etică a tipurilor respective de intervenții.

În ciuda acestor critici şi, poate chiar călite la focul lor, aceste curente psihoterapeutice au dăinuit, s-au impus şi continuă să se afirme. Însă, cum era de aşteptat, reprezentanţii lor de marcă au oferit argumente, dovezi şi lămuriri pentru respingerea obiecţiilor şi a criticilor ce le-au fost adresate (Edgette, J.S., 1989 ; Zeig, J.K., 1985, ca să cităm doar doi autori).

Sprijinindu-ne pe răspunsurile lor şi inspirându-ne din practica şi experienţa proprie, ne-am străduit să găsim notele comune, caracteristicile generale şi punctele de reper pentru extrapolarea la nivelul întregii psihoterapii.

Multă cerneală s-a scurs, alimentând aceste critici, contradicţii şi neînţelegeri, sprijinite adesea mai mult pe polisemia termenilor şi pe spiritul de contradicţie, pe seama căruia se pierde inerent de multă energie, nu numai în domeniul psihologiei. Dar, privite cu detaşare, aceste polemici rămân de multe ori simple „dueluri verbale".

Etică şi manipulare

Nu vom încerca aici o dispută şi tocmai de aceea vom pleca în itinerarul nostru de la clarificarea termenilor. Nu sperăm nici să avem un ultim şi decisiv cuvânt de spus în problema spinoasă a manipulării, ci doar să oferim publicului larg posibilitatea unei informări corecte şi avizate, sporind încrederea în eficienţa şi dezirabilitatea psihoterapiei, atunci când instrumentele sale sunt folosite corect de profesionişti adecvat instruiţi. Considerăm că doar instruit în mod adecvat omul poate lua decizii avantajoase şi în cunoştinţă de cauză.

Psihoterapia este un act de comunicare, aşa cum am mai arătat (Ion, B.C., 1995). Din acest motiv, vom începe expunerea luând drept punct de reper şi de plecare etica comunicării interumane.

„Nu putem să nu comunicăm ! Nu putem să ne sustragem comunicării ! " Aceasta este concluzia la care au ajuns autorităţile în cercetarea din domeniul comunicării (Watzlawick, P. şi colab. 1967, citat de DeVito, J., 1988). Ni se atrage atenţia că în orice act de comunicare, chiar şi în cel mai banal, persistă întotdeauna cel puţin două niveluri distincte, dar îngemănate, servind la două funcţii diferite ale comunicării (Watzlawick, P., 1985) :

- funcţia indicativă (descriptivă) ;
- funcţia injunctivă (de influenţare).

În consecinţă, nu putem să nu-i influenţăm pe cei cu care comunicăm.

În măsura în care comunicarea are un efect – şi ea are întotdeauna unul – are, de asemenea, o etică. Deoarece comunicarea are consecinţe, există un aspect corect *vs.* unul greşit în orice comunicare (DeVito, J., 1988). Specialiştii preocupaţi de studiul eficienţei comunicării ne arată că, spre deosebire de aceasta, caracterul etic al unui act de comunicare este mult mai puţin transparent şi, ca urmare, mult mai dificil de apreciat. Noi observăm efectul comunicării şi, pe baza observaţiilor, apreciem eficienţa comunicării, putând chiar, la un moment dat, să formulăm astfel principiile comunicării eficiente. Nu putem, însă, observa direct corectitudinea sau caracterul greşit al unui act de comunicare, dimensiunea etică fiind complicată şi mai mult de faptul că este atât de întrepătrunsă cu filosofia personală de viaţă a omului şi cu modelul său unic asupra lumii, încât sunt dificil de propus standarde universal valabile.

Datorită acestor dificultăţi, dar nu numai de aceea, consideraţiile etice sunt incluse ca parte integrantă a oricărui act de comunicare (DeVito, J., 1988). Din acest

motiv, deciziile pe care le luăm în ceea ce priveşte comunicarea sunt şi trebuie să fie ghidate atât de consideraţii de eficacitate, cât şi de etică.

Manipularea, în ipostaza ei cea mai dezavuată, apare, din acest punct de vedere, ca o emblemă a comunicării eficace lipsite de etică. De aceea, pentru a înţelege caracterul unui act de comunicare în general şi al unei intervenţii terapeutice în special, trebuie să ne facem o imagine clară asupra ambelor extremităţi ale polarităţii : eficienţă etică şi eficienţă manipulativă.

Actele de comunicare sunt considerate etice în măsura în care facilitează libertatea de opţiune a partenerului (ca şi pe cea a emitentului comunicării). În această viziune asupra eticii, respectarea dreptului la libertatea de alegere a individului este fundamentală.

Comunicarea este neetică în măsura în care împiedică o persoană să-şi formeze o bază relevantă de informare pentru a alege. Cu alte cuvinte, îl determină pe partener să facă alegeri pe care în mod normal nu le-ar face (cum ar fi cele împotriva propriilor sale interese), fie să evite opţiuni pe care în mod normal le-ar considera favorabile (DeVito, J., 1988). Este dificil însă de specificat ce înseamnă propriu-zis „în mod normal". Există condiţii care pot restrânge libertatea de alegere a cuiva, fără ca acest lucru să fie considerat neetic (cazul copiilor minori şi cel al persoanelor cu tulburări psihopatologice grave), după cum există şi opţiuni personale care angajează omul în mod deliberat în sisteme care-i reduc libertatea de alegere (de exemplu, armata).

Când în critici apare noţiunea de manipulare, termenul este folosit cu conotaţia sa negativă, de maximă indezirabilitate, iar când este folosit în contraargumente la primele, apare sub aspectul său neutru sau chiar pozitiv. Faptul ilustrează în mod elocvent că sensul acestui termen se schimbă în funcţie de context, situaţie, dar mai ales în funcţie de modelul asupra lumii cu care un om se raportează la el. Cum nu sensul pozitiv face obiectul lucrării noastre, vom aminti doar că el este legat de controlul deliberat exercitat de om asupra desfăşurării diferitelor fenomene şi procese.

În continuare, definim manipularea în sensul ei negativ şi în restul expunerii acesta va fi sensul cel mai des vizat. Fiind greu de dat o definiţie comprehensivă a manipulării, ne vom limita să o circumscriem prin trăsăturile ei caracteristice.

Manipularea :

- este o formă specială de comunicare ;
- apare într-un context în care se confruntă interese umane aflate în opoziţie ;
- constă dintr-o strategie de conflict ce tinde să inducă în eroare partenerul asupra obiectivului real al interacţiunii ;
- disimulează intenţiile reale, evită confruntarea deschisă a intereselor şi foloseşte anumite instrumente de comunicare în aşa fel încât, fără ştirea partenerului, dar pe seama acestuia, să dezechilibreze balanţa beneficiilor relaţionale în favoarea propriilor interese şi în dauna intereselor celuilalt.

Şi lingviştii care au studiat fenomenul desprind caracteristici similare (Shimanoff, S.B.,1980), subliniind chiar că pentru a avea eficienţă, o intervenţie manipulativă trebuie să rămână neobservată, pentru că doar în aceste condiţii manipulatorul capătă putere asupra interlocutorului său. Autoarea citată vorbeşte, de asemenea, de manipularea regulilor comunicării şi de regulile manipulării regulilor. „Regulile pot fi manipulate, pentru propriul interes, pe cheltuiala celorlalţi, dar cunoaşterea manipulării regulilor poate fi utilă în recunoaşterea, prevenirea şi respingerea manipulării. În plus, pot fi momente în care cineva doreşte să manipuleze o regulă în beneficiul cuiva (...). Cunoaşterea modului în care se produce acest fel de manipulări este o parte valoroasă a cunoaşterii regulilor comunicării" (Shimanoff, S.B., 1980, p. 237).

Terapiile amintite la începutul lucrării au fost criticate pentru faptul că utilizează tehnici etichetate adesea ca nesincere, amăgitoare, manipulative. Să ne dăm împreună seama dacă este sau nu cazul să se folosească asemenea etichetări la adresa unor tehnici de psihoterapie. Înainte însă, să vedem care sunt aspectele expuse la acest gen de etichetări, aspecte împărtăşite în proporţii diferite de toate curentele vizate.

Aspectele comune cel mai adesea „victimizate" sunt (cf. Zeig, J.K., 1985; Edgette, J.S., 1989):

1. *controlul informaţiei;*
2. *neparticiparea raţionalităţii clientului la înţelegerea mecanismelor schimbării provocate în el;*
3. *măsura în care există un echilibru al beneficiilor în relaţia terapeut-client.*

Delimităm aceste aspecte şi le diferenţiem pentru a facilita înţelegerea, deşi în practică ele sunt intim întrepătrunse.

Schimbarea cu şi fără înţelegere raţională

Multe din tehnicile terapeutice cele mai eficiente în promovarea şi stabilizarea schimbărilor de comportament, dispoziţie şi cogniţie la nivelul clientului au loc fără ca acesta să participe conştient la înţelegerea mecanismelor şi proceselor angrenate în schimbarea terapeutică. Ce obiecţii etice se ridică în general la adresa lor?

Prima ar fi manipularea. Pornind de la modelele asupra lumii care valorizează maximal conştientizarea, evoluţia conştiinţei, analiza raţională şi înţelegerea discursivă, anumiţi terapeuţi au tendinţa de a califica drept manipulative tehnicile care promovează schimbarea bazându-se pe mecanisme inconştiente, involuntare. De asemenea, ei consideră că aceste tehnici atentează la autonomia individului, concepută ca neexistând în lipsa insight-ului şi a împărtăşirii deschise a înţelegerii situaţiei.

Toate cercetările contemporane vin în sprijinul ideii că există în psihicul omului mecanisme de control disociat, care funcţionează corelat, dar paralel cu cele conştiente, voluntare. Pornind chiar din sfera cercetărilor sever controlate din domeniul ştiinţelor cognitive, se abandonează mitul raţionalităţii şi logicii de tip cartezian ca fundamente ale procesării informaţiei de către psihicul uman, locul acestora fiind luat de alte mecanisme (atribuirea, expectanţa ş.a.) absolut necesare pentru a ne descurca în complexitatea, incertitudinea şi ambiguitatea situaţiilor cotidiene. Cum „iraţionalitatea" propriului nostru mod de funcţionare ne scapă, deşi ne stă la bază, cunoaşterea şi utilizarea ei este o garanţie a influenţării eficiente.

Echipa cercetătorilor Şcolii de la Palo Alto ne arată că orice formă de terapie are elemente de influenţare şi control şi că, până şi în cele mai declarat nondirective terapii, au loc o mulţime de schimburi verbale şi nonverbale de informaţii cu funcţie de influenţare, desfăşurate în afara conştiinţei, atât a pacientului cât şi a terapeutului.

Cum una din cerinţele de bază pentru care un terapeut este remunerat constă în aceea de a fi competent, eficace, cunoaşterea şi luarea sub control a acestui tip de schimburi informaţionale se impune ca o datorie şi o necesitate pentru orice terapeut, mai degrabă decât să fie considerată drept blamabilă.

Punându-ne problema într-un mod pragmatic, etic pentru terapeut este să vină cât mai mult, prin intervenţiile sale, în întâmpinarea nevoilor pacientului şi a motivelor pentru care acesta solicită terapia. Din acest punct de vedere, Edgette (1989) diferenţiază trei tipuri de motive:

- motivul „curativ", cel mai frecvent, împărtăşit de oamenii care vin la terapie aşteptând să primească asistenţă concretă şi prescripţii care să ducă la vindecarea sau îndepărtarea cât mai rapidă a problemei;
- motivul „instrucţional", pentru a se antrena, a învăţa mai multe despre sine în scopul de a deveni mai eficient în domenii specifice şi bine precizate;
- motivul „spiritual", legat de optimizare, autodepăşire, autoactualizare, autoexprimare creativă şi creşterea accesului la resursele interioare neutilizate.

Pe măsură ce se deplasează accentul de la motivul „curativ" spre cel „spiritual", creşte nevoia de travaliu conştient. Însă, când primează motivul „curativ", nevoia cea mai mare este de eficienţă concretă şi imediată. A împiedica această eficienţă solicitată, folosindu-ne de pretexte etice, este un fapt lipsit de etică.

Terapeutului i se cere să realizeze un echilibru între respectul pentru autonomia individului şi responsabilitatea de a-i oferi servicii eficiente, ca expresie a fidelităţii şi bunăvoinţei sale faţă de pacient şi faţă de motivele pentru care acesta vine să solicite terapia.

De aceea, trebuie să înţelegem şi să acceptăm delimitarea clară a responsabilităţilor (Godin, J., 1991):

- responsabilitatea pentru deciziile privind viaţa sa revine clientului;
- responsabilitatea pentru depunerea efortului pe care îl solicită lucrul terapeutic îi revine, de asemenea, clientului;
- responsabilitatea pentru alegerea manierelor şi modurilor în care obiectivele pacientului pot fi atinse prin terapie revine, însă, terapeutului.

Godin (1991) face în legătură cu acest subiect o analogie plină de haz. El aseamănă clientul care solicită terapie cu spectatorul ce vine să asiste la o comedie. Cum nu putem considera imoral pe comicul care provoacă într-un mod misterios un comportament involuntar – râsul – pentru care omul a şi plătit de fapt biletul, în acelaşi mod terapeutul este pe deplin îndreptăţit să provoace prin metodele sale, în mod misterios, schimbarea în bine. La fel cum comediantul nu îi forţează pe spectatori să râdă, nici terapeutul nu îşi forţează clienţii să se schimbe, ci, în atitudinea ambilor, în loc să fie vorba de aplicarea unei constrângeri, este mai degrabă vorba de o facilitare şi de o atitudine de „a lăsa în voie", „a lăsa să se facă".

Consimţământul informat al subiectului

În regulile etice ale profesioniştilor din Occident, accentul se pune cu precădere asupra consimţământului informat al clientului, care în formulările clasice, implica o informare completă asupra desfăşurării terapiei, a procedurilor utilizate şi asupra efectelor sale. Aceasta este ţinta obiecţiilor formulate în legătură cu primul aspect de care am amintit: controlul informaţiei. Terapiile vizate folosesc tehnici şi tactici în care împărtăşirea informaţiilor se face sub control, e monitorizată atent, existând aspecte ale situaţiei care rămân tăinuite, ascunse faţă de client. Însă, aşa cum vom vedea imediat, această tăinuire este făcută intenţionat, în folosul clientului şi spre protecţia lui. O informare completă nu este nici posibilă, nici de dorit, prin efectele negative pe care le poate avea asupra derulării terapiei. Sintetic, tabloul acestor efecte negative arată astfel:

- Intruziunea cu un mod diferit de gândire, cu un sistem de valori diferit, venit de pe o poziţie de putere şi de autoritate, duce la limitarea posibilităţilor de opţiune

şi a responsabilităţii clientului pentru propriile decizii. Oricât s-ar strădui terapeutul să împiedice realizarea transferului, prin expectaţiile sale, clientul îl investeşte automat pe terapeut cu o putere şi o autoritate a căror scădere (sau lipsă) ar periclita eficienţa terapiei.

- Forţarea limitelor personale, atât ale clientului, cât şi ale terapeutului. La client înţelegerea şi conştientizarea trebuie facilitată, pregătită, fiind unul din obiective, nu neapărat cel principal, dar nu trebuie forţată, ea nefiind un scop în sine. Iar terapeutului i s-ar limita prin acest deziderat exagerat libertatea de decizie în privinţa gradului de adecvare la situaţie a comunicării anumitor informaţii şi, de asemenea, posibilitatea protecţiei corespunzătoare a propriei meserii, el având dreptul - ca şi în alte domenii - la păstrarea secretului profesional, protejând prin ricoşeu potenţialii clienţi de pericolele unei utilizări a tehnicilor de către persoane nepregătite.
- Deconspirarea unor mecanisme ale terapiei face ca instanţele critice şi cele defensive ale clientului să fie alertate, pericolul pierderii beneficiilor secundare ducând la sporirea involuntară şi nedorită a rezistenţelor la schimbare ale clientului.
- Multe din mecanismele psihologice ale conduitelor relaţionale se bazează pe diferite grade de incertitudine şi ambiguitate a situaţiei, inclusiv a celei terapeutice. De aceea, consimţământul informat obţinut în manieră directă şi deschisă poate duce la scăderea tensiunilor expectaţiilor, cu efecte negative asupra rezultatelor terapeutice. Înţelegem astfel de ce este bine uneori să obţinem un consimţământ tacit, implicit, care menţine tensiunea psihologică, fără ca prin aceasta să excludem folosirea acolo unde este cazul a contractului terapeutic explicit, chiar semnat.
- Se cunoaşte faptul că pacienţii cei mai rezistenţi la terapie sunt tocmai aceia bine informaţi asupra procedurilor utilizate în cursul terapiei. Aceştia nu fac altceva decât să interfereze, prin excesul de atenţie şi de evaluare critică, cu eforturile terapeutului, ajungând la extremă „therapist killers" (Holdevici, I. ; Vasilescu, I.P., 1993 ; Holdevici, I., 1996), motivaţi chiar de dorinţa de a-l pune în dificultate pe terapeut, dovedindu-i ineficacitatea intervenţiilor sale.

O soluţie mai acceptabilă la problema consimţământului informat o dă Zeig (1985). În viziunea sa, clientul ar trebui să solicite terapeutului să-l informeze asupra riscurilor inerente şi asupra posibilelor efecte secundare ale tipurilor de intervenţii utilizate, ştiut fiind faptul că toate formele de terapie prezintă în grade diferite aşa ceva.

Al treilea aspect vizează poate cel mai direct şi mai îndreptăţit obiecţiile etice posibile şi se referă la necesitatea existenţei unui schimb corect şi cinstit în relaţia terapeut-client, care să ducă la un echilibru al beneficiilor. Însă acest deziderat etic este aplicabil în egală măsură întregului domeniu al terapiei şi nu unei tehnici sau unei şcoli anume. Acest lucru se întâmplă tocmai pentru că, în psihoterapie ca şi în viaţă, nu putem desprinde complet tehnica de om, nici pe om de stilul, strategiile şi tehnicile folosite. De aceea, se confundă adesea graniţele, punându-se pe seama tehnicilor „cele ale oamenilor".

Evaluarea criticilor

Fără să negăm faptul că şi cele mai bune tehnici au aspecte pe drept criticabile, este bine să explorăm şi să analizăm criticile aduse, pentru a nu nedreptăţi pe nimeni şi pentru a nu ne refuza accesul la instrumente utile.

Luând în discuţie criticile despre care am vorbit, ne propunem să observăm mai puţin natura sau conţinutul lor, care au fost deja expuse în mare parte, cât gradul lor de obiectivitate, criteriile de validare şi relevanţa acestora.

Fireşte, majoritatea luărilor de poziţie sunt făcute sub pretenţia de neutralitate şi imparţialitate, însă cei care le-au analizat au arătat că motivele aflate la baza lor sunt mai puţin de ordin clinic, cât din raţiuni :

- filosofico-ideologice,
- socio-culturale şi
- politico-economice.

Asupra ultimei, am dori să menţionăm câteva aspecte. În condiţiile unei economii de piaţă, când diferitele şcoli se concurează între ele, este mai uşor să-ţi protejezi interesele lovind în imaginea publică a „concurenţei". În dorinţa de a căuta senzaţionalul şi subiecte de scandal, unor reprezentanţi ai mass-mediei le este mai uşor să inventeze probleme grave acolo unde nu sunt, decât să depună efort să le afle acolo unde sunt, depăşindu-şi în acest fel şi competenţa profesională.

Suntem de acord, însă, că este un lucru dificil să îţi menţii obiectivitatea aprecierilor, fie pro, fie contra, când te afli într-una din tabere şi sunt în joc mai mult decât interesele pur ştiinţifice sau etice.

Criteriile de validitate şi de validare pentru aprecierile asupra intervenţiilor terapeutice sunt departe de a fi satisfăcătoare, chiar şi metodelor ştiinţifice cu greutate putându-li-se aduce obiecţii întemeiate. Se ştie astăzi că rezultatele cercetărilor sunt vulnerabile la expectaţiile experimentatorilor şi chiar încercarea de a controla şi îndepărta factorul expectanţă a experimentatorului intră în contradicţie cu observaţia că metoda nu poate fi desprinsă de om, pentru că nu metoda, ci omul practică psihoterapia. Este de aşteptat să apară, în curând, metode mai eficiente de măsurare a unui complex de variabile aflate în interacţiune simultană, bazându-se, poate pe teoriile haosului şi matematicile fractalice, depăşind limitele actualelor metode statistice şi reuşind să reflecte cauzalitatea complexă şi neliniară prezentă la nivelul psihismului uman.

Respectarea standardelor formative

Încheiem această survolare asupra eticii intervenţiilor psihoterapeutice din punctul de vedere al terapeutului, în care principala problemă şi grijă rămâne cea a respectării standardelor formative. La ce se referă ele ?

Ele indică condiţiile minime de pregătire ce permit unui specialist accesul la formaţia în domeniul psihoterapeutic, ariile profesionale care fac posibil acest acces, nivelul minim al competenţei câştigate în urma formării, nivel ce permite specialistului să ofere publicului serviciile sale. Responsabilitatea tuturor practicienilor este de a veghea la respectarea acestor standarde şi la menţinerea lor la o calitate cât mai ridicată.

Când se discută despre etică şi manipulare se evită, adesea, să se abordeze problema responsabilităţii subiectului, deşi este evident că orice manipulare este susţinută şi făcută posibilă de o formă simetrică interioară de manipulare. De aceea, într-o lucrare viitoare am dori să explorăm şi să detaliem această idee, oferind cititorilor propuneri de strategii de protecţie împotriva auto şi hetero-manipulării, furnizându-le

un „Ghid pentru protecţia consumatorului de psihoterapie". Să vedem ce putem face în practică, pentru că în metaforă ideea este atât de frumos surprinsă de Poet:

„Iar dacă e un despot pe care voiţi a-l detrona, luaţi aminte mai întâi dacă tronul acestuia a fost definitiv distrus în inima voastră.

Fiindcă, spuneţi-mi cum ar putea un tiran să-i domine pe cei liberi şi mândri dacă nu ar exista o tiranie în propria lor libertate şi o umilinţă în propria lor mândrie?" (Profetul - Kahlil Gibran).

Bibliografie

DE VITO, Joseph A., *Human Communication: The Basic Course*, Harper & Row, Publishers, New York, 1988.
EDGETTE, Janet Sasson, *Tempest in a Teapot: Ethics and Ericksonian Approaches*, in: Lankton, S.R. (Ed.), Ericksonian Monographs No. 5, *Ericksonian Hypnotherapy: Application Preparation and Research*, Brunner/Mazel, Publishers, New York, 1989.
GIBRAN, Kahlil, *Profetul*, Ed. Orion, Bucureşti, 1991.
GODIN, Jean, *Myths in Action in Hypnosis*, in: Lankton, S.R.; Gilligan, S.G.; Zeig, J.K. (Eds.), *Ericksonian Monographs* No. 8, *Views on Ericksonian Brief Therapy, Process and Action*, Brunner/Mazel, Publishers, New York, 1991.
HOLDEVICI, Irina, *Elemente de psihoterapie*, Ed. All, Bucureşti, 1996.
HOLDEVICI, Irina, *Sugestiologie şi psihoterapie sugestivă*, Ed. Victor, Bucureşti, 1995.
HOLDEVICI, Irina, Vasilescu, I.P., *Psihoterapia: tratament fără medicamente*, Ed. Ceres, Bucureşti, 1993.
ION, Bogdan-Cezar, *Terapia ca act de comunicare într-o abordare ericksoniană: demers evaluativ*, Lucrare de licenţă, Universitatea Bucureşti, 1995.
SHIMANOFF, Susan B., *Communication Rules: Theory and Research*, Sage Publications, London, 1980.
WATZLAWICK, Paul, *Hypnotherapy Without Trance*, in: Zeig, J.K. (Ed.), *Ericksonian Psychotherapy*, vol. 1: *Stuctures*, Brunner/Mazel, Publishers, New York, 1985.
ZEIG, Jeffrey K., *Ethical Issues in Hypnosis: Informed Consent and Training Standards*, in: Zeig, J.K. (Ed.), *Ericksonian Psychotherapy*, vol. 1: *Structures*, Brunner/Mazel, Publishers, New York, 1985.

Seria: **Psihologie, Ştiinţele educaţiei**

au apărut

Constantin Cucoş – *Pedagogie*
Liviu Antonesei – *Paideia. Fundamentele culturale ale educaţiei*
Adrian Neculau (coord.) – *Psihologie socială. Aspecte contemporane*
Andrei Cosmovici – *Psihologie generală*
W. Doise, J.C. Deschamps, G. Mugny – *Psihologie socială experimentală*
Gilles Ferréol, Adrian Neculau (coord.) – *Minoritari, marginali, excluşi*
Constantin Cucoş – *Minciună, contrafacere, simulare. O abordare psihopedagogică*
Mielu Zlate (coord.) – *Psihologia vieţii cotidiene*

în pregătire

Adrian Neculau (coord.) – *Câmpul universitar şi actorii săi*
R. Bourhis, J.P. Leyens (coord.) – *Stereotipuri, discriminare şi relaţii între grupuri*
* * * – *Psihologie şcolară*

Seria: **Sociologie, Ştiinţe politice**

au apărut

Vladimir Tismăneanu – *Reinventarea politicului. Europa Răsăriteană de la Stalin la Havel*
Petre Andrei – *Sociologie generală*
Elisabeta Stănciulescu – *Teorii sociologice ale educaţiei*
Ion I. Ionescu – *Sociologia şcolii*
Traian Rotariu – *Ancheta sociologică şi sondajul de opinie*
Elisabeta Stănciulescu – *Sociologia educaţiei familiale*
Joachim Wach – *Sociologia religiei*

în pregătire

Arent Lijphart – *Sisteme electorale şi sisteme de partide*

Bun de tipar: mai 1997 Apărut: 1997
Editura Polirom, B-dul Copou nr. 3 • P.O. Box 266,
6600 Iaşi • Tel. & Fax (032) 214100; (032) 214111;
(032) 217440 (distribuţie) • Email: polirom@mail.cccis.ro

Tiparul executat la Polirom S.A. • 6600, Iaşi,
Calea Chişinăului nr. 32
Tel. (032) 230323; Fax (032) 230485

2400

Psihologie

Ştiinţele educaţiei

PSIHOLOGIA VIEŢII COTIDIENE

Volum coordonat de Mielu Zlate

Realităţile sociale din România păstrate sub tăcere în perioada comunistă – şomajul, tensiunile interetnice, criminalitatea, consumul de droguri, problemele handicapaţilor, soarta copiilor străzii – trebuie recunoscute ca făcînd parte din viaţa noastră cotidiană. Abordarea psihosociologică a acestor fenomene, în scopul delimitării lor teoretice, conceptuale, cît şi pentru descoperirea unor soluţii practice, constituie tema volumului de faţă, care reuneşte studii – unele cu un caracter tehnic, altele scrise în stil eseisitic – ale membrilor Catedrei de Psihologie a Universităţii din Bucureşti. Autorii propun o lucrare colectivă de o remarcabilă coerenţă interioară, deşi subiectele dezbătute prezintă o diversitate deosebită: management, expertiză psihologică judiciară, personalitatea şi sistemul ei de valori, atitudinile religioase şi cele creative, imaginea de sine a românilor, actul terapeutic etc.

«Lucrarea se adresează tuturor celor care doresc să se familiarizeze cu universul psihologic contemporan, să-l înţeleagă, să-l asimileze şi mai ales să-şi definească reperele proprii pentru autoevaluare şi cunoaştere de sine.» (Mielu Zlate)

15 Collegium

Editura POLIROM
ISBN 973-9248-79-9